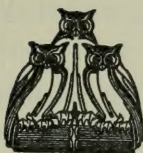
HET ECONOMISCH KARAKTER DER MIDDELEEUWSCHE STAD

HET ECONOMISCH KARAKTER DER MIDDELEEUWSCHE STAD

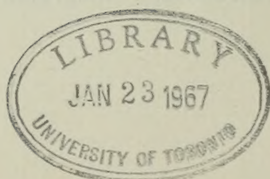
I. DE THEORIE DER GESLOTEN STAD-HUISHOUDING

DOOR

Dr J. G. VAN DILLEN

A. H. KRUYT — UITGEVER — AMSTERDAM — 1914

LIBRARY
JAN 23 1967
UNIVERSITY OF TORONTO

INHOUD

INLEIDING

HOOFDSTUK IV.

HOOFDSTUK V.

INLEIDING

De verschillende indeelingen der economische ontwikkeling in het algemeen

Het vraagstuk der economische ontwikkelingsperioden geniet tegenwoordig een algemeene belangstelling. Terwijl nog in het „Leerboek der Staathuishoudkunde" van Pierson deze kwestie onaangeroerd werd gelaten, [1] verschijnt er tegenwoordig zelden meer een economisch leerboek, dat geen hoofdstuk over de „Wirtschaftsstufen" bevat. [2] Hoewel ook tevoren het vraagstuk meermalen is besproken, dateert de algemeene belangstelling toch vooral van 1893, toen het bekende werk van Karl Bücher „Die Entstehung der Volkswirtschaft" verscheen. De heldere, logische en aangename betoogtrant heeft aan dat boek terecht een groote populariteit verschaft. Daardoor wordt echter te veel over 't hoofd gezien, dat zoowel van historische zijde (o.a. door Eduard Meyer en Georg von Below) als van economischen kant (o.a. door Werner Sombart) gewichtige bezwaren tegen het betoog van Bücher zijn ingebracht. Bücher zelf heeft deze kritiek met hooghartigheid afgewezen en laat zijn boek steeds weer in hoofdzaak onveranderd herdrukken. Alleen de kritiek van Meyer heeft hij — in de „Festgaben für Schäffle" — uitvoerig beantwoord; van de bezwaren van von Below en Sombart heeft hij zich echter met enkele zinnen afgemaakt. [3] Er bestaat dus alle reden om deze problemen nog eens nader te beschouwen. Na een inleiding om de verschillende indeelingen der economische ontwikkeling in het algemeen, zal in dit werk echter alleen het economisch karakter der middeleeuwsche stad in het bijzonder worden onderzocht.

THEORIE EN GESCHIEDENIS. Het vraagstuk van de indeeling der economische ontwikkelings-perioden interesseert evenzeer de beoefenaars der historische als die der economische wetenschap. Vandaar dat op dit grensgebied herhaaldelijk ontmoetingen tusschen historici en economen plaats vinden,

---

1) Om niet onbillijk te zijn tegenover Pierson, dient er op gewezen te worden, dat in deel III der „Verspreide Geschriften" een waardeerende beschouwing aan het boek van Bücher wordt gewijd.

2) Zie de werken van Kleinwächter, Philippovich, Schwiedland, Pesch, Schmoller, Fuchs e. a.

3) In de „Anhang" tot de 3de uitgave zijner „Entstehung der Volkswirtschaft". In de latere uitgaven is deze Anhang echter geschrapt. In de voorrede tot de 7de en 8ste uitgave zegt de schrijver: „Der öfters mir sehr nahe gelegten Versuchung zur Kritik oder Abwehr habe ich widerstanden". In het vervolg van dit werk wordt steeds de achtste druk geciteerd.

die niet altijd van vriendschappelijken aard zijn. De historici meenen nog al eens gerechtigd te zijn, aan de economen hun te geringe historische feitenkennis en hun zucht tot onvruchtbaar schematiseeren voor de voeten te werpen, terwijl op hun beurt de economen het verkeerde gebruik van economische termen en de geringe zorg voor scherpe begripsvorming bij de historici gispen. Het ligt voor de hand, dat deze wederzijdsche verwijten vaak niet ongegrond zullen zijn. Uit den aard der zaak is de historicus geneigd zich te beperken tot het moeizaam onderzoek van de feitelijke toedracht der gebeurtenissen in hun onderling verband en voelt hij daarbij weinig behoefte aan scherp-omlijnde begrippen. En evenmin is het m.i. te ontkennen, dat vele staathuishoudkundigen een neiging tot onvruchtbaar theoretiseeren bezitten en dikwijls van te geringen eerbied voor de veelvuldigheid der historische levensvormen blijk geven. Maar men mag deze afwijkingen nooit anders beschouwen dan als verklaarbare fouten en ze niet opvatten als een noodzakelijk gevolg van het verschil in karakter dezer beide wetenschappen.

Evenals een econoom de nauwkeurige kennis van het feitenmateriaal niet kan missen, zoo zal ook de slordigheid in de hanteering van begrippen de beteekenis van het onderzoek van den historicus zeer verminderen. Wagner en Mitscherlich hebben de vaagheid in de begripsformuleering van Schmoller gegispt, maar beiden verontschuldigen hem als „historicus". Terecht is daartegen door von Below geprotesteerd. [1]) Dergelijke uitingen verwekken den indruk alsof het voor den historicus op begrippen-scherpte niet zoozeer aankomt!

Toen Sombart op den „Historiker-tag" van 1903 te Heidelberg in zijn opvatting, dat de oorspronkelijke kapitaal-accumulatie in hoofdzaak uit grondrente-vorming verklaard moet worden, alleen bleek te staan, trachtte hij zich te redden door de bewering, dat zijn tegenstanders *geschiedenis en theorie* verwisselden. Volgens hem is het de taak van den historicus de menigvuldigheid der verschijnselen in het licht te stellen; daarentegen moet de theoreticus eerst de voornaamste oorzaken opsporen, om dan pas de overige oorzaken als begeleidende voorwaarden te waardeeren. In beide gevallen komt het aan op *dezelfde* feiten maar in een *verschillende* groepeering. [2])

Evenzoo heeft Bücher aan zijn opponenten het verwarren van theorie en geschiedenis verweten. [3])

Het komt mij voor dat de aldus door Sombart geformuleerde taakverdeeling niet kan worden geaccepteerd. Ook de historicus moet in de chaos van het historisch gebeuren orde en regelmaat opsporen, het gewichtige van het minder gewichtige onderscheiden. En evenzeer moet een theoretische constructie, die met de resultaten van bronnen-studie niet overeenstemt, als mislukt beschouwd worden.

---

1) Von Below „Zur Würdiging der historischen Schule in der National-ökonomie"; Zeitschrift für Socialwissenschaft VII, p. 159.

2) Bericht über die siebente Versammlung deutscher Historiker, p. 15.

3) Entstehung, 3de druk, p. 447 e.v. („Anhang"). „Ich bin wirklich unschuldig daran wenn die Herren nicht gemerkt haben, dasz in diesem Buche Wirtschaftstheorie und nicht Wirtschaftsgeschichte getrieben wird."

Wel kan aan Sombart en Bücher worden toegegeven dat de historici dikwijls blijk geven de beteekenis van algemeene formuleeringen niet voldoende te beseffen. Zij zijn te spoedig geneigd om op grond van de verscheidenheid der bijzondere verschijnselen aan de algemeene formule alle waarde te ontzeggen. Vandaar heeft Max Weber het noodig geoordeeld de beteekenis van een algemeene formule voor de omschrijving van een ontwikkelingsperiode nader uiteen te zetten. Hij wijst er op dat men een dergelijk begrip, b.v. dat der gesloten „Stadtwirtschaft", volstrekt niet vormt door nauwkeurig het gemiddelde te berekenen van de verschijnselen, die in de verschillende steden van de beschouwde periode voorkomen maar als een „Ideal-typus". Een dergelijk begrip zegt hij, „wird gewonnen durch einseitige Steigerung eines oder einiger Gesichtspunkte und durch Zusammenschluss einer Fülle von diffus und diskret, hier mehr dort weniger, stellenweise gar nicht vorhandener Einzelerscheinungen, die sich jenen einseitig herausgehobenen Gesichtspunkten fügen, zu einem in sich einheitlichen Gedankenbilde."[1]) Aan een aldus geconstrueerd begrip beantwoordt natuurlijk de werkelijkheid nooit en nergens. Dat wil niet zeggen dat het geen verband houdt met de werkelijkheid want dan ware het een onbruikbaar begrip. Het schildert een toestand, waarin een bepaalde in de werkelijkheid waargenomen tendenz *zuiver* en *alleen* heerscht. Bücher bedoelt zijn indeeling blijkbaar in dezen ideaal-typischen zin. Hij heeft tenminste — vooral in de latere jaren — herhaaldelijk gewaarschuwd tegen de verwisseling dezer perioden met „Zeit-epochen."[2])

Von Below, die aanvankelijk groote bezwaren had tegen de theorie van Bücher, heeft de uiteenzetting van Max Weber als een goede oplossing begroet en sindsdien de indeeling van Bücher — in ideaal-typischen zin — aanvaard. In zijn artikel „Wirtschaftsstufen" in het Wörterbuch der Volkswirtschaft citeert von Below met instemming het genoemde artikel van Weber. Over een historicus als Below hebben de „Stufentheoretiker" zich niet te beklagen!

Het komt mij echter voor dat tegen de redeneering van Weber en Bücher wel een en ander in te brengen is. Wat het economisch-theoretisch onderzoek betreft, heb ik geen bezwaar tegen het opstellen van abstracte begrippen, die slechts met een enkele in de werkelijkheid heerschende tendenz rekening houden, toepassing dus van wat de Oostenrijksche school het „Isolierungsverfahren" noemt. Een onderscheiding als die welke Ad. Wagner opstelt, nl. van publiek-economisch en privaat-economisch systeem,[3]) heeft ongetwijfeld haar nut. Elk verband met een bepaalde historische periode kan daarbij gemist worden; Wagner zelf zegt ook

---

1) Max Weber; „Die „Objectivität" sozial-wissenschaftlicher und sozial-politischer Erkenntnis". Archiv für sozialwissenschaft XIX, p. 65. Zie ook zijn artikel „Agrargeschichte" in het Handwörterbuch der Staatsw.

2) O.a. in zijn „Entstehung", 8ste druk, p. 87 en in zijn bijdrage in de „Festgaben für Schäffle".

3) Het eerste systeem beteekent het geheel van die handelingen, waarbij de mensch optreedt als deel van een gemeenschap, terwijl bij het tweede het individu een naar buiten afgesloten economische eenheid vormt. Verg. Wagner's „Grundlegung".

uitdrukkelijk dat de werkelijkheid steeds uit *beide* systemen — echter in wisselende verhouding — is samengesteld. Maar met de onderscheidingen, die hier besproken worden, is het anders gesteld. De waarschuwing van Bücher om zijn perioden niet te verwisselen met „Zeit-epochen" acht ik ietwat onbegrijpelijk. Immers een theorie die een aantal economische ontwikkelingstrappen opstelt, bedoelt toch de ontwikkelingstendenz der werkelijkheid duidelijk te maken. In enkele korte formules wordt het verschil tusschen vroeger en nu geschetst. Maar dan moet er toch onvermijdelijk een nauw verband bestaan tusschen de formule en een bepaalde „Zeit-epoche".

Overigens is het natuurlijk waar dat zoo'n formule nooit de volledige werkelijkheid kan weergeven. Het is voldoende dat de formule het *algemeene* en *karakteristieke* van een bepaalde periode bevat. In elke periode zijn nog tal van verschijnselen voorhanden, die eigelijk nog tot een vroegeren economischen ontwikkelingstrap behooren terwijl meestal ook reeds een en ander bestaat, dat tot een volgende periode gerekend moet worden. De formule kan alleen rekening houden met de verschijnselen die in een bepaald tijdvak *overwegen*. Het is waarschijnlijk dat de genoemde schrijvers ongeveer ditzelfde bedoelen. Weber's omschrijving van het „Ideal-typus" doet echter meer aan een volledig abstraheeren van de historische werkelijkheid denken.

Mijn conclusie is dus dat een bruikbare formule van een economische ontwikkelingsperiode wel degelijk verband moet houden met de werkelijkheid van een bepaald tijdvak, echter slechts de algemeene, karakteristieke, overwegende tendenzen van zoo'n tijdvak behoeft weer te geven.

DE ETHIEK EN DE INDEELING DER ONTWIKKELINGSPERIODEN.

Heinrich Pesch, de auteur van een breed-opgezet en verdienstelijk „Lehrbuch der National-ökonomie", dat de opvattingen der jongere katholieke richting in de staathuishoudkunde weergeeft, wijdt veel aandacht aan ons vraagstuk. Behalve historische bezwaren heeft hij tegen de heerschende perioden-indeelingen ook *principieele* bedenkingen. Zijn voornaamste bezwaar is dat deze indeelingen den verschillenden graad van arbeidsdeeling, van intensiteit van het verkeer enz., dus *economische* kenmerken kiezen ter onderscheiding der verschillende perioden. Daarmee wordt een éénzijdige en dus verkeerde maatstaf voor de waardeering der heele economische evolutie gebruikt. „Nicht eine rein historische Betrachtung kann ..... den wahren Maszstab für die Be-urteilung des Fortschrittes gewähren. Dazu bedarf es der *prinzipiellen* Erfassung des Wesens der Volkswirtschaft unter teleologischem Gesichtspunkte." [1])

En vooral heeft Pesch bezwaar tegen de louter economische beteekenis die aan het begrip „Volkswirtschaft" gehecht wordt. In de opvatting van Bücher c.s. is de „Volkswirtschaft" de periode van de warenproductie, van het grooter en intensiever ruilverkeer. Maar ...... „der Fortschritt liegt nicht notwendig und ausschlieszlich in einer stetigen Steigerung

---

1) Heinrich Pesch, Lehrbuch der National-ökonomie I Grundlegung, p. 243.

gerade jener Momente, die innerhalb der Stufentheorie den Fortschritt bewirken bzw. bedeuten." [1]) De „Volkswirtschaft" is, volgens Pesch, „eine höhere *organisch-moralische* Einheit vieler selbständigen Wirtschaftseinheiten, indem diese durch den Socialzweck und eine soziale Autorität zur *Einheit der Ordnung* verbunden erscheinen." [2]) De doelstelling geeft aan de Volkswirtschaft de wezenlijke eenheid. Dat doel is de volkswelvaart. Weliswaar was die eenheid vroeger dikwijls zeer zwak. Maar ook in vroeger tijd stonden en werkten de „Einzelwirtschaften" op een gemeenschappelijken bodem en binnen dezelfde politieke eenheid. „Die Unterordnung der Einzelwirtschaften, ihre *Einfügung in das Ganze* ist überall als *rechtliches Postulat* vorhanden, wo über dem Volksleben sich eine staatliche Organisation erhebt." [3]) Alleen de wijze dezer invoeging, de mate van ondergeschiktheid en de mate van staatswerkzaamheid verandert. De absurditeit van de opvatting van Bücher c.s. blijkt, volgens Pesch, zeer duidelijk als men bedenkt dat de konsekwentie van hun theorie zou zijn dat de „Weltwirtschaft" een *hoogere* ontwikkelingstrap is dan de Volkswirtschaft. [4]) Dat kan niet anders wanneer de mate van verkeersuitbreiding het indeelingskenmerk vormt. Wie den nationalen voorspoed wil bevorderen, zou dus een vijand van den „vooruitgang" zijn! Volgens Pesch is de „Weltwirtschaft" alleen in zoover een vooruitgang als daardoor het nationale welzijn bevorderd wordt maar een achteruitgang voor zoover dit geschaad wordt. [5])

Ten aanzien van dit betoog moet allereerst geconstateerd worden dat bij Pesch een groot misverstand bestaat. Wanneer men een zuiver-economisch kenmerk van indeeling kiest, wil dat volstrekt niet zeggen dat dan een *volgende* periode tevens als een *ethisch hoogere* beschouwd moet worden. Voor zoover ik weet, is door geen der „Stufen-theoretiker" de door hen aangenomen volgorde aldus opgevat.

Wie de indeeling van Bücher aanvaardt spreekt daarmee volstrekt niet uit dat de wereldhuishouding beter of verkieslijker zou zijn dan de volkshuishouding. Een dergelijke indeeling is ethisch-*neutraal.*

Een andere kwestie is, of deze neutraliteit *gewenscht* is. Volgens Pesch niet; hij meent dat we bij het opstellen van economische ontwikkelingstrappen rekening moeten houden met de uitspraak van het zedelijk oordeel. Deze opvatting moet m. i. zoo krachtig mogelijk worden bestreden. Een ontwikkelingstheorie tracht de veranderingen van het economisch leven te kenschetsen en, zoo mogelijk, de oorzaken van die veranderingen op te sporen. Men kan *daarnaast* een ethische beoordeeling van de verschillende perioden uitspreken, nagaan of er vooruitgang (in ethischen zin) is waar te nemen. Vele schrijvers meenen tegenwoordig, dat dit laatste niet tot

---

1) Ibid. p. 236. 2) p. 245.
3) p. 235. De middeleeuwsche menschen zelf zouden waarschijnlijk eenigszins verbaasd zijn over deze bewering! Pirenne spreekt van het nationaliteitsgevoel als een „sentiment inconnu au Moyen-âge", Les anciennes démocraties des Pays-Bas, p. 179.
4) p. 237.
5) De, blijkbaar zeer nationalistische schrijver, blijft echter in gebreke te *bewijzen* dat inderdaad de nationale gemeenschap ethisch hooger staat dan de volkeren-gemeenschap.

de taak der economische wetenschap behoort. Hiermee ben ik het volkomen eens. Het bestek van dit boek gedoogt echter geen — noodzakelijk uitvoerige — bespreking van de verhouding tusschen ethiek en economische wetenschap in het algemeen. [1]) Een dergelijke bespreking is hier trouwens overbodig. Immers ook de aanhangers der ethische richting zullen moeten erkennen, dat het niet doelmatig is om bij het opstellen van ontwikkelingsperioden van het economisch leven *tegelijk economische* en *ethische* criteria voor de indeeling te gebruiken. Men stelle dan liever een aparte reeks van economische ontwikkelings-stadia naar ethisch gezichtspunt op. Dit laatste is echter, voor zoover ik weet, door niemand beproefd. Ook Pesch waagt zich daaraan niet. Hij beperkt zich tot het geven van de, hierboven geciteerde, ethische definitie van het begrip „Volkswirtschaft". Hij blijft echter in gebreke deze definitie nader te motiveeren. Hoe het mogelijk is een totaliteit van alleen door ruilverkeer verbonden „Wirtschaftseinheiten"

---

1) In Duitschland wordt tegenwoordig tusschen de aanhangers der neutrale en die der ethische richting heftig gestreden: In 1911 heeft Ludwig Pohle een boek uitgegeven, getiteld „Die gegenwärtige Krisis in der deutschen Volkswirtschaftslehre", dat een stevigen aanval op het ethische standpunt van het z.g. „Kathedersocialisme" bevat. De aanhangers dezer laatste richting zijn het antwoord niet schuldig gebleven. De wederzijdsche argumenten zijn in het kort de volgende:

Volgens de neutrale richting is de staathuishoudkunde een ervaringswetenschap, die de vragen te beantwoorden heeft *hoe* de verschijnselen zijn en *waarom* ze zoo zijn, maar niet hoe ze *behooren* te zijn. Dat laatste is een vraag van kultuur*waardeering*, die niet vatbaar is voor wetenschappelijke behandeling. Immers het oordeel over hetgeen *behoort* te zijn, hangt samen met 's menschen levensbeschouwing, waarin steeds gevoels- en geloofs-elementen aanwezig zijn. Eigenaardig dat een liberaal econoom als Pohle tot de erkenning komt, dat ons oordeel over hetgeen behoort te zijn, ook afhangt „wenn nicht so ausschlieszlich wie der Marxismus lehrt, von der Klassenzugehörigkeit und der jeweiligen politischen Lage der Klassen in einem Lande."

Daarentegen meent de ethische richting dat er wel een vaste, voor ieder geldige, ethische maatstaf ter beoordeeling der economische verschijnselen bestaat. Daarbij doet zich een verschil voor tusschen de schrijvers van Christelijken huize en de Katheder-socialisten. Immers deze laatsten erkennen een zekere *relativiteit* van de moraal, meenen echter, dat met genoegzame zekerheid vaststaat, wat het ethisch ideaal *van onzen tijd* eischt.

Onze wetenschap — zegt de ethische richting verder — behandelt menschelijke verhoudingen, waarbij verandering door ingrijpen mogelijk is en daarom kunnen we ons van een beoordeeling niet onthouden. Elke poging tot een niet-ethische behandeling moet mislukken. Immers de termen, die we gebruiken (uitbuiting, drankmisbruik e.d.) bevatten reeds een zekere beoordeeling. Verg. Gustav Cohn, in Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, j.g. 1910 en 1911. Zie ook Herkner, „Der Kampf um das sittliche Werturteil in der National-ökonomie", in Schmoller's Jahrbuch van 1912. Ik hoop elders op deze interessante kwestie nader in te gaan. Ten aanzien van het laatstgenoemde argument der ethische richting wil ik er echter hier reeds op wijzen, dat 't weliswaar *moeilijk*, maar toch niet *onmogelijk* is, om menschelijke verhoudingen te behandelen, zonder een ethisch oordeel uit te spreken. Alles hangt van de bedoeling af. Een psycholoog, die karakters ontleedt, zal daarbij moeilijk het gebruik van termen, die in het dagelijksch leven dikwijls een beoordeeling bevatten, kunnen vermijden. Toch zal het volstrekt niet zijn bedoeling zijn, om een ethisch oordeel uit te spreken. Maar die bedoeling hebben de ethische schrijvers in de economie juist *wel*; zij gebruiken opzettelijk sterk-gekleurde woorden, om bij hun lezers en hoorders bepaalde gevoelens op te wekken. Het komt mij echter voor, dat dit in een wetenschappelijke verhandeling zooveel mogelijk vermeden moet worden.

op te vatten als een organisme met een bepaald ethisch doel,[1]) is mij een raadsel. Dat lijkt meer op mystiek dan op wetenschap![2])

DE THEORIE VAN LIST. Maar wat moet dan wel als kenmerk van onderscheiding worden aangenomen?

Friedrich List nam als indeelingsprincipe de *productierichting*, het overheerschen van een bepaalde productietak aan. Zoo kwam hij tot de indeeling in de perioden van jacht en visscherij, veeteelt, landbouw, landbouw in verbinding met industrie, landbouw verbonden met industrie en handel. Op deze theorie is veel kritiek geoefend. Men heeft aangetoond, dat de aangenomen ontwikkelingsgang zelden voorkomt. [3]) Bruno Hildebrand zegt, dat deze theorie blijkbaar uit de geschiedenis van Engeland geabstraheerd is. Het hoofdbezwaar tegen deze indeeling is, dunkt mij, dat althans in de historische tijden der beschaafde volken de verschillende productietakken *naast* elkaar voorkomen en onder bepaalde invloeden *met* elkaar van karakter veranderen. Dit is reeds opgemerkt door Knies (Die politische Oekonomie vom geschichtlichen Standpunkte. 2e druk, p. 364 e.v.) die terecht zegt, dat de éene landbouwperiode op de andere volgt. We moeten niet hebben een *distinctio rerum*, zegt Knies, maar een onderscheiding naar den *modus rerum gerendarum*.

Toch is het niet te ontkennen, dat het overheerschen van een bepaalde productietak van grooten invloed is op de levenswijze en de instellingen van een volk. [4]) Vandaar dat vooral ten aanzien van primitieve volken een dergelijke wijze van indeeling nog zeer gebruikelijk is, maar meer ter kenschetsing van het onderling verschil dier volken dan in den zin van een historische ontwikkeling. Zoo onderscheidt Grosse de lagere en hoogere jagers, de veeteelers en de lagere en hoogere landbouwers.

---

1) Het komt mij voor, dat de schrijver de begrippen „staat" en „maatschappij" verwart. Ook ten aanzien van het „doel" der Volkswirtschaft is Pesch zeer vaag. Dit bestaat in de materieele welvaart van het heele volk. De schrijver haast zich echter daaraan toe te voegen, dat de algemeenheid der materieele welvaart geen gelijkheid van bezit en inkomen beteekent. Bezitsonderscheid is een noodzakelijke voorwaarde eener intensieve kultuurvooruitgang. Maar het onderscheid mag niet te groot zijn. Hoe vaag is dit alles! Wat is onder „intensieve kultuur-vooruitgang" te verstaan? Met evenveel recht zou men kunnen „bewijzen", dat het socialisme een algemeen-geldig ethisch ideaal is, zooals trouwens ook de Christen-socialistische schrijvers plegen te doen.

Andere Katholieke auteurs zijn het trouwens, ten aanzien van het ethisch-economisch ideaal, volstrekt niet eens met Pesch. Verg. het proefschrift van Mr J. A. Veraart, „Het Arbeidsloon". Een interessante kritiek op de bewijsvoering van vele Katholieke moralisten treft men aan in het, eveneens Katholieke, weekblad „Van Onzen Tijd" XIII p. 324 e.v. Deze schrijver, die zich S. teekent, wijst er op, dat dikwijls, ten onrechte, uit een feitelijk *gebeuren*, een regel van *behooren* wordt afgeleid. Ook bij niet-Katholieke auteurs kan men trouwens dezelfde fout dikwijls constateeren.

2) Onder de sociologen telt de organische richting, die de maatschappij als een organisme beschouwt, weinig aanhangers meer. Reeds Schäffle heeft in de tweede uitgave van zijn „Bau und Leben der sozialen Körpers" zijn opvatting heel wat veranderd. Zie voor een korte samenvatting der kritiek op de leer der organische richting Eisler, Soziologie.

3) Vergel. Ratzel, Völkerkunde en E. Grosse, Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft.

4) Zie ook E. von Philippovich, Grundrisz der politischen Oekonomie 5e druk I p. 18.

DE THEORIE VAN HILDEBRAND. Een indeeling naar de *vormen van het ruilverkeer* is sedert Bruno Hildebrand in de economische en historische literatuur zeer verbreid. Hildebrand onderscheidt „Naturalwirtschaft", „Geldwirtschaft" en „Kreditwirtschaft". [1]) In de eerste periode worden goederen tegen goederen omgezet, in de tweede bedient men zich van het metaalgeld als ruilmiddel, in de derde worden goederen tegen de belofte in de toekomst dezelfde waarde te zullen geven, d.w.z. op krediet, ingeruild.

Een fout van deze theorie is ongetwijfeld, dat hierbij een uitgebreid ruilverkeer, als iets dat vanzelf spreekt, ook reeds voor de eerste periode wordt aangenomen.

Door Gustav Cohn is vooral de onderscheiding tusschen Geld- en Kreditwirtschaft gekritiseerd. [2]) Bij deze onderscheiding wordt immers over 't hoofd gezien dat de wezelijke functie van het geld, nl. die van waardemeter, dezelfde blijft, hetzij er à contant of op krediet geleverd wordt. En in den loop der ontwikkeling wordt het krediet meer en meer losgemaakt van den omzet.

De voornaamste fout van deze theorie is wel dat zij een kenmerk ter onderscheiding neemt, dat meer gevolg dan oorzaak van de veranderingen der productiewijze is.

Terecht zegt Sombart [3]) dat het een onderscheiding naar de *symptomen* in plaats van naar het *grondkarakter* der perioden is. Toch wordt deze indeeling nog door velen in eere gehouden o.a. door Wagner. [4]) Ook Schmoller knoopt aan het onderscheid van Natural- en Geldwirtschaft lange beschouwingen vast. [5]) In aansluiting aan Hildebrand noemt Schmoller o.a. den feodalen staat, het leenstelsel, de persoonlijke gebondenheid aan den grond, het ontbreken van industrie, handel en concurrentie evenals de fundeering van kerk en staat op de domeinen als gevolgen der Naturalwirtschaft. Eerst het geld verwekt als goed dat bewaard kan worden het kapitaal, schept vrije arbeiders en vrij grondbezit, verwekt de markt, de industrie, den handel, lost de oude korporaties op en maakt groote, sterke staten met bezoldigde ambtenaren en soldaten mogelijk. [6])

Het geldverkeer, zegt Schmoller, maakt de menschen losser, en onafhankelijker van elkaar; „sie treten in eine Art abstrakter Ferne zu einander." [7]) Met aanhalingen uit het werk van Simmel wordt deze individualistische invloed van het geldverkeer nader toegelicht. De „Geldwirtschaft" verwekt ook hebzucht, gierigheid, corruptie en zelfs harde klassenheerschappij. [8]) Door zedelijke verbetering moeten dergelijke uitwassen worden bestreden.

Het geldgebruik heet voorts de oorzaak te zijn van het maatschappelijk karakter der tegenwoordige productie en van het rationalisme in het zakenleven. [9])

---

1) In de Jahrbücher für Nationalökonomie van 1864 p. 1 e.v.
2) G. Cohn. Grundlegung. p. 454.
3) „Die gewerbliche Arbeit und ihre Organisation", Archiv für soziale Gesetzgebung. XIV (1899) p. 372.
4) Wagner. Grundlegung I, p. 442.
5) Schmoller. Grundrisz. II p. 93 e. v.
6) Ibid. p. 94. 7) Ibid. p. 98. 8) Ibid. p. 99. 9) Ibid. p. 97.

Nu behoeft het, dunkt mij, weinig betoog dat deze voorstelling niet deugt. Wat Schmoller hier schildert, is de tegenstelling van het kapitalisme met de vòòrkapitalistische maatschappij van eigenproductie en handwerk. En al liep deze onderscheiding parallel met die van natura- en geldverkeer, dan ware het nog onjuist al die verschijnselen op rekening te stellen van het gebruik van geld. En dat doet Schmoller te dezer plaatse; voortdurend noemt hij het geldverkeer „oorzaak". Het ontstaan van kapitaal, grootindustrie, individualisme enz. hangt niet af van de natuur van het ruilmiddel. Wel is de circulatie van een behoorlijke hoeveelheid metaalgeld een *voorwaarde* geweest voor 't ontstaan van het kapitalisme maar slechts èèn onder vele andere voorwaarden. Maar stellig niet „de oorzaak". Bovendien was er ook in de middeleeuwsche steden, waar een massa kleinbedrijf, groote persoonlijke gebondenheid en een sterke gemeenschapsgeest bestond, al heel wat geldverkeer. [1])

Hieruit blijkt m. i. dat de termen „Natural" en „Geldwirtschaft" onbruikbaar zijn voor het aanduiden van economische ontwikkelingsperioden. Echter gaat Sombart [2]) te ver als hij deze benamingen geheel uit onze terminologie wil bannen. Immers het al of niet circuleeren van een voldoende hoeveelheid gemunt metaal is een gewichtig feit waarmee terecht verschijnselen als het leenwezen en het ontstaan van een stand van beroepsambtenaren en huursoldaten in verband worden gebracht.

DE THEORIE VAN BÜCHER. Deze theorie is een indeeling naar het verschil in *organisatie der productie*.

Karl Bücher acht het een fout der genoemde schrijvers dat zij de tegenwoordige economische categorieën zonder meer ook toepassen bij de beschrijving der vroegere toestanden. Zij waren nog bevangen in de rationalistische constructies van Turgot (Réflexions § II) en Adam Smith (bk. I, h.st. 2) die bij de menschen van nature een neiging tot ruil en een inzicht in de voordeelen der arbeidsdeeling aanwezig achtten. [3]) Daarentegen toont Bücher aan dat de menschheid langen tijd zonder eigenlijk ruilverkeer heeft geleefd en dus de moderne „Volkswirtschaft" het product is eener ontwikkeling van duizenden jaren. [4])

Als kenmerk van indeeling kiest Bücher de *lengte van den weg*, dien de goederen afleggen van den producent naar den consument.

De *gesloten familiehuishouding* is de periode van zuivere *eigenproductie*, zonder ruilverkeer, zoodat de goederen in den zelfden kring waarin ze ontstaan zijn verbruikt worden. [5])

---

1) Het is eigenaardig dat Schmoller elders een geheel andere indeeling der historisch-economische perioden geeft. Waarschijnlijk is het aan zijn neiging om bij elke economische categorie die hij behandelt lange historisch-philosophische beschouwingen te houden, te wijten dat hij te dezer plaatse de tegenstelling Natural-Geldwirtschaft zoo sterk overdrijft.

2) Archiv. XIV 373.

3) Bücher, artikel „Gewerbe" in het Handwörterbuch der Staatsw.

4) Die Entstehung der Volkswirtschaft. 8e druk p. 90. 5) Ibid. p. 91 e. v.

De arbeidsgemeenschap speelt nog een grootere rol dan de arbeidsdeeling. Overgang van goederen van de èène „Wirtschaft" in de andere komt ook voor, maar meer door uitleening, als geschenk en tengevolge van schatplichtigheid. Er is dus nagenoeg geen ruilverkeer d. w. z. er bestaat geen speciale aequivalentie tusschen praestatie en contra-praestatie. [1]) Nòch bij de volken der oudheid nòch in de vroege Middeleeuwen zijn de artikelen van dagelijksch gebruik aan een regelmatig ruilverkeer onderworpen. Voor zoover er geld is dient het meer voor schatvorming en als betaalmiddel dan als ruilmiddel. [2]) Koop en verkoop zijn aan omslachtige vormen gebonden. Inkomen en vermogen zijn niet te onderscheiden. Er is slechts een opbrengst die niet te onderscheiden is van het vermogen, te meer daar de afhankelijkheid van natuurvoorvallen het verzamelen van groote voorraden gebiedt.

Deze schildering acht Bücher in 't algemeen zoowel op de economische toestanden der antieke volken als op die der Romaansche en Germaansche volken in de vroege Middeleeuwen van toepassing. Ten aanzien van de oudheid had ook Rodbertus dit reeds aangetoond.

De tweede periode is die der *gesloten stadhuishouding.* Deze periode wordt vooral gekenmerkt door de *arbeidsdeeling tusschen stad en platteland.* Het handwerk is niet meer nevenwerkzaamheid van den landbouw, maar is zelfstandig geworden en heeft zich in de steden gevestigd. In de stad is de markt, waar handwerkers en boeren elkaers producten inruilen. Maar verder strekt zich het economisch verkeer niet uit. Elke stad vormt met het omliggende platteland een *zelfgenoegzame economische eenheid.* Vandaar de benaming *„Stadtwirtschaft".* De middeleeuwsche steden waren dan ook talrijk maar klein. In het middeleeuwsche Duitschland lagen de steden in het Zuiden en Westen op 4 à 5 uur, in het Noorden en Oosten op 7 à 8 uur afstand van elkander. [3]) De meeste steden werden niet grooter dan ze als marktmiddelpunt eener beperkte landelijke omgeving konden zijn.

Groothandel bestaat in deze periode slechts ten aanzien van enkele artikelen. Weliswaar vallen productie- en consumptiekring niet meer samen, maar de weg dien de meeste waren afleggen is nog zeer kort. De producent levert direct aan den consument. *(„Kundenproduktion").* Tot in de 14de eeuw overheerschte het *loonwerk,* [3]) d. w. z. de bedrijfsvorm waarbij de consument de grondstof levert. Wel komt langzamerhand ook de levering van grondstof door den handwerker zelf voor (het z.g. *prijswerk*) maar ook bij dit bedrijf is van ondernemerswinst nog weinig sprake. De handwerkers vormen in hoofdzaak „eine gewerblicher Arbeiterstand". In deze periode treedt dus als vorm van inkomen het *handwerksloon* [4]) op. Daarnaast de *grondrente,* die soms ook reeds in de vorige periode voorkwam. De kiem van het *arbeidsloon* is te vinden in het geringe geldbedrag, dat de handwerker aan zijn gezel, die meestal kost en inwoning geniet, uitkeert. *Ondernemerswinst* bestaat in deze periode alleen in den handel en is dus, evenals deze zelf, uitzondering; bovendien zorgt de handelaar dikwijls ook voor het transport, zoodat zijn inkomen, veel meer dan de tegenwoordige

---

1) Ibid. p. 108 „der Spezielle Rapport jeder einzelnen Leistung mit ihrer Gegenleistung (fehlt.)"

2) Ibid. p. 121. 3) Handwörterbuch (2e druk), III art. Gewerbe p. 931.

4) Entstehung, p. 132.

handelswinst, nog gedeeltelijk het karakter van arbeidsloon draagt. [1])
Het kredietwezen is nog weinig ontwikkeld. Het wezen van het krediet, het vertrouwensmoment, ontbreekt. Bijna alle krediethandelingen nemen den vorm van koop aan. [1]) Bij den *rentekoop* krijgt degeen, die een som gelds verstrekt, het recht op een jaarlijksche rente. De rentelast draagt een zakelijk karakter, rust op een stuk grond of een huis en is niet aflosbaar.
De stedelijke handwerkers genieten een soort van monopolie ten aanzien van den afzet van hun producten in de stad; [2]) handwerkers van buiten mogen alleen op de jaarmarkten concurreeren. Het platteland verkeert in een toestand van economische en politieke afhankelijkheid van de stad, die het landelijke handwerk zooveel mogelijk onderdrukt en door *ban-* en *stapelrechten* alle economisch verkeer op de stedelijke markt tracht te concentreeren. De „Stadtwirtschaft" is dus de periode van *direkten ruil*, waar dientengevolge de handel nog een zeer geringe plaats inneemt.
Dan volgt de periode der *volkshuishouding* of „*Volkswirtschaft*". Bücher wijst er eerst op dat de vorming der Volkswirtschaft in hoofdzaak een vrucht is der politieke centralisatie, die tegen het einde der Middeleeuwen begint en haar afsluiting vindt in de schepping van den nationalen eenheidsstaat. [3]) In Duitschland zien we dat reeds in de tweede helft der 15e eeuw de landsheeren een landsmunt in plaats van de vele stedelijke munten invoeren en zich beijveren territoriale verordeningen over handel, marktwezen, industrie en mijnbouw uit te vaardigen. Bücher herinnert aan de politiek van Colbert, die de binnenlandsche tollen opheft of vermindert en door allerlei maatregelen de industrie bevordert en beschermt. Maar ook de nieuwe sociale krachten mogen niet buiten beschouwing blijven. [4])
Uit den rentekoop ontwikkelde zich langzamerhand het eigenlijke kredietwezen. Bücher ziet daarin den invloed van den groothandel, die het eerst het geheim ontdekte om met geld geld te verwerven. Het vermogen krijgt daardoor een grootere beweeglijkheid en accumulatiekracht; naast het tot dusver alleen voorhanden *handelskapitaal* treedt het *leenkapitaal*. Het eerste gevolg was een groote uitbreiding van den handel. Maar het handelskapitaal werpt zich ook op de *industrie*. [5]) Nieuwe bedrijfsvormen ontwikkelen zich; eerst de *huisindustrie*, dan de *manufactuur* en de *fabriek*. De arbeidsdeeling, die tijdens de „Stadtwirtschaft" vooral in de vorming van nieuwe beroepen (*vakspecialisatie*) bestond, wordt in de derde periode ook binnen de muren der werkplaats toegepast (*arbeidsplitsing*). Het *bankwezen* ontwikkelt zich enorm.
Bücher bezigt het begrip kapitaal vooral in den zin van een vermogen dat gebruikt wordt tot het maken van winst [6]) (het z.g. „*Erwerbskapital*"). In dien zin is de eerste periode *kapitaalloos*, de tweede *kapitaalvijandig*, de derde *kapitalistisch*. [7]) In de tweede periode vindt men het kapitaal eigenlijk alleen in den handel. Maar de handel beteekent dan nog niet veel. Daarentegen speelt de handel in de Volkswirtschaft een eerste rol. De goederen worden nu niet meer direct aan den verbruiker geleverd en als 't ware onder zijn toezicht gemaakt, zooals tijdens de „Stadtwirtschaft".

---

1) Ibid. p. 133. 2) Ibid. p. 122. 3) Ibid. p. 135. 4) p. 138. 5) p. 139. 6) Ibid. p. 114. 7) Ibid. p. 145.

Er is nu massaproductie en afzet in het groot op de nationale en wereldmarkten. In de eerste periode wordt elk goed gebruikt in de huishouding waarin het ontstaan was; in de tweede gaat het onmiddelijk uit de produceerende in de consumeerende huishouding over; in de derde periode *doorloopt elk goed een rij van handen eer het den consument bereikt* m. a. w. het *circuleert.* [1]) Vandaar noemt Bücher dit de periode van den *goederenruil* of van de *warenproductie.* [2])

DE KRITIEK OP BÜCHER'S INDEELING. Bücher beperkt dezen ontwikkelingsgang tot de centraal- en west-europeesche volken. [2]) Zijn begripsbepalingen zijn echter toch ook vruchtbaar gebleken bij het bestudeeren der economische toestanden van andere volken.

In een bespreking [3]) van het in 1893 verschenen werk van Bücher, eischte Schmoller de eer op het eerst het begrip „Stadtwirtschaft" te hebben geformuleerd. Bücher antwoordde [4]) dat nòch hij nòch Schmoller op die eer aanspraak konden maken, omdat reeds Schönberg in een artikel „Zur wirtschaftlichen Bedeutung des deutschen Zunftwesens im Mittelalter", dat in 1867 in de „Jahrbücher für Nationalökonomie" verscheen, de kenmerken van deze periode met groote nauwkeurigheid had ontleed. Daarop heeft von Below [5]) de prioriteit opgeëischt voor een artikel van Bruno Hildebrand „Zur Geschichte der deutschen Wollentuchindustrie", in 1866 in de „Jahrbücher" verschenen. Bovendien wijst von Below nog op een werk van Cl. Th. Perthes, „Das deutsche Staatsleben vor der Revolution", in 1845 verschenen, waarin ook reeds op de afgeslotenheid van het middeleeuwsche economische stadsleven wordt gewezen.

Ik zal op deze prioriteitskwestie niet ingaan. Al zijn ook reeds bij vroegere schrijvers dergelijke gedachten te vinden, toch staat het vast, dat eerst Bücher de kenmerken der drie perioden met volle scherpte heeft geformuleerd en tegenover elkaar heeft gesteld. Dat erkent ook von Below. [6]) De verschijning van Bücher's „Entstehung der Volkswirtschaft" blijft zoowel voor de economische als voor de historische wetenschap een gewichtig feit.

Hoewel van zeer vele kanten aan Bücher adhaesie is betuigd, heeft het toch ook niet aan kritiek ontbroken. [7])

---

1) Ibid. p. 143. 2) Ibid. p. 91. 3) Jahrbuch 1893. 4) Jahrbuch 1894. 5) „Ueber Theorien der wirtschaftlichen Entwicklung der Völker". Historische Zeitschrift dl. 86. 6) Ibid. p. 12.

7) Ten aanzien van zijn voorstelling der primitieve volken wordt B. gekritiseerd door Somlo. Der Güterverkehr in der Urgesellschaft, 1909. Deze betoogt dat ook bij de primitiefste volken een goederenverkeer van stam tot stam en ook binnen den stam bestaan heeft. Dit is echter door Bücher nooit ontkend. Van meer belang schijnt mij zijn kritiek op Bücher's hypothese der oorspronkelijke „individuelle Nahrungssuche". Bücher had opgemerkt, dat bij de meer ontwikkelde natuurvolken nog veel aan de geslotenheid van de huishouding der grootfamilie ontbreekt en verklaarde het bestaan van „individualwirtschaftliche" trekken bij een groot aantal primitieve volken met behulp der hypothese van een oorspronkelijke „individuelle Nahrungssuche". Somlo bewijst nu dat bij de het dichtst bij den oertoestand staande volken geen „individualwirtschaftliche" trekken zijn te vinden en acht het gewaagd inrichtingen van een hoogere periode als overblijfsel van een door niets bewezen oerperiode te beschouwen wanneer de primitiefste volken niets daarvan blijken te hebben. De verdediging van Bücher door Lewinsky (Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft 1910 p. 199) acht ik vrij zwak.

Kritiek van Eduard Meyer. Meyer heeft vooral de bewering van Bücher dat de oudheid in 't algemeen, in haar geheel beschouwd, aangemerkt kan worden als een periode der gesloten familiehuishouding, scherp gekritiseerd. De „*Oikenwirtschaft*" d.w.z. de eigenproductie van de met behulp van talrijke slaven gevoerde huishouding der latifundiumbezitters, is stellig een kenmerkend verschijnsel der oudheid. Maar evenzeer vertoonen vele perioden der oudheid een typisch *kapitalistisch* karakter, met veel handel en geldverkeer. [1]) Het komt mij dan ook voor dat het een fout was van Bücher de oudheid *in haar geheel* in economisch opzicht gelijk te stellen met de vroege Germaansche middeleeuwen. Tot op zekere hoogte heeft Breysig gelijk als hij betoogt dat men de verdeeling oudheid — middeleeuwen — nieuwere tijd niet op de geschiedenis in 't algemeen maar op de geschiedenis der afzonderlijke volken moet toepassen. [2])

Echter gaat Meyer weer te ver als hij zegt, dat we ons de toestanden van het antieke economisch leven „gar nicht modern genug" kunnen voorstellen. Dat is nog overdreven door Beloch en vooral door Breysig. Zij opereeren met de begrippen „fabriek" en „fabrieksarbeider" alsof ze den tegenwoordigen tijd beschrijven! [3])

Opvatting van Max Weber. Max Weber schijnt de opvatting van Bücher in hoofdzaak te deelen. Hij doet dit met een beroep op het ideaal-typische karakter van Bücher's constructie. Hij zegt echter zelf, dat het heerschen der „Oikenwirtschaft" in de oudheid niet meer beteekent dan een sterke, in haar gevolgen zeer belangrijke *beperking* der verkeers-

---

1) Ed. Meyer. Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums.

2) Kurt Breysig. Kulturgeschichte der Neuzeit. Von Below merkt terecht op dat deze opvatting van Br. niet erg oorspronkelijk is en niet veel verklaart, terwijl de vergelijking met een individu (tijd van opkomst, bloei en verval) gevaarlijk is. Below. Kulturgeschichte Zeitschr. für Socialwissenschaft VI.

De vergelijking van een volk met een individu vindt men ook in het overigens zoo mooie werk van Aug. Oncken „Geschichte der Nationalökonomie" p. 18. „Die von mir hier vorgetragene Auffassungsweise ist übrigens keineswegs neu, sie ist längst unter dem Namen der *Cyclentheorie* bekannt, wonach jeder Volkstum seinen eigenen Cyklus der vier Lebensaltern, parallel zu den Entwicklungszeitaltern des Individuums, nämlich Kindheits-, Jugend-, Mannes- und Greisenalter, durchläuft, worauf der Kulturfaden von einer andern Menschheitsgruppe aufgenommen wird, die wieder eine gleiche Bahn durchschreitet." Terecht merkt Kautsky (Neue Zeit XIV) in een polemiek met Belfort-Bax, die een dergelijke opvatting als argument tegen het Historisch Materialisme had aangevoerd, op dat een volk niet alleen kan „verouderen" maar ook weer jong kan worden en herleven. De Fransche natie, zegt Kautsky, was onder Lodewijk XV zeer „greisenhaft" geworden; het staalbad van de Fransche revolutie maakte haar weer jong en verleende haar reuzenkrachten.

De gelijkstelling van een volk met een dierlijk organisme is overigens in de tegenwoordige sociologie vrijwel verlaten. Wonderlijk dat deze opvatting onder historici nog aanhangers vindt!

3) Max Weber art. „Agrargeschichte" in het Handwörterbuch I p. 56 (3e druk). Weber toont aan dat het Grieksche *ἐργαστηριον*, waarin de koopman uit den bloeitijd van Athene een aantal slaven aan 't bewerken van zijn gekochte grondstoffen zette, toch niet fabriek genoemd mag worden. Immers men zou het in stukken kunnen verdeelen als een klomp lood, omdat 't slechts een ongedifferentieerde opeenhooping van slaven-arbeiders was, geen gedifferentieerde organisatie van den arbeid.

verschijnselen. [1]) Wat echter niet meer is dan een beperking mag m.i. niet gebruikt worden als uitsluitend kenmerk tot karakteriseering van een periode. [2])

Kritiek van Georg von Below. Het voornaamste bezwaar van von Below [3]) is dat de indeeling van Bücher te eenvoudig is, aan de veelvormigheid der historische verschijnselen geen recht doet. De economische zelfgenoegzaamheid en afgeslotenheid van de familie-huishouding in de eerste en van de stad in de tweede periode was veel minder groot dan Bücher meent. Het beroep van Bücher op het verschil van theorie en geschiedenis bevredigt Below niet. Perioden, die in een, hoezeer ook vage, chronologische volgorde worden voorgesteld, hebben geen zuiver „logische Natur" meer en zijn dus wel degelijk vatbaar voor historische kritiek.

Nadat echter Max Weber zijn beschouwingen over de ideaaltypische begrippen had gepubliceerd, heeft von Below die oplossing met enthousiasme begroet en in dien zin de perioden van Bücher aanvaard. [4]) Hij blijft echter bezwaar maken tegen den regelmatigen ontwikkelingsgang die het schema van Bücher veronderstelt. [5]) Ter adstructie wijst hij op de tegenwoordige volken van Noord-Afrika, die, hoewel ze op een zeer primitieven trap van economische ontwikkeling staan, toch een uitgebreiden handel hebben. Below vergeet hierbij, dat Bücher zijn indeeling van 't begin af aan beperkt heeft tot de centraal- en west-europeesche volken. Hieruit blijkt al dat Bücher zijn theorie niet opvat als een „ontwikkelingswet" in den zin dien von Below aan dat woord hecht n.l. als een noodzakelijke ontwikkelingsgang, dien *alle* volken *op dezelfde wijze* moeten doorloopen. Below zelf wijst op de erkenning van Bücher, dat verschillende lokale omstandigheden afwijkingen veroorzaken.

Below heeft een zonderlinge opvatting van ontwikkelingswetten. Hij schrijft n.l.: „Bestimmte geographische Verhältnisse, verschiedene Beanlagung der Völker, auswärtige Beziehungen werfen das angebliche Entwicklungsgesetz um. Immer werden die „Gesetze" durch so viele Ausnahmen, infolge mannigfacher Ursachen, durchlöchert, dasz von einer Regel kaum die Rede sein kann." Nu spreekt het toch wel vanzelf, dat een ontwikkelingswet een bepaalde regelmatigheid alleen waarborgt onder veronderstelling van bepaalde, gelijke omstandigheden. Het getuigt van een verkeerd inzicht in het wezen van een ontwikkelingswet, als men beweert, dat afwijkende omstandigheden de wet „omverwerpen". De wet wordt niet omvergeworpen maar de werkingen worden gemodificeerd. En ten aanzien

---

1) Ibid. p. 55 en 57. Zie ook Bücher „Zur Griechischen Wirtschaftgeschichte" in de „Festgaben für Schäffle", waarin hij de moderne voorstelling, die Meyer, Beloch en Breysig van de antieke econ. toestanden geven, kritiseert. Hij toont aan, dat die voorstelling, wat Athene, op zeer weinige en niet zeer betrouwbare gegevens berust. (p. 193 e.v.)

2) Niet ten onrechte zegt ook Pierstorff (Jahrbücher für Nationalökonomie LXXV p. 554) „mag man noch allenfals die Fronhofswirtschaft trotz weitgehender Unterschiede mit der eigentlichen Familienwirtschaft zusammenfassen, so scheinen uns doch die kapitalistischen Sklavenbetriebe der späteren Römerzeit von der Fronhofswirtschaft .... grundverschieden."

3) Below, Hist. Zeitschr., bd. 86, p. 23.

4) art. „Wirtschaftsstufen" in het Wörterbuch der Volkswirtschaft.

5) Ueber Theorien der wirtschaftlichen Entwicklung der Völker p. 27.

van de tweede aangehaalde zinsnede is op te merken, dat de ontwikkelingsgang, zooals Bücher die schetst, wel degelijk als „regel" geldt, 't geen immers door von Below zelf erkend werd toen hij de indeeling van Bücher in ideaal-typischen zin aanvaardde!

Kritiek van Adolf Wagner. Wagner heeft vooral bezwaar tegen het gebruik dat Bücher van den term „Volkswirtschaft" maakt.[1] Volgens Wagner is ook al in de periode, die Bücher de gesloten familie-huishouding noemt, een Volkswirtschaft aanwezig. Overal waar economische betrekkingen tusschen de „Hauswirtschaften" onderling bestaan, hetzij door ruil, hetzij op grond van dienstbaarheid en schatplichtigheid, moet men van Volkswirtschaft spreken. Zoowel in den tijd der familie- als in dien der stadshuishouding voelden de afzonderlijke deelen zich toch als leden van een grooter, niet alleen politiek maar ook economisch geheel. Daarom zou Wagner de tegenwoordige maatschappij liever willen aanduiden als *moderne* Volkswirtschaft. Volgens hem, is 't dezelfde kwestie, of men pas in den modernen staat een „staat" wil zien.

Below meent dat tusschen die beide kwesties toch nog wel eenig verschil bestaat. De vroegere gemeenschappen waren stellig staten. Een Volkswirtschaft heeft wel nooit heelemaal ontbroken, maar er bestond vroeger toch recht weinig van, merkt v. Below op.[2]

Wagner prijst overigens de uiteenzetting van Bücher ten hoogste en zegt dat zijn kritiek meer de terminologie dan de theorie zelf betreft.[3] Maar zoo onschuldig als Wagner 't doet voorkomen, is toch zijn kritiek niet. Want gesteld dat hij gelijk had en dus aangenomen moet worden dat ten allen tijde een Volkswirtschaft bestaan heeft, dan ware daarmee niet alleen de terminologie maar ook het *kenmerk* zelf van de indeeling veroordeeld.

Tweeslachtigheid van Bücher's indeeling. Het is hier de plaats voor een opmerking die, voor zoover mij bekend is, door geen der critici is gemaakt, n.l. dat bij Bücher's indeeling een zekere *tweeslachtigheid* bestaat. Dat komt vooral uit, waar hij 't over de „*Weltwirtschaft*" heeft. De nadering van een periode van wereldhuishouding acht Bücher zeer onwaarschijnlijk. Hij wijst op het grootere protectionisme, op het vasthouden aan de nationale munt- en arbeidswetgeving, de aangroeiende staatswerkzaamheid op economisch gebied. Wel betrekken sommige staten een vrij groot deel van hun consumptie- en productie-artikelen uit het buitenland, maar dat is niet het teeken van een naderende wereldhuishouding. Want een volledige zelfgenoegzaamheid bestond in geen enkele periode. Bovendien zijn er tot nog toe geen verschijnselen, die in wezen van die der Volkswirtschaft verschillen.[4]

Tegen deze opvatting heb ik verschillende bezwaren. Ik meen, dat de

1) Preussische Jahrbücher, dl. 75, p. 555.
2) t. a. p. 30. 3) t. a. p. 558.
4) Entstehung, p. 141/2.

internationale arbeidsdeeling tegenwoordig toch heel wat grooter is, dan Bücher 't wil doen voorkomen.

In zijn werk „Volkswirtschaft und Weltwirtschaft" heeft Bernhard Harms een massa gegevens verzameld, waaruit de geweldige ontwikkeling van den internationalen handel en van het internationale trust- en kartelwezen in den laatsten tijd duidelijk blijkt. [1] Ook het bank- en kredietwezen krijgt steeds meer een internationaal karakter. In de wetenschap is het woord „Weltwirtschaft" tegenwoordig een gangbare term; [2] volgens sommigen moet men het internationaal economisch leven zelfs als het terrein van een afzonderlijke wetenschap beschouwen.

In elk geval is het duidelijk, dat Bücher dit verschijnsel onderschat, [3] vooral als men bedenkt, dat de internationale betrekkingen zich steeds uitbreiden. Door de protectie kan deze ontwikkeling misschien wat worden belemmerd, maar waarschijnlijk niet worden tegengehouden. Juist die tendenz tot bescherming is een bewijs, dat er een ontwikkeling tot wereldhuishouding gaande is. Het is teekenend voor de opvattingen van Bücher, dat hij zijn argumentatie *begint* met te wijzen op 't feit, dat de wetgeving nog overwegend nationaal is. (Dezelfde overschatting van de politieke factor blijkt uit zijn beschrijving van het ontstaan der „Volkswirtschaft.") Bij een indeeling naar *economische* gezichtspunten is 't toch niet gewenscht de politieke verhoudingen zoo op den voorgrond te stellen. En bovendien blijft de wetgeving niet zoo zuiver nationaal. Denk aan de tractaten van internationaal privaatrecht, aan de pogingen tot een internationale regeling van cheque- en wisselrecht, aan het begin van een internationale arbeidswetgeving (hetgeen Bücher ook in den nieuwsten druk van zijn werk verwaarloost), aan de groote ontwikkeling van het moderne Volkenrecht! Overigens komt 't niet in de eerste plaats op de wetgeving, maar op de uitbreiding van het goederenverkeer aan.

Tenslotte komt Bücher echter nog met een heel ander argument aan, n.l. dat tot nog toe *geen principieel andere economische verschijnselen* zijn waar te nemen. Dat is een veel beter argument, maar daaruit blijkt tevens de bedoelde tweeslachtigheid. Want kiest men de *grootte der economische eenheid* tot kenmerk van indeeling, dan heeft het laatste argument geen zin. Maakt men daarentegen een indeeling naar het *karakter der productiewijze*, dan is het onlogisch, om ten aanzien van de kwestie van het aannemen eener vierde periode zoo uitvoerig over het nationale karakter van wetgeving en behoeftebevrediging te redeneeren. In dat laatste geval blijkt echter de naam „Volkswirtschaft" slecht gekozen, want deze wekt de gedachte aan een nationale economische eenheid en in dien zin gebruikt

---

1) Verg. ook Bernstein „Der Revisionismus in der Sozial-demokratie", p. 20 e. v. Bernstein meent dan ook dat een eenvoudige *nationalisatie* voor verscheidene productietakken al niet meer mogelijk is.

2) Sedert Jan. 1913 verschijnt het tijdschrift „Weltwirtschaftliches Archiv".

3) Zie ook Schwiedland, Einführung in die Volkswirtschaftslehre, p. 59 e. v. De schrijver gaat, op vermakelijke wijze, de herkomst na van al onze artikelen van dagelijksch gebruik. Daaruit blijkt, hoe internationaal zelfs de meest verstokte nationalist in zijn goederenvoorziening is!

Bücher zelf ook dezen term. [1]) Op p. 141 geeft hij terloops een onderverdeeling der Volkswirtschaft in een *„absolutistische"*, een *„liberale"* en een *„derde periode."* In die derde periode bestaat een streven naar rechtvaardige goederenverdeeling en „gemeinwirtschaftliche" werkzaamheid van den staat. Alleen de groote nationale staat kan, volgens B., die taak naar behooren volbrengen. [2]) Hoewel dit indeelingskenmerk niets te maken heeft met de grootte der economische eenheid, wordt hier toch weer de nationale volkshuishouding met de haren bijgesleept.

Wij hebben gezien, dat Bücher de periode der Volkswirtschaft ook „kapitalistische Wirtschaft" noemt. Hiertegenover zou een geheel — of gedeeltelijk — „gemeinwirtschaftsliche" of socialistische maatschappij een logische tegenstelling vormen en dus als volgende periode kunnen gebruikt worden. Daaraan denkt Bücher echter niet; integendeel, hij noemt dit een onderperiode van de „Volkswirtschaft". Daarentegen wordt wèl ernstig gediscussieerd over de vraag, of de behoeften-bevrediging al of niet nationaal meer geschiedt!

In één der volgende hoofdstukken zal nader worden aangetoond, dat Bücher ook bij de bespreking van de periode der middeleeuwsche steden een te nauw verband legt tusschen de grootte der economische eenheid en het principieel-economisch karakter van het bedoelde tijdvak. De indeeling van Bücher hinkt dus m.i. eenigszins op twee gedachten.

Over het algemeen heeft echter Bücher's theorie groote instemming gevonden, zoodat men deze als de heerschende theorie kan beschouwen. Een paar schrijvers — Schmoller en Sombart — die een andere indeeling voorstaan, hebben daarmee weinig succes gehad. Hun indeelingen zullen in de volgende paragraphen behandeld worden.

HET STANDPUNT VAN SCHMOLLER. Schmoller geeft in zijn „Grundrisz" [3]) de volgende indeeling: 1. Periode van de *agrarische eigenproductie* en het *stamleven.* 2. Periode der *„Stadtwirtschaft"* (12e tot 16e eeuw). 3. Periode der *territoriale staten* (14e tot 18e eeuw). 4. Periode der *grootere nationale staten* en vorming eener *„Volkswirtschaft"*, die in de 16e eeuw begint, in hoofdzaak eerst in de 18e en 19e eeuw voltooid wordt. 5. De periode der nieuwe *wereldstaten* en van de groeiende *wereldbetrekkingen* („weltwirtschaftliche Beziehungen"), die met het verwerven van koloniën door de Europeesche staten begint maar eerst sedert de laatste 50 jaren een groote uitbreiding heeft gekregen.

Deze indeeling had Schmoller in hoofdzaak al in 1884 in een artikel in

---

1) In een polemiek met Schmoller in diens Jahrbuch van 1894 (p. 319) zegt Bücher, dat de namen huis-, stad- en volks-wirtschaft voor zijn perioden *„völlig belanglos"* zijn. Hij wijst er op, dat dit in zijn boek is aangeduid door den voorslag van twee andere reeksen van benamingen, nl.: eigenproductie, klantenproductie, warenproductie en daarnaast de reeks: maatschappij zonder ruilverkeer — met direkten ruil — met goederenomloop.

2) Zou een soort van „nationalisme" den wetenschappelijken onderzoeker parten spelen?

3) II, p. 1126 e. v.

zijn „Jahrbuch" gegeven.[1]) De titels van de eerste paragraphen van dat artikel luiden: § 1 „Die Dorf- und die Stadtwirtschaft", § 2 „Die Territorialwirtschaft", § 3 „Die ausbildung der Nationalstaaten und der Volkswirtschaft." [2])

Ook in het eerste deel van zijn „Grundrisz" geeft hij een zeer vage beschrijving der economische ontwikkeling, noemt daarbij echter de „Territorialwirtschaft" niet.

Karakteristiek voor het standpunt van Schmoller is ook de volgende aanhaling uit het bovengenoemd artikel: „Im Anschlusz an den Stamm, die Mark, das Dorf, die Stadt, das Territorium, den Staat und den Staatenbund entwickeln sich sukzessiv bestimmte soziale Wirtschaftskörper immer umfassender Art".

Wat is nu het verschil in standpunt tusschen Bücher en Schmoller? De laatste zegt daaromtrent dat Bücher van de arbeidsdeeling en het verkeer, van de tegenstelling tusschen eigenproductie en de verkeersmaatschappij, van de lengte van den weg dien de goederen afleggen uitgaat, hijzelf echter van de gewichtigste economische organen.[3]) Duidelijk is die uitdrukking „economische organen" niet, hij bedoelt blijkens zijn indeeling en de zooeven aangehaalde zinsnede „politieke lichamen". Schmoller meent blijkbaar dat grootte en kracht der *politieke* eenheid een overwegenden invloed heeft op karakter en omvang der *economische* eenheid.

In zijn indeeling wil hij „den samenhang van het economische leven met de wezelijke en leidende organen van het sociale en politieke leven in 't algemeen" [4]) doen uitkomen.[5]) Zijn indeelingskenmerk is dus ***de grootte der politiek-economische eenheid.***

---

1) Het is moeilijk uit te maken wie van beiden, Schmoller of Bücher, het eerst een nieuwe indeeling gegeven heeft. Bücher beroept zich op opstel van 1876 in het tijdschrift „Die Wage". Blijkbaar zijn beide schrijvers ongeveer tegelijkertijd en onafhankelijk van elkander tot een nieuwe indeeling gekomen. Maar men moet, dunkt me, Schmoller toch wel tot op zekere hoogte gelijk geven als hij zich gekrenkt voelt omdat Bücher in zijn „Entstehung" 't doet voorkomen alsof sedert List en Hildebrand niemand anders een beter gezichtspunt heeft geopend.

2) Het artikel is herdrukt in „Umrisse und Untersuchungen zur Verfassungs Verwaltungs- und Wirtschaftgeschichte".

3) Grundrisz. II, p. 1127.

4) Umrisse, p. 2 Hij voegt er nog aan toe tot verduidelijking; „Ich meine die Anlehnung der jeweiligen wesentlichen wirtschaftlich-socialen Einrichtungen an die wichtigsten oder an einzelne wichtige politische Körper."

5) Zijn standpunt blijkt ook duidelijk uit hetgeen hij op p. 1124 van zijn „Grundrisz." als grondgedachten van zijn heele werk aangeeft. „Der Grundgedanke unserer Volkswirtschaftslehre ist der, dasz *das Wirtschaftsleben der Menschheit sich vollzieht in einer Summe von politisch-gesellschaftlichen Körpern,* die teils neben, teils nacheinander als Einheiten sich unserem Blicke darstellen. Jeder dieser Körper erhält für unsere Vorstellung seine Einheit wohl auch durch Gebiet und Grenzen, durch die jeweilige Technik und Ähnliches, aber doch in erster Linie durch die Bluts- und geistige Einheit, durch die Vergesellschaftung der Beteiligten, als deren sichtbare symptome Rasse, Sitte, Recht, Moral und Religion, dann und hauptsächlich politische und volkswirtschaftliche Institutionen erscheinen." (cursiveering van mij). Een grondgedachte, die erg diepzinnig lijkt maar niet uitmunt door wetenschappelijke helderheid en preciesheid. Deze vaagheid die karakteristiek is voor Schmoller, mag men niet alleen als een *literaire* fout beschouwen. Duidelijke formuleering is een eerste vereischte voor wetenschappelijk werk. Vergelijk von Below's scherpe kritiek op Schmoller in „Zur Würdigung der historischen Schule in der Nationalökonomie," Zeitschrift für Socialwissenschaft VII.

Schmoller noemt de opvatting van Bücher eenzijdig omdat deze de economische organisatie der verschillende perioden, onafhankelijk van gemeente, territorium en staat, uit zuiver economische oorzaken afleidt. [1]) Dat is zeer onjuist. Bücher hecht soms zeer sterk aan politieke oorzaken.

Bovendien geeft Bücher alleen een *kenschetsing* der perioden zonder zich uitvoerig over de oorzaken uit te laten.

Schmoller zegt [2]) dat de uiteenzetting van Bücher meer een aanvulling dan een vervanging van zijn eigen indeeling is. Totaal onjuist. Het verschil is veel grooter want beide schrijvers hebben een geheel ander criterium van indeeling; bij Bücher het karakter der economische verschijnselen, bij Schmoller de grootte der politieke eenheid, die volgens hem in 't algemeen de grootte der economische eenheid bepaalt. [3])

Al was dit laatste juist dan zou nog de indeeling eigenproductie, klantenproductie, warenproductie (of maatschappij zonder ruilverkeer, met direkten ruil, met goederenomloop), onvoorwaardelijk de voorkeur verdienen, omdat deze ons veel beter het karakteristieke verschil der economische toestanden van vroeger en van nu doet zien dan een uiterlijke indeeling naar de grootte der politiek-economische eenheid. Dat gezichtspunt gaf Bücher aanleiding om bij zijn beschrijving veel scherper het verschil der economische perioden te karakteriseeren dan Schmoller doet. Maar juist voor het verschil in functie of het ontbreken van sommige economische categorieën als kapitaal, inkomen, onderneming, enz. heeft Schmoller geen oog. In zijn opstel van 1884 ontbreekt dat geheel; hij legde toen alleen, op verdienstelijke wijze, den nadruk op de economische geslotenheid van dorp, stad en staat. In zijn Grundrisz wordt er wel iets van gezegd maar lang niet zoo scherp en helder als in het werk van Bücher. [4]) (Bovendien dus pas *nadat* Bücher hem daarin was voorgegaan.)

Schmoller zegt dan o.a. dat in de eerste periode de kapitaalvorming gering is. Gebruikt men het woord „kapitaal" in den zin, die Bücher er aan hecht dan is er in de eerste periode natuurlijk geen kapitaal. Nu zou men dus meenen dat Schmoller het woord kapitaal gebruikt op de oude manier van Smith en Ricardo. Maar op p. 638 van zijn Grundrisz wordt kapitaal gedefinieerd als „derjenige Teil des Vermögens, der werbend in irgend einer Form . . . . angelegt ist" m. a. w. hij definieert het begrip op dezelfde wijze als Bücher! Even verder zegt hij ook dat hij met C. Menger wil terugkeeren tot het kapitaalbegrip, zooals dat in het dagelijksch leven vaststaat. Toch gebruikt hij dat begrip later weer op geheel andere wijze, zonder daarvan rekenschap te geven en dat nog wel op een gebied waar Bücher een geheel andere voorstelling geeft, zoodat

1) Daarentegen gaat hijzelf uit „vom Gesamtresultate der Erscheinungen". (Jahrbuch 1893 p. 1259 e. v.) Wat met deze phrase bedoeld is, wordt niet verder toegelicht.

2) Grundrisz II, p. 1127.

3) Schmoller is echter niet konsekwent als hij in zijn Grundrisz, anders dan vroeger, de eerste periode stam-wirtschaft of *agrarische eigenproductie* noemt. De logische tegenstelling van eigenproductie is maatschappij met ruilverkeer. Dat past in de indeeling van Bücher, niet in de zijne. We hebben echter gezien dat Bücher ook niet geheel konsekwent is.

4) Gründrisz II, 1128 e. v.

het voor de hand zou liggen van die afwijking een verklaring te geven.

Schmoller voelde wel dat de uiteenzetting van Bücher beter was. Hij redt zich (behalve door Bücher eenzijdig te noemen) met de bewering dat B. een *theoretische* constructie geeft terwijl hij meer een *historische* schildering wilde geven. [1]) Ieder gebruikt blijkbaar de uitvlucht van het verschil tusschen theorie en geschiedenis op zijn beurt!

Dit beroep is hier echter zeker niet op zijn plaats. Schmoller stelde perioden op en trachtte ze te kenschetsen, hij deed dat echter alleen uiterlijk, Bücher gaf er pas leven aan. [2]) In een „schildering" mag het essentieele, karakteristieke evenmin ontbreken als in een theoretische constructie. In elk geval is dus de indeeling van Bücher beter, ook al zou steeds de economische eenheid met de politieke samenvallen.

Maar ook dat is niet het geval. Dat blijkt vooral bij een nadere beschouwing van de z.g. „Territorialwirtschaft." De Duitsche territorieën, wier landsheeren tegen het einde der Middeleeuwen tot macht kwamen, werden toen, volgens Schmoller, evenzoo gesloten economische eenheden als vroeger de steden. Er ontstaat een afgeslotenheid der territoriale productie en consumptie, een territoriale arbeidsdeeling, een territoriaal maat-, gewichts- en muntsysteem. [3]) Door von Below is deze stelling aan een diepgaand onderzoek onderworpen en deze komt tot de conclusie dat er van een dergelijke territoriale economische eenheid niets te bespeuren is. [4]) Nog tot diep in de 18e eeuw blijft de eigenaardige afgesloten „Stadtwirtschaft" met het gildewezen, de economische onderdrukking van het platteland enz. in hoofdzaak bestaan. Wel vermindert de stedelijke autonomie en worden door de landsheeren vele economische onderwerpen voor hun heele gebied geregeld maar daarmee verdwijnen niet de typische kenmerken van de „Stadtwirtschaft". Below toont aan dat er wel gesproken mag worden van een territoriale economische *politiek* maar niet van een territoriale „*Wirtschaft.*" Bij hun regelingen stellen de landsheeren zich meestal aan de zijde der stedelijke belangen. En voorzoover er *nieuwe* economische verschijnselen zijn, die de afgeslotenheid der steden verbreken, zooals de missen, het bankwezen, de groothandel, een begin van grootindustrie, staan deze niet binnen het raam der territoriale grenzen maar behooren ze overwegend tot de „*Volks*"-, gedeeltelijk zelfs tot de „*Weltwirtschaft.*" [5]) Eigenlijk geschieden pas in de 18e eeuw ingrijpende veranderingen. Below zou den tijd van de 16e tot de 18e eeuw liever periode van „*Stadtwirtschaft*" *onder landsheerlijke leiding* willen noemen. [6]) Küntzel is één der weinige schrijvers die de onderscheiding van een periode van „Territorialwirtschaft" aanvaarden. [7]) Ten onrechte

---

1) „. . . . ich wollte mehr historisch schildern, er einen theoretischen Satz finden und beweisen." Umrisse p. 60.

2) Ook Mitscherlich (Der wirtschaftliche Fortschritt, p. 25) acht de schildering van Schmoller niet fraai.

3) Umrisse und Untersuchungen, p. 11. e. v.

4) Von Below. „Der Untergang der mittelalterlichen Stadtwirtschaft", Jahrbücher für Nationalökonomie, dl. 76. p. 450 e. v.

5) Ibid. p. 628. 6) Ibid. p. 627.

7) Küntzel. „Zum Streit über das Wesen der Territorialwirtschaft", Zeitschrift für Socialwissenschaft VII, p. 335.

beweert hij echter dat Schmoller deze periode alleen als een overgangstoestand — als een begin der „Volkswirtschaft" — beschouwt. In deel II der Grundrisz wordt de „Territorialwirtschaft" op gelijke lijn gesteld met de andere perioden.

En deze opvatting van de territoriale staten als afgesloten economische eenheden is niet vol te houden.

De onderscheiding der historisch-economische perioden, naar de grootte der politieke eenheid, blijkt dus geen gelukkige gedachte te zijn.

HET STANDPUNT VAN SOMBART. Sombart heeft zich over deze kwesties het eerst uitgesproken in een tijdschriftartikel [1]) van 1899, dat grootendeels onveranderd is overgenomen in zijn hoofdwerk „Der moderne Kapitalismus". Het is niet gemakkelijk zijn opvatting in 't kort en in leesbaar Hollandsch weer te geven, want hij schept een lange reeks nieuwe termen terwijl zijn systeem zeer gecompliceerd is. [2])

Sombart maakt een scherp onderscheid tusschen *bedrijf* en „*Wirtschaft*". Bedrijf is *arbeidsgemeenschap*, „Wirtschaft" is „*Verwertungsgemeinschaft*". Een groot deel van de verwarring, die bij de beoordeeling der economische ontwikkeling heerscht, is te wijten aan de onvoldoende onderscheiding en systematiek der „Wirtschafts-" [3]) en bedrijfsvormen. Bedrijf en „Wirtschaft" vallen volstrekt niet samen; een kapitalistische onderneming kan b.v. zoowel als kleinbedrijf (huisindustrie) en als grootbedrijf optreden. Eèn „Wirtschaft" kan meerdere bedrijven omvatten.

Een complex van werkzaamheden, die geen blijvend karakter hebben, is nog geen bedrijf. Noodig is een bedrijfsregeling voor de samenvoeging der productie-factoren tot een geheel. Eenheid van productieleiding is niet voldoende voor de eenheid van een bedrijf, b.v. als de leider van een onderneming op verschillende plaatsen een spinnerij, weverij, enz. heeft en de commercieele leiding daarvan uitoefent. Noodig is *eenheid van arbeidsleiding* („einheitliche Werkleitung"). [4]) Zoo komt de schrijver tot de volgende onvertaalbare definitie van bedrijf: „*Veranstaltung zum Zwecke fortgesetzter Werkverrichtung*". [5])

Het verschil tusschen bedrijf en „Wirtschaft" blijkt vooral uit het verschil in *doel*. Een bedrijf is een organisatie tot het vervaardigen van gebruiksgoederen; de „Wirtschaftsform" wordt bepaald door het achter dit doel gelegen „Verwertungszweck". Om schoenen te vervaardigen kan ik mij van handwerk of van machines, van een individueele of collectieve bedrijfsregeling bedienen en verkrijg daardoor een bepaald bedrijf dat ten doel heeft het vervaardigen van schoenen.

Naarmate nu echter schoenen voor eigen gebruik of voor het gebruik

---

1) In Braun's Archiv. XIV.

2) Een goede uiteenzetting is te vinden bij Harms, Darstellung und Kritik der Wirtschafts- und Betriebs-systematik im Sombartschen „Kapitalismus". Schmoller's Jahrbuch, dl. 29 (1905), p. 1385.

3) Onder „Wirtschaftsformen" is te verstaan wat andere schrijvers „ondernemingsvormen" plegen te noemen.

4) Der moderne Kapitalismus I, p. 13. 5) Ibid, p. 9.

van een klant of met het doel om veel geld te verdienen of in eigen regie door een Armbestuur vervaardigd worden, ontstaan verschillende „Wirtschafts"-vormen. [1])

Sombart geeft dan een uitvoerige *systematiek* der bedrijfsvormen. Hiervan zij alleen vermeld, dat hij de gewone onderscheiding der bedrijven naar het *aantal personen* (klein-, middel- en groot-bedrijf) verwerpt als een te uiterlijk, oppervlakkig kenmerk. Hij neemt tot indeelingskenmerk *de verhouding van den enkelen arbeider tot het geheele productieproces* en komt zoo tot de onderscheiding van *individueel* en *maatschappelijk bedrijf*, waartusschen hij nog een *overgangsbedrijf* plaatst. Bij het individueel bedrijf is het product het uitvloeisel van de persoonlijkheid van den arbeider, bij het maatschappelijk bedrijf is het product het resultaat van de samenwerking van velen en draagt dus geen persoonlijk karakter. [2])

Dan eindelijk gaat Sombart over tot de *systematiek der „Wirtschafts"-vormen*. Deze draagt, in onderscheiding tot de bedrijfs-systematiek een meer historisch karakter.

De indeeling van Bücher wordt geheel verworpen. Sombart meent, dat de oppervlakkige theorie van Bücher in de hoofden van niet-economisch gevormde lezers groote verwoestingen heeft aangericht. De theorieën van Rodbertus, Marx-Engels en Schmoller zijn deels eenzijdig, deels gebrekkig, deels ongelukkig geformuleerd, maar die van Bücher is „geradezu falsch". [3]). Het indeelings-criterium van Bücher — de lengte van den weg dien de goederen afleggen van producent tot consument — is verkeerd. Klantenproductie komt ook tegenwoordig, in zuiver-kapitalistische verhoudingen, voor, b.v. bij Krupp en de groote Parijsche couturiers. Er is tegenwoordig een tendenz tot uitschakeling der tusschenpersonen; zal die ons weer tot de middeleeuwsche economische organisatie terugvoeren?

Het brood heeft een even langen weg af te leggen van den handwerker, uit de kapitalistische broodfabriek, uit de bakkerij van een consumptie-coöperatie en uit de militaire broodbakkerij om in de huishouding van den consument te komen; toch zijn dit alle vier geheel verschillende economische organisaties. In een socialistische maatschappij, produceerende met behoud der tegenwoordige arbeidsdeeling, zou voor talrijke producten de weg van producent naar consument evenlang zijn als nu. [4])

De hoofdfout, meent Sombart, is dat Bücher te veel naar uiterlijke

1) Ibid. p. 50. Bedrijf is dus „Arbeitsgemeinschaft", Wirtschaft is „Verwertungsgemeinschaft."

2) Zijn schema van bedrijfsvormen is het volgende:

Individualbetrieb.	1. Alleinbetrieb. 2. Familienbetrieb. 3. Gehülfenbetrieb.	sog. Kleinbetrieb.
Uebergangsbetrieb.	4. erweiterter Gehülfenbetrieb. 5. Gesellschaftsbetrieb im kleinen	sog. Mittelbetrieb.
	6. Individualbetrieb im groszen.	sog. Groszbetrieb.
Gesellschaftsbetrieb.	7. Manufactur. 8. Fabrik.	sog. Groszbetrieb.

Hij rekent 2 en 3 tot het individueele bedrijf, omdat hier enkele helpers gegroepeerd zijn om één hoofdarbeider, die zijn stempel op het product drukt.

3) Ibid. p. 53. 4) Ibid. p. 54.

kenmerken kijkt, waardoor het *verschil in geest* der economische organisaties niet voldoende uitkomt. De eerste eisch, waaraan het indeelingskenmerk moet voldoen, is dat het een gewichtig verschijnsel moet zijn, waarvan al het overige afhankelijk is. Als zoodanig valt direct in 't oog de grootte der productiekrachten waarover een tijd beschikt. [1]). Toch is dat geen bruikbaar indeelingskenmerk. Een dergelijke indeeling naar het verschil in techniek zou altijd iets willekeurigs hebben. Bovendien is niet zoozeer het voorhanden zijn van productiekrachten van belang als wel *de wijze waarop ze gebruikt worden.* We moeten dus zoeken naar verschijnselen van sociale organisatie, die direct door aard en grootte der productiekrachten bepaald worden.

Als zoodanig verschijnsel beschouwt Sombart de *beroepsspecialisatie*, anders gezegd de *differentiatie* van economische werkzaamheid. Met de vergrooting der productiekrachten gaat parallel een toenemende specialisatie. Vandaar mogen wij de mate der economische differentiatie als de uitdrukking van de ontwikkelingsgraad der productiekrachten beschouwen. Maar elke specialisatie heeft stilzwijgend tot voorwaarde de betrekking tot andere gespecialiseerde werkzaamheden.

Deze *samenvoeging* van de speciale werkzaamheden tot een geheel noemt Sombart *vermaatschappelijking* („Vergesellschaftüng"). De graad der specialisatie [2]) beslist over den graad der vermaatschappelijking van het economisch leven. Indirect is deze laatste dus de uitdrukking van den graad van ontwikkeling der productiekrachten. Tot indeelingskenmerk kiest Sombart nu de *mate der vermaatschappelijking.* Zoo komt hij tot de onderscheiding van drie perioden; *individueele „ Wirtschaft", overgangs-„ Wirtschaft"* en *maatschappelijke „Wirtschaft".* („Individual-wirtschaft", „Übergangswirtschaft", „Gesellschaft-wirtschaft").

De eerste periode is die, waarin consumptie- en productiekring samenvallen.

In de tweede periode zijn deze beide gescheiden. De behoefte van een huishouding wordt in den regel door medewerking van andere huishoudingen gedekt. Er is dus al een begin van vermaatschappelijking, maar nog beperkt, want een groot deel van het benoodigde wordt nog in dezelfde huishouding vervaardigd, waarin het verbruikt wordt. In de periode der maatschappelijke „Wirtschaft" eindelijk vinden we de hoogste differentiatie en integratie. Een mechanisme van het economisch leven is ontstaan. [3])

Deze indeeling geeft echter nog niet meer dan de omlijsting der eigenlijke schilderingen. In deze perioden onderscheidt Sombart nl. nog een rij van *economische systemen. („ Wirtschaftssystemen").* Onder een economisch systeem verstaat de auteur een *„Wirtschaftsordnung"*, in welke bepaalde *economische principes* heerschen. Er zijn twee hoofdprincipes, waarvan reeds Aristoteles spreekt; productie als middel tot *behoeftenbevrediging* en productie om *rijk te worden.* De voornaamste onderscheiding der systemen is dus die van *„Bedarfdeckungswirtschaft"* en *„Erwerbswirtschaft"* [4]) In het eerste geval zijn

---

1) Ibid p. 55.
2) Specialisatie kan zoowel binnen een „Wirtschaft" als tusschen verschillende „Wirtschaften" plaats grijpen. S. bedoelt uitsluitend specialisatie in den laatsten zin.
3) Kapitalismus I p. 60. 4) Ibid p. 62.

het de behoeften van een persoon of van een groep van personen, die over hoeveelheid en hoedanigheid der productie beslissen. Daarentegen is er voor de „Erwerbswirtschaft" maar één grens voor de grootte der productie en maar één richtsnoer voor de wijze van produceeren nl. de mogelijkheid om winst te behalen. In het eerste geval bestaat de taak van den producent uitsluitend in de uitvoering; hij is *technisch arbeider.* Is daarentegen grootte en wijze der productie afhankelijk van de wisselende kansen op winst, dan wordt het de voornaamste taak van den producent deze juist te beoordeelen.

De productie houdt op een probleem van technisch kunnen te zijn en wordt een probleem van *speculatieve berekening.* De producent is niet meer technisch arbeider, maar in de eerste plaats *koopman.* [1])

In beide groepen is echter nog onderscheid naarmate de „Wirtschaftsordnung" verschilt. Een „Wirtschaftsordnung" is het inbegrip van alle het economisch leven der menschen *uiterlijk regelende normen.* Eigenlijk is hun aantal ontelbaar, maar we kunnen toch eenige groote groepen onderscheiden.

Tot op zekere hoogte is de „Wirtschaftsordnung" onafhankelijk van het heerschende principe. De heerschappij van het „Erwerbsprincipe" onderstelt echter bepaalde bestanddeelen van een „Wirtschaftsordnung". Mogelijk moet nl. zijn: 1e productie voor den ruil, warenproductie. 2e productievrijheid naar plaats, tijd en wijze. Toch blijft ook dan nog verschil van „Wirtschaftsordnung" mogelijk, vooral ten aanzien van de rechtsverhouding tusschen arbeider en leider van het productieproces (slavernij — hoorigheid — vrij contract).

Het „Bedarfdeckungsprincip" veroorlooft echter veel meer verschil in Wirtschaftsordnung. De auteur onderscheidt in deze groep vier hoofdtypen [2]);

1. Dekking van eigen behoefte door eigen arbeid.
2. Dekking van eigen behoefte door vreemden arbeid.
3. Dekking van vreemde behoefte door eigen arbeid.
4. Dekking van vreemde behoefte door vreemden arbeid.

ad 1. Het eerste is het geval in alle systemen der gesloten huishouding (eigenproductie) b.v. in de oude gentes, grootfamilies, dorpsgemeenschappen.

ad 2. Hiertoe behooren de „Oikenwirtschaft" der Oudheid en de vroonhoforganisatie der Middeleeuwen. Richting-gevend voor de produktie blijft in deze huishoudingen de behoefte van den Heer en zijn lieden.

ad 3. Dekking van vreemde behoefte door eigen arbeid geschiedt overal, waar voor den ruil wordt geproduceerd zonder dat het „Erwerbsprincip" nog wortel geschoten heeft. De middeleeuwsche „Stadtwirtschaft" zooals in 't algemeen elke primitieve ruilmaatschappij behoort hiertoe. Doel van den middeleeuwschen handwerker is het vervaardigen van gebruiksgoederen in de hoeveelheid en op de wijze als een ander ze noodig heeft, om daardoor het eigen levensonderhoud te winnen op de traditioneele manier.

ad 4. Het vierde geval zou aanwezig zijn in een socialistische gemeenschap van hoogere maatschappelijke orde. Aan deze laatste constructie hecht Sombart echter zelf weinig. De schrijver geeft nu het volgende schema: [3])

---

1) Ibid p. 63. 2) Ibid p. 65. 3) Ibid. p. 67.

		Wirtschaftssystemen	Wirtschaftsstufen
Bedarfdeckungswirtschaft.	1.	Urwüchsige Geschlechter W.	Individual-wirtschaft.
	2.	Hauskommunionen „Groszfamiliën W."	
	3.	Erweiterte Eigen-W. mit W-Einheit.	
	4.	Erweiterte Eigen-W. mit getrennten W-Einheiten (Grundherrschaft).	Übergangs-wirtschaft.
	5.	Dorfwirtschaft.	
	6.	Tausch W, insbesondere „Stadt-W."	
	7.	Socialistische W.	Gesellschafts-wirtschaft.
Erwerbs-wirtschaft.	8.	Sklaven-W. des Altertums.	
	9.	Sklaven-W. der modernen Kolonien.	
	10.	Kapitalistische Verkehrs-W. mit freier Lohnarbeit.	

Nu is het pas mogelijk over de „Wirtschafts"-vormen te spreken. [1]) In de primitieve perioden zijn er nog geen zelfstandige organisaties voor de productie. Misschien zouden we kunnen spreken van *familie-Wirtschaft.* Zelfstandige productie-huishoudingen ontstaan pas met de *oikos, vroonhof* en *villa.*

In het systeem van de „Dorfwirtschaft" is te onderscheiden of het zwaartepunt nog in de dorpsgemeente of reeds in de bijzondere boerenhuishoudingen ligt. Aldus onderscheidt S. de *„Gemeindewirtschaft"* en de *„Bauernwirtschaft".*

Zelfstandige organisaties voor de industrieele productie vinden we pas in de „Stadtwirtschaft", nl. de *handwerksorganisatie.*

De „Wirtschafts"-vormen van een socialistische maatschappij zouden publiek-economische *administraties* en *directies* zijn of bij decentralisatie *productie-genootschappen.*

De „Wirtschafts"-vorm in de „Erwerbswirtschafts"-systemen eindelijk noemt Sombart *onderneming.* Hij gebruikt dezen term dus in een andere beteekenis dan tot dusver gebruikelijk was. Meestal spreekt men in 't algemeen van ondernemingsvormen, waarvoor Sombart „Wirtschafts"-vormen zegt, terwijl hij den term onderneming in den bovengenoemden

---

1) Van (productie) „Wirtschaft" geeft S. de volgende, onduidelijke en onvertaalbare definitie: „die Organisation, welche ein Wirtschaftssubjekt schafft, um einen seinem Wirtschaftsprincip entsprechenden Nutzeffekt zu erzielen." ibid. p. 50.

beperkten zin gebruikt. Schmoller [1]) spreekt b.v. ook van een handwerksonderneming. Dat is niet wenschelijk — meent Sombart — omdat daarmee een moderne karakteristieke benaming op heel iets anders wordt overgedragen. Ondernemen beteekent iets wagen. Die term mag men niet gebruiken voor toestanden die zich juist kenmerken door de afwezigheid van het speculatieve element. Het wezen van den handwerker is juist dat hij geen „ondernemer" is.

KRITIEK OP DE INDEELING VAN SOMBART. Over 't algemeen is het werk van Sombart in de vakwereld niet gunstig ontvangen. In hoever daartoe de scherpe uitdagende schrijfwijze van den auteur heeft bijgedragen, durf ik niet beslissen. Eenigszins schijnt dat wel het geval te zijn. Niet ten onrechte zegt Pesch, dat de wetenschap op den duur toch niet alles, wat van Sombart komt, ter zijde kan schuiven! [2]) Ook het feit dat op vele plaatsen van het werk de invloed van Marx duidelijk blijkt, heeft op de beoordeeling van „Der moderne Kapitalismus" niet gunstig gewerkt. Telkens vindt men in de kritieken het verwijt, dat de auteur eigenlijk een verkapte Marxist is. Maar ook van Marxistische zijde is het werk niet onverdeeld gunstig beoordeeld. [3]) De opvatting van S., dat het ontstaan van het kapitaal overwegend uit grondrentevorming verklaard moet worden, is door de historici vrijwel eenstemmig afgewezen. Ook de nieuwe systematiek der historisch-economische perioden heeft weinig instemming gevonden. In de eerste plaats heeft men er op gewezen, dat deze systematiek zoo onpraktisch is. [4]) Sombart schept een heirleger van nieuwe termen en maakt zulke subtiele onderscheidingen, dat het den lezer ten laatste voor de oogen schemeren gaat.

Deze grief is m.i. volkomen juist. Sombart maakt er Bücher een verwijt van, dat diens indeeling zoo eenvoudig en populair is; mij dunkt echter, dat dit integendeel een deugd is. Maar er is meer; wie nieuwe termen

---

1) In de tweede uitgave van zijn „Grundrisz" doet Schmoller eenige concessies. Hij zegt o. a. (p. 466) „Wir rechnen das Handwerk zwar zu den Betriebsformen der Unternehmung im weiteren Sinne, geben aber zu, dasz es lange Zeiten hindurch nur eine Art *Halbunternehmung* war."

2) Pesch. Lehrbuch I p. 242.

3) In de „Neue Zeit" van 1903, p. 485 e.v., kritiseert Max Adler den methodischen grondslag, zooals S. die in zijn „Geleitwort" uiteenzet. De opvatting die S. van de methode der sociale wetenschappen heeft is ook inderdaad zonderling. De strijdvraag of men de sociale verschijnselen causaal of teleologisch moet rangschikken tracht hij op te lossen door de bewering dat dit een *historisch* probleem zou zijn. Hij wijst er o.a. op dat in het primitieve stadium der economische wetenschap en ook nog bij de Mercantilistische schrijvers de teleologische opvatting overheerschte. Voor zijn werk kiest S. de causale groepeering van de stof, niet omdat het causale principe op zichzelf het beste is maar omdat het wezen van het kapitalisme dat eischt. Terecht vraagt Adler wat men wel van een physicus zou zeggen die uit 't feit dat men in de oudheid ook de physische verschijnselen teleologisch opvatte, de conclusie zou trekken dat de beslissing over de wettelijkheid der physica een historisch probleem is! Verder betoogt Adler dat de psychologische opvatting der economische verschijnselen volstrekt niet in strijd is met het Historisch-Materialisme, zooals S. schijnt te meenen.

4) Zie o. a. Schmoller in zijn Jahrbuch, dl. 27, p. 291.

voorstelt, moet aantoonen, dat deze beter zijn dan de gangbare begrippen. Is nu de onderscheiding individueele-, overgangs- en maatschappelijke „Wirtschaft" beter dan de gangbare indeeling; gesloten familiehuishouding, stads- en volkshuishouding (of beter gezegd: maatschappij zonder ruilverkeer — klantenproductie of directe ruil — warenproductie of marktverkeer)? Sombart acht deze laatste onderscheiding naar de lengte van den weg van producent naar consument te uiterlijk [1]. Gevallen van klantenproductie komen, volgens hem, ten allen tijde voor. Bücher heeft op deze aanval slechts met een paar scherpe woorden geantwoord [2]. Pohle echter tracht aan te toonen, dat het indeelingskenmerk van Bücher niet zoo uiterlijk is als het wel lijkt [3]. Volgens Pohle heeft Bücher, hoewel hij dat niet uitdrukkelijk zegt, eigenlijk hetzelfde criterium als Sombart, n.l. de ontwikkeling der techniek en dus de grootte der productiekrachten. Immers een stijging der productiekrachten heeft niet alleen een toenemende specialisatie tengevolge, maar in den regel ook een grooter worden van den afstand tusschen de huishouding in welke een goed wordt geproduceerd en die, in welke het wordt geconsumeerd. Dit is te verklaren uit de omstandigheid, dat betere productiemethoden een productie op grooter schaal noodig maken. Wel komt er tegenwoordig ook nog klantenproductie voor, maar dat zijn uitzonderingsgevallen. En een socialistische maatschappij, zooals Sombart die onderstelt, met behoud der tegenwoordige arbeidsspecialisatie en der tegenwoordige bedrijfsvormen zou op denzelfden trap van economische ontwikkeling staan als de tegenwoordige maatschappij. De lengte van den weg, dien de producten moeten afleggen, zou even lang zijn, dus de socialistische maatschappij zou ook behooren tot de periode, wier wezen bestaat in de noodzakelijkheid van bijzondere verbindingsorganisaties tusschen producent en consument. Weliswaar zou de zelfstandige tusschenhandel uitgeschakeld worden, maar in de plaats daarvan zouden staatsmagazijnen of organisaties der consumenten, op de wijze der tegenwoordige verbruikscoöperaties, moeten treden.

Deze scherpzinnige verdediging der indeeling van Bücher is bij geen anderen criticus te vinden. Ik kan het echter slechts gedeeltelijk met Pohle eens zijn. Hij heeft m.i. gelijk als hij zegt, dat de indeeling van B. niet zoo uiterlijk is als Sombart beweert. Maar dat het kenmerk van de „weglengte" voldoende zou zijn om de economisch-historische tijdperken te onderscheiden, heeft hij toch niet aannemelijk gemaakt. Dat b.v. een socialistische maatschappij alleen in *juridisch* opzicht van het tegenwoordige kapitalisme zou verschillen, zooals Pohle aanneemt, is geheel onjuist.

Het karakter en de organisatie van een socialistische maatschappij zouden sterk afwijken van de marktproductie om winst. Het is best mogelijk dat, zooals Pohle betoogt, de weg van producent tot consument in vele gevallen

---

1) Zie hiervoor p. 22.

2) In de „Anhang" tot de derde uitgave zijner „Entstehung". In de latere drukken is deze anhang weer geschrapt. Het is te betreuren, dat Bücher, behalve op de opmerkingen van Meyer ten aanzien der oudheid, zoo weinig op de kritiek is ingegaan.

3) Pohle, Jahrbücher für Nationalökonomie 1903 (III Folge bd. 26) p. 362.

even lang zou blijven, [1]) maar dat bewijst juist dat dit indeelingskenmerk niet geheel voldoet. Ook de voorbeelden van tegenwoordige klantenproductie die Sombart geeft (Krupp, de Parijsche couturiers enz.) zijn niet te ontzenuwen door de opmerking dat dit uitzonderingsgevallen zijn. Zeker, in elk tijdperk zijn nog overblijfselen van een vroegere en is al een en ander van een toekomstige periode te vinden. Maar de voorbeelden van Sombart betreffen ondernemingen die in vele opzichten juist de karakteristieke kenmerken der tegenwoordige economische organisatie vertoonen maar het door Bücher op den voorgrond geschoven kenmerk ontberen. Daaruit blijkt toch wel dat dit kenmerk niet het eenige en waarschijnlijk ook niet het voornaamste verschilpunt is.

Is nu echter hetgeen Sombart ons daarvoor in de plaats geeft, veel beter?

Voor een deel meen ik deze vraag ontkennend te moeten beantwoorden. Het is op zichzelf een juiste gedachte om van de ontwikkeling der techniek uit te gaan. Maar Sombart zelf erkent dat de techniek op zichzelf geen mogelijkheid geeft om tot een goede indeeling te geraken. Hij kiest dan als uitdrukking van de ontwikkeling der techniek de mate van arbeidsdeeling en vermaatschappelijking. Maar dat laatste komt stellig ook tot uitdrukking in de onderscheiding van Bücher. Geen wonder dat de onderscheiding, individueele overgangs- en maatschappelijke „Wirtschaft", erg lijkt op de zoozeer verketterde indeeling van Bücher! Alleen zijn de termen minder sprekend. De definitie die S. geeft van zijn eerste periode komt geheel overeen met de gesloten familiehuishouding. En typeert de laatste term niet veel beter? En hoe vaag en nietszeggend is de uitdrukking „overgangswirtschaft"! Ook acht ik het verkeerd om de vroonhoeve-organisatie en het begin van ruilverkeer in de steden in één periode samen te vatten; de vroonhoeve-organisatie toch heeft veel meer gemeen met de gesloten familiehuishouding dan met het primitieve ruilverkeer.

Maar ook afgezien van dat vage, onbepaalde overgangstijdperk acht ik de tegenstelling tusschen individueele- en maatschappelijke „Wirtschaft" niet gelukkig. Een werkelijk afzonderlijke huishouding van het individu heeft waarschijnlijk nooit bestaan. Sombart heeft dan ook het oog op het afzonderlijk economisch bestaan van stammen of families. Maar is de huishouding van een gens niet evenzeer maatschappelijk als de moderne economische organisatie? In verband met de communistische trek in het karakter der gentiel-organisatie zou men deze misschien zelfs maatschappelijker kunnen noemen dan het tegenwoordig economisch leven. Alleen is er verschil in de *grootte* der maatschappij, maar dat verschil komt veel beter uit in de terminologie van Bücher. Nu zou men mij kunnen tegenwerpen dat Sombart de mate van *arbeidsdeeling* wilde uitdrukken. Ik antwoord daarop dat in deze terminologie de mate van arbeidsdeeling in 't geheel niet wordt uitgedrukt. Ook in dit opzicht verdienen de termen van Bücher de voorkeur.

De proeve van nieuwe indeeling, die Sombart geeft, blijkt dus niet geslaagd te zijn. Nu kunnen echter nog in de wijze waarop hij de verschillende perioden karakteriseert, nieuwe en juiste gedachten verscholen zijn.

---

1) In vele andere gevallen zou de weg korter worden door de uitschakeling van vele overbodige tusschenpersonen tengevolge van een doelmatiger economische organisatie.

Hij tracht aan zijn hoofdindeeling meer kleur en leven te geven door een onderverdeeling in „Wirtschafts"-systemen. Deze worden onderscheiden: 1e naar het verschil in *economisch karakter*; 2e naar het verschil in *juridische organisatie*. De voornaamste tegenstelling is die tusschen productie voor behoefte-bevrediging en productie om winst. Nu is het maken van deze tegenstelling ook al weer niet erg oorspronkelijk. In de eerste plaats komt Marx hier in aanmerking.[1] Maar ook bij Bücher ontbreekt deze tegenstelling niet geheel; herhaaldelijk wijst deze er op dat van „Erwerb" pas in de Volkswirtschaft sprake is. Het is echter niet te ontkennen dat Sombart deze gedachte veel meer op den voorgrond geschoven heeft en in psychologischen zin heeft verdiept. Het scheppen der termen „Bedarfdeckungswirtschaft" en „Erwerbswirtschaft" is m. i. van veel meer beteekenis dan de zooeven besproken terminologie. Het psychologische onderscheid tusschen den „handwerker" en den „ondernemer" heeft Sombart met groote scherpzinnigheid in zijn werk uiteengezet.

Echter zijn ook deze beschouwingen door verscheidene critici scherp aangevallen.[2] Op die kritiek zal ik te dezer plaatse nog niet ingaan omdat de kwestie een breedere beschouwing verdient.

Ook de uiteenzetting van het juridisch verschil der wirtschaftsystemen binnen het raam der „Bedarfdeckungswirtschaft" en der „Erwerbswirtschaft" is van veel belang.

Resumeerende kom ik tot de conclusie dat Sombart boven zijn voorgangers staat, in zoover hij zich beter rekenschap geeft van de principes zijner indeeling en deze systematisch uiteenzet. En deze principes op zichzelf, het uitgaan van techniek en arbeidsdeeling met inachtneming van

---

1) Sombart meent bij Marx en Engels een groote onzekerheid ten aanzien van het principium divisionis te kunnen constateeren. (Archiv XIV, p. 379 e. v.). Hij erkent dat niemand het karakter der kapitalistische maatschappij zoo geniaal heeft gekenschetst als Marx maar de vroegere perioden zouden door hem lang niet met dezelfde zorgvuldigheid zijn geteekend. Deze opmerking bevat m. i. veel waarheid. Ook bij Kautsky zoekt men tevergeefs naar een scherpe karakteristiek van het middeleeuwsche handwerk en gildewezen, waartoe o. a. in zijn artikel over de loonarbeiders in de Middeleeuwen in „Die Vorläufer des neueren Sozialismus" alle aanleiding bestond. In zijn „Agrarfrage" p. 60 en 61 geeft Kautsky terloops de volgende niet zeer duidelijke indeeling: Naturalwirtschaft, Feudalwirtschaft, zünftige Monopolwirtschaft, einfache Warenproduktion, kapitalistische Warenproduktion. De eenvoudige warenproductie heerscht wanneer de arbeider nog zelf eigenaar der productiemiddelen is. Vooral deze laatste onderscheiding tusschen eenvoudige en ontwikkelde of kapitalistische warenproductie vindt men bij schrijvers der marxistische richting herhaaldelijk.

Engels geeft in zijn „Entstehung der Familie" de indeeling: 1. „Eigenwirtschaft"; 2. „Tauschwirtschaft"; 3. „Kapitalistische Wirtschaft" of warenproductie onder leiding van den koopman, noodzakelijk geworden door de uitbreiding van het economisch gebied.

In de vroegere werken van Marx wordt, ter aanduiding van den vòòrkapitalistischen tijd, dikwijls de onduidelijke term „feodale productiewijze" gebruikt.

Onmiskenbaar is de invlòed van Marx op Bücher en Sombart. Bij Sombart is dat zeer duidelijk, maar ook het gebruik dat Bücher maakt van de termen kapitaal, kapitalisme, warenproductie enz. bewijst den invloed van Marx. Zie hiervoor ook Wagner in de Preussische Jahrbücher bd. 75, p. 555 e. v. Trouwens ook al in het bekende opstel van Schönberg in de „Jahrbücher für National-ökonomie" van 1867, waarin het karakter der „Stadtwirtschaft" reeds is geschetst, wordt Marx herhaaldelijk geciteerd.

2) O.a. door Harms in Schmoller's Jahrbuch 1905, p. 1385 en door Delbrück, Preussische Jahrbücher dl. 113 p. 333 e. v.

het verschil in psychologischen grondslag en in juridisch systeem, zijn m.i. zeer juist. Hij heeft dat alles echter niet voldoende tot een eenheid weten te verwerken en is zoo tot een noodeloos omslachtige, onpraktische indeeling gekomen. Had hij ingezien dat de juridische verandering gewoonlijk samengaat met de verandering van techniek en arbeidsdeeling, dan had hij stellig een eenvoudiger indeeling kunnen ontwerpen want dan ware het verschil tusschen „Wirtschaftsstufen" en „Wirtschaftssystemen" vervallen. Een socialistische maatschappij b.v. zou toch niet alleen in geest en in juridisch opzicht van het kapitalisme verschillen maar vereischt toch ook een grootere ontwikkeling der productiekrachten en een andere economische organisatie.

De hoofdindeeling van Sombart moet m.i. verworpen worden. De terminologie van Bücher is, hoewel niet volmaakt, toch beter. De beschuldiging dat de theorie van Bücher grenzenloos oppervlakkig zou zijn, is onjuist. Het is niet te ontkennen dat Sombart de neiging heeft om alles van zijn voorgangers af te breken om op die wijze den weg te banen voor een geheel nieuwe „Sombartsche" systematiek. Terecht teekent Pohle protest aan tegen een dergelijke manier van doen. De wetenschap moet onpersoonlijk zijn zoodat elke theoreticus de plicht heeft zooveel mogelijk de terminologie van zijn voorganger over te nemen voorzoover niet gewichtige redenen hem dwingen nieuwe termen op te stellen. Er zou anders een grenzenlooze verwarring ontstaan. En op het gebied der staathuishoudkunde heerscht al verwarring genoeg! Sombart heeft dat niet voldoende in 't oog gehouden. Immers we hebben gezien dat zijn theorie veel meer gemeenschap met die von Bücher heeft dan hij doet voorkomen. Kenmerkend is 't dat hij ook de term „Stadtwirtschaft" (zij het dan ook tusschen aanhalingsteekens) gebruikt, op p. 157 (dl. I) een groote mate van afgeslotenheid der stedelijke huishouding in de Middeleeuwen constateert en toch de term „klantenproductie" niet scherp genoeg kan critiseeren!

Sombart heeft eigenlijk zelf implicite het onpraktische van zijn systematiek erkend toen hij in zijn populair boekje „Gewerbewesen" (in de „Sammlung Göschen") zijn ingewikkeld systeem wegliet en eenvoudig onderscheidde het tijdvak van *eigenproductie*, dat van het ***handwerk*** en dat van het ***kapitalisme!*** Dat is misschien wel de beste terminologie, die te vinden is.

In de karakteriseering van handwerk en van kapitalistische onderneming heeft Sombart m.i. veel goeds gepresteerd. Wat hij daarover zegt verdient een nader onderzoek.

Wat de kenmerken van het economisch leven der middeleeuwsche stad betreft blijken dus nog eenige strijdpunten van groote beteekenis te bestaan.

In de eerste plaats de vraag of in de Middeleeuwen de stad met het platteland een *zelfgenoegzame economische eenheid* vormde, of althans de afgeslotenheid van de stad van dien aard was dat men de tegenstelling tusschen het economisch leven van toen en dat van den lateren tijd mag uitdrukken door de termen „*gesloten stadshuishouding*" en „*volkshuishouding.*"

In de tweede plaats de kwestie of de bedoelde periode mag worden gekenschetst als „*Bedarfdeckungswirtschaft*", of dus de tegenstelling tusschen de toenmalige en de hedendaagsche productiewijze als productie voor *behoeftebevrediging* en productie om *winst* mag worden gezien.

In dit deel zal, na een hoofdstuk over het ontstaan van steden en handwerk, in het bijzonder het eerstgenoemde probleem behandeld worden.

HOOFDSTUK I

Het ontstaan van steden en handwerk

Wie het karakter van een bepaalde productiewijze wil schilderen, dient ook haar ontstaan te onderzoeken. Daar echter de problemen, die in verband staan met den oorsprong van steden en handwerk, reeds zoo dikwijls behandeld zijn, zal ik mij in dit hoofdstuk beperken tot een kritische bespreking der voornaamste opvattingen.

Van ouds waren de Germanen landbouwers. Na het eindigen der Romeinsche heerschappij werden de enkele steden, die de Romeinen hadden gesticht, grootendeels verwoest.

Voor zoover deze „Römerstädte" langs Rijn en Donau bleven bestaan veranderden zij totaal van karakter. Talrijke landbouwers vestigden zich binnen hare muren. Een Arabische reiziger uit de 10e eeuw schildert Mainz als een landelijke stad „waarvan een deel bewoond en de rest bezaaid is" [1]) De eigenproductie, de productie *voor* het huis *door* het huis hetzij in den kring der boerenfamilie, hetzij in de grootere vroonhoforganisatie, is in deze vroeg-middeneeuwsche maatschappij nog overheerschend.

In de 11e, 12e en 13e eeuw wordt echter een groot deel van Europa overdekt met een net van steden. Er ontstaat een arbeidsdeeling tusschen landbouw en industrie; de steden worden de standplaatsen van handel en handwerk. Nu rijst de vraag wat wel de oorzaken geweest mogen zijn van een dergelijke geweldige verandering. Er zijn vele verschillende theorieën verkondigd ten aanzien van het ontstaan der steden maar — gelukkig! — hebben deze controversen meerendeels betrekking op het ontstaan der speciale stedelijke *constitutie*. [2]) Uit welke oudere *rechts-*

---

1) G. Jacob, Ein arab. Berichterstatter aus dem 10. Jahrh., aangehaald bij Otto, Das deutsche Handwerk, p. 23.

2) Vroeger heerschte de opvatting dat de stadsgemeente ontstaan is uit een *koopliedengilde* of uit een „*Schutzgild*". Deze theorie werd verdedigd door Wilda, Nitzsch en Lamprecht. Het gildebestuur zou dan tot stadsbestuur geworden zijn. Zonder schijn of schaduw van bewijs werd door Ter Gouw het ontstaan der stedelijke constitutie van Amsterdam op deze wijze verklaard. Deze theorie is echter door Karl Hegel (Städte und Gilden 1891) vrijwel vernietigd. Door von Maurer werd het stadsrecht afgeleid uit het markerecht. Deze gedachte is, eenigzins gewijzigd, weer opgevat door von Below. (Entstehung der deutschen Stadtgemeinde 1889) die de kiemen der stedelijke constitutie al meent waar te nemen in het oud-Germaansche dorpsbestuur. Maar ook deze opvatting vermag zich niet in een onbestreden heerschappij verheugen. Sohm (Die Entstehung des deutschen Stadtwesens. 1890) leidt het stadsrecht af uit het marktrecht. Ook Rietschel (Markt und Stadt. 1897) meent dat de bijzonder stedelijke constitutie ontstaan is in de gestichte marktsteden. Below heeft erkend (Vierteljahrschr. f. Soc. u-Wirtsch. Gesch. VII) dat die onderzoekers op feiten hebben gewezen die de landgemeentetheorie, zooals hij die oorspronkelijk voordroeg, aantasten. Toch blijft v. Below zijn theorie verdedigen. Want al zijn vele steden niet uit dorpen ontstaan, dan blijft toch nog de waarschijnlijkheid

instellingen de *stedelijke organen* zich ontwikkeld hebben, is echter voor ons onderzoek van geen belang.

Hoe denken de beide schrijvers, wier beschouwingen ons vn. tot grondslag dienen, zich den overgang van *agrarische eigenproductie* tot *stedelijk ruilverkeer?* Sombart laat zich over deze kwestie niet uit.

De opvatting van Bücher is als volgt te resumeeren. De middeleeuwsche stad is in de eerste plaats een *burcht* d.w.z., een door muren en grachten beveiligde plaats, die als toevluchtsoord diende voor de bewoners der omliggende dorpen. Er moet dus een „Schutzverband" bestaan.

Allen, die tot de gemeenschap behooren hebben de verplichting de verdedigingswerken van de stad te helpen onderhouden en in geval van oorlog te verdedigen. Daartegenover hebben zij het recht zich met vrouw en kind — ook met hun vee en ander mobiel bezit — binnen de muren in veiligheid te stellen, zoo vaak dat noodig is. Dit recht heet burchtrecht en wie het geniet is burger (burgensis).

De blijvende bewoners van de stad beoefenen aanvankelijk eveneens als de platteland-bewoners landbouw en veeteelt. Hun woningen zijn boerenhoeven. Maar bovendien vormen zij de militaire bezetting van de stad en hebben dus de verplichting van waakdienst aan de poorten en op de torens en muren te vervullen. Dat vereischte een vrij groot aantal menschen en daardoor was het stadsgebied al gauw niet meer voldoende om hen te onderhouden. In zoo'n geval ontstaan nog niet direct volslagen handwerkers maar wel zullen velen zich er op toe leggen om naast hun gewoon bedrijf een bijzondere handvaardigheid of een bijzonder productievoordeel van hun woonplaats te benutten voor een overschotproductie. Dat leidt tot een primitief *ruilverkeer* waarvoor een markt noodig is. Markt is het samentreffen van talrijke koopers en verkoopers op een bepaalde plaats en op een vastgestelden tijd. Zoo werd de stad zetel van handwerk en tevens markt. Allen die het burchtrecht genoten, hadden markt- en tolvrijheid in de stad. Het recht van vrijen koop en verkoop op de stedelijke markt is dus oorspronkelijk een uitvloeisel van het burchtrecht. Daarmee is uit het militaire „Schutzverband" een territoriale economische gemeenschap geworden, die op wederzijdschen directen ruil tusschen producenten en consumenten berust.

Aldus luidt de uiteenzetting van Bücher. [1]) Bewijzen voert hij niet aan en heel plausibel is zijn voorstelling ook niet. Waarom kan niet op 't platteland evenzeer een ontwikkeling tot overschotproductie en primitief marktverkeer ontstaan zijn b.v. tengevolge van bevolkingstoename? En waarom moest de bezetting van zoo'n burcht zoo groot zijn? De waakdienst op torens en aan de poorten vereischt toch niet zoo'n groot aantal personen! En als er binnen de muren geen land genoeg was dan is 't toch zeer goed denkbaar dat de stedelingen landerijen, die buiten de stad gelegen zijn, bebouwd hebben.

Maar bovendien is deze voorstelling in strijd met de historische werkelijkheid.

---

van invloed der dorpsconstitutie op die der stad bestaan. Prof. Brugmans waarschuwt tegen generaliseeren maar hecht overigens nog 't meest aan de theorie van von Below. Het stadsbestuur van Amsterdam wordt door hem verklaard als een voortzetting van het oude dorpsbestuur. (Jaarboek Amstelodamum, 1910).

1) Entstehung. 8e druk p. 116—119.

Pirenne, [1]) vermeldt eveneens het ontstaan (in de 10e eeuw) van burchten, die als toevluchtsoord voor de landbevolking dienden. Maar niet de bevolking nam daartoe het initiatief. De burchten werden opgericht door de landsheeren ter verdediging van het land. Spoedig werden deze burchten nog iets meer dan toevluchtsoord, nl. zetels van bestuur en rechtspraak. De bevolking dezer plaatsen bestond, volgens Pirenne, uit niet meer dan eenige dozijnen personen nl. ambtenaren, krijgslieden enz. [2]) en niet uit boeren, zooals Bücher het voorstelt. Weliswaar zijn vele steden ontstaan op dezelfde plaatsen waar de castra gebouwd waren maar dat komt, omdat de plaatsen die voor de verdediging het meest geschikt waren dikwijls ook een gunstige ligging voor den handel bezaten. Maar het castrum ontwikkelt zich niet langzamerhand tot stad. De stad is niet ontstaan uit de „bourg" maar uit de „faubourg". [3]) Bücher verwaarloost geheel de beteekenis die de handel heeft voor het ontstaan der steden. Pirenne toont aan dat de oudste steden in Zuid-Nederland ontstaan zijn uit nederzettingen van kooplieden op voor den handel gunstig gelegen plaatsen, aan de samenvloeiïng van twee rivieren, aan het kruispunt van een land- en een waterweg enz., in èèn woord op de knooppunten van het verkeer. [4]) Toen in de 10e eeuw door verschillende omstandigheden de handel in de Zuidelijke Nederlanden sterk toenam ontstonden op die plaatsen koopliedenkolonies, waarheen ook talrijke lieden stroomden, die in het laden en lossen van koopwaren een bestaan konden vinden. [5])

Ook in Duitschland is het ontstaan van steden heel anders gebeurd dan Bücher het voorstelt. Rietschel [6]) heeft overtuigend aangetoond dat, met uitzondering der „Römerstädte", de oudste steden van Duitschland ontstaan zijn uit nederzettingen van kooplieden en handwerkers in aansluiting aan een markt.

Rietschel hecht blijkbaar meer aan de beteekenis van de markt voor het ontstaan van steden, dan Pirenne. Pirenne wijst op het intermitteerend karakter van een markt; als de markt gedaan is, stroomen de van heinde en ver gekomen kooplieden en landbewoners weer weg en de marktplaats ligt leeg en verlaten. [7]) Ook Rietschel zegt uitdrukkelijk, dat de markt op zich zelf nog geen stad kan doen ontstaan. [8]) Wel bevordert de markt het ontstaan van steden ten zeerste. Behalve een gunstige ligging voor den handel is ook veiligheid een eerste vereischte; vandaar ontstaan de steden vooral in de nabijheid van koninklijke Palzen en burchten, bisschoppelijke kerken en kloosters. In zoover heeft dus het militaire element, waarop Bücher uitsluitend wijst, eenige beteekenis. Maar de oudste steden ontstaan niet *uit* maar *naast* de oudere vroonhoeven, burchten en dorpen. [9]) Gothein

1) Pirenne. Les anciennes démocraties des Pays-Bas, p. 8 e. v.

2) „.... que le chateau ne nous apparait en définitive que comme un lieu de passage pourvu d'un certain nombre de gardiens à poste fixe"; Pirenne, t. a. p.

3) Ibid. p. 48. 4) Ibid. p. 15. 5) Ibid. p. 14.

6) Siegfried Rietschel. Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhältnis.

7) Pirenne, t. a. p. 21. Zie ook Pirenne, Villes, marchés et marchands au Moyen Age. Revue hist. LXVII (1898).

8) Rietschel t. a. p. 40. „So sehr ein Jahrmarkt das Aufblühen einer bereits bestehenden Stadt begünstigen kann, eine Stadt entstehen lassen kann er nicht."

9) Ibid. p. 125.

heeft voor de steden van het Schwarzwald aangetoond, dat deze niet uit dorpen zijn gegroeid. [1])

In alle oorkonden betreffende de stichting van steden — zegt Rietschel — is alleen sprake van uitgifte van areae aan de kolonisten, nooit van mansi (hoeven) of akkerland. De grootte van een area is echter alleen voldoende voor huis en hof, niet voor eigelijke landbouw. Wel wordt dikwijls een allmende vermeld, maar die dient alleen voor veeteelt. [2]) Ook bij de kolonisatie van Noord-Oost-Duitschland in de 12e en 13e eeuw worden de steden *naast* bestaande dorpen gevestigd. [3]) De bewoners van dorp of vroonhoeve leven onder een geheel ander recht. Eerst in het laatst der 12e eeuw komt ook een andere wijze van ontstaan eener stad voor, nl. door het verleenen van stadsrecht aan een reeds bestaand dorp. [4]) Deze laatste steden hebben natuurlijk een meer landelijk karakter.

Ook in de „Römerstädte" nam oorspronkelijk, zooals reeds is opgemerkt, het agrarisch element een ruime plaats in. Toch is ook voor deze steden de handel de factor geweest, die den stoot gaf tot hun herleving in de 11e eeuw. Daarnaast komt voor deze steden ook in aanmerking het feit, dat hier meestal de bisschoppen hun zetels hadden. De concentratie op deze plaatsen van een talrijke geestelijkheid en de rijke versiering van de kathedralen, bevorderden handel en industrie. [5]) Terecht merkt von Below op, dat, wanneer alle bisschopszetels steden zijn geworden, zij dat niet danken aan de bisschoppelijke vroonhof maar aan de kathedraal. [6]) Maar ook in deze steden is het agrarisch element door de ontwikkeling van handel en industrie spoedig sterk in beteekenis verminderd. [7])

Volgens sommigen geldt de ontstaanswijze, waarop Rietschel, Gothein en Pirenne den nadruk leggen, slechts voor een betrekkelijk klein aantal plaatsen en zijn wel degelijk vele steden uit dorpen ontstaan. Het is best mogelijk, maar voor de hier besproken kwestie doet dat er weinig toe. Want al groeit een dorp nog zoo hard, dan verkrijgt het daardoor nog niet het bijzondere economische stadskarakter. Dit laatste ontstaat pas door handel en marktverkeer.

Verder zijn er schrijvers, die het verkeerd achten *algemeene* oorzaken op te sporen en meenen dat men het ontstaan van elke stad op zich zelf moet beschouwen. [8]) Dat is m. i. niet juist. Het is niet te ontkennen dat het

---

1) Gothein. Wirtschaftsgeschichte des Schwarzwaldes I, p. 138. Deze schrijver zegt: „Die Städte der Ackerburger gehören einer jüngeren historischen Schicht an." (I, p. 83).

2) Rietschel t. a. p. 141 en 142. 3) Ibid. p. 119 e. v. 4) Ibid. p.144. 5) Pirenne. Les anc. dém., p. 12. 6) Von Below. Territorium und Stadt. p. 318.

7) H. von Loesch. Die Kölner Zunfturkunden Einl. p. 26. De schrijver polemiseert tegen Bücher's meening, dat het middeleeuwsch stedelijk leven een sterk landelijk karakter gehad zou hebben.

8) In dezen zin o. a. Oncken, Gesch. der Nat.-Ökonomie, p. 103.

Ook Prof. Brugmans is van die meening. In het werk „Oud-Nederlandsche steden" schrijft hij (dl. II, p. 53): „Daarom ook was het goed, dat Hegel op het gebied van het onderzoek naar den oorsprong der steden het woord sprak dat ons verloste uit den vicieusen cirkel van generaliseerende theorieën." En op p. 49: „De middeleeuwsche stad is een individu met een bepaald, door allerlei invloeden bepaald karakter." De schrijver schijnt hierbij op 't oog te hebben het vraagstuk van den oorsprong der stedelijke *constitutie*, dat hij echter m. i. niet voldoende onderscheidt van het meer algemeene

ontstaan van een stad op een *bepaalde plaats* en op een *bepaald oogenblik* vaak aan bijzondere samenwerkende omstandigheden te danken is. Dan moet men ook in aanmerking nemen de meerdere of mindere mate van inzicht en bekwaamheid van den stadsheer. [1]) Maar dat zijn *bijzondere* oorzaken, die wegvallen als men vraagt naar de reden van het *algemeen verschijnsel* van het ontstaan van steden in de 11e en 12e eeuw. En dan blijkt ongetwijfeld de *uitbreiding van den handel* sedert de 9de en 10de eeuw één der voornaamste factoren te zijn. Ook von Below, die meer dan andere schrijvers (in verband met zijn „Landgemeinde-theorie") het agrarisch element in het vroegere tijdperk der steden van beteekenis acht, [2]) heeft voor de verklaring van Bücher slechts spot en hoon over. [3]) De ontkenning van de beteekenis van den handel voor dezen tijd door Bücher hangt waarschijnlijk samen met zijn neiging om de geslotenheid der vroeg-middeleeuwsche familiehuishouding te overdrijven. Het is onbegrijpelijk, dat Bücher deze passage toch steeds weer, bij elke nieuwe oplage van zijn veelgelezen boek, onveranderd laat afdrukken.

Een tweede vraag is: hoe heeft zich het handwerk van een *nevenwerkzaamheid van de agrarische productie tot een zelfstandig beroep* ontwikkeld?

Vroeger was de heerschende theorie, dat de *vroonhoeve* de bakermat van het handwerk geweest is. Op de vroonhoeve was een vrij groot aantal lijfeigenen en hoorigen vereenigd onder de directe bevelen van den Heer of zijn Meier. Dat gaf aanleiding tot een groote mate van arbeidsverdeeling. In het „Capitulare de villis" van Karel den Groote (een verordening voor

---

probleem van den oorsprong der steden als zoodanig. Voorts is het ongetwijfeld waar, dat elke stad een „*individu*" is, maar er bestaat toch ook een *genus* „middeleeuwsche stad".

Wat het in den tekst besproken probleem betreft, meent de schrijver dat de *Nederlandsche* steden meerendeels uit *dorpen* zijn ontstaan. Echter schrijft hij op p. 54: „al wonen er nog lang landbouwers in de steden, de kooplieden treden al spoedig op den voorgrond; door hen wordt het dorp een stad; de namen koopman (mercator) en burger (civis) zijn van èèn beteekenis." De vestiging van kooplieden is dus ook volgens hem het uitgangspunt voor de stedelijke ontwikkeling. In dit vraagstuk van den oorsprong der steden „generaliseert" Prof. Brugmans dus wel, m.i. volkomen terecht. Maar zijn groote vrees voor generaliseeren verleidt hem elders om zich ietwat onduidelijk uit te drukken, nl. op p. 4 „Veelal is de stedeformatie de resultante van een parallelogram van krachten. Groningen is tegelijk een marke en een markt, een landbouwdorp en een handelscentrum." Het is mogelijk, dat de stad Groningen op die bepaalde plek is ontstaan, omdat daar al een dorp bestond, maar het bestaan van landbouwdorpen is toch geen *oorzaak* in het proces der steden-formatie.

Huizinga („De opkomst van Haarlem" in Bijdr. voor Vaderl. Gesch. en Oudheidk. 4de reeks V, p. 22 e. v.) zoekt den oorsprong van Haarlem in een dorp, maar meent toch blijkbaar ook, dat eerst de vestiging van markt en handel een dorp tot stad maken.

1) Hierop wijst Gosses, Stadsbezit in grond en water gedurende de Middeleeuwen, p. 18. „Men beschouwt te vaak het ontstaan van een stad als een natuurlijk economisch proces en denkt niet aan de inwerking van het individu daarop. Een stad wordt vaak gekweekt."

2) Von Below hecht vooral veel gewicht aan het allmende-bezit van vele steden. (Die Entstehung der Stadtgemeinde, p. 49 e. v.).

Terecht brengt Rietschel (t. a. p. 142) daartegen in, dat de allmende alleen voor *veeteelt* dient. Stellig houden vele kooplieden een paard en vele handwerkers een varken, maar dat is nog geen bewijs van het agrarisch karakter van de stad.

3) Von Below. „Ueber Theorien der wirtschaftlichen Entwicklung der Völker." Hist. Zeitschr. bd. 86 (1901) p. 35.

het bestuur van zijn landgoederen) vindt men immers een opsomming van ijzer-, goud- en zilversmeden, schoenmakers, kleermakers, zadelmakers, meubelmakers, timmerlieden, schild- en harnasmakers, visschers, vogelvangers, zeepzieders, bierbrouwers, mostbereiders, bakkers en nettenmakers. In den loop der tijden hebben deze handwerkers der vroonhoeven vergunning gekregen om in hun vrijen tijd ook voor klanten te werken en aan het marktverkeer deel te nemen. Hun hoorigheidsverplichtingen zijn langzamerhand verminderd. Aldus schildert de *hofrechttheorie* het ontstaan van het vrije stedelijke handwerk. Ook de oudste *gilden* worden door deze theorie beschouwd als een voortzetting der handwerkersvereenigingen op de vroonhoeven.

Eén van de voornaamste aanhangers van deze theorie was Nitzsch (Ministerialität und Bürgertum, 1859). Maar ook Stieda heeft in de „Jahrbücher für National-Ökonomie" van 1876 den hofrechtelijken oorsprong van een deel van handwerk en gilden nog warm verdedigd. [1]) In het artikel „Zunftwesen" in het „Handwörterbuch der Staatswissenschaften" is Stieda echter voor een groot deel op zijn vroegere meening teruggekomen. In den laatsten tijd is de verklaring der gilden uit het hofrecht weer verdedigd door Eberstadt (Magisterium et fraternitas).

De argumenten van deze schrijvers zijn:

1o. De benaming voor de handwerkersvereenigingen op de vroonhoeven zou dezelfde geweest zijn, waarmee de oudste stedelijke gilden werden aangeduid, n.l. *officium*. Het woord officium (ambt) onderstelt een persoonlijke dienstplicht. [2]) Daartegenover betoogt von Below, dat het hoorige handwerk niet officium maar *ministerium* genoemd werd. [3]) Doch al zou het feit op zich zelf juist zijn, dan bewijst dit natuurlijk nog niet veel.

2o. Het feit dat de bestuurders der oudste gilden vaak door den stadsheer benoemd werden. Men vindt de benoeming der gildebesturen door de overheid echter ook in steden, waar het ontstaan uit 't hofrecht uitgesloten is, o.a. te Freiburg in Breisgau en in de Silezische steden. Het feit is gemakkelijk te verklaren uit de competentie der overheid tot regeling van het bedrijfsleven. [4])

3o. Het voornaamste bewijs is echter het feit, dat in de 12e en 13e eeuw de handwerkers in enkele steden *verplicht zijn tot sommige diensten en tot levering van handwerksproducten aan den stadsheer.* Dit wordt dan opgevat als een stadium in de ontwikkeling van hoorigheid tot vrijheid. Eén van de voornaamste bewijsplaatsen is het oudste Straatsburger stadsrecht (eerste helft 12e eeuw). Dergelijke verplichtingen der handwerkers worden echter ook in de koloniesteden gevonden, waar ze geen overblijfsel van vroegere

---

1) Ook Gierke staat onder invloed van de hofrechttheorie, zie: Das Deutsche Genossenschaftsrecht I, p. 359, 370, 374.

2) Stieda. „Zur Entstehung des deutschen Zunftwesens." Jahrbücher für Nationalökonomie, dl. 26 (1876), p. 46.

3) Territorium und Stadt, p. 308.

4) Von Below. t. a. p. 310. Eberstadt hecht vooral veel gewicht aan de benoeming van de „magistri" der Parijsche gilden door den koning. Ook voor Frankrijk wordt echter de hofrechttheorie verworpen door Saint-Léon Histoire des corporations de métiers, 2e druk, p. 58 e. v.

hoorigheid kunnen zijn. Bovendien kunnen ze ook heel goed anders verklaard worden. Von Below deelt mee, dat de wapenschilders („Schilderer") in Erfürt een zetel moesten leveren aan den aartsbisschop van Mainz. We kennen daarvan echter toevallig ook de reden; de bisschop had hun een stuk grond gegeven. Terecht merkt von Below op dat, als die reden ons niet bekend was, dit feit tot allerlei hofrechtelijke fantasieën aanleiding gegeven zou hebben! [1]) De verplichtingen der Straatsburger handwerkers worden door von Below en Keutgen als *publiekrechtelijke verplichtingen*, als belastingen opgevat. [2]) Stieda brengt daar tegen in, dat de lasten niet gelijkmatig over alle handwerken verdeeld waren. [3]) De waarde der prestaties was zeer verschillend. Von Below verklaart dat uit den aard van het middeleeuwsche belastingstelsel. [4]) Voor geen enkel gilde kan men het ontstaan uit het hofrecht aantoonen.

Verder behoef ik op deze kwestie niet in te gaan. De strijd is vrijwel beslecht. Behalve Eberstadt gelooft niemand meer aan den hofrechtelijken oorsprong der gilden. [5]) Stieda heeft in zijn artikel „Zunftwesen" in het „Handwörterbuch" toegegeven, dat de verplichtingen der handwerkers anders verklaard kunnen worden. Alleen houdt hij vol, dat de hofrechtelijke ambten invloed hebben gehad op de vorming der gilden. Een dergelijke bewering heeft weinig te beteekenen. Met evenveel recht zou men kunnen zeggen, dat de herinnering aan de gilden invloed heeft gehad op het ontstaan der vakvereenigingen. Ook *zonder* dergelijke voorbeelden komt men tot de oprichting van gilden of van vakvereenigingen als dat noodig is. Onder de „oorzaken" mag men zooiets niet opnemen.

In anderen vorm is echter de hofrechttheorie weer herleefd. Men houdt niet meer vast aan de verklaring der gilden uit hofrechtelijke vereenigingen maar wel aan het ontstaan van het handwerk als afzonderlijk beroep op de vroonhoeve en aan den langzamen overgang der handwerkers uit hoorigheid tot vrijheid. Deze opvatting vindt men ook bij Bücher. Heel duidelijk spreekt hij zich echter over deze kwestie niet uit.

In zijn „Entstehung" zijn slechts eenige toespelingen op het probleem te vinden. Zoo zegt hij op p. 127 (8e druk) „Soviel man auch gegen die Herleitung der Stadtverfassung aus der Hofverfassung einwenden kann, die Wirtschaftsordnung der Stadt ist nur als Fortbildung der Fronhofsordnung recht zu verstehen." Op p. 110 wordt als volgt de overgang tot het ruil-

---

1) t. a. p. 313.
2) Een dergelijke verklaring vroeger al door Mone en door Wilda gegeven.
3) t. a. p. 45. 4) t. a. p. 317.
5) Inama-Sternegg heeft de theorie opgegeven in een artikel in het Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung I, p. 562.
Schmoller meende nog in de eerste uitgave van zijn Grundrisz, dat een deel der gilden van hofrechtelijken oorsprong was (I p. 404). In de tweede uitgave is deze bewering echter geschrapt (I p. 441).
Onlangs is de hofrecht-theorie ten aanzien van het ontstaan der gilden weer verdedigd in een dissertatie van W. Müller, Zur Frage des Ursprungs der mittelalterlichen Zünfte.
De „*Aemtertheorie*" (Keutgen c.s.) verklaart het ontstaan van gilden uit de verordeningen, die de stadsheer uitvaardigde ten aanzien van het economisch verkeer.
De „*Einigungstheorie*" beschouwt de gilden als vrije aaneensluitingen der handwerkers ter bevordering van hun economische belangen.

verkeer geschetst: „Oder der unfreie Schuster oder Schneider wird von der Fronhofsverwaltung, die seine Arbeitskraft nicht voll ausnützen kann, auf einer Landstelle angesetzt unter der Bedingung, jährlich eine bestimmte Zahl Tage auf dem Hofe zu arbeiten. In Zeiten, wo er keine Frontage zu leisten und auch in der eigenen Wirtschaft nicht viel zu tun hat, läszt er seinen hörigen Genossen in den Bauernhäusern seine Kunst zu Gute kommen, empfängt dort die Kost und darüber ein Quantum Brot oder Speck für die Seinen. War er früher blosz der Knecht des Herrenhofes, so wird er jetzt reihum der Knecht aller, aber für jeden nur eine kurze Zeit."

Op andere plaatsen echter spreekt hij weer van een andere ontstaanswijze der industrie. Als het grondbezit al te veel verdeeld wordt en voor het onderhoud van een familie niet meer voldoende is, zegt hij op p. 164 van zijn „Entstehung", legt zich een deel der landelijke bevolking op een bepaalden tak van huisvlijt toe en gaat voor de markt produceeren. Een dergelijke opvatting blijkt ook uit zijn hierboven weergegeven schildering van het ontstaan der steden.

Pogingen om deze verschillende opvattingen met elkaar in harmonie te brengen doet Bücher niet. Overigens domineert bij hem de eerstgenoemde voorstelling. Dezelfde meening vindt men ook bij Lamprecht (Deutsche Geschichte bd. IV, p. 183). Eveneens noemt Schwiedland de vroonhoeve „die Wiege des Handwerkes".

Deze theorie is sterk bestreden door Von Below [1]) en door Keutgen. [2]) Allereerst wijzen zij er op dat het aantal handwerkers op de vroonhoeven tot nog toe *overdreven groot* is voorgesteld. Weliswaar krijgt men uit het Capitulare de villis den indruk van een vérgaande verdeeling van arbeid op de vroonhoeven. Volgens Keutgen is echter dit stuk slechts een program, geen schildering van werkelijke toestanden. Van meer belang is 't echter, dat Keutgen uit de oorkonden aantoont, dat op de andere vroonhoeven het aantal handwerkers gewoonlijk zeer gering was. Alleen in afgelegen kloosters komen grootere aantallen voor. Maar op de *bisschoppelijke* vroonhoeven die voor de ontwikkeling van het stedelijk handwerk voornamelijk in aanmerking komen, worden slechts weinige handwerkers aangetroffen.

Ik behoef over dit punt verder niet uit te weiden, want ook één der tegenwoordige verdedigers der hofrechttheorie nl. Seeliger geeft toe dat het aantal hofhandwerkers vroeger veel te groot is voorgesteld. [3])

Volgens Bücher c.s. moesten de hoorige handwerkers oorspronkelijk hun heele arbeidskracht in dienst van hun heer stellen maar hebben zij lang-

---

1) Von Below „Die Entstehung des Handwerks" in „Zeitschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte" V.

2) Keutgen. Aemter und Zünfte.

3) Seeliger. Staat und Grundherrschaft, p. 13.

De oorkonde van het klooster Weihenstephan, waarop Bücher zich beroept, schijnt een vervalsching te zijn. Zie Von Below, Zeitschr. für Social- und Wirtschaftsgeschichte, dl. V, p. 129. In dat artikel worden door Von Below een groot aantal bewijsplaatsen van Von Maurer (Geschichte der Fronhöfe II) ontleed en ondeugdelijk bevonden. De in de citaten van Von Maurer voorkomende handwerkers behoeven volstrekt niet altijd hoorigen geweest te zijn.

zamerhand vergunning gekregen een deel van hun tijd te besteden aan arbeid voor klanten. [1]) Een langzame overgang dus van hoorigheid naar vrijheid.

Eén van de sterkste bewijsplaatsen is ongetwijfeld een bepaling uit de lex Burgundionum (l. 21 c. 2). Daar wordt inderdaad gesproken van 't geval dat de Heer zijn onvrijen handwerker veroorlooft ook voor de markt te werken. [2]) Dit zou inderdaad een overgangstoestand kunnen zijn. Maar er is geen enkel *bewijs* dat dit een overgangstoestand is. Volgens von Below is deze in de lex Burgund. geschilderde verhouding tusschen den Heer en den *geheel* onvrijen handwerker, nl. dat de onvrije handwerker zijn heele arbeidskracht in dienst van zijn Heer moet stellen en slechts bij uitzondering met bijzondere permissie voor de markt mag werken, tot het einde der Middeleeuwen blijven bestaan. [3]) Als een bewijs voor de volgende periode, waarin de handwerker niet meer bij uitzondering maar als regel voor de stedelijke markt gewerkt zou hebben, moet meestal dienst doen het bovengenoemde oudste Straatsburger stadsrecht (eerste helft 12e eeuw). Het tweede Straatsburger stadsrecht (1215—1219) waarin de prestaties der handwerkers tegenover den bisschop niet meer voorkomen, zou dan het eindpunt der ontwikkeling, de volledige emancipatie van de handwerkers, beteekenen. Hierboven is echter al aangetoond dat de verplichtingen der Straatsburger handwerkers op heel andere wijze verklaard kunnen worden.

Er is dus geen enkel bewijs van den overgang van hofhandwerk tot vrij handwerk.

De hofrechttheorie hield niet voldoende in 't oog dat er *verschillende soorten en graden van hoorigheid* bestonden. Er waren onvrijen die hun heele arbeidskracht in dienst van hun heer moesten stellen maar er waren ook talrijke hoorigen wier verplichtingen beperkt en vast omschreven waren. De bewoners der hoorige hoeven waren tot zekere vroondiensten en tot levering van een aantal goederen in natura verplicht maar waren overigens economisch vrij. [4]) Zij voerden hun eigen „Wirtschaft". Tot de producten

---

1) Een dergelijke voorstelling ook bij E. Otto, Das deutsche Handwerk in seiner kulturgeschichtlichen Entwicklung, p. 18 en 28. De schrijver neemt echter *daarnaast* een ontwikkeling van het vrije handwerk aan: „Gleichzeitig bildet sich in den freien Dorfgemeinden ein eigener Gewerbestand, der ebenfalls für Kunden arbeitet."

2) De bij Bücher (Entstehung, 8e druk, p. 165) aangehaalde plaats der lex Burgund. luidt: „Quicunque vero servum suum aurificem, argentarium, ferrarium, fabrum aerarium, sartorem vel sutorum in publico artributum artificium exercere permiserit, et id, quod ad facienda opera a quocunque suscepit, fortasse everterit, dominus ejus aut pro eodem satisfaciat aut servi ipsius, si maluerit faciat cessionem."

De Heer draagt dus de verantwoordelijkheid voor eventueele verduistering van het materiaal door den handwerker.

Keutgen wijst er op, dat de lex Burgund. dagteekent van ong. 500 n. Chr., toestanden weergeeft uit de ondergaande Romeinsche wereld, en dus moeilijk als bewijs kan gelden voor de emancipatie der hofhandwerkers, een ontwikkeling die toch gesteld zou moeten worden in den tijd van 800 tot 1200.

3) Territorium und Stadt, p. 311.

4) Von Below. Zeitschr. für Soc. und Wirtsch.gesch. V, p. 136.

Seeliger. Staat und Grundherrschaft, p. 9. Deze schrijver zegt, dat de behoeften van den Heer aan nijverheidsproducten, voorzoover niet vreemde producten gekocht werden, op drieërlei wijze werd bevredigd, nl. door de geheel onvrije handwerkers der vroonhoeve, door levering van artikelen door de hoorigen en door vroondienst der hoorigen in de heerlijke weverij, bakkerij, brouwerij, smidse enz.

die zij aan de vroonhoeve moesten leveren, behoorden naast voedingsmiddelen ook producten der textiel-, metaal- en houtindustrie, die nog vaak als nevenbedrijf op de boerenhoeve beoefend werden. Tot deze categorie van onvrijen behoorden ook personen, die geen grond hadden en alleen verplicht waren eenige dagen vroondienst per jaar te verrichten of een cijns in geld te betalen (census capitalis). Het is zeer goed denkbaar dat onder deze soort van hoorigen, die in economisch opzicht zeer vrij waren, sommige zich speciaal op een handwerk gingen toeleggen. Eén der oorzaken daarvan zal geweest zijn de toenemende ongelijkheid van bezit. Bij versplintering van grondbezit was dit vaak niet altijd voldoende voor het levensonderhoud. Ook waren de jongere zonen der hoorige boeren dikwijls uitgesloten van het erfgoed. Dit in verband met de tendenz tot arbeidsverdeeling, die in elke maatschappij aanwezig is, heeft geleid tot het ontstaan van een zelfstandig handwerk. Vele dezer handwerkers waren hoorig maar hun hoorigheid was beperkt tot levering van een geringe hoeveelheid hunner producten of tot het verrichten van eenige dagen vroondienst. Von Below geeft uit de oorkonden verschillende voorbeelden van handwerkers die tot vroondienst of een cijns in geld verplicht zijn maar overigens economisch volkomen vrij zijn. [1]) Bücher stelt het voor alsof deze lieden oorspronkelijk alleen op de vroonhoeve werkten en later van den Heer een stuk grond kregen tegen de verplichting van eenige dagen vroondienst. (Zie het citaat hiervoor op p. 38.) Dat is een willekeurige constructie; bewijzen brengt Bücher niet bij, terwijl de waarschijnlijkheid pleit voor de voorstelling die v. Below c.s. van de ontwikkeling geven. Van 't begin af is de hoorigheid van zeer velen gelimiteerd geweest.

Trouwens; reeds in den Frankischen tijd komen vrije handwerkers voor, in het bijzonder metaalarbeiders en wevers. [2]) In dit verband mag er ook op gewezen worden dat al vroeg in sommige streken op het platte land de wolnijverheid ontwikkeld was, wier producten door handelaars wijd en zijd werden verkocht. Weliswaar wordt in den laatsten tijd de vroegtijdige ontwikkeling der Friesche weverij bestreden. [3]) Maar in elk geval was in

---

1) „Die Entstehung des Handwerks in Deutschland," Zeitschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte. dl. V. 137 e. v. Enkele voorbeelden laat ik hier volgen. In een „Urbar" van St. Maximin wordt van een timmerman gezegd: „carpentarius habet demidium mansum et in hebdomoda, qua nobis servit, modium siliginis." Deze man werkt dus slechts een week voor het klooster. In een register van goederen en renten van het Friesche Domkapittel (uit de 11e tot 12e eeuw) worden verscheidene handwerkers genoemd, die alleen een census capitalis betalen. Uit een oorkonde van 1122 blijkt, dat vele inwoners van Atrecht zich in persoonlijke afhankelijkheid van het klooster St Vaast begaven, om daardoor de tolvrijheid, die het klooster genoot, deelachtig te worden. Dat waren ongetwijfeld lieden, die aan het stedelijk verkeer deelnamen, dus kooplieden en handwerkers. (Er wordt gesproken van „mercatores", en 't woord mercator beteekent, ook volgens Bücher, zoowel handwerker als koopman).

2) In de oud-Germaansche sagen wordt het smeden vaak voorgesteld als het bedrijf van vrijgeborenen, zelfs van edelen en vorsten. Otto, Das deutsche Handwerk, p. 7. Verg. echter Seeliger, Hist. Vierteljahrschrift XVI, p. 480.

Zie ook Stieda, Jahrb. f. Nat. Ök. XXVII p. 10, Schönberg Jahrb. Nat. Ök. IX p. 154, Gierke Genossenschaftsrecht I, p. 180 en 246. Voor den Karolingischen tijd vele voorbeelden van het voorkomen van vrije handwerkers bij Dopsch, Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit II, p. 161 e. v.

3) Zie o. a. Posthumus, Geschiedenis van de Leidsche Lakenindustrie, p. 2 en 3.

Vlaanderen de weverij al vroeg ontwikkeld.[1]) Pirenne vermeldt dat deze plattelandswevers sedert 't midden der 11e eeuw in massa naar de steden stroomden.[2]) Deze wevers waren stellig geen hofhandwerkers.

De levendige handel in deze en andere artikelen bewijst ook wel dat de vroonhof-wirtschaft niet zoo gesloten was als Bücher het voorstelt.[3]) Vele „Grundherrschaften" waren tamelijk klein. Op de meeste riddergoederen, meent von Below, zal wel nauwelijks een handwerker geweest zijn.[4])

Eigenaardig is het ook dat na het ontstaan der steden nog langen tijd onder denzelfden Heer onvrije hofhandwerkers en vrije stedelijke handwerkers naast elkaar blijven bestaan. Uit het eerste Straatsburger stadsrecht blijkt dat de bisschop toen ook nog geheel onvrije hofhandwerkers hield.[5])

Seeliger, in zijn reeds meer genoemd werkje „Staat und Grundherrschaft in der älteren deutschen Geschichte" geeft toe dat een ontwikkeling van een geheel onvrij hofhandwerk tot het vrije stedelijke handwerk niet vol te houden is. Toch is hij nog aanhanger der hofrechttheorie. Voor een deel spruit dat voort uit misverstand. Zoo schrijft hij op p. 13: „Die ältere Ansicht, dasz städtische Handwerker allmählich von Unfreiheit zur Freiheit emporgestiegen sind, halte ich für durchaus richtig. Nur dasz diese Entwicklung nicht alle Handwerker der Städte anging und dasz sie sich nicht so bestimmt dreistufig vollzogen hat, wie vielleicht manche der älteren Forscher gemeint haben. Eine ursprünglich allgemeine Gesindestellung der hofhörigen Handwerker ist ja, wie wir sahen, nicht anzunehmen; in diesem Punkte ist, wie ich glaube, der Widerspruch gegen ältere Vorstellungen berechtigt. Aber zutreffend ist in den älteren Ansichten das, dasz die städtischen Handwerker zum guten Teil aus dem Stand der Unfreien hervorgegangen sind und dasz lange Zeit die Ausübung eines bürgerlichen Handwerks mit der Zugehörigheit zu einem Hofrecht vereinbar war, dasz erst eine sehr langsame Entwicklung die allgemeine Erhebung der unteren ursprünglich unfreien Stadtbewohner bewirkt hat." Men ziet uit deze aanhaling hoezeer de hofrechttheorie langzamerhand gematigder wordt! Men kan met von Below van meening zijn dat het percentage geheel vrijen onder de oorspronkelijke stedelijke handwerkers grooter was dan Seeliger het voorstelt.[6]) Maar overigens betwist niemand dat een deel der stedelijke handwerkers van oorsprong hoorig was en dat zij hun verplichtingen tegenover hun Heeren niet direct

---

1) Pirenne. Histoire de Belgique, 2e ed. I, p. 165.
2) Les anciennes démocraties des Pays-Bas, p. 21.
3) Von Below, Die Entstehung des Handwerks. Zeitschr. f. Soc. und Wirtsch. gesch. V. p. 147 e. v.
4) In „Die Entstehung der deutschen Stadtgemeinde" merkt Von Below op: „Die Masse der Ritter kauft ihr Schwert auf dem Markte."
5) Karl Achtnich. Der Bürgerstand in Strassburg bis zur Mitte des XIII Jahrhunderts, p. 24, Omtrent het klooster St Trond of St Truyen bij Luik vermeldt Keutgen, dat daar in de 13e eeuw aanwezig waren twee wittebroodbakkers, twee roggebroodbakkers, twee brouwers, een molenaar, twee kleermakers enz. Reeds langer dan een eeuw bestonden töen in de stad St Truyen, die aan de jurisdictie van den abt onderworpen was, zelfstandige vrije handwerkers.
6) Von Below. „Zur Geschichte des Handwerks und der Gilden." Hist. Zeitschrift bd. 106, p. 268, e. v.

hebben kunnen afschudden. Als Seeliger niets anders beweerde, zou men met een dergelijke „hofrechttheorie" vrede kunnen hebben. Maar hij zegt nog wel iets meer. Ook hij neemt aan dat uit den stand der hoorige doch economisch-vrije boeren een deel van de handwerkers is voortgekomen. Maar hij doet het voorkomen alsof deze arbeidsdeeling geschied is *onder leiding* van den Heer of van den bestuurder der vroonhoeve (villicus).

Hij schrijft op p. 10: „Mag auch der eine oder andere Freie eine seiner gewerblichen Nebenbeschäftigungen zum Handwerk entwickelt oder aus persönlicher Neigung sich der Ausübung eines Kunsthandwerks gewidmet haben — für die Entfaltung eines freien Handwerks fehlten lange die materielle Kulturbedingungen; feinere Technik und reichere Arbeitsgliederung konnten zuerst nur im Herrschaftsverbande begehrt werden.

Aber die Herrschaft hat die Bedürfnisse nach kunstvolleren Erzeugnissen gewerblicher Technik nicht in der Art befriedigt, dasz sie Sklaven auf dem Fronhof kasernierte und diesen die Arbeit überwies — das widersprach dem Wesen ihrer gesamten Arbeitsorganisation." En op p. 11 lezen we; „Die Herrschaft organisierte die gewerbliche Arbeit analog der landwirtschaftlichen, sie nahm die Kraft des handwerkskundigen Herrschaftsmannes nur soweit in Anspruch, als sie deren bedurfte, und gestattete im übrigen freie Verfügung."

Het is duidelijk dat de arbeidsverdeeling op de vroonhof zelf geschiedt onder leiding van den Heer. Mogelijk heeft dit voorbeeld invloed gehad op de ontwikkeling van het handwerk onder vrijen en hoorigen. Maar hoe kan de bestuurder van de vroonhoeve de arbeidsverdeeling regelen onder lieden, die economisch vrij zijn, slechts een zeer klein deel hunner arbeidskracht ter beschikking moeten stellen of alleen een census capitalis moeten betalen? Ik zie ook niet in waarom de betere techniek en grootere arbeidsdeeling oorspronkelijk alleen „im Herschaftsverbande" begeerd konden worden. Dat geldt misschien voor enkele bedrijven, die weelde-artikelen voortbrengen, maar voor de meeste niet. Bewijzen voor zijn hypothese brengt Seeliger ook niet bij. [1]) Het is niets anders dan een poging om van de hofrechttheorie nog te redden wat er van te redden is.

---

1) Eigenaardig is 't, dat de gevreesde en onbarmhartige bestrijder der hofrechttheorie, Von Below, op dit punt eenige neiging toont om aan Seeliger concessies te doen. Hij schrijft nl. (Hist. Zeitschrift 1910, bd. 106) dat ten aanzien van de handwerkers, die slechts een bepaalde hoeveelheid van hun producten moeten leveren, in 't algemeen wel niet van opvoeding („Erziehung") door de „Grundherrschaft" gesproken kan worden, maar dat hierbij toch speelruimte is voor andere opvattingen. Het maakt verschil, of de Heer de grondstof levert of niet en of naast de productievrijheid nog plaats was voor een zeker toezicht op den arbeid. Dat is, volgens Von Below, nog een vruchtbaar veld voor onderzoek. In zijn werk „Die Wirtschaftsentwicklung der Karolinger Zeit" II, p. 133 e. v. en p. 161 e. v., bestrijdt Dopsch de opvatting van Seeliger. Dopsch toont aan, dat er in den tijd der Karolingische vorsten ook vrije handwerkers waren, die voor het ruilverkeer werkten. Onlangs heeft Seeliger nu betoogd, dat hij speciaal het vòòr-Karolingische tijdperk op het oog heeft. „Die wirtschaftlichen, sozialen und politischen Verhältnisse der Germanen boten für ein freies Handwerkertum keinen Raum. Gewerbeprodukte mannigfacher Art hat naturgemäsz zuerst nicht der schlichte Landmann begehrt, sondern der grosze Herr: im grundherrlichen Verband ist das erste technisch geschulte Handwerkertum entstanden." Hist. Vierteljahrschrift XVI (jg. 1913), „Handwerk und Hofrecht", p. 513. Von Below heeft reeds een bestrijding van dit betoog aangekondigd.

De stelling van Bücher c.s. dat het stedelijk handwerk de voortzetting zou zijn van het onvrije handwerk op de vroonhoeve is dus niet te handhaven. Ook naast en onafhankelijk van de vroonhoeve is een handwerk ontstaan. Wil dat nu echter zeggen dat de vroonhoeve-organisatie van geen beteekenis is geweest voor de ontwikkeling van het handwerk? Geenszins. Het aantal onvrijen was op de meeste vroonhoeven niet zoo groot als men het vaak heeft voorgesteld maar toch was de „Wirtschaft" van de vroonhoeve veel uitgebreider dan die van de vrije of hoorige boeren. Dat gaf vanzelf aanleiding tot meerdere arbeidsverdeeling terwijl de grootere en meer verfijnde behoeften van de heerlijke huishouding in dezelfde richting werkten. Het is dus niet onmogelijk, dat vooral in technisch opzicht het vroonhofhandwerk vaak tot voorbeeld gestrekt heeft aan het vrije handwerk. Vooral de kloosters hebben in dat opzicht groote verdiensten gehad. [1]) Maar dat is ook de eenige concessie aan de hofrechttheorie die recht van bestaan heeft.

We kunnen dus constateeren, dat de voorstelling, die Bücher van het ontstaan van steden en handwerk geeft zeer onvoldoende en onvolledig is. Wat de stedenformatie betreft, verwaarloost hij de voornaamste factor, nl. *de ontwikkeling van den handel.* En de opkomst van een *economisch vrij handwerk, onafhankelijk van de vroonhoeve,* wordt door hem niet genoemd. Het zijn juist deze handwerkers, die in de 11e en 12e eeuw in massa naar de middelpunten van het verkeer stroomen. De behoeften van de aldaar gevestigde bevolking doen den bloei van het handwerk toenemen.

In de steden, waar een bisschopszetel gevestigd is, zijn het ook de behoeften van de kathedraal, de kerken, de kloosters en de bisschoppelijke huishouding, die de ontwikkeling van het vrije handwerk krachtig bevorderen. Het weinig talrijke onvrije personeel der bisschoppelijke vroonhoeven is totaal onvoldoende om in die behoeften te voorzien. Het is ook een opmerkelijk feit dat dit onvrije handwerk van de bisschoppelijke vroonhoeve en van de kloosterimmuniteiten nog zeer lang naast en streng afgescheiden van het stedelijk handwerk blijft bestaan.

Door Bücher en door andere schrijvers wordt er nogal nadruk op gelegd dat vele steden nog lang een agrarisch karakter behouden. Voor verscheidene steden is dat tegengesproken; voor andere kan dat feit echter juist zijn. Maar het essentieel-*stedelijk* karakter wordt aan een plaats pas gegeven door industrie en handel. Immers hierdoor pas ontstaat een ruilverkeer, waarvoor het oude Germaansche landrecht met zijn starre vormen niet meer geschikt is. Een *nieuw recht* ontstaat, dat gedeeltelijk wortelt in het oude standrecht der kooplieden, het jus negotiale, doch

---

1) Terecht zegt Bücher in het artikel „Gewerbe" van het Handwörterbuch (2e druk III, 927): „In den Klöstern des Mittelalters hat sich die Glasmalerei, die Goldschmiedekunst, der Glockengusz, die Seide- und Metallstickerei zuerst ausgebildet."

Maar hij gaat stellig veel te ver als hij wijst op een „bemerkerswerthen Zug in der Gewerbegeschichte, dasz alle höhere Kunstfertigheit erst im Schoosse des sich selbst genügenden Hauses ausreifen musz, ehe sie wirtschaftlich selbständig wird." Dat zou tot in de vorige eeuw (waarschijnlijk is de 18e eeuw bedoeld) het geval geweest zijn!

overigens slechts een gewijzigd landrecht is, omgewerkt naar de nieuwe behoeften. [1]) Het nieuwe recht kan niet worden toegepast door de oude landelijke gerechten; dus krijgt de stad een eigen rechtbank. Het groote verschil tusschen platteland en stad maakt ook een eigen bestuur noodig, dat het recht krijgt het stedelijk recht zelfstandig te wijzigen en uit te breiden. Zoo wordt dus de stad *juridisch en administratief geëximeerd uit het omliggende platteland.*

De rechtspositie der burgers wordt ook gekenmerkt door het feit dat in de stad geen standenrecht meer bestaat; alle burgers hebben hetzelfde recht en denzelfden rechter. Dat wil niet zeggen dat er in de stad geen hoorigheid meer voorkwam. Een deel der stedelijke bevolking was van hoorigen oorsprong en het ligt voor de hand dat de hoorigheidsverplichtingen niet met èèn slag konden worden afgeschud. Wèl worden door de privileges, die keizer Hendrik V in 1111 en 1112 aan Spiers en Worms verleende, de onvrije bewoners dier plaatsen van de verplichting van keurmedigheid bevrijd. Wèl komt sedert het einde der 12e eeuw in vele stadsrechten de rechtsregel „stadslucht maakt vrij" voor. Maar dat proces van vrijwording ging niet overal even snel. In geen stad van het Oversticht en Gelre was de heele bevolking vrij. Terwijl meestal de hoorige, die gedurende jaar en dag in de stad had gewoond zonder door zijn heer te zijn opgeeischt, een vrij man werd, was deze termijn in Deventer, Kampen en Zwolle 30 jaar. [2]) Dat neemt echter niet weg dat de karakteristieke rechtspositie van de stadsbewoners de *vrijheid* is. [3]) De stad is dus marktplaats, zetel van handel en industrie, heeft eigen recht en eigen bestuur. Ook is de stad een versterkte plaats, door gracht en wal of ommuring tegen overval beveiligd.

Voegt men hier aan toe, dat zij ook wat de belastingen en de militaire verplichtingen betreft, geprivilegieerd is boven het platte land, dan is hiermee de vluchtige schets van de rechtspositie der middeleeuwsche stad voltooid.

Nu is dikwijls *stadsrecht* verleend aan plaatsen die zich in *economisch* opzicht van dorpen niet onderscheidden. Bovendien had in sommige steden, — naast de essentieel-stedelijke bedrijven — ook het agrarisch element nog een zekere beteekenis. Ook bestond in of nabij enkele steden een vroonhof van den stadsheer met onvrije hofhandwerkers. Deze feiten hebben het onderzoek veelal op een dwaalspoor gebracht.

Vraagt men echter naar de *algemeene* oorzaken, die het karakter bepaalden der nieuwe economische periode, die met het ontstaan der steden aanbrak, dan moeten in de eerste plaats genoemd worden de opkomst van een economisch-vrij handwerk op het platteland en de toeneming van het handelsverkeer.

---

1) Rietschel t. a. p. 173 en 191 e. v.

2) Gosses. Stadsbezit in grond en water ged. de Middeleeuwen. p. 28.

3) Seeliger wijst er echter op, dat in de eerste eeuwen der stedelijke ontwikkeling de stadsheer dikwijls zijn macht gebruikte „um die gesamten Bewohner in eine solche Abhängigkeit und in solche persönliche Gebundenheit zu bringen, die an Momente der Unfreiheit erinnern." Hist. Vierteljahrschrift XVI, p. 494 e. v.

HOOFDSTUK II

De Theorie der gesloten stadshuishouding en hare bestrijders

Zooals reeds in de Inleiding is opgemerkt, speelt in de theorie van Bücher het kenmerk van de afgeslotenheid der middeleeuwsche „Stadtwirtschaft" een groote rol.

Elke stad vormt met hare omgeving een *autonome economische eenheid*, binnen welke de heele kringloop van het economisch leven naar eigen norm zelfstandig geschiedt. [1]) Deze norm is gegeven door eigen munt, eigen maat en gewicht. Bücher erkent wel, dat het toevoer- en afzetgebied van de markt van een middeleeuwsche stad niet met topographische nauwkeurigheid te bepalen is, daar het voor verschillende marktgoederen niet even groot is, maar — vervolgt hij — toch was het in economischen zin een afgesloten gebied. [1]) Nemen we een kaart ter hand van het oude Duitsche rijk en gaan we na welke plaatsen tot het einde der Middeleeuwen stadsrecht gekregen hebben (dat waren er ongeveer 3000), dan zien we, dat het heele land in afstanden van ongeveer 4 tot 5 uur gaans in 't Zuiden en Westen en van 7 tot 8 uur in 't Noorden en Oosten met steden bezaaid was. [2]) In het Zuid-Westen van Duitschland komen gemiddeld 2 tot $2^1/_2$ vierkante mijlen per stad, in Midden en in Noord-West-Duitschland 3 tot 4 en in het Oosten 5 tot 8 mijlen.

Bijna overal in Duitschland kon de boer op één dag de markt van de naaste stad bereiken en 's avonds weer thuis zijn.

De bewoners van het platteland brachten levensmiddelen en grondstoffen in de stad, om die daar te ruilen tegen de producten van het stedelijk handwerk. Het stedelijk handwerk bezat het monopolie van den afzet. Handwerksproducten uit vreemde steden werden alleen dan toegelaten, als het bewuste bedrijf in de stad geen beoefenaars had. De uitheemsche producenten verkochten deze artikelen op de jaarmarkt en — vervolgt de schrijver — „an dieser einen Stelle greifen wohl die verschiedenen städtischen Marktgebiete in einander über." [3]) Maar het zijn uitzonderingsgevallen, terwijl bovendien ook hier de *directe ruil* tusschen producent en consument blijft bestaan. Was een bedrijf in de stad niet vertegenwoordigd, dan trachtte de Raad door vrijstelling van belasting en andere voordeelen een bekwamen meester van buiten over te halen om zich in de stad te vestigen.

Het heele stedelijke marktrecht is samen te vatten in de beide grondstellingen, dat, indien eenigszins mogelijk, in 't openbaar en uit de eerste hand gekocht moet worden en dat alles, wat in de stad zelf geproduceerd *kan* worden, daar ook geproduceerd *moet* worden. [4])

Dit systeem van *directen ruil* of „*Kundenproduktion*" vindt men tot in de kleinste bijzonderheden, hoewel met heel wat lokale verscheidenheid, in alle middeleeuwsche steden. Bücher concludeert daaruit, dat de feitelijke

1) Bücher, Entstehung, 8e druk, p. 127. 2) Ibid p. 121. 3) Ibid p. 123. 4) Ibid p. 122.

toestanden, waaruit die grondgedachten voortkwamen, van dwingenden aard waren. [1])

Het spreekt van zelf, dat in deze omstandigheden de eigenlijke *handel* van weinig beteekenis was. Wel is waar, vond men in alle steden een vrij groot aantal kleinhandelaars, die in 't bijzonder de armere klasse van verschillende benoodigdheden voorzagen. Want de welgestelde lieden kochten, hetgeen ze noodig hadden, direct bij de vreemde marktbezoekers op de week- en jaarmarkten. De menschen uit de volksklasse konden niet voor langeren tijd voorraden opdoen, welke taak daarom de kleinhandelaar op zich nam. [2])

Groothandel daarentegen was er heel weinig. Voorzoover deze bestond, werd hij gedreven in den vorm van „Wander"- en markt- of mis-handel. De meeste steden hebben tot het einde der Middeleeuwen geen inheemsche, gezeten kooplieden, die voortdurend en uitsluitend groothandel uitoefenen, binnen hun muren gezien. Alleen in goederen, die in het meer of minder verre toevoergebied van de stad niet geproduceerd werden, was groothandel mogelijk. Onze schrijver weet er slechts vijf te noemen: 1. *specerijen* en *zuidvruchten*; 2. *gedroogde* en *gezouten visch*, toenmaals het algemeene volksvoedsel; 3. *bont*; 4. *fijne lakensoorten*; 5. in de Noord-Duitsche steden ook *wijn*. Voor enkele deelen van Duitschland moet hiertoe ook nog het *zout* gerekend worden. Meestal placht echter het stadsbestuur het zout in 't groot direct van de plaats van productie te betrekken. [2])

Ook reeds in zijn in 1886 verschenen werk „Die Bevölkerung von Frankfurt am Main im XIV und XV Jahrhundert" heeft Bücher zijn opvatting, dat de economische toestanden der Middeleeuwen vn. gekenmerkt worden door den directen ruil tusschen producent en consument en door de afgeslotenheid der „Stadtwirtschaft", geformuleerd. [3]) Niet zonder gewicht is het dat hij daar een beperking noemt die in zijn later werk niet voorkomt. Hij zegt daar n.l.: „Auch spricht viel dagegen, dasz die kleineren Städte es zu voller Autonomie ihrer Wirtschaftsgebiete gebracht haben; sie scheinen vielmehr in allen Zweigen der Luxusproduktion von den grösseren abhängig geblieben zu sein, wie umgekehrt ein Theil der landwirtschaftlichen Produktion ihres Gebietes (z. B. Wein, Käse, Oel) nach den grösseren Stadtmarkten sich gezogen haben musz." [4])

Bij zijn schildering der middeleeuwsche stad heeft Bücher ook veel nadruk gelegd op het anti-kapitalistisch karakter van handwerk en gilden, zonder dit voldoende te onderscheiden van de bovengenoemde kenmerken. Toch zijn die verschillende kenmerken niet zoo onafscheidelijk verbonden als Bücher het voorstelt. Wel kan men toegeven dat de afgeslotenheid van een klein productie- en consumptiegebied weinig ruimte laat voor kapitalisme hoewel ook dan zelfs een afhankelijkheid van kleinere handwerksmeesters van enkele grootere niet ondenkbaar ware. Maar in elk geval kan men zeer goed een veel grooter warenverkeer aannemen dan Bücher doet en toch, met Sombart, de opvatting huldigen dat toenmaals nijverheid, handel en mijnwezen in hoofdzaak als niet-kapitalistisch handwerk bedreven werden.

---

1) p. 125. 2) p. 126.
3) Die Bevölkerung von Frankfurt, p. 129 en 499—501. 4) Ibid p. 500.

Dat Bücher en nagenoeg alle andere schrijvers deze onderscheiding niet maken sticht verwarring. Door hen worden vaak verschijnselen, die alleen als bewijzen voor één der kenmerken kunnen dienen, aangevoerd als bewijzen voor het bestaan eener „Stadtwirtschaft" in den zin van Bücher. [1]) Dat is b.v. het geval met het veelvuldig voorkomen van maatregelen tegen vóórkoop, die stellig een anti-kapitalistische strekking hebben maar volstrekt geen bewijs zijn voor de afgeslotenheid der steden. [2])

Welke kritiek is er tot nog toe op de theorie der gesloten stad-huishouding uitgeoefend?

Hierbij is in de eerste plaats Sombart te noemen. Weliswaar heeft hij voornamelijk het indeelingskenmerk van de lengte van den weg die de goederen van producent naar consument afleggen — een criterium dat naar zijn meening te uiterlijk is — aan scherpe kritiek onderworpen. [3]) Maar hij heeft bij zijn betoog dat er in de Middeleeuwen volstrekt niet alleen directe ruil tusschen producent en consument was, tevens een heele reeks voorbeelden gegeven van het voorkomen van velerlei soort goederen in het interlokaal verkeer. [4]) Daarmee wordt dus natuurlijk ook het kenmerk der economische afgeslotenheid verworpen. Echter constateert hij op p. 157 dat de hooge transportkosten der Middeleeuwen dezelfde uitwerking hadden als beschermende rechten en dat dientengevolge de inheemsche productie een grooten voorsprong had. Alleen producten van bijzondere kwaliteit — zegt Sombart hier — konden met succes op vreemde markten worden afgezet. Hoewel er nu in sommige artikelen vele verschillende kwaliteiten bestonden, die alleen in bepaalde steden of streken werden vervaardigd, erkent Sombart hiermee, dunkt mij, indirect dat er tot op zekere hoogte eenige waarheid steekt in de theorie van de afgeslotenheid der middeleeuwsche steden. Maar over 't algemeen staat Sombart zeer vijandig tegenover deze theorie, die hem, zooals hij op p. 71 verklaart, „unsympathisch" is. [5]) Een ander criticus is von Below. Deze auteur meent evenals Sombart dat de directe ruil, de productie voor klanten, in alle economische perioden voorkomt. [6]) Eveneens is von Below van meening dat er in dien tijd ook veel indirecte ruil bestond. Hij bestrijdt dan ook de stelling van Bücher dat de stedelijke kleinhandelaars alleen voor de verzorging der armere bevolking met sommige artikelen dienden en de welgestelden hun voorraad

---

1) O. a. Flamm. Der wirtschaftliche Niedergang Freiburgs i. Br. p. 79 en 80, houdt de verschillende kenmerken zeer weinig uit elkaer.

2) Echter moet erkend worden dat het verbod van voorkoop wel het directe ruilverkeer tusschen producent en consument bevordert.

3) Zie hiervóór Inleiding p. 22 e. v.

4) Sombart Mod. Kap. I. p. 96—113.

5) „. . . Die Zeit des europäischen Mittelalters, wenn man will: die Zeit der Stadtwirtschaft (obwohl mir diese herrschende „Napftheorie", wie sie Losch persiflierend nennt, in der alle wirtschaftliche Mannigfaltigkeit in das äussere Schema einer bestimmten Räumlichkeit eingepresst wird, wie gesagt unsympathisch ist." Der Moderne Kapitalismus, p. 71.

6) G. von Below. Ueber Theorien der wirtschaftlichen Entwicklung der Völker, mit besonderer Rüchsicht auf der Stadtwirtschaft des deutschen Mittelalters. Historisch Zeitschrift, band 86, 1901, p. 43.

direct op week- en jaarmarkt inkochten. [1]) Maar vooral bestrijdt van Below de stelling dat groothandel slechts in een vijftal artikelen zou bestaan hebben; hij somt een aantal andere goederen op, die in den interlokalen handel voorkwamen. [2]) Zijn conclusie is dan ook dat „das von Bücher gezeichnete Bild einer erheblichen Ergänzung bedarf" [3]) terwijl hij op p. 55 zijner verhandeling constateert dat ook in de Middeleeuwen het interlokaal verkeer reeds een constitutief element van het economisch leven vormt. Toch staat von Below lang niet zoo vijandig tegenover de theorie der gesloten „Stadwirtschaft" als Sombart. Hij erkent dat handel en bedrijf in de Middeleeuwen in tegenstelling tot den lateren tijd, een menigte van kleine centra hadden. [4]) De scheepsbouw b.v. was veel gelijkmatiger dan tegenwoordig over zeer vele zeesteden verdeeld. Hetzelfde was 't geval met vele andere bedrijven. Vandaar dat ook von Below het zeer karakteristiek acht voor de Middeleeuwen dat de steden in zoo groote mate zelfgenoegzaam waren. [5]) In ideaaltypischen zin wil hij dan ook den term „gesloten stadshuishouding" wel aanvaarden, [6]) als men maar bedenken wil dat die afgeslotenheid nooit en nergens in die mate bestaan heeft als Bücher het doet voorkomen. Daarentegen meent deze schrijver dat Sombart in een ander uiterste vervalt en het interlokaal verkeer der Middeleeuwen te hoog schat. [7])

De opvatting van Hermann Bächtold komt nagenoeg overeen met die van von Below. In zijn werk „Der norddeutsche Handel im 12 und beginnenden 13 Jahrhundert" (1910) constateert hij dat de schets, die Bücher van het interlokaal verkeer geeft, „zu dürftig" is. Waren als boschproducten, was, graan, hout, zout en metaalwaren hadden in Noord-Duitschland in de 12de en 13de eeuw reeds groote beteekenis voor den interlokalen handel. [8]) In een artikel „Aufgaben der Handelsgeschichtlichen Forschung" in de „Jahrbücher für National-Ökonomie" van 1913 laat deze schrijver zich in denzelfden geest uit; in hoever hij echter meent dat in latere Middeleeuwen de afgeslotenheid is toegenomen, is uit zijn betoog niet met zekerheid op te maken. [9])

---

1) Ibid. p. 44 en 45. 2) Ibid. p. 46 e. v. 3) Ibid. p. 52. 4) p. 54. 5) p. 55.

6) Artikel over de historisch-econ. perioden in het Wörterbuch der Volkswirtschaft II, p. 1330 e. v.

7) Von Below: „Die Entstehung des modernen Kapitalismus", Hist. Zeitschr. bd. 91, p. 439.

8) Bächtold, Der norddeutsche Handel in 12 und beginnenden 13 Jahrhundert, p. 308/9.

9) Jahrbücher für Nationalökomonie, III Folge, 45. band 1913, p. 803 e. v.

Daar de meening van den schrijver niet volkomen duidelijk is, geef ik het bewuste betoog hier in extenso weer. De schrijver constateert dat volgens Bücher de Middeleeuwen doen zien „.... ein Nebeneinander von autonomen Wirtschaftszellen ohne nennenswerte Strömungen von Zelle zu Zelle, also ohne Zusammenfassung zu einem wirtschaftlichen Körper höherer Ordnung. Danach ist auch der Zellkern, die Stadt, das Product des umgebenden Zellstoffs, des platten Landes, nicht eine Wirkung interzellulärer Strömungen. Es ist überzeugend nachgewiesen worden, dasz dies nicht in dem behaupteten Masze das Normale mittelalterlicher Handelsgestaltung war. Abgesehen davon dasz diese Theorie mehr auf den Sätzen mittelalterlicher Wirtschafts-*politik* als auf den tatsächlichen Handelsbeziehungen fuszt, ist diese Wirtschaftspolitik nicht ein Produkt der keimenden, sondern der schon im gewissen Sinne reifenden Städte. Wenn das geographische Bild des spätmittelalterlichen Städtenetzes jene Theorie stützt, so ist das mit dem früh- und hochmittelalterlichen nicht der Fall. Fällt jene Aufteilung in wirtschaftliche Kreise, deren Radius der Bauer mit seinem Marktkarre zwischen Morgen und Abend durchwandern kann, auch noch so sinnenfällig in die Augen, wenn man die städtische Siedlungskarte des Jahres 1100 oder 1150 betrachtet?"

Zoo komen we tot de opvatting van eenige schrijvers, dat de theorie van Bücher alleen voor de *latere* Middeleeuwen juist is.

In 1905, schreef Sieveking zijn artikel „Die mittelalterliche Stadt", [1]) waarin hij scherpe kritiek uitoefent op de opvattingen van Bücher en Sombart. Hij meent, in aansluiting aan eenige uitlatingen van Keutgen, [2]) dat in de steden oorspronkelijk een groote mate van verkeersvrijheid heerschte. Maar toen het land meer en meer met steden bedekt werd, trachtte elke stad aan de andere steden een deel van haar handel te ontnemen. [3]) Voor het gebied, dat zij beheerschte, trachtte elke stad zich bijzondere voordeelen te verzekeren; de vreemdeling moest hooge invoerrechten betalen en zijn handel werd aan allerlei beperkingen onderworpen. Maar in het algemeen was dit, volgens Sieveking, het resultaat van een latere ontwikkeling, kwam de wederzijdsche afsluiting der steden in de plaats van een vroegeren toestand van vrij verkeer. [4]) Terwijl Bücher de afgeslotenheid van de „Stadtwirtschaft" in hoofdzaak als een natuurlijk gevolg beschouwt van de moeilijkheden van het verkeer, zoekt Sieveking de oorzaak in de stedelijke wetgeving, die den handel der vreemdelingen kunstmatig bemoeilijkt. [5]) Bovendien was deze verandering niet algemeen. Vele steden waren in staat zich met succes te verweren tegen, wat Sieveking noemt, „die Herabdrückung auf den lokalen Markt". Daartoe bestonden twee middelen. [6]) De steden die algemeenbegeerde waren produceerden als Vlaamsch of Florentijnsch laken of Milaneesch of Neurenbergsch metaalwerk, konden een uitgestrekte markt behouden. Ten tweede kon de beheersching van een onontbeerlijken verkeersweg aan een stad een meer dan lokale beteekenis geven; daarop berustte de positie van Venetië en Lübeck. Men moet, op het voorbeeld van Schulte, verschillende groepen van steden onderscheiden. [7]) Vooral de ligging is van beteekenis voor het verschil in de ontwikkeling der steden. Maar Sieveking wijst ook met nadruk op de machtsverhouding tusschen de sociale klassen; het is van groote beteekenis of de belangen van de voor de lokale markt werkende handwerkers dan wel die der kooplieden overheerschten. [8]) Ten slotte wijst deze schrijver nog op den invloed der hoogere landsoverheid. Bovendien zullen slechts enkele steden het type van hun groep volkomen weergeven, in vele zullen de verschillende belangen even sterk tegenover elkaar staan zoodat het niet mogelijk is deze steden tot de eene of tot de andere groep te rekenen. [9])

Het denkbeeld, dat de afgesloten „Stadtwirtschaft" het resultaat is van een latere ontwikkeling der stedelijke wetgeving, wordt ook verkondigd in een eveneens in 1905 verschenen werk van Flamm over den economischen achteruitgang van de stad Freiburg in de 14de en 15de

---

1) Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte, band II.

2) In zijn in 1903 verschenen werk: „Aemter und Zünfte" zegt Keutgen o. a. op p. 199: „Bei dem Innungsrechte handelt es sich . . . um die Beseitigung, die Zerstörung des allgemeinen Marktfreiheit und Handelsfreiheit." En op p. 250 constateert hij o.a. op grond van 't feit, dat in Hildesheim eerst in de 14e eeuw aan vele gilden de gildedwang verleend werd, „wie spät im Grunde erst das stadtwirtschaftliche System zum Abschlusz gekommen ist."

3) Sieveking t. a. p. 196. 4) Ibid. p. 208. 5) P. 196. 6) P. 209. 7) P. 207. 8) P. 208. 9) Ibid. p. 208.

eeuw. [1]) De schrijver betoogt vn., dat eerst in de 14de en 15de eeuw het aantal steden snel vermeerderd is en toen pas langzamerhand de toestand ontstaan is — zooals Bücher die beschrijft — waarbij Duitschland bezaaid werd met kleine steden, op enkele uren afstand van elkaar gelegen. [2]) Daardoor werd de onderlinge concurrentie grooter en ontstond de neiging om den toegang tot het stedelijk afzetgebied voor de uitheemsche handelaars en handwerkers te bemoeilijken. [3]) Flamm schrijft de stichting van vele concurreerende markten toe aan den wensch der landsheeren om de steden, die hun machtsuitbreiding tegenwerkten, te benadeelen. [4]) Bovendien kregen sedert het midden der 14de eeuw in Freiburg en in vele andere steden de handwerkersgilden steeds meer invloed op het stadsbestuur. [5]) Toen eerst ontstonden de stedelijke verordeningen, die den handel belemmerden en de uitheemsche concurrentie meer en meer bemoeilijkten en onmogelijk maakten. De gesloten stadshuishouding in den zin van Bücher heeft werkelijk bestaan; deze heeft zich echter niet organisch uit de gesloten familiehuishouding ontwikkeld maar is het kunstmatig produkt van de politiek der gilden, die den handel vijandig gezind waren. [6]) Het is, volgens Flamm, een periode van economischen achteruitgang, die o.a. blijkt uit de vermindering der bevolking. De schrijver wil dus een periode van de verkeers- of open „Stadtwirtschaft" onderscheiden van de daarop volgende periode der gesloten „Stadtwirtschaft". [7]) Flamm erkent echter, dat niet in alle steden in de 14de en 15de eeuw de gesloten „Stadtwirtschaft" ontstond. Terwijl in steden als Freiburg, Bazel en Straatsburg in het Zuid-Westen van Duitschland de afsluiting meer en meer een voldongen feit werd, beleefden daarentegen enkele steden in het Zuid-Oosten o.a. Augsburg, Ulm en Neurenberg in dienzelfden tijd een grooten handelsbloei. [8]) De schrijver beschouwt dat echter blijkbaar als uitzonderingen.

Over 't algemeen geniet de opvatting van Bücher zoowel bij de economen als bij de historici, maar vooral bij de eerstgenoemden een groote populariteit. In nagenoeg elke beschouwing over de sociale toestanden in de Middeleeuwen wordt de term „gesloten Stadtwirtschaft" tot in den treure toe herhaald [9])

1) Hermann Flamm, Der wirtschaftliche Niedergang Freiburgs i. Br. und die Lage des städtischen Grundeigentums im 14 und 15 Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte der geschlossenen Stadtwirtschaft.

2) P. 14. 3) P. 16. 4) P. 12. 5) P. 79 e. v. 6) P. 40. 7) P. 88. 8) Ibid. p. 166/7.

9) Zie o. a. het werk van Waldemar Mitscherlich: „Der wirtschaftliche Fortschritt" (1910). Deze schrijver sluit zich geheel bij de opvatting van Bücher aan, voegt alleen aan de reeds door Bücher genoemde handelsartikelen, wapenen en — voor vele streken — ook hout en graan toe (p. 41). Mitscherlich meent, in tegenstelling met Sieveking en Flamm, dat vooral in de latere Middeleeuwen de afgeslotenheid *vermindert*. Na de Kruistochten ontwikkelt zich, volgens hem, pas langzamerhand de handel, die ten slotte het oude economische systeem ondermijnt (p. 43 e. v.). Hij neemt dus een oorspronkelijk tijdperk van zuivere „gesloten stadshuishouding" aan, waarin dan later de handels- en mis-steden als een nieuw element opkomen. Deze schrijver negeert dus, evenals Bücher, geheel het belangrijk aandeel dat de handel aan het *ontstaan* der steden gehad heeft (Verg. het vorig hoofdstuk). Niet ten onrechte verwijt Plenge hem, dat hij nog veel meer schematiseert dan Bücher zelf. „... statt der vorsichtigen Herausmodellierung der wesentlichen Züge herrscht das ausschlieszliche Schema einer schulgerechten Nachkonstruktion." Plenge in „Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft" 1911, p. 740 e. v.

Zooals echter uit het voorgaande blijkt, zijn er toch verscheidene gezaghebbende auteurs, die kritisch staan tegenover deze theorie. Maar de kritiek van deze schrijvers is niet geheel gelijkluidend. Terwijl Sombart de afgeslotenheid volstrekt niet als kenmerk van het economisch leven der middeleeuwsche stad wil aanvaarden, [1]) bepalen Von Below en Bahr zich er toe aan te toonen, dat Bücher de beteekenis van den interlokalen handel heeft onderschat, terwijl daarentegen Sieveking en Flamm weer geneigd zijn de juistheid der theorie toe te geven voor zoover de latere Middeleeuwen betreft. [2])

Het blijkt dus dat er twee vragen zijn, die een nadere beantwoording vereischen; 1° welke beteekenis en welken omvang had de interlokale handel in de Middeleeuwen? 2° welken invloed heeft de protectonistische stedelijke wetgeving der 14de, 15de en 16de eeuw op dien interlokalen handel uitgeoefend?

HOOFDSTUK III

Eenige gegevens omtrent den interlokalen handel buiten Noord-Nederland

Heeft Bücher de beteekenis van den middeleeuwschen handel onderschat? In een vorig hoofdstuk werd reeds aangetoond, dat dit inderdaad het geval is ten aanzien van het ontstaan der steden. En wat nu zijn beschrijving van den bloeitijd der middeleeuwsche steden betreft, valt het dadelijk in 't oog, dat hij, zoowel in de „Entstehung" als in zijn boek over Frankfort, aan den handel al heel weinig aandacht schenkt. Men krijgt den indruk, dat de handel pas met het ontstaan der „Volkswirtschaft" een rol gaat spelen.

Dat is ook opgemerkt door een Nederlandsch schrijver, n.l. door N. G. Pierson, die in zijn aankondiging van het werk van Bücher o. a. zegt:

In de Inleiding is er reeds op gewezen, dat de opvatting van Schmoller, voor zoover het de economische geslotenheid der middeleeuwsche stad betreft, geheel overeenkomt met die van Bücher.

1) Onlangs is een werk verschenen (Fritz Gerlich, Geschichte und Theorie des Kapitalismus" 1913), waarin de schrijver de theorie van Bücher nog radikaler veroordeelt dan Sombart reeds gedaan heeft. Deze schrijver meent nl., dat het interlokaal verkeer voor het middeleeuwsche economische leven ongeveer dezelfde beteekenis had als het tegenwoordig voor ons heeft, p. 315 e. v. Daar deze opvatting niet op zelfstandig onderzoek maar alleen op de werken van Sombart en Von Below berust, schijnt 't mij niet noodig, dit boek hier verder te bespreken.

2) De Nederlandsche historici hebben zich tot dusver weinig met de theorie van Bücher beziggehouden, althans niet in kritischen zin. Alleen zegt Posthumus in zijn „Geschiedenis der Leidsche lakenindustrie" terloops op pag. 304, dat de theorie van Bücher voor een middeleeuwsche textielstad als Leiden niet opgaat. Huizinga sluit zich aan bij de opvatting van Von Below zonder er verder veel over te zeggen. Huizinga, De opkomst van Haarlem, Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, 4e reeks, deel V, p. 19 en 21. Van meer beteekenis is de kritiek van Pierson, die ook op de onderschatting van den middeleeuwschen handel bij Bücher wijst.

„van de Hansa wordt niet gerept, van de commerciëele beteekenis, die Regensburg, Neurenberg, Augsburg, Keulen, Troyes in Champagne, Brugge en Antwerpen — om alleen van plaatsen benoorden de Alpen te spreken — reeds vroeg verkregen hebben, wordt geen melding gemaakt." [1])

We moeten echter niet vergeten, dat Bücher zelf op het einde van zijn verhandeling schrijft: „Hauswirtschaft — Stadtwirtschaft — Volkswirtschaft bezeichnen nicht einen Stufengang, dessen Glieder einander völlig ausschliessen. Es hat immer *eine* Art des Wirtschaftens *vorgeherrscht*; sie war in den Augen der Zeitgenossen das Normale." [2])

In deze terloops gemaakte opmerking ligt reeds het denkbeeld opgesloten, dat de opgestelde ontwikkelingsperioden opgevat moeten worden in ideaaltypischen zin, een denkbeeld, dat — zooals reeds in de Inleiding op p. 3 is meegedeeld — later vooral door Max Weber is uitgewerkt.

Het is mogelijk, dat Bücher van 't begin af zijn perioden in dien zin heeft bedoeld; dat ontheft hem echter niet van de verplichting om bij een beschrijving van de Middeleeuwen tevens aan te geven in hoever de handel de stedelijke afgeslotenheid verbrak.

Want hij teekent niet in abstracto het *type* van de „Stadtwirtschaft" maar hij schildert ons de Middeleeuwen *als* de periode van de gesloten stadshuishouding. Dat Bücher een beschrijving van een bepaalde historische periode geeft, blijkt trouwens zonneklaar uit het feit, dat hij zelf *uitzonderingen* op den regel der stedelijke afgeslotenheid noemt. Immers bij een beschrijving van het type der Stadtwirtschaft heeft het noemen van uitzonderingen volstrekt geen zin. Wie nu echter een bepaalde historische periode schildert, moet ook met eenige preciesheid aangeven in hoever de werkelijkheid aan het type beantwoordt. Wanneer dus aangetoond wordt, dat de uitzonderingen op het systeem der stedelijke afgeslotenheid veel talrijker waren dan aangegeven werd, dan mag men zich niet beroepen op het ideaaltypisch karakter der gegeven constructie. Toch heeft Bücher zich op deze wijze van de kritiek van Von Below en Sombart afgemaakt en heeft hij in de latere uitgaven van zijn werk de lijst der uitzonderingen niet aangevuld.

We moeten dus wel aannemen, dat hij de door zijn critici genoemde feiten zòò onbelangrijk acht, dat ze bij een schildering van het *algemeen* karakter der middeleeuwsche maatschappij niet genoemd behoeven te worden. Immers alleen toevallige, slechts hier en daar voorkomende verschijnselen mogen bij een algemeene beschrijving worden verwaarloosd.

Zooals reeds gezegd werd, noemt Bücher als voorwerpen van interlokalen handel in de Middeleeuwen alleen: specerijen, zuidvruchten, gedroogde en gezouten visch, bont, fijne lakens en wijn. Von Below voegt aan deze lijst toe: koren, hout, was, zout en wapenen. [3]) Hij wijdt echter aan dit betoog slechts enkele bladzijden en heeft dan ook het onderwerp volstrekt niet uitgeput. Bächtold bespreekt alleen het handelsverkeer van Noord-Duitschland in de 12de en in het begin van de 13de eeuw. Sombart wijst

1) Pierson, Verspreide Geschriften III, p. 298.
2) Entstehung, p. 148.
3) Hist. Zeitschr. bd. 86, p. 46 e. v.

op de handelsbeteekenis van sommige handwerksprodukten; [1]) hij doet dat echter zeer onsysthematisch en onvolledig, noemt allerlei artikelen door elkaar op zonder onderscheid te maken naarmate ze in de bronnen vaak of slechts zelden als handelsartikelen worden genoemd en verwaarloost te veel het onderscheid van tijd en plaats. Er is dus alle reden om nog eens na te gaan, welke artikelen in het middeleeuwsche handelsverkeer van beteekenis waren. Het is natuurlijk onmogelijk om in een kort bestek een volledig overzicht van den middeleeuwschen handel te geven. Mijn bedoeling is alleen om in de volgende bladzijden eenige gegevens bijeen te brengen teneinde vast te stellen, welke handelsartikelen van zóó groote beteekenis waren, dat ze in een verhandeling over het karakter der middeleeuwsche productiewijze niet mogen worden genegeerd.

In dit hoofdstuk zal speciaal het interlokaal handelsverkeer buiten Noord-Nederland behandeld worden.

Aangezien bronnenstudie voor een zóó onbegrensd onderwerp een onbegonnen werk zou geweest zijn, heb ik mijn voorbeelden voornamelijk aan de literatuur ontleend.

Een uitzondering maakte ik echter voor de „Hansische Urkundenbücher" (dl. I—VIII), de handelsrekeningen der Duitsche Orde, het Hamburgsche „Pfundzollbuch" van 1369, de door Kunze uitgegeven Engelsche „Hansaakten" en de uitgegeven koopmansboeken van Tölner, Wittenborg, Vicko von Geldersen en de gebroeders Bonis te Montauban. Van zeer veel nut waren mij ook de onlangs door von Loesch uitgegeven Keulsche gildeoorkonden. Voor de geraadpleegde literatuur verwijs ik naar de literatuurlijst. Daar Bücher bij zijn theorie speciaal Duitschland op 't oog had, heb ik mijn voorbeelden ook voornamelijk aan het middeleeuwsche handelsverkeer van dat land ontleend. Een tweede, niet minder gewichtige reden voor deze beperking was gelegen in het feit dat de literatuur, die mij ten dienste stond, hoofdzakelijk het Duitsche handelsverkeer betreft. Evenwel zijn ook een aantal werken over den middeleeuwschen handel van Frankrijk, Italië, Vlaanderen en Engeland geraadpleegd.

Uitvoeriger zal in het volgende hoofdstuk het interlokaal verkeer van Noord-Nederland geschetst worden.

SLAVEN. Er is één handelsartikel, dat moeilijk bij één der volgende groepen in te deelen is en dat toch niet onvermeld mag blijven nl. *slaven*. Hoewel nog vermeld in het bekende tolregister van Coblenz (1104) [2]) is de slavenhandel benoorden de Alpen, met uitzondering misschien van

1) Mod. Kap. I, p. 96—113.

2) O.a. afgedrukt bij Sloet, Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutfen, no. 205; „de sclavo empticio IV denarii." Een deel der bepalingen van de tolrol van Coblenz vindt men ook reeds in een oudere oorkonde uit de laatste jaren der 11de eeuw. Daarin worden speciaal de *Joden* als slavenhandelaars genoemd; Judei pro uno-quoque sclavo emticio ...." H. U. B. III, p. 388.

het hooge Noorden, [1]) in onze periode toch van weinig beteekenis meer. Anders was het gesteld in Zuid-Europa. De kooplieden der Italiaansche zeesteden dreven een bloeienden slavenhandel. Vooral de Genueezen en de Venetianen voerden uit hun koloniesteden aan de Zwarte zee, Caffa en Tana, de slaven bij honderd- en bij duizendtallen in Italië in. [2])

Te Venetië waren in 1368 zooveel slaven, dat deze rumoerige en ongedisciplineerde bevolking een gevaar voor de rust en orde in de stad vormde. De lading van eenige Napolitaansche schepen, die in 1330 door zeeroovers geplunderd werden, bestond uit graan, olie, wijn, geweven stoffen en slaven. [3]) Vanuit de zeesteden werden de slaven vaak naar het binnenland van Italië gebracht en daar verkocht. [4]) Heyd vertelt o.a. van een pasteibakker te Vigevano, die in 1463 een Tcherkessische slavin bezat. In 1466 gaf Keizer Frederik III aan kooplieden uit Genua en Caffa verlof om in Duitschland slaven te verkoopen. Een Spaansche reiziger, Peter Tafur, kocht in Caffa twee mannen en één vrouw om ze mee te nemen naar Spanje. In den loop der 15de eeuw verminderde de aanvoer in Italië, zoodat in 1459 in den Senaat van Venetië geklaagd werd over de schaarschte van slaven. [5]) Ook in Frankrijk werd — vn. in het Zuiden maar ook wel op de markten van Champagne — althans in de 13de eeuw nog slavenhandel gedreven. [6])

De overige handelsartikelen kunnen we splitsen in twee hoofdgroepen.

A. GRONDSTOFFEN, LANDBOUWPRODUCTEN ENZ.

GRAAN. Bücher heeft het graan bij zijn opsomming der weinige handelsartikelen niet genoemd. Ook Inama-Sternegg meent, dat de graanhandel voor het economisch leven eerst betrekkelijk laat beteekenis heeft gekregen. [7]) In den vroegeren tijd van het stedelijk verkeer — zóó meent hij — bewoog de korenhandel zich nog binnen het enge raam van het weekmarktverkeer. De uitvoer van graan was zelfs meestal direkt verboden zooals in Augsburg of werd toch erg bemoeilijkt zooals in Neurenberg. [7]) In de laatste eeuwen van ons tijdperk is echter, meent Inama, de algemeene ontwikkeling van het groote verkeer en de toenemende nationale arbeidsverdeeling ook aan den graanhandel ten goede gekomen, te meer daar de eigen landbouw volstrekt niet overal gelijken tred hield met de toeneming der stedelijke bevolking. [7])

1) Verg. Bugge, Die Wikinger, p. 131. Zie ook H. U. B. I, 1300; een burger van Riga die zich in het gebied van den vorst van Witebsk bevindt, begeeft zich naar een Litauische heerschaar, die voor de stad staat, om meisjes te koopen (± 1298).

2) Heyd, Histoire du commerce du Levant au moyen-âge II, p. 561.

3) Yver, Le commerce et les marchands dans l'Italie méridionale au XIII et au XIVe siècle, p. 137.

4) Heyd II, p. 561. Volgens een uitspraak van den doge van Venetië uit 't jaar 1423 kochten de Lombarden jaarlijks in Venetië voor 30 000 ducaten slaven; Schanz, Englische Handelspolitik I, p. 126, noot 4.

5) Heyd II, p. 562.

6) Bourquelot, Etude sur les foires de Champagne I, p. 307 e. v.

7) Inama-Sternegg, Deutsche Wirtschaftsgeschichte III² p. 315.

Hier blijkt weer welke eigenaardige contradicties in de historisch-economische literatuur voorkomen! Immers dit betoog van Inama-Sternegg is lijnrecht in strijd met de opvatting van Sieveking en Flamm, die meenen, dat de afsluitende tendenz der stedelijke wetgeving pas in den lateren tijd krachtig tot uiting is gekomen en toen tot de gesloten „Stadtwirtschaft" heeft geleid. Inama meent blijkbaar, dat alleen in de vroegere eeuwen der stedelijke ontwikkeling de wetgeving in staat was den groothandel in graan sterk te belemmeren.

Op den invloed der stedelijke wetgeving zal ik straks nog nader terugkomen. Allereerst moet de feitelijke uitgebreidheid van den graanhandel worden onderzocht.

Is het waar, dat in de vroegere eeuwen de graanhandel van zoo geringe beteekenis was? De gegevens over het handelsverkeer van dien tijd zijn helaas niet talrijk, maar zij vestigen toch het vermoeden, dat reeds in de 12de en 13de eeuw de graanhandel niet onbelangrijk was.

Het aartsbisdom Mainz schijnt reeds vroeg koren geproduceerd te hebben voor het gebied van den beneden-Rijn en voor de Rijn-delta. In 1187 verbood Frederik I het *gewone* transport van koren en wijn den Rijn af naar Keulen. [1]) Ook het Utrechtsche toltarief uit de 2de helft der 12de eeuw spreekt van invoer van koren uit Duitschland langs den Rijn. [2])

Ook een land als Vlaanderen, waar in de 12de eeuw het stedelijk leven reeds zoo sterk ontwikkeld was, had toen al graantoevoer van elders noodig. De Vlaamsche steden betrokken een deel van het benoodigde graan uit het tegenwoordige Fransch-Vlaanderen en uit Henegouwen. [3]) Dat was echter niet voldoende. De Vlaamsche handelaars, die al in de 12de eeuw aan den Rijn en in Noord-West-Duitschland werden aangetroffen, hebben waarschijnlijk toen reeds uit het Elbe-gebied graan geimporteerd. Althans in 1238 vermindert de graaf van Holstein ten behoeve van de kooplieden uit Aardenburg het ongeld op graan met de helft. [4]) In den loop der 13de eeuw verminderde de actieve handel der Vlamingen. In grooten getale kwamen nu in diezelfde eeuw reeds de handelaars der Noord-Duitsche steden naar Vlaanderen. De vaart ging van Hamburg langs de kust, over de Zuiderzee en de Hollandsche binnenwateren naar Vlaanderen. Het is merkwaardig, dat niet alleen de bewoners der kuststeden maar ook handelaars uit de binnensteden als Maagdenburg, Stendal en Salzwedel aan de vaart naar Vlaanderen deelnamen. Het Hamburgsche tarief van 1236 noemt onder de producten, die de kooplieden van Stendal en Salzwedel over Hamburg uitvoeren, ook graan. [5])

Graan was dan ook in de 13de eeuw voor de Hamburgsche markt al een belangrijk stapel-artikel. Zoowel van de beneden-Elbe als uit Brunswijk en vooral uit de Mark Brandenburg kwamen vele scheepsladingen rogge,

1) Bächtold, Der norddeutsche Handel im 12 und beginnenden 13 Jahrhundert, p. 75/6.
2) Ibid. p. 50; Hans. Urkundenbuch, 1 no. 8.
3) Häpke, Brügges Entwicklung zum mittelalterlichen Weltmarkt p. 27 en 40.
4) H. U. B II, 734.
5) Bächtold p. 182. Behalve graan noemt het tarief haring, koper, linnen, pek, asch, weed, zwijnsvet, lood en tin. Het koper kwam waarschijnlijk uit den Harz, het tin misschien uit Bohemen. Tin uit Bohemen komt althans 50 jaar later in Vlaanderen voor.

haver, tarwe en gerst naar Hamburg. [1]) De Berlijnsche rogge werd als een bijzonder goede soort beschouwd; in het Hamburgsche „Schuldbuch" wordt Berlijn dan ook heel dikwijls genoemd. [2])

Maar ook andere plaatsen waren toen reeds van beteekenis voor den graanhandel. Een oorkonde van 1204 vermeldt uitvoer van graan uit Stade. [3]) De aartsbisschop van Bremen veroorlooft in 1259 aan de burgers der stad Bremen den tolvrijen uitvoer van graan. [4]) Om den handel van Lüneburg te bevorderen stelt de hertog van Saksen in 1278 het graan en het hout, dat de Elbe afkomt, vrij van tol als het voor Lüneburg bestemd is; gaat de koopman echter met zijn goederen door naar Hamburg, dan geldt deze vrijstelling niet. [5])

Nadat sedert het midden der 13de eeuw de directe vaart van de Oostzee naar de Noordzee door de Sont, de zg. Ommelandvaart, gebruikelijk was geworden, werd ook de verzending van graan uit Pommeren, Pruisen en Rusland naar Vlaanderen en Holland langzamerhand van groote beteekenis. Een verordening van Stralsund van 1280 bepaalt dat het winde-geld voor rogge, wagenschot, pek en asch voor de helft in Stralsund en voor de helft in Vlaanderen betaald moet worden. [6]) Ook voor het jaar 1287 hebben we berichten omtrent verzending van graan uit Estland naar Vlaanderen. [7]) Eveneens brachten schepen van Riga en Lübeck tegen het einde der 13de eeuw al graan naar Vlaanderen. [8]) Echter kwam de graanhandel der Oostzeesteden op het Westen toch eerst in de volgende eeuw tot grooten bloei.

In het Oostzee-gebied zelf was evenwel de graanhandel al vroeger van beteekenis. In Pommeren werd de landbouw in de 12de en 13de eeuw zoo intensief bedreven, dat al spoedig uitvoer van koren naar andere streken mogelijk werd. Vooral naar Scandinavië werd veel graan verscheept. Toen in 1284 de graantoevoer verhinderd werd, ontstond in Noorwegen hongersnood. [9]) In 1253 en 1272 verleende Hertog Barnim aan de stad Stettin en aan heel Pommeren het voorrecht, dat geen vreemdeling in zijn land tusschen den oogsttijd en Paschen koren mocht koopen. [9]) Blijkbaar was 't zijn bedoeling om den graanhandel geheel in handen van de Pommersche steden te brengen.

De steden van het Schwarzwald hadden oorspronkelijk geen akkerland in de buurt; vandaar waren ze, aanvankelijk uitsluitend en later nog grootendeels, aangewezen op toevoer van levensmiddelen van elders. In

1) Kiesselbach, Die wirtschaftlichen Grundlagen der deutschen Hanse und die Handelsstellung Hamburgs bis in die zweite Hälfte des 14. Jahrhunderts, p. 114 en 134. Verg. H. U. B. I, 554; schip met graan en andere goederen van Salomon van Hamburg in Engeland.

2) Koppmann, in Zeitschr. des Vereins für Hamb. Geschichte VI, p. 495 e. v. Kiesselbach merkt terecht op, dat de Hamburgsche stapel van feitelijken, niet van juridischen aard was. Vandaar voerden ook wel kooplieden der binnensteden over Hamburg graan uit.

3) Bächtold, p. 190.

4) H. U. B. I, 535.

5) H. U. B. I, 807. Een andere oork. uit dien tijd (1274) spreekt van den graanhandel van Duisburg; aan een koopman van Duisburg hebben de Engelschen o.a. 150 maten haver ontnomen. H. U. B. I, 733.

6) H. U. B. I, 868.

7) Stieda, Revaler Zollbücher, Einl. p. 101.

8) Kiesselbach, p. 48.

9) Naudé, p. 24/5.

alle oudere toltarieven van deze steden spelen dan ook koren en vee een hoofdrol.[1])

De kooplieden van Straatsburg dreven een belangrijken exporthandel in graan. [2]) De oorkonden van de landvredebonden uit de 13de eeuw, waaraan Straatsburg deelnam, noemen onder de handelswaren in 't bijzonder het graan. [3]) Een oorkonde van Hendrik VII, van 1310, tot bescherming van het handelsverkeer der burgers van Straatsburg, gebruikt de uitdrukking „iidem cives cum vino et blado suo". [3]) Gedurende het heele middeleeuwsche tijdperk blijft deze exporthandel bestaan, niettegenstaande juist in Straatsburg vele voor den graanhandel belemmerende bepalingen bestonden.

Uit al deze gegevens blijkt duidelijk, dat reeds in de 12de en 13de eeuw de Duitsche graanhandel niet onaanzienlijk was. Ook in de Duitsche literatuur van de 12de en 13de eeuw worden herhaaldelijk graanhandelaars ten tooneele gevoerd. [4]) Zoo maakt o.a. de schrijver van de onder den naam van Seifried Helbling verzamelde satirische gedichten melding van een levendigen export van koren en wijn in 't groot uit Oostenrijk naar Beieren; [4])

„Gen Pazzou lad wir grôzin schef,
die Beier sprechent: „sich uf nef!
uns mac her ûf komen sin
ôsterweiz und ôsterwin."

Over den Duitschen graanhandel gedurende de 14de en 15de eeuw behoeft hier niet veel te worden gezegd. Dat voor het begin der 14de eeuw het graan al tot de belangrijkste artikelen gerekend moet worden, die de Noord-Duitsche Hanze-steden in Vlaanderen en elders invoerden, blijkt wel hieruit, dat het tot de weinige waren behoort, die in de privileges in 't bijzonder als stapelartikelen genoemd worden. [5]) Dit graan was afkomstig uit de Elbe-, Oder- en Weichsel-streken en uit de tegenwoordige Russische Oostzee-provincies. De voornaamste graansoort, die geëxporteerd werd, was de rogge. Vooral de merkwaardige handelsonderneming der Duitsche Orde voerde veel rogge uit. Dat gedurende den bloeitijd van de Hanze, van het midden der 14de tot het einde der 15de eeuw, de Duitsche graanhandel van zeer groote beteekenis was, is van algemeene bekendheid. Daenell, de schrijver van het mooie werk „Die Blütezeit der Deutschen Hanse" zegt dan ook, dat onder de handelswaren der Hanzesteden „das Getreide vielleicht die hervorragendste Stelle einnahm" (II p. 429).

Ook in Frankrijk bloeide in de Middeleeuwen de graanhandel. Reeds in het begin van de 13de eeuw voerde Bordeaux graan uit naar Engeland, Schotland en Vlaanderen. [6]) Ook de stad Rouaan nam deel aan den graanhandel. [7]) Later werd het Fransche koren zelfs naar Noorwegen uitgevoerd. [8])

---

1) Gothein, Wirtschaftsgesch. des Schwarzwaldes, p. 475.
2) Herzog, Die Lebensmittelpolitik der Stadt Straszburg im Mittelalter, p. 5 en 8.
3) Ibid. p. 6.
4) Nolte, Der Kaufmann in der deutschen Sprache und Literatur des Mittelalters, Inaugural-Dissertation, Göttingen 1909 p. 28—30.
5) Bahr, Handel und Verkehr der deutschen Hanse in Flandern während des vierzehnten Jahrhunderts, p. 122 en 124.
6) Pigeonneau, Histoire du commerce de la France I, p. 153 en 155.
7) Levasseur, Histoire du commerce de la France I, p. 152.
8) Pigeonneau I, p. 173.

Zuid-Frankrijk, vooral de vruchtbare Provence, leverde reeds in den tijd der eerste Kruistochten veel graan aan Genua. [1]) In het bekende 15de-eeuwsche geschrift „Débat des héraults d'armes de France et d'Angleterre" zegt dan ook de kampioen van Frankrijk met trots: „Nous avons de tous blez si plantureusement que tous noz voisins en viennent quérir, car la terre de France est fort fertile . . ." [2])

De Noord-Italiaansche steden als Venetië, Florence en Genua betrokken reeds in de 13de en 14de eeuw groote hoeveelheden graan uit Apulië, en Sicilië. [3]) IJver heeft aangetoond, dat de bekende groote Florentijnsche firma's der Bardi, Peruzzi en Acciajuoli, die men gewoonlijk alleen als bankiers beschouwt, in 't begin der 14de eeuw een belangrijk aandeel namen aan den graanhandel. [4]) Sicilië exporteerde ook veel graan naar de Levant en naar Marseille.

Uit dit vluchtig overzicht blijkt duidelijk, dat reeds in het begin van ons tijdperk de graanhandel niet onbelangrijk was.

Nu hebben stellig niet *alle* steden aan den graanhandel deelgenomen. In verband met den slechten toestand der landwegen hebben een aantal steden, wier landelijke omgeving juist genoeg graan verbouwde voor de stedelijke consumptie, in den regel nòch import nòch export van graan gekend. In steden, waar men vreezen moest, dat bij export van koren de stedelijke consumptie te kort zou komen, is bovendien de ontwikkeling van den graanhandel van overheidswege belemmerd. Naudé erkent, dat er in de Middeleeuwen al vroeg veel graanhandel bestond. Dat was echter alleen het geval, meent hij, bij steden, die aan zee of aan bevaarbare rivieren gelegen zijn. Bij deze steden is een tweede periode mogelijk: „Diese zweite Epoche städtischen Getreideverkehrs, in der man anfangen kann von einem wirklichen *Handel*, mit Getreide zu sprechen, *hebt nicht chronologisch in einer bestimmten Zeit an*, sondern hängt, wie hervorgehoben, von der Lage jeder einzelnen Stadt ab". [5]) Naudé brengt dus een gewichtige correctie aan op de theorie van Bücher en Schmoller.

Toch meent deze schrijver, die erg onder invloed van Schmoller staat, dat bij ongeveer 95 % van alle middeleeuwsche steden van een eenigszins belangrijken *handel* met koren geen sprake is. [6]) Het is mij niet geheel duidelijk, of hij daarmee bedoelt, dat 95 % van de middeleeuwsche steden in den regel nòch import nòch export van graan hadden, dus op dit gebied zelfgenoegzaam waren. Indien hij dat meent, dan is die schatting stellig onjuist. Zijn voornaamste argument is, dat de landwegen slecht waren en dat daardoor de graanhandel belemmerd werd. Dit is volkomen

1) Schaube, Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebietes bis zum Ende der Kreuzzüge, p. 578 en 591.

2) Aangehaald bij Levasseur I, p. 162.

3) Schaube, p. 469 en 493.

4) Yver, Le commerce et les marchands dans l'Italie méridionale au XIIIe et au XIVe siècle, p. 123 en 125.

5) Naudé, Deutsche städtische Getreidehandelspolitik, p. 14, (tweede cursiveering van mij).

6) Ibid. p. 12 „Bei vielleicht 95 % aller mittelalterlichen Städte kann von einem irgend erheblicheren *Handel* mit Getreide keine Rede sein."

waar, maar toch werden ze — waarop Naudé zelf de aandacht vestigt — wel voor graantransport benut, al gaf men de voorkeur aan de waterwegen. De Thüringsche kroniekschrijver Konrad Stolle schrijft in 1491, dat van de stapelplaats Erfurt in den zomer dagelijks 40 tot 50 wagens vol koren naar Hessen, Frankenland, naar den Rijn, naar Holland en Brabant gingen. [1]) En hoeveel steden lagen niet aan of althans in de nabijheid van bevaarbare rivieren of van de zee! Ik durf geen schatting wagen, maar er namen stellig veel meer steden aan den graanhandel deel dan Naudé doet voorkomen. [2])

Het is waar, dat in vele steden de graanhandel van overheidswege streng gereglementeerd was. [3]) Men moet echter niet vergeten, dat vele dezer bepalingen — zooals het verbod van voorkoop, het deelingsrecht e. d. — alleen gericht waren tegen speculatie, doch het interlokaal verkeer niet belemmerden. Het directe ruilverkeer tusschen producent en consument werd door dergelijke voorschriften ongetwijfeld bevorderd, maar voor de economische afgeslotenheid der stad zijn ze niet van beteekenis. Evenwel werden soms uitvoertollen geheven, terwijl ook meermalen de export van graan geheel werd verboden. Als maatregelen van blijvenden aard vinden we echter dergelijke bepalingen meestal alleen in die steden, wier omgeving nauwelijks graan genoeg voor de stad zelf opleverde. Daarentegen werd door verscheidene steden, die in een vruchtbare streek gelegen waren, de export vrijgelaten — behalve ten tijde van oogstmislukking — en de graanhandel zooveel mogelijk aangemoedigd. En dat deden volstrekt niet alleen de bekende groote stapelplaatsen als Hamburg, Stettin, Danzig, Maagdenburg enz., maar ook kleine plaatsen als b.v. Ueberlingen. [4]) In andere steden — o. a. te Zürich en te Schlettstadt — bestonden wel enkele bepalingen, die den export eenigszins beperkten, maar ontwikkelde zich desniettegenstaande toch een bloeiende graanhandel. [5]) Een politieke overwinning der handwerkersgilden had dikwijls ten gevolge, dat de wetgeving op den graanhandel verscherpt werd. De ontwikkeling van den graanhandel kon daardoor soms wèl tijdelijk belemmerd, maar op den duur toch niet tegengehouden worden. Terecht waarschuwt Naudé dan ook tegen overschatting van den invloed dezer wetgeving. [6])

1) Ibid. p. 13.

2) Men moet natuurlijk niet ieder dorp, dat in verloop van tijd stadsrecht gekregen heeft, meetellen. Dat geeft een onzuiver beeld.

3) Te Freiburg zijn in de laatste jaren verscheidene dissertaties verschenen, die elk de levensmiddelenpolitiek van een bepaalde stad behandelen. Heidinger, Die Lebensmittelpolitik der Stadt Zürich im M. A. Bruder, Die Lebensmittelpolitik der Stadt Basel im M. A. Mechler, die Nahrungsmittelpolitik kleinerer Städte des oberrheinischen Gebietes in älterer Zeit. Mayer, Die Lebensmittelpolitik der Reichsstadt Schlettstadt. Heuschmid, Die Lebensmittelpolitik der Reichsstadt Ueberlingen. Het werk van Herzog over Straatsburg is reeds op p. 57 aangehaald.

4) Heuschmid, p. 70 en 72.

5) Heidinger, p. 17 e. v.; Mayer, p. 56 e. v.

6) Naudé, p. 12. Dikwijls vindt men de woorden van Galiani aangehaald: „nos ancêtres .. envisageaient le blé comme un objet d'administration; nous en voulons faire un objet de commerce"; Galiani, Dialogues sur le commerce des blés (1770). Voor zoover hiermee bedoeld is dat in de Middeleeuwen speculatie verboden was, is deze uitspraak juist; de eigenlijke tusschenhandel werd echter over 't algemeen zelden belemmerd.

OVERIGE LAND- EN TUINBOUWPRODUCTEN. Wanneer men de verschillende graansoorten uitzondert, blijven er niet heel veel land- en tuinbouwproducten, die voor het middeleeuwsch handelsverkeer van beteekenis waren, over. Maar enkele moeten toch genoemd worden.

Hoewel *ruw katoen* reeds in de 13de eeuw op de Vlaamsche markten verschijnt, krijgt de handel in dit artikel — althans ten Noorden van de Alpen — eerst in de 14de en 15de eeuw beteekenis, omdat toen pas in die streken de katoenweverij tot bloei kwam. [1]) De beste soorten van ruwe katoen werden uit het Oosten (Syrië, Egypte, Indië) aangevoerd [2]); evenwel werd ook in Italië en Spanje katoen verbouwd.

Een andere grondstof voor de textielindustrie, het *vlas*, werd blijkbaar dikwijls in de streek zelf waar het verbouwd werd voor de linnenweverij gebruikt. Van een uitgebreiden handel in vlas wordt althans zelden melding gemaakt. Wel vernemen we, dat in de 14de eeuw nog al eens vlas uit Pruisen naar Vlaanderen werd verzonden. [3]) De beneden-Rijn-streek verbouwde en exporteerde veel vlas. [4])

Eveneens kwamen in Zuid-Duitschland vlas en hennep als handelsartikelen voor. [5]) Ook Calabrië exporteerde vlas en hennep. [6])

Van veel meer beteekenis was de handel in plantaardige verfstoffen, n.l. *weed* en *meekrap*. De weed was een blauwe, de meekrap een roode verfstof. Reeds in het Hamburgsche tolregister van 1236 wordt de weed genoemd. [7]) Vooral in Thüringen werd de weedplant veel verbouwd; Erfurt was het centrum voor den weedhandel. In 1290 bevonden zich vele kooplui uit Erfurt te Brugge. [8]) In groote hoeveelheden exporteerde Erfurt de weed naar de Saksische en Silezische textielcentra en naar de markten van Frankfort en Nördlingen. [9]) Ook aan den beneden-Rijn, in de omstreken van Keulen, werd weed verbouwd. [10]) Eveneens werd uit Frankrijk weed geëxporteerd; Toulouse was een centrum van de weedkultuur. [11]) In Leiden gebruikte men voor het verven der lakens zoowel weed uit Frankrijk als uit Thüringen. [12]) Terecht acht Von Below het verwonderlijk, dat Bücher den weedhandel zoo geheel over 't hoofd heeft gezien. [13]) In de latere Middeleeuwen werd de weed gedeeltelijk verdrongen door de uit het Oosten geïmporteerde indigo. [14])

De beste roode verfstof kwam uit het Oosten. Echter werd ook de in Europa verbouwde meekrap in de roodververij veel gebruikt. Reeds in de 8ste eeuw kochten Engelsche en Friesche handelaars meekrap op de jaarmarkt van St. Denis. [15]) In Duitschland was Breslau een bekend centrum

---

1) Schulte, Gesch. des mittelalterlichen Handels und Verkehrs zw. West-Deutschland und Italiën I, p. 141. 2) Heyd II, p. 611 e. v. 3) Bahr, p. 125, 4) Kuske, Hans. Gesch. blätter XV, p. 304. 5) Nübling, Ulms Handel im Mittelalter, p. 434. 6) Yver, p. 104. 7) Bächtold, p. 182. 8) Häpke, p. 99.

9) Von Below, Hist. Zeitschrift, bd. 86, p. 49. Dietz, Frankfürter Handelsgeschichte, p. 28 en 167.

10) Schulte I, p. 708. Uit Keulen werd weed en meekrap o.a. naar Engeland uitgevoerd. Zie Kuske, Hans. Gesch. blätter, XV p. 305.

11) Pigeonneau I, p. 278.

12) Posthumus, Geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie, p. 235.

13) Von Below, Historisch Zeitschrift, bd. 86, p. 48. 14) Schulte I, p. 708.

15) Poelman, Gesch. v. d. handel van Noord-Nederland ged. het Merovingische en Karolingische tijdvak, p. 57 e. v.

van krapkultuur en- handel. [1]) Italië, dat weed invoerde, exporteerde daarentegen krap. [2]) In Ulm werd in 't begin der 15de eeuw meekrap uit Avignon, Zeeland, Italië en uit verschillende streken van Duitschland (vooral uit den Elzas) verhandeld. [3])

Van handel in *hop* wordt in de literatuur zelden melding gemaakt. De Noord-Duitsche steden als Hamburg, Lübeck, Bremen en Wismar, waar veel bier gebrouwen werd, hadden alle vele hoptuinen in de onmiddellijke nabijheid. Toch werd in die steden ook wel hop uit Thüringen ingevoerd. [4]) In Hamburg werd hop gebruikt, die afkomstig was uit Holstein en Lüneburg. [5]) Ook had Hamburg wel eenigen export van hop; in 1369 werd 63 zak en 2½ mispel ter waarde van 785 M. lüb. uitgevoerd. [5]) Vicko von Geldersen zond wel eens hop naar Vlaanderen. [6]) Dat de uitvoer van hop uit Noord-Duitschland naar Vlaanderen niet geheel onbeteekenend was, blijkt wel daaruit, dat bij gelegenheid van het eerste tegen Vlaanderen gerichte handelsverbod ook de invoer van hop in 't bijzonder verboden werd. [7])

Zoo zal ook in andere streken wel eenige handel in hop geweest zijn. Maar een belangrijk artikel in het interlokaal verkeer was de hop blijkbaar niet.

Soms worden *peulvruchten* als handelsartikel vermeld. Deze worden o.a. genoemd als uitvoerartikel van Engeland in 't begin der 14de eeuw. [8]) Verder vernemen we, dat Genua veel erwten, boonen en groenten uit de Zuid-Fransche havens betrok. [9]) In 1378 verbood de Raad van Constanz den uitvoer van peulvruchten, die dus blijkbaar niet ongewoon was. [10]) In het Hanze-gebied kwam eveneens handel in erwten en boonen voor. Het is waarschijnlijk, dat ook wel in andere streken eenig interlokaal verkeer in tuinbouwproducten bestond maar van groote beteekenis is dit verkeer blijkbaar niet geweest.

Vruchten — speciaal *noten* — worden meermalen als handelsartikel genoemd. Hamburg exporteerde in 1369 29½ last, 285 tonnen en 18 vaten noten. [11]) Ook Lübeck en andere Hanze-steden hadden uitvoer van noten. [12])

In het levendige ruilverkeer tusschen Zuid- en Noord-Italië namen noten en andere vruchten een belangrijke plaats in. [13])

PAARDEN, VEE EN PRODUCTEN DER VEETEELT. Uit Denemarken en Oost-Friesland werden *paarden* en *vee* uitgevoerd. Reeds in de vroege Middeleeuwen stonden de Friezen bekend als ondernemende handelaars; in een verdrag, dat de bisschop van Munster in de tweede helft der 13de eeuw met hen sloot, worden onder hun handelswaren ook paarden en ossen genoemd. [14]) Deensche en Friesche paarden- en veehandelaars waren omstreeks 1252 te Brugge en te Damme een gewone verschij-

---

1) Dietz, p. 28 en 167. 2) Schulte I, p. 707. 3) Nübling, p. 436.

4) Schäfer, Die Hansestädte und König Waldemar, p. 194. 5) Nirrnheim, Pfundzollbuch, Einl. p. XXXIV. 6) Handlungsbuch, p. LVI. 7) Bahr, p. 125. Verg. H. U. B VI, 130 (1424); Een Hanze-koopman levert in Vlaanderen 30 000 pond hop.

8) Kunze, H. A. a. E, p. XLIV. 9) Schaube, p. 591. 10) Gothein, p, 481. 11) Pfundzollbuch, p. XXXIX. 12) Bahr, p. 125/6. 13) Benevens groenten. Yver, p. 104 en 133. 14) Bächtold, p. 138/9.

ning.[1]) Ook in de 14de eeuw worden paarden en vee uit Friesland en Denemarken herhaaldelijk op de Vlaamsche markten aangetroffen.[2])

De Noord-Duitsche steden betrokken veel slachtvee uit Jutland en Fünen.[3])

Keulen was een belangrijk centrum van den veehandel. Uit Westfalen en uit het beneden-Rijn-gebied werd jaarlijks in October en November het vee in massa naar de Keulsche markt gedreven.[4]) Keulen streed voortdurend met Neusz om den veehandel. Op grond van haar stapelrecht beweerde Keulen dat de kudden „onaangebroken" in de stad moesten komen. In Keulen, werden veehandelaars aangetroffen uit Münster, Coesfeld, Bocholt, Dülken, Kempen en uit vele Noord-Nederlandsche steden.[4])

De steden van het Schwarzwald geleken, wat haar voorziening van slachtvee betreft, al heel weinig op het beeld, dat Bücher ons teekent. In die streken bloeide, zooals Gothein in zijn werk over de economische geschiedenis van het Schwarzwald meedeelt, de veehandel van het begin der stedelijke ontwikkeling af.[5]) De slagers waren daar tevens veehandelaars. In de 14de eeuw wordt door de stedelijke verordeningen de uitvoer van vee nog slechts in geringe mate beperkt; in Freiburg b.v. vinden we pas in 1455 een verbod van dezen uitvoer.[6])

De onmiddellijke omgeving van Frankfort leverde blijkbaar niet voldoende slachtvee op; vandaar, dat evenals in het Schwarzwald ook hier vele slagers tevens veehandelaars waren, die met groote kosten en gevaren uit Neurenberg, Thüringen, uit de omstreken van Bremen en Oldenburg en zelfs uit Polen slachtossen aanbrachten.[7]) Geen wonder dat vele van die slagers-veehandelaars rijk werden!

Ook Straatsburg had niet genoeg aan de veeteelt in de directe omgeving der stad.[8])

Deze voorbeelden van veehandel zouden zonder moeite nog met vele andere te vermeerderen zijn. Ongetwijfeld werd door verschillende steden — vooral tegen het einde der Middeleeuwen, toen het vleesch zeer duur werd — de export van vee uit de stad en haar omgeving, ter wille van de stedelijke consumptie, bemoeilijkt.[9]) Dit feit heeft stellig den veehandel belemmerd maar men moet den invloed hiervan niet overdrijven, want het betrof uit den aard der zaak meestal steden, wier omgeving niet of nauwelijks voldoende vleesch voor de consumptie der stad opleverde.

1) H. U. B. I, 432; Häpke, p. 78 en 123. 2) Bahr, p. 136; verg. H. U. B. II, 645. 3) Schäfer, Die Deutsche Hanse, p. 44.

4) Kuske, Handel und Handelspolitik am Niederrhein vom 13. bis 16. Jahrh., Hans. Gesch. blätter XV p. 308. De stad Keulen was ook voor haar eigen vleeschconsumptie voor een deel afhankelijk van den aanvoer van verre. Toen in 1447 de stad aan den aartsbisschop van Keulen vrijgeleide verzocht voor de veehandelaars van Münster, voerde zij daarbij ook als argument aan, dat anders het vleesch in de stad zoo duur zou worden; Kuske t. a. p.

5) Gothein, p. 475. 6) Ibid. p. 476.

7) Dietz, Frankfurter Handelsgeschichte I, p. 175. Ook Hongaarsch slachtvee wordt als handelsartikel vermeld; Hüllmann, Städtewesen des Mittelalters I, p. 335. Volgens Hüllmann werd in Neurenberg zelfs slachtvee van beneden Keulen aangevoerd; I p. 390.

8) Herzog, Die Lebensmittelpolitik der Stadt Strassburg, p. 60.

9) Ibid. p. 60; Mayer, Die Lebensmittelpolitik der Reichsstadt Schlettstadt, p. 112. Verg. ook Adler, Die Fleischteuerungspolitik der deutschen Städte beim Ausgang des Mittelalters, p. 68 e. v. Daarentegen werd de *import* bevorderd. In Zuid-Duitschland werd in 't begin der 16de eeuw — met steun van overheidswege — zeer veel slachtvee uit Polen, Hongarije, Bohemen en Zwitserland ingevoerd; Adler, p. 70 e. v.

Op de beroemde Frankforter missen werd een belangrijke *paardenhandel* gedreven. Vooral Hongaarsche paarden werden in grooten getale van Neurenberg naar Frankfort gevoerd, waar ze o.a. door handelaars van den linker-Rijnoever werden opgekocht. [1]) Omstreeks 1352 waren er te Frankfort niet minder dan 35 paarden-makelaars [1]) (Unterkäufer).

In Frankrijk werd op de jaarmarkt van Saint-Denis (foire du Lendit) en op de bekende missen van Champagne, die in de 13de eeuw haar bloeitijd hadden, een uitgebreide paardenhandel gedreven [2]). In 1269 kocht Lodewijk de Heilige daar o.a. Spaansche paarden. [2]) In een merkwaardige oorkonde van 1277 verklaart Reinoud, graaf van Gelre aan twee paardenkoopers 1040 Troische ponden schuldig te zijn voor acht op de markt van Provins in Champagne gekochte paarden. [3]) Behalve Spaansche werden ook Italiaansche paarden op de missen van Champagne verkocht. Een privilege voor de bezoekers dezer markten (1344) noemt o.a. „tuit marchaanz de chevaux, Ytalien, Alman, Provencal ou autres dehors nostre royaume . . ." [4]) De kroniekschrijver Galvano Fiamma (1283—1334) vermeldt, dat de kooplieden van Milaan behalve wapens ook strijdrossen uitvoerden naar Frankrijk en elders. [5]) Ook in de 14de en 15de eeuw was de uitvoer van paarden uit Noord-Italië naar de landen aan de overzijde der Alpen voortdurend zeer belangrijk. [6])

Vleesch. In Westfalen heeft men vanouds veel aan varkensteelt gedaan. Reeds in de 11de eeuw verschijnen de Westfaalsche *hammen* op de Keulsche markt. [7])

Uit Hamburg werd, althans in de 14de eeuw, veel *varkensvleesch* uitgevoerd. In 1369 bedroeg de waarde van den Hamburgschen uitvoer van varkens en varkensvleesch het niet onaanzienlijke bedrag van 3798 Mrk. Lüb. [8]) De Hamburger koopman Vicko von Geldersen verzond herhaaldelijk ham en ander gezouten varkensvleesch naar Vlaanderen. [9]) Vooral *spek* komt dikwijls als handelsartikel voor. [10]) Te Straatsburg verkochten de slagers veel geïmporteerd gezouten varkensvleesch. [11]) De *slagers* van verschillende Noord-Duitsche steden bezochten geregeld de markten van Schonen. [12])

---

1) Dietz, p. 30 en 173. 2) Bourquelot, Les foires de Champagne I, p. 303.

3) Sloet, Oork. boek der graafschappen Gelre en Zutfen, n. 989; „Nos Reinaldus . . . . . quod nos debemus et solvere tenemur Puachio de Prato et Johanni de Burgo-Novo, mercatoribus equorum, mille et quadraginta libras bonorum Turonensium parvorum por (sic!) pretio octo equorum, tantum bene valentium, quos in presentibus nundinis sancti Aygulphi de Pruvino apud Pruvinum emimus et recepimus ab eisdem per manus Reynaldi de Nivella, armigeri nostri . . . : Presentes litteras deferemus infra rectum pagamentum instantium nundinarum Latimacensium apud Latimaeum . . .".

4) H. U. B. III, 32. 5) Schulte, Gesch. des mittelalterlichen Handels und Verkehrs zwischen West-Deutschland und Italiën I, p. 132 en 150.

6) Ibid. p. 714. Vele bepalingen over den paardenhandel in het toltarief van Como, afgedrukt bij Schulte II. 7) Bächtold p. 124.

8) Nirrnheim, Hamb. Pfundzollbuch, Einl. p. LVI. De hoeveelheid bedroeg 2360½ varkens, 919 stuk en 27½ pond varkensvleesch, benevens 10½ ton ham. Bovendien nog 4 last, 18 ton en 20 stuk vleesch zonder andere aanduiding; p. XXXV. N. onderstelt, dat met het woord „varken" misschien niet het levende dier maar een hoeveelheid vleesch bedoeld wordt.

9) Das Handlungsbuch Vickos von Geldersen, uitgegeven door Nirrnheim, I 652, 653 en 692. 10) H. U. B. I, 687; H. U. B. VIII, 989, 1160 enz. 11) Herzog, p. 63. 12) H.U. B. II, 453; H. U. B. IV, 251 enz.

Boter en kaas. De boter van Noorwegen was in een groot deel van Europa beroemd. Reeds in de tweede helft der 12de eeuw werd door Duitsche kooplieden boter uit Noorwegen gehaald. [1])

Omstreeks 1252 wordt in Brugge de Noorsche boter al vermeld. [2]) Een schip, dat in 1345 op de Hollandsche kust schipbreuk leed, had o.a. „Noirtske" boter aan boord. [3])

In de inventarissen der schepen van Lübeck, Rostock en Stralsund, die omstreeks 1342 door lieden van den graaf van Holstein werden buitgemaakt, worden vrij groote hoeveelheden boter vermeld. [4]) Welk een belangrijk artikel de boter voor den handel der Hanze-steden was, blijkt o.a. uit de bedragen aan boter, die Lübeck in de jaren 1368 en '69 in- en uitvoerde. [5]) In die beide jaren werd nl. in Lübeck boter ingevoerd voor een waarde van 20606 Mrk. lüb. In dezelfde jaren werd uit Lübeck voor 7468 M. boter uitgevoerd; een deel daarvan ging naar andere Hanze-steden als Wismar, Rostock, Stralsund enz.; het grootste deel, nl. voor een bedrag van 5992½ M., ging naar Oldesloe en was dus waarschijnlijk voor Vlaanderen bestemd. Uit Hamburg werd in 1369 voor een bedrag van 2369 M. lüb. aan boter uitgevoerd. [6])

Met den reeds genoemden veehandel te Keulen was vanzelf ook een uitgebreide handel in boter, kaas, spek, ham, huiden en leer verbonden.

Engeland exporteerde behalve boter ook *kaas.* Volgens het toltarief van Coblenz van 1104 moesten de lieden van Corneli-Münster Engelsche kaas als tol betalen. [7]) We vernemen van een Vlaamsch schip, dat in 1206, gedeeltelijk met kaas bevracht, de terugreis uit Engeland aanvaardde. [7]) Kunze vermeldt in zijn „Hansa-akten aus England" ook voor de 14de eeuw uitvoer van kaas. [8])

Op de missen van Champagne werd o.a. veel kaas uit Brie verkocht. [9])

Uit deze enkele voorbeelden blijkt toch wel dat er heel wat meer handel in paarden, vee, gezouten vleesch, spek, boter en kaas gedreven werd dan de beschrijving van Bücher zou doen vermoeden.

WOL. Waarom Bücher onder de handelsartikelen, die hij opsomt, de wol niet noemt is mij geheel onbegrijpelijk.

Het is overbekend, dat vooral Engeland in de Middeleeuwen zijn wol naar vele landen van Europa heeft geëxporteerd. In Vlaanderen werd de Engelsche wol gedurende de 12de en 13de eeuw vn. door Vlaamsche kooplieden ingevoerd. [10]) In den loop der 13de eeuw verminderde echter de actieve handel der Vlamingen. Ook de wolhandel van Engeland op

1) Bächtold, p. 265. Verg. H. U. B. II, 284 (1316); Koning Hako van Noorwegen zegt in deze oork. o.a., dat de Duitschers uit zijn land halen wat men daar het slechtst missen kan n.l. stokvisch en boter.

2) Häpke, p. 124. 3) Hamaker, Rek. v. d. Grafelijkheid van Holland II, p. 114.

4) H. U. B. II, 725, 726 en 728.

5) Wendt, Lübecks Schiffs- und Warenverkehr in den Jahren 1368 en 1369 in tabellarischer Uebersicht auf Grund der Lübecker Pfundzollbücher.

6) Pfundzollbuch, Einl. p. XXXVI. Ook in Constanz bestond uitvoer van levensmiddelen als: boter, kaas, eieren, gevogelte enz. Sedert 1378 door den Raad eenigszins beperkt; Gothein, p. 481.

7) Bächtold, p. 239. 8) Einl. p. XLIV, n° 373. 9) Bourquelot I, p. 297. 10) Häpke p. 44 e. v.

Vlaanderen kwam in handen der Hanze-kooplieden. Eveneens werd de Engelsche wol in groote hoeveelheden naar Frankrijk en vooral naar Italië gevoerd. Sedert het midden der 14de eeuw was Calais de stapelplaats voor den Engelschen wolhandel.

In de latere eeuwen kreeg ook de Spaansche wol groote beteekenis voor het internationaal verkeer.

Al werd de Duitsche wol zelden naar andere landen geëxporteerd, daarom mag men toch niet meenen dat deze geen handelsartikel was. De talrijke Duitsche wolwevers gebruikten volstrekt niet alleen de wol van hunne directe omgeving maar ook die uit andere streken van Duitschland. De Frankforter missen werden in de 14de en 15de eeuw bezocht door wolwevers uit 't heele Hessisch-Nassau-sche achterland en door die van de midden- en beneden-Rijnstreken, die daar hun lakens verkochten en behalve verfstoffen ook de noodige ruwe wol inkochten. [1]) Op de Frankforter markt kwam niet alleen de wol uit den naasten omtrek maar ook die uit Fulda, Thüringen, [2]) enz. De abt van Fulda betaalde in 1324 in Frankfort een schuld door verpanding van bepaalde wolopbrengsten. [2]) Ook in andere landen was de inlandsche wol vaak een belangrijk artikel in het interlokaal verkeer. [3])

Het is waar dat sommige steden getracht hebben de wolproductie van hun onmiddellijke omgeving zooveel mogelijk voor hun eigen wolwevers te reserveeren. Wel heeft dat den wolhandel eenigszins belemmerd maar het heeft nooit verhinderd dat streken met overvloedige wolproductie een deel daarvan exporteerden naar plaatsen, die minder geschikt waren voor de schapenteelt of wol van mindere kwaliteit produceerden.

VISCH. Ten aanzien van dit handelsartikel kan ik kort zijn daar ook Bücher de gedroogde en gezouten visch tot de middeleeuwsche handelswaren rekent.

Reeds in de eerste eeuwen van ons tijdvak was de *haringhandel* van groote beteekenis. Geen wonder, aangezien in de Middeleeuwen visch — o.a. in verband met de vele vastendagen — een veel belangrijker volksvoedsel was dan in den lateren tijd.

De Noordzee-haring werd blijkbaar al vroeg uit het gebied van de Rijn-delta langs den Rijn naar het Duitsche binnenland gevoerd. [4]) Uit het Utrechtsche toltarief uit de tweede helft der 12de eeuw blijkt dat in den regel de handelaars die wijn gebracht hadden, in Utrecht haring inkochten. [5]) In Coblenz betaalden, volgens het tarief van 1104, de kooplieden van Utrecht en Deventer hun tol gedeeltelijk in haring. Tegen het einde der 12de eeuw wordt in Trier regelmatig haring ingevoerd. Volgens een oorkonde van 1192 brachten de kooplieden van Regensburg o.a. haring naar Oostenrijk. [6]) Bächtold meent dat het in deze gevallen steeds Noordzee-haring betreft.

1) Dietz, p. 27. 2) Ibid. p. 183—185.
3) Zie o. a. Pigeonneau p. 172; wol uit Languedoc werd uitgevoerd naar Italië. Ook groote invoer van Duitsche wol in Italië, Schulte I, p. 698.
4) Bächtold, p. 58 e. v.
5) Hans. Urkundenbuch, I n° 8.
6) Bächtold, p. 59.

Maar ook de Oostzee-haring werd langzamerhand een belangrijk handelsartikel. Vooral het schiereiland Schonen was in de Middeleeuwen de plaats, waar enorm veel haring werd gevangen. Volgens een schrijver uit de 12de eeuw was op sommige tijden de hoeveelheid haring in de Sont zoo groot dat de riemen het schip ternauwernood konden voortbewegen en men de visch eenvoudig met de hand kon vangen. [1]) Jaarlijks, in den herfst, kwamen de kooplieden der Hanze-steden (ook die van Nederlandsche steden als Kampen, Deventer enz.) op Schonen om daar de haring in te koopen. Langzamerhand werd Schonen een marktplaats, waar ook vele andere waren verhandeld werden.

Reeds in het begin der 13de eeuw brachten kooplieden uit de Noord-Duitsche steden haring naar Vlaanderen. [2]) Dat in de volgende eeuwen de haring één van de belangrijkste handelsartikelen was in het verkeer tusschen het Oostzee-gebied en West-Europa, is zóó bekend, dat het onnoodig is daarover hier ter plaatse verder te spreken. Even bekend is de handel in *stokvisch*, die de Duitsche en Nederlandsche kooplieden uit Bergen (in Noorwegen) haalden.

Keulen was een centrum voor den vischhandel. Daar verkochten de kooplieden der Nederlandsche en Duitsche havensteden de haring en de stokvisch aan andere kooplieden, die voor het verdere transport naar het gebied van den boven-Rijn zorgden. [3]) Het waren ook vooral Keulsche kooplieden, die zich op den groothandel in visch toelegden; soms gingen zij zelf de visch in de havensteden inkoopen.

Te Keulen kwam niet alleen haring en stokvisch ter markt maar werd — vn. uit de Zuiderzee-steden — ook veel *kabeljauw*, *schelvisch*, *steur*, *schol* en *bokking* aangevoerd. [4]) Langs den Rijn werd reeds vroeg handel gedreven in *zalm*. [5])

Ook in Engeland werd veel visch geimporteerd. Met Michaëlis 1303 liepen niet minder dan 22 koggen, met gezouten visch geladen, binnen in de haven van Lynn Regis, welke plaats niet eens tot de grootste havens behoorde. [6])

Eveneens bestond in Frankrijk en Italië een belangrijke vischhandel. Gezouten en gedroogde visch wordt als invoerartikel van Bordeaux en Rouaan vermeld; [7]) vandaar werd deze verder vervoerd naar Parijs en elders. Schulte deelt mee dat in de tolregisters van vele plaatsen, gelegen aan de wegen die van Duitschland naar Italië leiden, haring en gedroogde visch genoemd worden. [8])

Opmerkelijk is het dat in vele steden vreemdelingen ten aanzien van den detailverkoop van visch niet — of althans slechts weinig — bij burgers

---

1) Schäfer, Das Buch des Lübeckischen Vogts auf Schonen, Einleitung, p. XX.
2) Schäfer, Die Hanse-städte und König Waldemar, p. 212.
3) Kuske, Der Kölner Fischhandel vom 14—17 Jahrhundert, Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst XIV, p. 227 e. v.
4) Ibid. p. 261 e. v.
5) Bächtold p. 303; Dietz p. 173.
6) Schäfer, Die Hanse-städte, p. 212.
7) Levasseur, p. 152 en 154. 8) Schulte I p. 715.

werden achtergesteld. [1]) Over het algemeen werd bij de levensmiddelenvoorziening het principe van bescherming der eigen burgers veel minder streng doorgevoerd dan bij het gewone handwerk.

Van directen ruil is althans ten aanzien van zeevisch — zooals trouwens Bücher zelf ook erkent — weinig sprake. Meerdere tusschenpersonen bemiddelen het verkeer tusschen producent en consument. Groot- en kleinhandel zijn over 't algemeen in dit bedrijf gescheiden. Niet alleen moeten de kooplieden die uit Bergen en Schonen visch importeerden tot den groothandel worden gerekend, maar ook de Keulsche tusschenhandelaars oefenden — zooals Kuske heeft aangetoond — over 't algemeen geen detailhandel uit. [2]) De bewering van von Below, [3]) dat in de Middeleeuwen de groothandel steeds als nevenberoep door den kleinhandelaar werd uitgeoefend, gaat dus in dit geval zeker niet op.

HOUT. Inama-Sternegg meent dat hout als massa-artikel voor het groote handelsverkeer pas tegen het einde der Middeleeuwen groote beteekenis heeft gekregen. [4]) Blijkbaar meent hij dat dit eerst in de 15de eeuw het geval geweest is. Deze opvatting is m.i. onhoudbaar. Inama heeft daarbij o.a. over het hoofd gezien dat reeds in de 13de eeuw de houthandel van Hamburg een grooten omvang had. De uitgestrekte wouden in het gebied der Elbe en hare zijrivieren leverden veel hout dat in massa naar de Hamburgsche markt werd verscheept. Uit de bepalingen van het scheepsrecht der Hamburgsche Hanze aan het Zwin — dat van 1292 dateert, maar waarvan de meeste bepalingen stellig veel ouder zijn — blijkt dat in de 13de eeuw de houtuitvoer van Hamburg naar Vlaanderen reeds zeer belangrijk was. [5])

Ook langs den Rijn werd al vroeg hout vervoerd. In de 12de eeuw varen houtvlotten, waarschijnlijk uit het Schwarzwald afkomstig, voorbij Coblenz naar het gebied van den beneden-Rijn. [6]) Het Dordtsche toltarief van 1287 vermeldt houtvlotten, die de rivieren afkomen. [7]) Het is algemeen bekend dat het houtvervoer langs den Rijn ook in de volgende eeuwen groote beteekenis had. Het onderscheid in houtsoort van de verschillende gewesten gaf vanzelf aanleiding tot houthandel langs de groote rivieren.

De houthandel van de oostelijke steden van het Oostzee-gebied naar West-Europa kreeg pas grootere beteekenis toen — sedert het midden der 13de eeuw — de directe vaart door de Sont gebruikelijk werd. Oorspronkelijk toch ging alle verkeer van de Oostzee met Vlaanderen over Lübeck en Hamburg, welke steden verbonden waren door de Trave; de omlading in andere schepen die daardoor noodig was is blijkbaar alleen loonend geweest voor artikelen van groote waarde en kleinen omvang

---

1) Dit was o. a. het geval in Keulen en Bazel en gedeeltelijk ook te Straatsburg. Kuske t. a. p. 301 e. v.; Bruder, Vierteljahrschrift f. Sozial- und Wirtsch-gesch. XI p. 165; Herzog p. 78.
2) Kuske t. a. p. 296/7.
3) Jahrbücher f. National-Ökononie III Folge bd. 75, p. 1 e. v.
4) Inama-Sternegg, III² p. 322.
5) Kiesselbach, p. 36/7, 111 en 117, Verg. Häpke p. 101.
6) Bächtold, p. 56. 7) H. U. B. I, 1033.

zooals was en bont. [1]) Verschillende oorkonden uit de tweede helft der 13de eeuw bewijzen dat toen reeds uit steden als Stralsund en Greifswald hout naar West-Europa werd verzonden. [2]) Van veel beteekenis was deze uitvoer toen echter nog niet. Maar sedert het begin der 14de eeuw wordt het hout uit de bosschen van Oost-Pruisen en Polen in groote hoeveelheden naar West-Europa gebracht. [3])

De Engelsche schutters betrokken het hout voor hun bogen („Bogenholz") over Danzig uit de Oostenrijksche bergen. [4])

Ook hout uit Noorwegen wordt in dien tijd door de Hanze-kooplieden naar Vlaanderen geëxporteerd. [5])

Wat Frankrijk betreft; reeds in de vroegere eeuwen van ons tijdperk bestond een levendige houtvlotterij langs de Rhône. [6])

In het verkeer tusschen Duitschland en Italië vervulden alleen de fijnere houtsoorten, geschikt voor het vervaardigen van meubelen, het maken van messenheften en voor andere handwerken, een rol. Deze worden genoemd in de toltarieven van Bazel, Bern en Straatsburg. [7])

Zonderling dat Bücher het hout niet onder de waren van den middeleeuwschen groothandel rekent!

BOSCHPRODUCTEN. *(Potasch, pek, was, honig).* Hoewel ook het Hamburgsche tarief van 1236 onder de waren, die de kooplieden der binnensteden Salzwedel en Stendal langs de Elbe over Hamburg uitvoeren, pek en asch noemt, [8]) kwamen deze artikelen, evenals de was, toch grootendeels uit Rusland, Polen en Oost-Pruisen. In de weinig-talrijke bronnen der 12de en 13de eeuw worden deze bosch- en heideproducten reeds herhaaldelijk vermeld [9]) terwijl ze in de 14de eeuw tot de belangrijkste handelswaren der Hanze-kooplieden behooren. [10]) Dat vooral de was in het interlokaal en internationaal verkeer der Middeleeuwen zoowel in 't Noorden als in 't Zuiden een aanzienlijke plaats inneemt, behoeft wel geen nader betoog. Het is eigenaardig dat de honigexport volstrekt niet altijd in nauw verband staat met den was-handel. Terwijl in het verkeer der Noord-duitsche steden met Vlaanderen de was overwegend uit het Oosten komt, zijn het vn. steden als Hamburg, Stade en Lübeck die honig — blijkbaar afkomstig van de Lüneburger-heide — uitvoeren. [11])

Ook uit Zuid-Frankrijk en Spanje werd in de 13de eeuw reeds veel honig naar Vlaanderen uitgevoerd. [12]) In de stadsrekeningen van Brugge uit de eerste jaren der 14de eeuw worden Spanjaarden en Portugeezen als honigverkoopers genoemd.

---

1) Schäfer, Die Deutsche Hanse, p. 42.
2) Kiesselbach, p. 48/9. Verg. H. U. B. I, 868.
3) Kiesselbach toont aan dat in de eerste helft der 14de eeuw de uitvoer van hout en graan uit Pruisen reeds zeer aanzienlijk was; p. 154. Verg. Bahr p. 128.
4) Schäfer, Die Hanse-städte und König Waldemar, p. 188.
5) Bahr p. 128. 6) Schaube p. 584.
7) Schulte, I p. 714. 8) Bächtold, p. 182.
9) Bächtold p. 257. Invoer van asch, pek en was uit het Oostzeegebied in Vlaanderen reeds in de 13de eeuw; Häpke p. 113 e. v.
10) Bahr, p. 129 e. v. 11) Ibid. p. 131. 12) Häpke p. 137, 139, 145 e. v.

Op de Champagner missen, wier bloeitijd in de 12de en 13de eeuw valt, werd was uit Venetië, Tunis en Byzantium in groote hoeveelheden verkocht. [1]
Ook deze handelswaren gaat Bücher met stilzwijgen voorbij.

BONT EN HUIDEN. Het bont behoort tot de weinige handelsartikelen die Bücher vermeldt. Daar in de Middeleeuwen bont veel meer voor de kleeding der aanzienlijken werd gebruikt dan tegenwoordig, was het natuurlijk een belangrijk handelsartikel. Het behoorde, evenals wol, was, koper en koren, tot de stapelartikelen der Hanze in Vlaanderen. [2] Nagenoeg alle Hanze-steden namen deel aan den handel in bont, dat voor het grootste deel afkomstig was uit Rusland. Nowgorod was de groote stapelplaats van het Russische bont. Tot het einde der 15de eeuw heeft de Hanze te Nowgorod een bloeiende factorij gehad. Zelfs op de missen van Champagne, in de 13de eeuw, werd reeds door de kooplieden der Noord-Duitsche steden veel bont verkocht. [3] Ook de handelaars van Regensburg en Neurenberg bezochten reeds vroeg de markten van Kiew en Lemberg o.a. tot inkoop van Russisch bont. [4]
Schulte maakt melding van een belangrijken invoer van bont in Italië. [5]
Behalve bont worden ook ongelooide *huiden* overal in Noord- en Zuid Europa als artikelen van in- en uitvoer vermeld. [6] Het is eigenaardig dat de Hanze-kooplieden, die veel huiden naar Vlaanderen verzonden, soms ook wel weer te Brugge huiden inkochten. Zoo ontving de bekende Hamburger koopman Vicko von Geldersen in 1378 14 pakken met huiden uit Vlaanderen. Bahr vermoedt dat dit Spaansche of Marokkaansche huiden waren, die reeds in het makelaarstarief van Brugge van 1303 vermeld worden. [7]

METALEN EN ANDERE MIJNPRODUCTEN. Ten aanzien van den handel in metalen kan met enkele woorden worden volstaan, daar deze bekend genoeg is. Evenwel worden zelfs deze handelswaren door Bücher niet genoemd.
De Hanze-steden exporteerden groote hoeveelheden koper, [8] dat afkomstig was uit den Harz en uit Hongarije. Reeds in de 13de eeuw verschenen kooplieden uit Goslar, Halberstadt, Hildesheim en Brunswijk in Vlaanderen. [9] Uit Zweden werd veel ijzer, het zg. „osemund" geëxporteerd. Engeland voerde tin en lood uit. [10] In Brugge werd in de 13de eeuw metaal uit Bohemen verkocht. [11] Spanje voerde ook reeds in de eerste eeuwen van ons tijdperk ijzer en kwikzilver uit. [12] Zilver uit Duitschland treffen we reeds in de 13de eeuw aan op de Champagner missen; [13] in de 14de

1) Schulte, I p. 144.
2) Bahr, p. 139 e. v. 3) Pigeonneau, I p. 221.
4) Heyd, II p. 730.
5) Schulte, I p. 716 e. v.
6) Bahr, p. 141/2. Schaube, p. 66 en 296; export van huiden en vellen uit Tunis naar Pisa. Zie ook Schulte, I p. 715, Häpke, 146/7.
7) Bahr, p. 154. 8) Bahr, p. 126. 9) Häpke, p. 98. 10) Kunze, p. XLIV. 11) Häpke, p. 99.
12) Häpke, p. 145/6.
13) Schaube, Ein italienischer Kursbericht, Zeitschrift für Soc. und Wirtschaftsgeschichte V, p. 248.

en 15de eeuw is het zilver een veel-voorkomend handelsartikel in het internationaal verkeer [1]) Ook goud wordt meermalen vermeld.

De stad Keulen was in de 12de en in het begin der 13de eeuw reeds een belangrijke markt voor metalen, waar zoowel het ijzer van Westfalen als het koper en het zilver van den Harz en het tin uit Engeland werden aangevoerd; [2]) vandaar de groote bloei van de Keulsche ambachten der metaalbewerking.

Ook steenkool wordt zoo nu en dan in de bronnen vermeld [3]) maar is toch blijkbaar in de Middeleeuwen geen handelsartikel van groote beteekenis geweest.

Zwavel wordt meermalen als handelswaar genoemd. [4])

STEEN EN MARMER. Het is zonderling dat in de buitenlandsche literatuur over middeleeuwsche handelsgeschiedenis betrekkelijk zelden van handel in bouwsteen wordt melding gemaakt. Immers vooral in de vroegere eeuwen toen het vervaardigen van baksteen nog volstrekt niet algemeen gebruikelijk was, moest in streken zonder eigen steengroeven voor het bouwen van kerken, stadhuizen, hallen, stadsmuren en kasteelen toch de gehouwen steen van elders worden aangevoerd. [5]) In elk geval weten we dat uit Andernach veel gehouwen steen langs den Rijn naar Keulen en verder stroomafwaarts werd verzonden. [6]) De steden Keulen en Andernach droegen er zorg voor dat deze z.g. „Godelscheider" steenen in bepaalde grootte werden gehouwen. Häpke maakt melding van uitvoer van bouwsteenen uit Zuid-Vlaanderen naar Brugge en Gent. [7]) In de registers van den in- en uitvoer van Lübeck naar andere Oostzee-havens worden slechts enkele kleine posten, die op steen betrekking hebben, genoemd. [8]) Hoewel dus in de literatuur niet vaak vermeld moet toch, althans langs de groote rivieren, transport van bergsteen niet ongewoon zijn geweest. Dat in ons land veel gehouwen steen langs Rijn en Maas is ingevoerd blijkt duidelijk uit de tolregisters en uit de rekeningen van enkele Nederlandsche steden. [9]) Het is niet gewaagd uit de genoemde voorbeelden de gevolgtrekking te

---

1) Sombart I, p. 104. 2) Bächtold, p. 306.

3) Uitvoer van steenkool uit Engeland, Kunze p. XLIV, Bahr p. 127. Het hertogdom Berg aan den rechter Rijn-oever exporteerde in de 14de eeuw steenkolen; Kuske, Hans. Gesch. blätter XV p. 303.

4) Schulte I, p. 697; Bahr. p. 153; Kunze p. XLIV.

5) Ook von Below zegt: „Für sehr viele Städte war es ganz unvermeidlich, ihre Steinhäuser und Kirchen mit Materialiën, die von weither bezogen wurden, zu bauen." Hij geeft echter geen bewijzen. Hist. Zeitschr. bd. 86, p. 47.

In de 14de eeuw worden in vele steden steenbakkerijen opgericht.

6) Kuske, Hans. Gesch.-blätter XV p. 310. Zie ook K. Spahn, Studien zur Geschichte des Andernacher Rheinzolls, p. 72.

7) Häpke, p. 27. Bij den bouw van het paleis van West-Minster liet de Engelsche koning in de jaren 1258 en '59 eenige malen door kooplieden uit Brugge een bijzonder soort steen voor schoorsteenen en waschhuis leveren. H. U. B. I. p. 185, noot 1.

8) Wendt, p. 60 en tabel II b. 2. In Frankfort waren omstreeks het midden der 14de eeuw enkele personen, die, in verband met de snelle uitbreiding der stad, handel dreven in bouwmaterialen; zij voerden uit Bamberg hout en steen aan. Dietz, p. 189.

9) Zie volgende hoofdstuk.

maken dat ook in andere steen-arme streken een dergelijke invoer langs de groote rivieren heeft plaats gehad.

Van het transport van *molensteenen* wordt dikwijls melding gemaakt. [1])

Barnsteen was een belangrijk uitvoerartikel van de Duitsche Orde. [2]) De *marmergroeven* van Dinant genoten sedert de 14de eeuw een groote vermaardheid. [3]) Zij hebben voor vele graftomben het materiaal geleverd. Ook *kalk* wordt meermalen als handelswaar vermeld.

SPECERIJEN, ZUIDVRUCHTEN EN ANDERE OOSTERSCHE WAREN.

Het is algemeen bekend dat de specerijen reeds in de vroege Middeleeuwen uit het Oosten in Europa werden ingevoerd; ook door Bücher worden ze als handelsartikel vermeld. Vooral *peper* en *gember* werden veel gebruikt. Men hield in dien tijd bijzonder veel van gekruide en gepeperde spijzen. [4]) De algemeene verbreidheid van de peper blijkt wel daaruit, dat soms tot de verplichtingen van hoorige boeren behoorde het leveren van bepaalde hoeveelheden peper, die zij natuurlijk slechts door bemiddeling van handelaars konden krijgen. [5])

Men heeft wel eens beweerd dat tot in 't begin der 13de eeuw de specerijen langs de Donau in Duitschland werden ingevoerd en dat pas sedert de verovering van Byzantium in 1204 tijdens den vierden kruistocht de Italiaansche steden den specerijenhandel in handen hebben gekregen. Volgens Heyd houdt deze hypothese te weinig rekening met de onveiligheid van den eerstgenoemden handelsweg. [6]) In elk geval staat het vast dat sedert het begin van de 13de eeuw de Italiaansche steden de voornaamste bemiddelaars waren in het handelsverkeer tusschen de Levant en West-Europa. De Italianen verkregen de Oostersche producten te Alexandrië, te Antiochië en in de havens der Zwarte Zee, waar de karavanen uit het Aziatische binnenland aankwamen. [7])

Maar niet alleen Venetië en Genua, ook de Zuid-Fransche steden als Narbonne, Mont-Pellier en Marseille namen ijverig deel aan den Levanthandel. [8]) De ingevoerde specerijen werden voor een groot deel verder getransporteerd naar de missen van Provins, Troyes en van de andere steden in Champagne.

In de tweede helft der 12de eeuw dreven de kooplieden van Verdun te Keulen handel in specerijen, die ze waarschijnlijk uit Champagne betrokken. [9])

---

1) Schulte I, p. 697; Bahr, p. 128; Kunze, p. XLIV; Kuske, p. 310 enz.
2) Bahr, p. 131; Daenell II, p. 431.
3) Pirenne, La constitution de la ville de Dinant, p. 96.
4) Als een bijzondere lekkernij gold de peperkoek. In 1468 gaf de Raad van Zwolle nauwkeurige voorschriften omtrent het bakken van honigkoeken. Bepaald werd o.a. „ende toe elker tonne honniges sal men doen veer p. pepers ende neet min," Overijselsche stad-, dijk- en markeregten I, stuk 12, p. 477.
Zie omtrent de voorkeur voor sterk gekruide spijzen in de Middeleeuwen ook Heyd II, p. 664 en Muller, Schetsen uit de Middeleeuwen, p. 49.
5) Zie over deze „Pfefferzehnten" o. a. Hüllmann I p. 29 e. v. en Schulte I, p. 72/3. Ook de betaling van tollen moest dikwijls in peper geschieden.
6) Heyd II, p. 729.
7) Gibbins, History of commerce in Europe, p. 75.
8) Heyd II, p. 713 e. v. 9) Bächtold, p. 84.

Als tegen het einde der 13de eeuw de bloeitijd der missen van Champagne voorbij is en Brugge het centrum van het groote handelsverkeer wordt, gaan de Italiaansche steden al spoedig over tot een directe scheepvaart over zee naar Vlaanderen; in de eerste jaren der 14de eeuw verschijnen de schepen van Genua en Venetië al geregeld in de havens van Damme en Sluis. [1] Stellig bestond een groot deel van hun lading in de veelbegeerde Indische specerijen. Ook Engeland werd door de handelsvloten der Italiaansche steden bezocht. [2] De Hanze-kooplieden kochten in Vlaanderen specerijen in; een bijzonder belangrijk importartikel schijnen deze, met uitzondering van de peper, voor de Hanze echter niet te zijn geweest. [3] Van veel meer belang was de specerij-handel voor de Zuid-Duitsche steden; de kooplieden van Regensburg, Neurenberg, Augsburg en Ulm kwamen zelf de kostbare waar in Italië halen. [4]

De specerijen waren echter volstrekt niet de eenige Oostersche producten, die langs de beschreven handelswegen over heel Europa verspreid werden. [5] In de lakenververij werd veel gebruik gemaakt van *Braziliehout* en *indigo;* eveneens was de *aluin*, die grootendeels uit Klein-Azië afkomstig was, onmisbaar voor het fixeeren der kleuren. Arabië leverde veel *wierook* aan het Westen. De *Galanga-wortel* en de *safraan* werden in keuken en apotheek veel gebruikt; safraan werd echter ook in Italië en in de omstreken van Bazel verbouwd en vandaar naar elders uitgevoerd. *Suiker* was een belangrijk importartikel uit het Oosten, hoewel ook Siciliaansche suiker in den handel veel voorkwam. De suiker was echter te duur voor dagelijksch gebruik en werd in hoofdzaak als geneesmiddel beschouwd. In den loop der 15de eeuw nam de consumptie van suiker snel toe. [6]

Ruwe zijde werd weliswaar ook in Italië en Spanje geproduceerd maar niet in voldoende hoeveelheid terwijl bovendien de kwaliteit inférieur was; vandaar werden groote hoeveelheden uit het Oosten ingevoerd.

Verder kunnen nog als Oostersche importartikelen genoemd worden: *ivoor, parelen, edelgesteenten, muskus* en *kamfer.* De fabrikaten, die uit het Oosten werden ingevoerd, zullen in afdeeling B worden behandeld.

Ten slotte moet nog gewezen worden op den belangrijken handel in *Zuid-vruchten.* In groote hoeveelheden werden deze reeds in de 13de en 14de eeuw op de Vlaamsche markten aangevoerd: [7] ze waren afkomstig uit Spanje, Italië, Marokko en de Levant. De Hanze-kooplieden brachten ze dan weer verder naar Noord-Duitschland. [8] Vicko von Geldersen handelde o.a. veel in vijgen. [9] Ook over de Alpen werden Zuid-vruchten in Duitschland ingevoerd. [10]

Uit Spanje en Italië werd *rijst* geëxporteerd, o.a. naar Duitschland en Vlaanderen. [11]

---

1) Häpke, p. 155 e. v. 2) Heyd II, p. 727. 3) Bahr, p. 157, Häpke, p. 252/3. 4) Heyd II, p. 732 e. v., Schulte I, p. 708 e. v.
5) Zie over de volgende producten Heyd II, p. 563 e. v.
6) Schulte I, p. 711.
7) Häpke, p. 145/6. 8) Bahr, p. 154.
9) Handlungsbuch, Einl. p. LVIII en LIX.
10) Schulte I, p. 712.
11) Bahr p. 155; Schulte I p. 712.

ZOUT. De zouthandel wordt door Bücher wel genoemd maar hij meent dat deze, althans in Duitschland, slechts in enkele streken bestond. Hij vervolgt dan: „Meist aber pflegte das (d. w. z. het zout) der Rat im Groszen direkt von den Produktions-stätten zu beziehen, es in eigenen Salzhäusern niederzulegen und mit einem Monopolaufschlag den Hocken oder Salzstöszern gegen Verschleiszgebühr in Vertrieb zu geben." [1])
Uit deze redeneering blijkt weer hoezeer Bücher altijd geneigd is de kwestie van de geslotenheid der „Stadtwirtschaft" te verwarren met het probleem van het al of niet kapitalistisch karakter der middeleeuwsche stad. Immers voor de beoordeeling van het eerstgenoemde vraagstuk doet het er niets toe of particuliere handelaars dan wel de Raad het zout van de plaats van productie lieten komen. Aangezien er toch maar betrekkelijk weinig steden waren, in wier onmiddellijke nabijheid zout geproduceerd werd, moest meestal het zout van verre worden aangevoerd, hetzij dan door handelaars of door de overheid. Nemen we als voorbeeld de stad Straatsburg. In Straatsburg heeft in de Middeleeuwen beurtelings particuliere zouthandel en overheidsmonopolie bestaan, [2]) maar daar deze stad geen eigen zoutproductie bezat, moest het zout steeds van elders worden geïmporteerd. In Straatsburg werd zout uit Vlaanderen, uit Lotharingen en uit Beieren gebruikt. In Bazel, waar de zoutverzorging sedert het midden der 14de eeuw ook overheidsmonopolie was, werd zout ingevoerd uit Reichenhall, terwijl men de betere kwaliteiten uit Keulen betrok, waar veel zout van elders werd aangevoerd. [3]) Deze voorbeelden zouden zonder moeite met andere te vermeerderen zijn. De steden, waar gedurende korteren of langeren tijd de zouthandel een overheidsmonopolie was, waren ten aanzien van de zoutvoorziening evenmin zelfgenoegzaam als de meeste andere plaatsen. Nu zou het kunnen zijn dat door deze overheidsbemoeiing de particuliere groothandel werd uitgeschakeld, al zou echter ook dan nog volstrekt geen directe ruil tusschen producent en consument bestaan. Het is mogelijk dat dit soms het geval is geweest maar uit de nauwkeurige beschrijvingen der levensmiddelenpolitiek van verschillende steden, die in den laatsten tijd verschenen zijn, (o.a. van Bazel, Straatsburg, Ueberlingen en Schlettstadt), blijkt daarvan niets. Van geen der genoemde steden blijkt, dat de stedelijke zoutmeester zich direct met de producenten in verbinding stelde; integendeel, steeds vernemen we van inkoop bij groothandelaren, die de stad bezoeken. [4])

---

1) Bücher, Entstehung, p. 126.

2) Herzog, Die Lebensmittelpolitik der Stadt Strassburg im M. A. p. 96 e. v. Een eigenlijk monopolie van den zouthandel heeft de overheid alleen van 1401—1405 en daarna pas weer in het laatste kwartaal der 15de eeuw bezeten. In den tusschentijd zorgde de Raad wel voor een zoutvoorraad voor tijden van duurte maar bestond daarnaast een particuliere zouthandel.

3) Bruder, Zur Lebensmittelpolitik im alten Basel, Vierteljahrschr. f. Soz. u. Wirtsch.-gesch. XI, p. 179.

4) Zie de beide, in de vorige noten genoemde, monographieën en voorts: Mayer, Lebensmittelpolitik der Reichsstadt. Schlettstadt en een dergelijk werk van Heuschmid over Ueberlingen. In Schlettstadt ontstond het overheidsmonopolie pas in den loop der 15de eeuw en voor Ueberlingen wordt dit eerst in de 16de eeuw vermeld. Te Freiburg nam de Raad eerst omstreeks 1500 den zouthandel in eigen beheer. Flamm, p. 75.

Het schijnt dus, dat de zouthandel als overheidsmonopolie vn. een verschijnsel der *latere*

De détailverkoop bleef in handen van de kleinhandelaren, de z.g. „Gremper." De weg van producent tot consument werd dus volstrekt niet korter maar integendeel, door inschakeling van den stedelijken zouthandel, eer langer.

Er zijn dan ook tal van gegevens, waaruit de groote beteekenis van den particulieren zouthandel in de Middeleeuwen blijkt. Het voornaamste handelsartikel van de stad Ulm was zout. De kooplieden van Ulm haalden het zout uit Passau en verkochten het in Würtemberg, Elzas en Zwitserland. [1]) Het zout van de Vlaamsche kuststreek werd reeds in de tweede helft der 12de eeuw regelmatig in Keulen ingevoerd. [2])

Ook het Zeeuwsche zout was een bekend handelsartikel. [3]) Veel handel werd ook gedreven in het product van de wereldberoemde zoutziederijen van Lüneburg; in 1231 bestonden daar reeds 48 ziederijen, waarvan elk o.g. 4 pannen telde. [4]) Er waren in Noord-Duitschland nog wel meer plaatsen, die zout produceerden — o.a. Kolberg — maar geen daarvan kon zich op gelijke lijn stellen met Lüneburg. Over Lübeck werd veel zout uitgevoerd, vooral naar Schonen, de beroemde vangplaats van de haring. In de jaren 1368 en '69 werd uit Lübeck zout uitgevoerd voor een bedrag van resp. 55268 en 69001½ Mark Lüb.; het deel daarvan dat voor Schonen bestemd was had een waarde van resp. 19816¼ en 36398 Mark. [5]) Uit deze cijfers blijkt echter tevens dat volstrekt niet al het uitgevoerde zout naar Schonen ging; er werden dan ook in de genoemde jaren uit Lübeck niet onbelangrijke hoeveelheden zout uitgevoerd naar Wismar, Rostock, Stettin, Danzig, Elbing, Pernau, Reval, Stockholm, Gotland en Kalmar. [5]) De Lübeckers brachten, over Danzig, behalve lakens en haring, ook zout de Weichsel opwaarts.[6]) Langzamerhand bleek dat de Duitsche ziederijen niet voldoende in de behoefte aan zout voor de haringbereiding op Schonen konden voorzien; vandaar werd er steeds meer zeezout uit West-Frankrijk aangevoerd. Zoo ontwikkelde zich de z.g. vaart naar de Baai. Vooral in de 15de eeuw zeilde jaarlijks een talrijke vloot uit de Oostzee-steden naar de baai van Bourgneuf, ten zuiden van de monding der Loire; in 1438 hebben alleen de Danzigers in de Baai 2700 lasten zout ingeladen. [7]) Ook naar Noorwegen werd het Fransche zout uitgevoerd. [7]) Eveneens betrokken de kooplieden der Hanze-steden zout uit Portugal. [8])

De uitvoer van zout uit Engeland was niet onbelangrijk. [9]) Wat Italië

Middeleeuwen is geweest. Ten aanzien van Bazel zegt Bruder uitdrukkelijk: „Ob die Stadt sich mit den Salinen und Salzbergwerken auch direkt in Verbindung gesetzt hat, auf diese Frage gaben die mir zur Verfügung stehenden Quellen keine Auskunft." t. a. p. 179. Wel blijkt telkens van inkoop bij kooplieden, die de stad bezoeken.

1) Nübling, Ulms Handel im M. A. p. LXII.

2) Bächtold, p. 206. 3) Vergelijk volgende hoofdstuk. 4) Bächtold, p. 157.

5) Wendt, p. 46 e. v. In de jaren 1368 en '69 voerde Lübeck zout naar Stettin voor een waarde van resp. 4002 en 7023½ Mark, naar Dantzig resp. 7660¼ en 5444 M., naar Elbing resp. 3722½ en 6272½ M., naar Reval resp. 4039¼ en 2169 M., naar Stockholm resp. 2178½ en 1335½ M.; voor de andere steden zijn de bedragen kleiner.

6) Schäfer, Die Hanse-städte, p. 194.

7) Ibid. p. 213. Zie ook Schäfer. Die Hanse, p. 46/7.

8) Verg. H. U. B. V, 1047, 1079 en 1084 (1412); H. U. B. VI, 620 enz.

9) Kunze, p. XLIV.

betreft, meen ik te kunnen volstaan met het bekende feit in herinnering te brengen dat Venetië haar opkomst vooral te danken heeft aan de zoutproductie en den zouthandel. [1]) Schaube wijst er op dat reeds in de 10de en 11de eeuw in Noord-Italië de kloosters een levendig aandeel namen aan den zout- en graanhandel. Het Salvator-klooster bv. bezat in de Po-delta zoutziederijen, welker opbrengst te Pavia werd verkocht. [2])

Er was blijkbaar heel wat meer zouthandel dan Bücher doet voorkomen!

B FABRIKATEN

TEXTIELWAREN

a. Wollen lakens. Bücher erkent dat het laken van goede kwaliteit [3]) een voornaam handelsartikel was. Hij heeft blijkbaar vooral de producten der Vlaamsche en Florentijnsche textielindustrie op het oog. Wanneer men echter bedenkt hoe ontzaglijk veel steden in de Middeleeuwen laken exporteerden, dan lijkt 't al dadelijk onwaarschijnlijk dat alleen de zeer goede kwaliteiten, bestemd voor de kleeding der aanzienlijken, in den handel voorkwamen. Trouwens, zelfs de beroemde Vlaamsche textielindustrie produceerde ook wel stoffen van mindere kwaliteit voor export. In de Vlaamsche kuststreek is de textielindustrie al oer-oud. Het zoutgehalte der weiden leidde tot schapenteelt en de schapenteelt verwekte de textielindustrie, zooals Schulte terecht opmerkt. [4]) Op den duur bleek dat de inlandsche wol niet voldoende in de behoefte kon voorzien terwijl ook de kwaliteit niet goed genoeg was zoodat in Vlaanderen reeds in de eerste eeuwen van ons tijdvak voornamelijk Engelsche wol verwerkt werd. In het levendige handelsverkeer tusschen de Oostzeesteden en Vlaanderen bestond de terugvracht der Hanze-kooplieden voor het grootste deel uit laken. [5]) Uit de Oostzee-steden werden de Vlaamsche lakens dan verder geëxporteerd naar Scandinavië en Rusland, naar Polen en Bohemen. Men behoeft slechts de koopmansboeken van Vicko von Geldersen, van Wittenborg en van Tölner in te zien om overtuigd te worden van de voorname rol die het Vlaamsche laken in den middeleeuwschen handel speelde. En niet alleen de kooplieden van de zeesteden namen deel aan dezen handel; zelfs bewoners van diep in 't binnenland gelegen plaatsen als Maagdenburg, Stendal, Krakau en Breslau werden op de Vlaamsche markten aangetroffen. [6]) Er was nog een andere weg, waarlangs de producten der Vlaamsche en Brabantsche textielindustrie naar Midden-Europa gevoerd werden nl. over land naar Keulen en dan verder langs Rijn en Donau. Een oorkonde uit 't begin der 13de eeuw vermeldt invoer van stoffen uit Gent, Ieperen en

---

1) Gibbins, p. 48 e. v. 2) Schaube, p. 72/3 en 83. 3) Entstehung, p. 126 „feine Tücher."
4) Schulte I, p. 124. 5) Bahr, p. 145 e. v.
6) Uit een oorkonde van 1236 blijkt dat handelaars uit Stendal en Salzwedel laken uit Vlaanderen haalden. Bovendien blijkt uit een oorkonde van 1231 het bestaan van een wantsnijdersgilde te Stendal; dat gilde verkreeg het monopolie van den détailverkoop van laken. Bächtold, p. 178—181. In 1311 bevinden zich kooplieden uit Krakau in Vlaanderen; Häpke, p. 116.

Atrecht in Weenen. [1]) Misschien werden deze ingevoerd door de kooplieden van Regensburg, die een levendigen tusschenhandel dreven tusschen Keulen en het Donaugebied. In gedichten, in 't begin der 13de eeuw in de Donaulanden ontstaan, wordt vooral het scharlaken van Gent geroemd. [2]) Ook naar Engeland, het land waar de wol vandaan kwam, werd het Vlaamsche laken veel uitgevoerd. [3])

Eveneens was het een begeerd artikel in Frankrijk en Italië, vooral voor de kleeding der aanzienlijken. [4]) Een toltarief van Perpignan uit de 14de eeuw noemt zeven soorten van Vlaamsch laken. [5])

Elke Vlaamsche stad produceerde een eigen specialiteit; [6]) Gent leverde het beroemde scharlaken, IJperen muntte uit door prachtig-gekleurde stoffen, Atrecht produceerde een lichte stof, ras genaamd, terwijl Brugge en St Omer bekend waren door de productie van saay, een lichte stof, die voornamelijk voor broeken en voor voering gebruikt werd. Ook het laken van Poperingen — eveneens in heel Europa, zoowel in het Zuiden als in het Noorden, bekend — was, hoewel van goede kwaliteit, blijkbaar toch geen luxestof. Deze arbeidsverdeeling tusschen de Vlaamsche steden onderling had tengevolge dat geen enkele dezer, door de fabricage van laken uitblinkende, steden in de behoeften van hare inwoners aan wollen stoffen zelf alleen kon voorzien! Vandaar werd tusschen deze steden onderling een levendige handel in laken gedreven. [7])

Hoewel Vlaanderen dus ook wel stoffen van mindere kwaliteit exporteerde, [8]) behoorden de Vlaamsche lakens toch in hoofdzaak tot de duurdere, fijnere soorten.

Datzelfde kan echter onmogelijk gezegd worden van de producten der talrijke Duitsche steden, die aan den lakenhandel deelnamen. In Duitschland werd voornamelijk alleen inlandsche wol — die meestal van veel minder kwaliteit was dan de fijne Engelsche wol — verwerkt. We vinden in de literatuur dan ook vaak, wanneer er sprake is van de textielproducten van Duitsche steden, vermeld dat dit grovere stoffen waren. Geldt dit echter ook reeds voor de 12de en 13de eeuw? Dit wordt door Erich Kober ontkend. Deze schrijver geeft wel toe dat ook in dien tijd reeds hier en daar tusschen nabijgelegen steden een handel in grovere en goedkoope wollen stoffen gedreven werd. Zoo brachten toen reeds de kleinere steden van den Elzas een deel van hun product op de markten van Straatsburg en Bazel, terwijl eveneens in Weenen veel laken geimporteerd werd uit de steden van beneden-Oostenrijk. [9]) Maar voor uitvoer naar verre gewesten kwam toen ter tijd, volgens Kober, alleen het product van de Vlaamsche en dat van de beneden-Rijnsche textielindustrie in aanmerking. De schrijver ziet hierbij echter over 't hoofd dat reeds op de Champagner missen in de 13de

1) Bächtold, p. 212. 2) Ibid. p. 213. 3) Häpke, p. 46.

4) Met voorliefde droegen in Italië de gegoede klassen Vláamsche en Fransche stoffen. Reeds tegen 't einde der 11de eeuw klaagde Rangerius, de biograaf van den heiligen Anselmus, er over dat de inwoners van Lucca vreemde stoffen droegen en de Fransche mode naäapten. Schaube, p. 61 en 385.

5) Häpke, p. 131. 6) Bahr, p. 146 e. v. 7) Häpke, p. 29.

8) Ibid. p. 30 en 131. De Brugsche saai werd uit inlandsche wol vervaardigd.

9) Erich Kober, Die Anfänge des deutschen Wollgewerbes, p. 108 en 104/5.

eeuw grijs Duitsch laken verkocht werd. [1]) Wanneer men nu verder bedenkt dat in het Zuid-Duitsche Rijngebied al vroeg een eenvoudige soort grijs laken vervaardigd werd, dan is, dunkt me, het vermoeden van Schmoller dat uit dit gebied wollen stoffen naar Frankrijk geëxporteerd werden niet geheel ongegrond. [2])

In Keulen en Aken was de textielindustrie reeds vroeg ontwikkeld. Oorkonden van 1191 en 1192 vermelden dat toen al Keulsche weefsels door Regensburger en Keulsche kooplieden op de jaarmarkten van Enns in Oostenrijk werden verhandeld. [3]) De producten dezer beneden-Rijnsche textielindustrie waren van gewone middensoort-kwaliteit; [4]) het gaat dus niet aan om ze, zooals Kober doet, tot de „Luxuswaren" te rekenen. Dat de Keulsche wolweverij een belangrijke exportindustrie was, blijkt wel daaruit, dat omstreeks 1372—1378, toen de bloeitijd al voorbij was, toch nog ongeveer 10000 lakens per jaar werden vervaardigd. [5]) In vele toltarieven worden dan ook de lakens van Keulen, Aken en andere plaatsen uit dit gebied vermeld. [6]) Tot de lading van een Venetiaansch schip dat (einde 12de eeuw) door zeeroovers werd geplunderd, behoorde o.a. Keulsch laken. [7])

Voor de 14de eeuw hebben we veel meer bewijzen omtrent het bestaan van handel in goedkoopere wollen stoffen. Trouwens ook Kober geeft toe dat reeds in den loop der 13de eeuw de handel „mehr und mehr auch die geringeren Tuchsorten (ergreift)". [8]) De „Grautücher" van Bazel verkochten in het begin der 14de eeuw hun eenvoudig grijs laken op de missen van Champagne. [9])

In de 14de en 15de eeuw werden op de missen van Frankfort volstrekt niet alleen de fijne Zuid-Nederlandsche lakens verkocht maar ook de weefsels uit Hessen en Nassau en uit het gebied van den midden- en beneden-Rijn. Om te doen zien hoevele Duitsche plaatsen wollen weefsels exporteerden, zij hier meegedeeld dat in de 14de eeuw te Frankfort lakens verkocht werden uit Schwalbach, Königstein, Weilnau, Cronberg, Oberursel, Usingen, Limburg, Montabaur; uit Friedberg, Butzbach, Marburg, Giessen, Nastätten, Grünberg, Alsfeld, Windecken, Gelnhausen, Fulda, Seligenstadt; verder uit Mainz, Spiers, Worms, Oppenheim, Bingen, Ober-

---

1) Bourquelot I p. 200.

2) Schmoller, Strassburger Tucher und Weberzunft, p. 368 en 370. Schmoller meent dat ook de uitvoerige reglementeering over productie van grijs laken in 't 2de stadrecht van Straatsburg van 1217 op export wijst.

3) Bächtold, p. 86/7.

4) Von Loesch, Die Kölner Zunfturkunden I, Einl.p. 16.

5) Ibid, p. 16 en 17. 6) Schulte I, p. 702.

7) Schaube, p. 449. Zie verder over den levendigen handel in Duitsche lakens in de 12de en 13de eeuw Bächtold, pag. 307.

8) Kober, p. 110. In het bekende gedicht „Conflictus ovis et lini," dat waarschijnlijk uit de 12de eeuw dateert (aangehaald bij Schulte I, p. 119) heet het dat aan den Rijn lichte, zwarte doeken voor monniken en nonnen worden vervaardigd. Dezelfde bron vermeldt voor Beieren roode, niet in de wol geverfde stoffen; deze moeten waarschijnlijk ook wel tot de mindere kwaliteiten gerekend worden. Dit is natuurlijk geen bewijs dat die stoffen toen reeds werden uitgevoerd, maar onwaarschijnlijk is dat niet.

9) Kober, p. 99, Geering, Handel und Industrie der Stadt Basel, p. 141.

wesel, Andernach, Keulen, Düren en Aken; uit Trier, Luxemburg en Metz. [1]) Dat kunnen toch moeilijk allemaal stoffen van superieure kwaliteit geweest zijn! Door kooplieden uit Regensburg en elders werden deze stoffen verder naar Oostenrijk en Italië gebracht. Ook de producten der Frankforter wolweverij zelf werden uitgevoerd, zooals Fromm tegenover Bücher heeft aangetoond. [2])

In het Donau-gebied werden reeds vroeg de bekende Lodenstoffen vervaardigd. Schäfer vermeldt dat de inwoners van Westfalen een levendigen handel dreven in grovere wollen stoffen. [3]) De grijze lakens van Brunswijk werden in groote hoeveelheid over Hamburg uitgevoerd naar Engeland en gedeeltelijk ook naar Vlaanderen. [4]) Eveneens werd het grauwe laken van Brunswijk naar het Oosten gebracht; althans een oorkonde van 1397 vermeldt dat 100 pakken Brunswijksch laken, die zich te Nowgorod bevinden, eigendom zijn van twee burgers uit Lübeck. [5])

Ook de lakens der Wendische en Pruisische steden (o.a. die van Stralsund en Thorn) — die eveneens geëxporteerd werden [6]) — behoorden waarschijnlijk niet tot de beste kwaliteiten.

De gegevens omtrent de Duitsche textielindustrie zijn hiermede nog volstrekt niet uitgeput, maar het bovenstaande is voldoende om de conclusie te rechtvaardigen dat in de Middeleeuwen vele Duitsche steden aan den interlokalen en internationalen lakenhandel deelnamen en dat zij voornamelijk stoffen produceerden, die *niet tot de eerste kwaliteiten* gerekend kunnen worden.

Al de plaatsen van Europa op te sommen, waar in de Middeleeuwen een bloeiende textielindustrie te vinden was, zou eentonig worden. Daarom volsta ik met de vermelding dat ook de wolweverij van vele plaatsen in Holland en Brabant, in Engeland en Ierland, in Noorwegen, in Noord- en Zuid-Frankrijk, in Zwitserland en Italië voor den export produceerde. En volstrekt niet alleen fabrikaten van eerste kwaliteit. De Leidsche lakens, die beter waren dan die van vele andere Hollandsche steden, beschouwt Posthumus als een „tweederangs-qualiteit." [7])

De Engelsche en Iersche Lakens werden in den loop der 14de eeuw in steeds grootere hoeveelheid op het vasteland van Europa, tot zelfs in Nowgorod toe, verhandeld. [8]) Daaronder was veel grof laken als karsaai en fustein, [9]) terwijl eveneens „watmal" uit Engeland werd geëxporteerd. [10])

1) Dietz, p. 27. Volgens Dietz waren het meestal niet tusschenhandelaars maar *de wevers zelf* die hun producten op de Frankforter mis kwamen verkoopen. In 1434 huurden de wolwevers van Düren (in 't hertogdom Jülich) te Frankfort voor 3 jaar een huis met verkoopruimte, benevens een slaapkamer met 14 bedden, voorts verwarming, licht en een keukenmeid voor 22 gulden per week.

2) Aangehaald bij Dietz, p. 28.

3) Schäfer, Die Hanse-städte p. 192.

4) Bahr, p. 135. Nirrnheim, Das Hamb. Pfundzollbuch von 1369, p. L en LVI. De waarde der uit Hamburg uitgevoerde lakens bedroeg in 1369 15663½ M. lüb. Verg. H. U. B. IV, 807; contract van twee kooplieden uit Brunswijk met een koopman uit Gent over levering van 24 breede grauwe Brunswijksche lakens.

5) H. U. B. V, 263. 6) Kiesselbach p. 230.

7) Posthumus, Gesch. Leidsche lakenindustrie, p. 75. Verg. volgende hoofdstuk.

8) Kiesselbach p. 231. 9) Posthumus, p. 264. 10) Kunze, H. A. a. E., p. XLV.

Vooral Noorwegen exporteerde, reeds in de 13de eeuw, zeer veel watmal. [1]) Deze grove wollen stof wordt dikwijls als handelsartikel genoemd. Reeds het Vlaamsche toltarief van Damme (1252) vermeldt „panni, qui Teutonice dicuntur wanmael." [2]) Watmal wordt vaak genoemd als handelsartikel der Oostzee-steden; tot de lading van eenige schepen uit Lübeck, die omstreeks 1342 door den graaf van Holstein buitgemaakt werden, behoorden vrij groote hoeveelheden van deze stof. [3]) In de oorkonden, die in de „Hansische Urkunden-bücher" zijn opgenomen, wordt watmal dan ook dikwijls genoemd. [4]) Het is echter de vraag of dit steeds uit Noorwegen afkomstig was; misschien werd ook in het Duitsche Oostzee-gebied watmal geweven.

Ook in de vele Fransche textiel-steden werd volstrekt niet alleen laken van eerste kwaliteit geweven. [5]) De gebroeders Bonis, kooplieden te Mantauban (14de eeuw) verkochten behalve het fijne laken uit Zuid-Nederland en Noord-Frankrijk, ook dikwijls grove stoffen, voor de kleeding der boeren en wijnbouwers bestemd. [6]) Deze goedkoope stoffen waren voor een groot deel afkomstig uit nabijgelegen steden als Saint-Antonin de Rouergue, Villefranche d'Aveyron en Rodex. Al kwam dit laken dus niet van verre, interlokaal verkeer is hier toch ook ten aanzien der goedkoopere stoffen te constateeren. Echter werd ook wel goedkoop Fransch laken naar andere landen geëxporteerd. Blijkens een Straatsburger tarief uit de 15de eeuw was aldaar een lichte, goedkoope stof, uit Clermont en Rheims afkomstig — het z.g. „Beuteltuch", dat door Schulte als een wollen stof wordt beschouwd — een gezocht handelsartikel. [7])

Uit Uri in Zwitserland werd een goedkoope grijze wollen stof in Italië ingevoerd. [8])

In Noord-Italië, vn. in Florence, werden vooral luxe-stoffen vervaardigd. Zuid-Italië had in de Middeleeuwen geen eigen textiel-industrie van beteekenis. Wel hebben de vorsten uit het huis Anjou getracht hier een wolindustrie te vestigen, maar deze bleek op den duur niet levensvatbaar te zijn. Vandaar moesten niet alleen de betere, maar ook de grovere stoffen van elders worden ingevoerd. Gedurende de 13de eeuw waren het vooral de kooplieden van Marseille en Montpellier, die groote hoeveelheden Fransch laken in Zuid-Italië importeerden. [9])

Uit dit overzicht, hoe onvolledig ook, blijkt m.i. duidelijk dat *velerlei*

---

1) Kiesselbach p. 230. Verg. H. U. B. II, 284 (1316) en 495 (1330)

2) H. U. B. I, 432.

3) H. U. B. II, 725. Eén dezer schepen had o.a. 1200 „wathmales" aan boord.

4) Ook wordt in de oorkonden dikwijls „*sardok*" (een grof weefsel van wol en linnen) genoemd. Zie o.a. H. U. B. III, 24; V, 305; VI, 900 enz.

5) In Parijs werd in 1479, behalve de buitenlandsche stoffen, laken verkocht uit de volgende Fransche steden: Rouaan, Bayeux, Lisieux, Moustieviller, Saint-Lo, Bernay, Louviers, Beauvais, Bourges, IJssouldun, Orleans, St Denis enz. Fagniez, Etudes sur l'industrie et la classe industrielle à Paris.

6) Les livres de compte des frères Bonis, éd. par Edouard Forestié, archives historiques de la Gascogne, fasc. 20, p. LIII.

7) Schulte I, p. 703. 8) Ibid, p. 701.

9) Yver, p. 84 e. v. Een goed overzicht van de wolweverij in de verschillende landen van Europa vindt men bij Schulte I, p. 117 e. v.

lakensoorten van zeer verschillende kwaliteit in den interlokalen handel voorkwamen. Men zou er ook nog op kunnen wijzen dat in de toltarieven — reeds in die der 13de eeuw — bedragen van zeer uiteenloopende hoogte voor laken uit verschillende plaatsen werden vastgesteld. [1]) Dat moet stellig voor een groot deel verklaard worden uit het verschil in kwaliteit. De opvatting van Bücher dat in de Middeleeuwen alleen de fijnere, duurdere lakensoorten als handelsartikel voorkwamen, is dus onjuist. Een oneindige verscheidenheid van soorten en kwaliteiten kwam reeds toen in den lakenhandel voor. Voor de wolnijverheid gaat de theorie der gesloten „Stadtwirtschaft" in 't geheel niet op. De schrijver van het bekende werk over de Leidsche textielindustrie staat dan ook blijkbaar nog al sceptisch tegenover de theorie van Bücher. [2]) Des te meer wekt het verbazing dat Schmoller in zijn werk „Die Strassburger Tucher-und Weberzunft" (dat reeds in 1879 is verschenen) de opvatting huldigt dat juist de wolweverij het bewijs levert van het overwegend lokaal karakter der middeleeuwsche industrie. Hij erkent wel „dasz einzelne Städte schon im 14. Jahrhundert weit über den örtlichen Bedarf hinaus producirten; aber es waren doch verhältnissmässig wenige und ihrer Thätigkeit stand fast allerwärts ein blühendes Ortsgewerbe zur Seite, das im Rahmen eines gewöhnlichen Handwerkes Tuch machte, wie die Schuhmacher Stiefel, die Schneider Kleider und die Bäcker Brod." [3])

Op een andere plaats in hetzelfde werk constateert hij dat het karakter van de heele industriëele productie in de 13de—15de eeuw overwegend lokaal is, en vervolgt dan; „Jede Stadt, besonders jede grössere, ist ein so ziemlich auf sich ruhendes Ganze. Die einzelnen Städte stehen sich wirtschaftlich gegenüber wie heute die einzelnen Staaten. Der Verkehr war noch zu gering und das Gefühl gemeinsamer Interessen viel zu schwach, um nicht eine städtische Politik zu rechtfertigen, die nur an sich dachte, jeden Nichtbürger als Fremden benachtheiligte, in einer nach allen Seiten gleichmässig entwickelten Stadtwirtschaft ihr Hauptziel sah. Und daher die Thatsache, dasz bei sehr geringer geograpischer Arbeits-theilung viele Erwerbszweige und *darunter auch die Wollweberei* vom 13—15 Jahrhundert gleichmässiger verbreitet waren als später." [4]).

De eerste stelling van Schmoller dat slechts „einzelne, verhältnissmässig wenige" steden voor export werkten is, zooals uit het gegeven overzicht van den lakenhandel blijkt, beslist onjuist. Zooals reeds vermeld is, werd op de Frankforter missen in de 14de eeuw laken uit niet minder dan 32 Duitsche steden verhandeld, waaronder dan nog laken-exporteerende steden uit Noord-Duitschland als Brunswijk e.a. niet begrepen zijn. Schulte noemt

---

1) Schmoller, p. 368. Een tarief van Trier van 1248 rekent van 1—8 denaren tolgeld per stuk laken; laken van Loiuns (?) 1 den., de panno Hoiensi, de Beauchs, de Ripa, de Aquensi worden 2, de panno Flandrensi et Rhenensi (Rheims) 4, en van het kostbare scharlaken worden 8 den. gevorderd.

2) Posthumus schat dat in Leiden 40% van hen die een beroep uitoefenden in de textielindustrie werkzaam waren. Pirenne berekent datzelfde cijfer voor Ieperen in 1431 op 51,6%. Daarentegen bedroeg het voor Frankfort slechts 16%. Posthumus vervolgt dan: „Dergelijke verhoudingsgetallen, als vroeger voor Ieperen, en hier voor Leiden gevonden zijn, strooken weinig met het idee van de „Stadtwirtschaft", die de middeleeuwsche stad in het algemeen zou vormen." t. a. p. 403/4.

3) Schmoller, p. 436. 4) Ibid. p. 364/5. Cursiveering van mij.

in zijn overzicht der middeleeuwsche wolnijverheid 22 Fransche steden, die wollen stoffen uitvoerden, waarbij hij alleen de voornaamste vermeldt. [1]) In het tegenwoordige België waren minstens een twaalftal steden van beteekenis voor de textielindustrie. [2]) Het is natuurlijk moeilijk uit te maken wat „betrekkelijk veel" of „betrekkelijk weinig" genoemd mag worden. Maar wel niemand die deze cijfers ziet, zal dat aantal gering noemen.

In de meeste middeleeuwsche steden vond men *wantsnijders*, d. w. z. lakenhandelaars, die in hoofdzaak geimporteerd laken bij de el verkochten. In Maagdenburg bestond reeds in 1183 een wantsnijdersgilde; [3]) uit de 13de eeuw zijn verscheidene dergelijke corporaties bekend. Volgens de opvatting van Bücher en Schmoller was de handel dezer lieden beperkt tot enkele luxe-stoffen. [4]) Von Below heeft er reeds op gewezen dat men in plaats van „feine Tücher" in elk geval moet lezen „bessere Tücher", om te doen uitkomen dat de middeleeuwsche lakenhandel niet beperkt was tot enkele fijne soorten. [5]) Echter meent ook Von Below dat de grovere soorten toch slechts bij uitzondering in het interlokaal verkeer voorkwamen. In zijn kritiek op het werk van Sombart, die naar zijn meening het interlokaal verkeer der Middeleeuwen te hoog schat, zegt deze schrijver dan ook dat voor den handel der wantsnijders „hauptsächlich nur die bessere Tuchsorten" in aanmerking kwamen. In de behoefte aan grovere stoffen werd door de inheemsche wevers voorzien. Elke stad had hare wevers en de schrijver meent dat het karakteristiek is voor het groote onderscheid tusschen de Middeleeuwen en den modernen tijd, dat tegenwoordig in de meeste steden de wevers ontbreken. [6])

Ik moet hierbij in de eerste plaats opmerken dat de handel in grovere stoffen toch niet zoo sporadisch voorkwam als Von Below meent. We consta-

---

1) Schulte I, p. 127/8.

2) Ibid. p. 126/7, Bächtold, p. 307. Zie voor het groote aantal Noord-Hollandsche steden, die laken exporteerden, het volgende hoofdstuk.

3) Bächtold, p. 173.

4) Bücher schrijft in zijn „Entstehung" (p. 147) dat de wantsnijders „in der ersten Hälfte der Stadtwirtschaftperiode" de voornaamste kleinhandelaren waren „da es in vielen Städte keine einheimische Wollweberei gab." Hij vervolgt dan; „Mit dem Heranwachsen einer solchen wurde ihre Thätigkeit auf den Vertrieb der feineren niederländischen Tücher, der Seiden- und Baumwollstoffe beschränkt, oder sie machten im Kaufhause den Webern Platz." Dit citaat is heel merkwaardig, want terwijl Bücher het anders steeds voorstelt alsof de gesloten stadhuishouding tegelijk met de steden zelf ontstaan is, wordt hier ten aanzien der wolindustrie de economische zelfgenoegzaamheid als het product eener latere ontwikkeling opgevat. Overigens is deze opvatting volkomen onjuist. Uit hetgeen in den tekst is meegedeeld, blijkt duidelijk dat in de latere Middeleeuwen veel meer steden aan den lakenhandel deelnamen dan in de eerste periode. Ook de talrijke Noord-Nederlandsche textielsteden zijn pas in de 14de en 15de eeuw op grooten schaal aan den lakenhandel gaan deelnemen. Terecht wijst von Below er op dat in Keulen, waar van 't begin af de wolindustrie gebloeid heeft, de wantsnijders terzelfder tijd in groot aanzien waren. Hist. Ztschr. 86 p. 45.

5) Von Below, Ueber Theoriën der wirtschaftlichen Entwicklung der Völker, Hist. Zeitschr. bd. 86, p. 46.

6) Wegens het gewicht van de kwestie laat ik hier het betoog van Von Below, voorkomende in „Die Entstehung des modernen Kapitalismus," Hist. Ztsch. bd. 91, p. 439 en 440, woordelijk volgen. Sombart had van den interlokalen lakenhandel gezegd „Seine Existenz würde fast allein genügen, um alle Vorstellungen von dem Kundenarbeits-charakter

teerden immers al dat reeds in de 13de eeuw hier en daar tusschen nabijgelegen steden handel in grovere lakens werd gedreven, terwijl in de 14de eeuw o.a. Noorwegen, Brunswijk en heel Westfalen, in het Zuiden Bazel, in Zwitserland Uri, verschillende Zuid-Fransche steden enz., goedkoope grijze wollen stoffen in den handel brachten. Bovendien zullen wel vele van de stoffen, die de 32 Duitsche steden te Frankfort ter markt brachten, tot de grovere soorten behoord hebben. In een lijst uit 't jaar 1266 worden voor Hamburg 40 wantsnijders genoemd; 22 van hen versneden alleen minderwaardig grijs laken en slechts 18 ook de fijnere soorten. [1]) Het is niet waarschijnlijk dat dit grijs laken product van de Hamburgsche weverij was; [1]) mogelijk werd ook reeds in de 13de eeuw Brunswijksch laken in Hamburg ingevoerd, zooals dit in elk geval in de 14de eeuw gebeurde. Dat de Hamburgsche wantsnijders ook in de tweede helft der 14de eeuw grof laken verkochten, wordt indirect bewezen door een marktreglement van Lüneburg uit dien tijd. Op de Lüneburger jaarmarkt werden nl. alleen die Hamburger wantsnijders toegelaten, die hun laken over „See und Sand" gehaald hadden, die dus het fijne Vlaamsche laken importeerden, terwijl de verkoop van grove lakens bij de el aan de Lüneburger inwoners werd voorbehouden. [2])

Het aantal der Hamburger wantsnijders wisselde nog al; omstreeks 1370 waren er 17 terwijl op de lijsten der wantsnijders van 1461 tot 1485 79 namen voorkomen. Het is wel opvallend dat het aantal wantsnijders in 't algemeen zoo groot is. Dat ook in andere steden de wantsnijders betrekkelijk talrijk waren, blijkt wel uit het feit dat ze in vele steden een afzonderlijk gilde vormden. Al is 't nu waar dat sommige wantsnijders ook nog wel eens een ander beroep zullen hebben uitgeoefend [3]) dan is toch m. i. ook de talrijkheid dezer lakenhandelaars — in verband met de geringe bevolkingsgrootte der middeleeuwsche steden — een nieuw bewijs dat zij zich niet beperkt hebben tot den verkoop van „bessere Tücher". (De onderstelling

---

des Handwerks als irrtümlich zu erweisen.[1]) Daarop antwoordt v. Below: „Gewisz ist es unbestreitbar, dasz im Mittelalter grosse Mengen von Tuch exportiert worden sind, dasz alle Städte Tuch einführten. Indessen kommen hier doch hauptsächlich nur die besseren Tuchsorten in Betracht. *Sie* sind es vornehmlich, auf die sich die Thätigkeit der Tuch*händler* des Mittelalters, der Gewandschneider, beschränkte. Sie verkauften wesentlich Tuche, die nicht am Orte selbst hergestellt waren. Im übrigen wurde der Bedarf durch Fabrikation in der heimischen Stadt gedeckt. Und das Charakteristische des Mittelalters ist eben der überraschende örtliche Verbreitung der Tuchweberei; jede Stadt hat zahlreiche Weber gehabt, weitaus die meisten ihre Weberzunft. Zum festen Bestand einer Mittelalterlichen Stadt gehört eine solche. Darin liegt der grosse Unterscheid zwischen Mittelalter und neuester Zeit, dasz heute den meisten Städten die Weber fehlen. Es befanden sich also im Mittelalter Handwerker und Kunden in einem viel näheren Verhältnis als heute, oder um auf die Frage des interlokalen Verkehrs zurück zu kommen, diesen schätzt Sombart etwas zu hoch."

1) Nirrnheim, Wantschneider und Kaufleute in Hamburg, Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte, bd. XV (1910) p. 152/3. In Hamburg waren in 1375 slechts *zes* wolwevers. Verg. noot 2 p. 83.

2) Ibid, p. 144/5.

3) Vele wantsnijders oefenden tevens groothandel, ook in andere waren, uit. Toch toont Nirrnheim aan dat er in 't algemeen een zekere scheiding bestond tusschen groothandelaars ter éene en wantsnijders en kramers ter andere zijde. De schrijver meent dan ook dat, althans voor Hamburg, de stelling van Von Below „Der Kleinhändler übt den Grosshandel

dat ze alleen luxe-stoffen verkochten laat ik maar geheel ter zijde!) Mijn conclusie is dus dat *de wantsnijders velerlei soort laken van de meest verschillende kwaliteit verkochten*, al wil ik niet ontkennen dat 't mogelijk is dat de grovere soorten laken voor hun handel van minder belang waren dan de betere. Bovendien verkochten in sommige steden — o.a. te Lübeck en te Hamelen — ook de *kramers* grovere stoffen als sardok en voederlaken. [1])

Nu kan men zoowel van de steden die voor den uitvoer laken produceerden als van de plaatsen, waar handelaars in geïmporteerd laken voorkwamen (tot de laatste categorie behooren nagenoeg alle middeleeuwsche steden, ook de exportsteden zelf) zeggen dat ze, althans wat de wolindustrie betreft, niet beantwoorden aan het type der gesloten „Stadtwirtschaft". Daaraan doet het feit niets af, dat er in de Middeleeuwen méér centra van textielindustrie waren dan tegenwoordig; dat staat in verband met het geringe productievermogen van handwerk en huisindustrie vergeleken met het machinale grootbedrijf en — tot op zekere hoogte — met de moeilijkheden van het verkeer. De vraag, waar 't hier om gaat, is of de middeleeuwsche steden — wat de wolnijverheid betreft — *zelfgenoegzaam* waren, en deze vraag moet ontkennend beantwoord worden. Nu maken echter zoowel Schmoller als Von Below de belangrijke tegenwerping dat toch in nagenoeg elke middeleeuwsche stad — in tegenstelling met den tegenwoordigen toestand — wevers waren. Dat is waar, [2]) maar in hoeveel van die steden werkten de wevers *uitsluitend* voor de plaatselijke behoefte? Men vergete niet dat naast den eigenlijken export, ook nog in vele streken een soort buurtverkeer bestond tusschen nabijgelegen plaatsen. Vooral de wantsnijders waren een beweeglijk volkje, dat steeds de markten der omliggende plaatsen afreisde, terwijl *ook de wevers dikwijls vreemde markten bezochten.* [3]) Evenwel wil ik niet ontkennen dat in de Middeleeuwen een *grootere* hoeveelheid wollen stoffen ter plaatse van productie werd

im Nebenberuf aus" niet juist is. Verreweg de meeste Hamburgsche groothandelaars behoorden — al verkochten ze ook wel eens een en ander en detail — toch niet tot de wantsnijders of kramers. In het „Handlungsbuch" van Vicko von Geldersen zijn zóóveel wantsnee-verkoopen te vinden, dat Nirrnheim in 1905 niet aarzelde hem wantsnijder te noemen. Maar daarvan is de schrijver teruggekomen, want op de naamlijsten der wantsnijders van 1370—'87 komt de naam van V. v. G. niet voor. Ztschr. für Hamb. Gesch. XV, p. 136 e. v.

1) Zie o.a. de verordening der kramers van Lübeck (1353), H. U. B. III, 682 en VIII 1109. Te Hameln plachten de kramers, volgens een verordening van 1352 „wullenwant, sagin, yrsch, sardok, voderdok, tyrtenes unde lynen" bij de el te verkoopen; als afzonderlijke wantsnijders kan men deze lieden niet beschouwen, want ze verkochten tevens de gewone kramerwaren als specerijen, amandelen, vijgen, rijst, olie, ijzerwaren enz. Eigenaardig is 't dat voor sommige dezer waren een minimum is vastgesteld — voor amandelen, vijgen en rijst één pond — waar beneden ze niet mogen verkoopen. Misschien staat dat in verband met het feit dat ook de hoekers („Höcker" = vettewariers) artikelen als rozijnen, vijgen, was enz. verkochten. Meinardus, Urkundenbuch des Stiftes und der Stadt Hameln II, n. 438 en 439.

2) In sommige steden beteekende de wolweverij echter heel weinig. In de groote stad Hamburg waren in 1375 slechts *zes* wolwevers (meesters). Hamburg was dus nagenoeg geheel op import, ook van grove stoffen, van elders aangewezen. Kiesselbach, p. 231.

3) Zie voor het bezoek van vreemde markten door de wevers Dietz, p. 27. Verg. noot 1 p. 78. In 1317 vergunt de bisschop van Hildesheim aan de lakenbereiders en de wantsnijders van de stad Hildesheim om zoowel eigenvervaardigde als vreemde lakens *van elke kleur en kwaliteit* in de stad en *op alle jaarmarkten van het bisdom* uit te snijden. H. U. B. II,

verbruikt dan tegenwoordig. In zoover steekt er in de theorie der gesloten stadhuishouding, zelfs ten aanzien der wolindustrie, een — zij het dan ook kleine — kern van waarheid.

b. Linnen weefsels. Terwijl de wol-nijverheid in het besproken tijdvak overwegend in de steden gevestigd was, bleef de linnenweverij nog langen tijd een nevenbedrijf van de plattelandsbevolking. De reden van dit verschil zoekt Schulte vooral in de veel eenvoudiger bewerking van het linnen; [1]) het vollen en meestal ook het verven was bij deze industrie overbodig. Vandaar bestond in dit bedrijf ook veel vrouwenarbeid; er was geen arbeid bij noodig, die de kracht der boerenvrouwen te boven ging terwijl de techniek heel eenvoudig was. Slechts het vervaardigen van enkele speciale soorten geschiedde in de steden; in Keulen bestond reeds in 1149 een gilde der beddelakenwevers. [2])

Al was nu de linnenweverij meestal een eenvoudige landelijke huisvlijt, toch bestond er een levendigen handel in linnen weefsels, waarschijnlijk veroorzaakt door het feit, dat in vele streken de grondstof voor deze productie — het vlas — ontbrak en door de groote verschillen in kwaliteit tusschen de weefsels der verschillende gewesten.

Rondom het meer van Constanz had de linnenweverij zich reeds in den loop der 13de eeuw tot een belangrijke export-industrie ontwikkeld; [3]) de kooplieden van Constanz en Ravensburg kochten het linnen van de land- en stadswevers en exporteerden het naar Italië en naar Frankrijk. Een verordening van de stad Constanz van 1289 geeft over dezen handel uitvoerige bepalingen, die o.a. ten doel hebben de onderlinge concurrentie der kooplieden van Constanz op de missen van Champagne te beperken.

Ook Westfalen voerde veel linnen uit. [4]) Over Lübeck werd het Westfaalsche linnen geëxporteerd naar Zweden en Oost-Pruisen, over Hamburg naar het Westen. In 1369 voerde Hamburg linnen uit voor een bedrag van 24659 Mark Lüb. [5]) Ook nog in andere streken van Duitschland werd linnen voor den export geproduceerd; Hüllmann noemt o.a. Hessen, Fulda, Thüringen, Bohemen, Silezië, de omgeving van Ulm en die van Augsburg. [6])

In Spanje produceerde Barcelona linnen voor export. [7]) In Frankrijk was vooral de omgeving van Rheims beroemd om de bijzonder goede kwaliteit van het aldaar geproduceerde linnen. In Italië werd door de hoogere

---

304. Soms werd het bezoek van vreemde wantsnijders beperkt of verboden; o.a. te Salzwedel in 1360. H. U. B. III, 480.

Zie voor het bezoek der jaarmarkten van Lüneburg door vreemde wantsnijders het in den tekst geciteerde opstel van Nirrnheim.

1) Schulte I, p. 113. 2) Ibid. p. 115. 3) Gothein, p. 458 e. v.

4) Hüllmann I p. 259. Bächtold p. 135. 5) Nirrnheim, Hamb. Pfundzollbuch, p. XLIX.

6) Hüllmann I p. 258 e. v. In 1423 klaagt de Engelsche koopman te Bergen bij het stadsbestuur van Göttingen over de slechte kwaliteit en te geringe breedte van het daar vervaardigde linnen. H. U. B. VI, 533.

Hetzelfde doet de Engelsche koopman te Middelburg in 1453 bij het bestuur van Osnabrück. H. U. B. VIII, 260.

7) Schulte I, p. 117. Hüllmann I, p. 261.

standen het linnen van Rheims en Kamerijk veel gebruikt.[1]) Het werd uit de Italiaansche havens ook nog verder uitgevoerd o.a. naar de Levant. In tractaten met Arles en Siena van 1237 en 1241 reserveerde Genua den uitvoer van linnen uit Rheims en Champagne voor zijn eigen kooplieden.[2]) Maar ook het Duitsche linnen vond afzet in verre gewesten. Een schip dat in 1248 van Marseille uitvoer met bestemming naar Acco, had behalve linnen uit Rheims, ook linnen uit Bazel aan boord.[3])

Linnen weefsels van zeer verschillende kwaliteiten kwamen in het middeleeuwsch handelsverkeer voor.[4]) Naast het fijne, dure linnen van Rheims worden ook allerlei soorten van *grof* linnen vermeld, o.a. het z.g. „zwillich" dat in vele toltarieven genoemd wordt.[5]) De Duitsche kooplieden verkochten in Genua een grof soort zakkenlinnen.[6]) Vooral het grove uit hennep vervaardigde *canefas* kwam in den handel dikwijls voor.[6]) Dus ook onze gegevens omtrent den linnenhandel strooken niet met de opvatting van Bücher.

c. Katoenen stoffen. Terwijl de wollen en linnen weefsels in groote hoeveelheden uit West-Europa naar het Oosten werden vervoerd, gingen de katoenen- en zijden stoffen juist in omgekeerde richting.[7])

Maar reeds in de 12de en 13de eeuw werd de katoenweverij ook in Spanje en Italië druk beoefend.[8]) Pas in den loop der 14de eeuw werd de katoennijverheid in Zuid-Duitschland ingevoerd. Dat wil echter niet zeggen dat vóór dien tijd katoenen stoffen benoorden de Alpen onbekend waren. In de 12de eeuw werden ze al op de missen van Champagne en eveneens in Engeland verhandeld.[8]) In het Duitsch-Italiaansche handelsverkeer speelden ze een groote rol;[9]) eerst was er alleen uitvoer van katoenen weefsels van Italië naar Duitschland, maar na de opkomst der Zuid-Duitsche katoenindustrie werden deze stoffen ook in Italië ingevoerd. Daaruit blijkt wel dat ook bij deze weefsels heel wat verschil van soort en kwaliteit bestond.

Tegen het midden der 14de eeuw begon de katoen-industrie in sommige Zwitsersche en Zuid-Duitsche steden als Constanz, Bazel, Ulm en Augsburg te bloeien.[10]) Vooral de stad Ulm is door de nieuwe industrie wereldberoemd geworden. De „barchent" van Ulm werd zoowel naar Zwitserland en Italië als naar de Nederlanden en naar Engeland verzonden.[11]) In

1) Schulte I, p. 705. Het Fransche en Vlaamsche linnen kwam ook in Noord-Duitschland en Polen. In 1390 gaf de koning van Polen aan de kooplieden van Pommeren, Lübeck, Hamburg, Rostock, Wismar, Frankfort en Landsberg een privilege waarin o.a. het tolrecht bepaald werd van „eynem packe lijnwot, Flendrisch, Brabinczisch adir Franczisch." H. U. B. IV, 1034.

2) Schaube p. 386. Het linnen van Rheims was in het verre Oosten zeer geliefd. Heyd II, p. 707. Ook in Egypte; „. . . la toile de Rheims, dont les femmes d'Egypte aimaient beaucoup à se vêtir" Heyd t. a. p.

3) Schulte I, p. 116. 4) Hüllmann I, p. 261. 5) Schulte I, p. 704.

6) Canefas wordt dikwijls genoemd in de rekeningen der Duitsche Orde; Verg. Sattler. In de 13de eeuw werd canefas al in Vlaanderen verhandeld H. U. B. I, 436.
Onder de waren van Duitsche kooplieden, in 1351 in Engeland in beslag genomen, bevónd zich ook canefas, Kiesselbach p. 173. Zie verder H. U B II 311, VI 900 enz.

7) Heyd II p. 693. 8) Schulte I p. 139 en 140. 9) Ibid. p. 703/4.

10) Geering, p. 260. 11) Nübling, Ulms Baumwollweberei in Mittelalter, p. 146.

Noord- en West-Duitschland werd deze industrie weinig beoefend behalve in Keulen, waar in de 15de eeuw de katoenweverij tot bloei kwam. [1])

d. Zijden stoffen. Gedurende het heele tijdvak der Middeleeuwen werden de producten van de zijde-industrie der Oostersche landen in groote hoeveelheden in Europa geimporteerd. [2]) Maar al spoedig was ook in Spanje en Italië de techniek der zijdeweverij bekend geworden. In de 13de eeuw waren de weefsels van Lucca overal beroemd. Ook in Genua, Milaan en Florence ontstond een bloeiende zijde-industrie. Weefsels van prachtige kleuren, met sierlijke ingeweven figuren of met gouddraad doorwerkt kon Italië aan het verbaasde Europa aanbieden; reeds in de 13de eeuw werden ze aangetroffen op de markten van Champagne, van Parijs, Londen en Brugge. [3]) Zijden stoffen en goudbrokaat behoorden dan ook in de Middeleeuwen tot de voornaamste uitvoerartikelen van Italië. [4]) Ten noorden van de Alpen beteekende de zijde-industrie tijdens de eigenlijke Middeleeuwen niet veel. Parijs maakte echter een uitzondering; daar waren in de 13de eeuw zes corporaties van handelaars en bewerkers van zijde. [5]) In de 15de eeuw nam zoowel in Frankrijk als in Duitschland de zijde-industrie sterk toe.

e. Tapijten. De Oostersche tapijten waren in heel Europa beroemd. [6]) De kooplieden van Marseille importeerden o.a. tapijten uit de Levant. [7]) Maar al vroeg werd ook in Frankrijk de tapijtweverij beoefend. Op de Champagner missen werden tapijten uit Amiens, Rheims, Atrecht en Rijssel verkocht. [8])

GAREN EN BAND. Garen wordt al in het toltarief van Brugge van 1252 als handelsartikel vermeld. [9]) Linnen garen werd in Vlaanderen ingevoerd uit Duitschland [10]) terwijl het katoengaren blijkbaar door de Italiaansche kooplieden werd geimporteerd. [11])

De Vlaamsche makelaarstarieven van 1280 en 1360 vermelden ook *band* nl. „cleenre bande" en „allerhande grote bande, Frankenvords, Bremes ende Solinghen." [12])

Vooral te Keulen werd blijkbaar veel garen en band voor export vervaardigd. De verordening van het kramergilde te Lübeck (1353) noemt onder de waren der „gheste de Kolnische have hebben" o.a. garen en band. [13]) Het privilege, dat Antwerpen in 1400 aan de Hanze-kooplieden

---

1) Von Loesch, Die Kölner Zunfturkunden I Einl. p. 18. 2) Heyd, II p. 693 e. v. 3) Ibid. p. 708. 4) Schulte I, p. 700. 5) Fagniez, p. 217. 6) Heyd II, p. 706. 7) Levasseur, p. 160.
8) Pigeonneau I, p. 220.
9) H. U. B. I, 435. 10) Bahr, p. 135.
11) Katoengaren wordt nl. vermeld in de verordening van Brugge over den specerijenhandel (1304); H. U. B. III, p. 419.
12) H. U. B. I, 436 en III, 499. De eerstgenoemde oorkonde is, volgens den uitgever van het Hans. Urk-buch, van het jaar 1252. Volgens Stein moet dit zijn circa 1280. Verg. Bahr p. 124.
13) H. U. B. III, 682. Verg. ook Stieda. Hans-Venet. Handelsbeziehungen, p. 113; „6 dossin Collens twernes" te Lübeck.

verleende, stelt o.a. het tolrecht vast voor elk „packe Coelscher merssen, garen oft andere goet dierghelike." [1])

Garen en band worden in verordeningen van verschillende Duitsche steden als kramer-waren genoemd. [2])

Engeland exporteerde niet alleen lakens maar ook wollen garen. [3]) Echter werd in Engeland ook garen ingevoerd. Het privilege voor de Engelsche kooplieden te Antwerpen (1446) noemt althans zoowel „Coelsch" als „Burgoins" garen. [4])

Ook voor den handel tusschen Duitschland en Italië hadden verschillende soorten van garen eenige beteekenis; zoowel in de Italiaansche als in de Zuid-Duitsche toltarieven wordt garen vermeld. [5])

In het Oostzee-gebied was garen een bekend handelsartikel. [6]) De steden van Lijfland, o.a. Riga en Reval, exporteerden, althans sedert het begin der 15de eeuw, veel *kabelgaren.* [7])

KLEEDINGSTUKKEN ENZ. In de eerste plaats mogen hier wel genoemd worden de wereldbekende *hozen* van Brugge, beenbekleedsels van laken, die het midden hielden tusschen kousen en broek. Niet ten onrechte schreef een middeleeuwsch dichter; „Brugia, quae caligis obnubit crura potentum." [8]) De hozen van Brugge waren in Noorwegen evenzeer bekend als in Italië. [9]) Dat in dit artikel reeds vroeg handel werd gedreven, bewijst het bericht van een voorval dat tusschen 1168 en 1221 moet gebeurd zijn. Een zekere graaf Von Wölpe, wiens gebied bij Minden aan den Weser lag, nam toen nl. eenige vreemde kooplieden, die hozen importeerden, gevangen omdat hij met de geleverde waar niet tevreden was. [10]) Volgens Häpke betrof het Vlaamsche kooplui; Bächtold meent, dat men dat niet met zekerheid kan zeggen, omdat in dien tijd ook elders, o.a. te Keulen, [11]) hozen-handelaars waren. Hoe dit ook zij, in elk geval blijkt uit dit bericht dat reeds tegen het einde der 12de of in 't begin der 13de eeuw handel in hozen werd gedreven. Ook in een oorkonde van 1222 worden onder de handelswaren, die twee kooplieden uit Rijssel in Italië importeerden o.a. „caligae" genoemd. [12]) Hozen worden ook in de Vlaamsche tollijst van 1252 en in die van Hamburg van 1262 vermeld. Ook in de 14de eeuw werden de hozen van Brugge veel uitgevoerd o.a. naar Hamburg, Lübeck, Brunswijk en naar het gebied van de Duitsche Orde. [13]) Echter werden niet alleen te Brugge maar ook elders wel hozen vervaardigd. In 1406 werden te Thorn 67 dozijn hozen, eigendom van twee kooplieden van Danzig, in beslag genomen omdat men vermoedde dat deze van Engelsch laken vervaardigd waren. [14])

---

1) H. U. B. V, 424.

2) Klöden, Ueber die Stellung des Kaufmanns während des Mittelalters (1841) I, p. 33 en 53. Verg. Sombart I, p. 112.

3) H. U. B. VI, 767. 4) Schanz, Englische Handelspolitik II, p. 163. 5) Schulte I. p. 705.

6) Wendt, tabel II b. Sattler, Rechn. D. O. p. 10, 18, 50, 51 en 464; op. p. 28 Florentijnsch garen genoemd; H. U. B. VIII, 1160 en 1161.

7) H. U. B. VI, 979 en p. 586, noot 1. H. U. B. VIII, 1149, Bruns, Lüb. Pfundzollbücher von 1492—1496 Hans. Gesch.-blätter 1908, p. 357 e. v.

8) Geciteerd bij Häpke, p. 30. 9) Ibid. p. 31. 10) Bächtold p. 131/2. 11) Ibid. p. 79. 12) Schulte II p. 105. 13) Bahr p. 149. 14) H. U. B. V, 703.

In verschillende Duitsche steden verkochten de *kramers* hozen; [1]) blijkbaar was dit dus dus een importartikel. De keur van het kramergilde van Stendal van 1299 veroorlooft aan vreemdelingen „qui caligas apportare solent" om op de jaarmarkten en verder twee dagen in de week hozen in de stad te verkoopen doch bij niet minder dan een half dozijn tegelijk. [2])

In Italië werden hozen uit Duitschland ingevoerd. [3])

Andere kleedingstukken worden slechts sporadisch als handelsartikel vermeld. Onder de waren, die in 1248 uit Marseille naar de Levant werden verzonden, worden *mantels* („capae") van Provins (Champagne) genoemd. [4]) Tot de handelsartikelen in het onderling verkeer tusschen de Zuid-Fransche steden behoorden *hemden* uit Toulouse. [5]) De gebroeders Bonis te Montauban verkochten een soort vrouwenhemden, zg. „*doublets de lin*", blijkbaar een luxe-artikel, dat zij uit Parijs betrokken. [6]) Ook Fagniez vermeldt dat het bedrijf der „doubletiers" te Parijs zeer bloeiend was. [7])

Enkele malen wordt in de inventaris van verongelukte schepen één of meer kisten met *kleeren* („cum vestimentis") genoemd. [8]) Overigens is de oogst op dit gebied zeer schraal.

Alleen luxe-artikelen werden dikwijls van verre aangevoerd. De gebroeders Bonis dreven veel handel in zijden *sluiers* uit Lyon, Aleppo, Alexandrië en uit Duitschland. Eveneens verkochten zij *ceintuurs* uit Normandië terwijl de zijden *beurzen*, die zij in vrij groote getale verkochten, afkomstig waren uit Normandië, Parijs, Engeland en waarschijnlijk ook uit het Oosten. [9]) Ook in de tolprivileges van Antwerpen worden sluiers, „tapite", „cleedere gulden oft ziden oft linen" en andere dergelijke luxe-artikelen herhaaldelijk genoemd. [10]) Eveneens worden sluiers genoemd in de keur van het kramergilde te Anklam [11]) (1330) en in het reglement van het koophuis van Straatsburg [12]) (1401).

---

1) Klöden I, p. 34. Sombart I p. 112.
De kramers te Leipzig verkochten, althans in de tweede helft der 15de eeuw, hozen uit Mechelen en uit Engeland; Moltke, Die Leipziger Kramer-Innung, p. 177.

2) H. U. B. I 1312.

3) Schulte I p. 706. Zie ook Stieda, Hans.-Venetianische Handelsbeziehungen, p. 111.

4) Schaube, p. 204. 5) Ibid. p. 582.

6) Forestié, Les livres de comptes des frères Bonis, p. LXVII.

7) Fagniez, p. 245.

8) Zie o. a. voor de eerste helft der 14de eeuw H. U. B. II, 728 en III, 63.

9) Forestié, p. LVII, LXIV, XC en CLXIII.
In Zuid-Frankrijk heerschte in de 14de eeuw blijkbaar groote welvaart en dientengevolge ook veel luxe. Forestié schrijft daarover o. a. (p. LX): „La classe aisée, dans laquelle se confondaient presque les bourgeois et les nobles, se faisait remarquer par le luxe qu'elle déployait. Les robes avec leurs garnitures de soie, de cendal, de fourrure; les chaperons également fourrés d'étoffes de soie et garnis de bijoux; les chapeaux de feutre garnis de cordelières de soie; les fermaux, les bagues, les ceintures garnies d'argent et d'émail; les bourses de soie, de velours et d'or; les manteaux de draps de Flandre, les garde-corps, les garnaches, les manches lacées, les gants et les mitaines; les voiles, les doublets, les réseaux de soie et de lin; toutes ces parures prouvent qui le luxe était très développé à cette époque." Trouwens, reeds in 1274 was te Montauban een verordening uitgevaardigd tegen de overgroote weelde in de dameskleedij. Die verordening werd echter blijkbaar niet trouw nageleefd. Ook de boeren verheugden zich in betrekkelijken welstand.

10) H. U. B. (1315); V 424 (1400) en VI, 916 (1431). 11) Klöden I p. 32.

12) Eckert, Die Krämer in süddeutschen Städten bis zum Ausgang des Mittelalters, p. 45.

Kostbare *kerkgewaden* werden soms uit Rome betrokken. [1]) Enkele speciale textielproducten, die dikwijls door de kramers van elders werden ingevoerd, waren *tafel-* en *bedde-lakens, handdoeken, lint* enz. [2])

Een enkele maal worden ook *bedden* als handelsartikel genoemd. [3])

Uit dit overzicht blijkt wel dat — met uitzondering van hozen en enkele luxe-waren — de in deze paragraaf genoemde artikelen geen belangrijke rol speelden in het interlokaal handelsverkeer.

HOEDEN EN MUTSEN. Meer dan andere kleedingstukken worden hoeden en mutsen als middeleeuwsche handelsartikelen vermeld.

Vilthoeden (de z.g. „kappen") uit Keulen waren in het begin der 14de eeuw een gewoon importartikel in Engeland. [4]) Hetzelfde artikel wordt genoemd in de tolregeling (1343) voor het handelsverkeer van Keulen bij de tollen van Jülich. [5]) Ook de bepaling in een Keulsche oorkonde van 1378, dat de hoedenmakers goed werk moeten afleveren, zoodat „der caufman unbedrogen blijve", wijst op afzet aan exporteerende tusschenhandelaars. [6])

Een andere stad, waar het hoedenmakersbedrijf voor export produceerde, was Lübeck. De Lübecker hoedenmakers vervaardigden hoeden naar Londensch model; zij verzonden hun producten o.a. naar Riga. [7]) Een schip dat in 1454 in de Oostzee door zeeroovers genomen werd, had o.a. „4 dossin Lubescher hode" aan boord. [8]) Blijkens de „Pfundzollbücher" van 1492—96 werden toenmaals hoeden in opvallend groote hoeveelheden uit Lübeck naar Lijfland geëxporteerd. [9])

Blijkbaar kwam echter ook wel invoer van hoeden en mutsen in Lübeck voor, want wij vernemen dat de hoedenmakers zich beklaagden over invoer van hoeden uit Vlaanderen. [10]) Ook uit oorkonden van 1390 blijkt dat mutsen uit Vlaanderen in de Oostzee-havens werden ingevoerd; voor den verderen handel in Pommeren en Polen werd nl. het tolrecht van Vlaamsche waren vastgesteld, o.a. voor een „vate mit hozen edder mützen edder welkerleye Vlamische spisserije yd zi." [11])

In verscheidene steden waren de *kramers* gewoon hoeden en mutsen te

1) Heyd II, p. 693.
Ook rijke burgers lieten soms pronkgewaden uit het buitenland komen. Schaube verhaalt van een koopman uit Siena, Aringhieri, di. Magiscolo, die in 1232 in zijn testament aan zijn vrouw o. a. een kleed van scharlaken, dat hij in Frankrijk voor haar besteld had en binnenkort verwachtte, vermaakte; als het niet geleverd zou worden, zou zijn vrouw 25 l. sen. (meer dan 250 mark) als schadeloosstelling krijgen. Schaube p. 385/6.

2) Klöden I, p. 33 en 35.

3) H. U. B. I 435 (tolvol van Brugge, 1252) en H. U. B. III, 183 (Statuten der Ripen- en Denemarken-vaarders te Stade, midden 14de eeuw).

4) Kunze, Hansa-akten aus England, p. XLV en no. 371. Zie ook H. U. B. II, 190.

5) H. U. B. III, 654. Vilt- en stroo-hoeden worden ook genoemd in het tolpriv. der Engelsche kooplieden te Antwerpen, (1446) Schanz II, p. 162.

6) Von Loesch, Die Kölner Zunft-urk. I, no. 38. Zie ook Einl. p. 19 en 102.

7) Von Below, Hist. Zeitschr. bd. 86, p. 51.

8) H. U. B. VIII, 369. Zie ook VIII, 684 en 1160.

9) Bruns „Die Lüb. Pfundzollbücher von 1492—1496, Hans. Gesch.-Blätter, jg. 1907 en 1908.

10) Von Below t. a. p. 11) H. U. B. IV, 1017 en 1034.

verkoopen; blijkbaar was dit dus vaak een importartikel. Zoo vermeldt o.a. het tweede Augsburger stadsrecht van 1276 onder de handelswaren der kramers ook hoeden; bovendien wordt gezegd dat een „hüter", die „herin vert von dem lande" zijn waar alleen in het groot en „in die kram" mag afzetten. [1]) Het was dus ook niet ongewoon dat een hoedenmaker van elders in de stad kwam. Ook op de Frankforter mis ontbraken in de 14de eeuw de *vreemde hoedenmakers* niet. [2])

In Bazel waren hoeden in de 14de eeuw een belangrijk importartikel. [3]) In Milaan werden hoeden uit Duitschland ingevoerd („capelli qui veniunt de Alemannia"). [4])

Ook het toltarief van Ulm (1440) vermeldt hoeden. [5])

In Leipzig gold in de 15de eeuw, ten behoeve der kramers, de bepaling dat Neurenberger en andere vreemde kooplieden mutsen niet bij minder dan een dozijn mochten verkoopen. [6])

Het is merkwaardig dat zelfs in een stad als Keulen waar de hoedenmakerij een bloeiend bedrijf was, toch ook hoeden van elders zoowel door de kramers als door vreemde verkoopers werden verkocht; in 1468 werd door den Raad bepaald dat niemand „der des amptz (nl. van de hoedenmakers) vrijheit niet en hait, binnen Coelne huede veil brengen noch verkoufen en soele", welk verbod echter reeds in 1478, na luide klachten der hoedenmakers dat zij door die concurrentie „ganz narlois ind verderflich wurden", hernieuwd moest worden. [7])

De *hoedenmakers* van Parijs bezochten in de 13de en 14de eeuw de missen van Champagne. [8]) Hier zien we dus wederom voorbeelden van het *bezoek van vreemde markten door de handwerkers zelf.*

Blijkbaar werd er in de Middeleeuwen meer handel in hoofddeksels gedreven dan men oppervlakkig zou vermoeden.

LEER- EN LEDERWAREN. De ledersoorten van Spanje en Marokko waren over de heele wereld beroemd. In groote hoeveelheden kwam het Spaansche leder op de missen van Champagne om vandaar naar alle windstreken te worden verspreid. [9]) Aan dien handel werd o.a. deelgenomen door kooplieden uit Zuid-Frankrijk; Manduel, een rijk koopman die in het begin der 13de eeuw in Marseille woonde, was gewoon corduaanleder naar de markten van Provins en Parijs te zenden. [10])

Eveneens werd reeds in de 13de eeuw op de Vlaamsche markten Spaansch leer verkocht; [11]) in de volgende eeuw — toen de missen van Champagne hun beteekenis grootendeels verloren hadden — werd de invoer van corduaan in Vlaanderen natuurlijk nog veel grooter. Uit Vlaanderen werd het o.a. naar het Oostzee-gebied uitgevoerd. [12])

---

1) Eckert, p. 35 6. 2) Dietz, p. 28 en 127. 3) Geering, p. 233. 4) Schulte I, p. 718. 5) Nübling, Ulms Handel in Mittelalter, p. 446.

6) Deze bepaling staat in het „Cramer-buch" van 1477, Moltke, p. 177.

7) Von Loesch II, p. 289 e. v. In de rekeningen der Duitsche Orde komen mutsen verscheidene malen als handelsartikel voor; Sattler, p. 2, 38 („27 dosyn moczen"), 435, 446, 458 en 462. Verg. verder voor handel in mutsen; Schulte I, p. 706 en Schaube p. 206 en 701.

8) Bourquelot I, p. 143. 9) Pigeonneau I, p. 221. 10) Levasseur, p. 168. 11) Häpke, p. 146/7. 12) Bahr, p. 155.

Het Spaansche leer was zoo bekend dat ten slotte onder den naam „corduaan" ook elders vervaardigde ledersoorten werden verstaan. Want het leder van Spaansch-Arabische herkomst was volstrekt niet het eenige dat in den middeleeuwschen handel voorkwam. Reeds in de 12de en 13de eeuw werd het product der Pisaansche lederindustrie in groote hoeveelheden in Frankrijk ingevoerd. [1]) Ook vele Fransche ledersoorten werden op de Champagner missen verhandeld. [2]) In de toltarieven van Montpellier uit de 12de eeuw worden vele soorten van leer genoemd; reeds in 1176 vormden de lederhandelaren van Montpellier een gesloten corporatie. [3]) Sombart verhaalt van een levendigen leerhandel in Poitou in de 13de en 14de eeuw. [4])

Leer uit Noorwegen en Denemarken werd reeds in de 13de en 14de eeuw in Vlaanderen ingevoerd. [5]) In 1369 werden uit Hamburg door kooplieden uit Salzwedel, Lübeck en Hamburg, 10 pakken, 16 stukken, $3^{1}/_{2}$ deker en 5 „honderd" leder uitgevoerd ter waarde van $1310^{1}/_{2}$ M. lüb. [6]) Uit Lübeck werd in 1368 en 1369 leer uitgevoerd resp. ter waarde van 200 en 198 M. lüb. [7]) Hoewel uit deze cijfers wel blijkt dat de leder-uitvoer der Noord-Duitsche steden zeer bescheiden was, moeten we ons toch hoeden tegen al te groote geringschatting; immers alle middeleeuwsche verhoudingen zijn klein vergeleken bij de tegenwoordige. Ook in Zuid-Duitschland en Zwitserland waren steden die leer voor den export produceerden. De leerlooierij van Bazel was in de 14de eeuw beroemd; in 't begin der 15de eeuw waren hier 59 leerlooierijen, terwijl een stad als Frankfort met een nagenoeg even groote bevolking er in 1387 slechts 25 telde. Voor de inning van het uitvoerrecht op leer had de stad dan ook een aparten ambtenaar, den „Gerwerzoller" aangesteld. [8])

Ook Bern en Freiburg i. Ü. hadden een belangrijke lederindustrie. [9]) In Italië werd veel leer uit Duitschland en Zwitserland ingevoerd. [9])

In vele toltarieven en kramer-reglementen vinden we dan ook leer als handelsartikel vermeld. Dat is o.a. het geval in de verordening voor de kramers van Goslar [10]) (midden 14de eeuw) en eveneens in het Straatsburger koophuis-reglement van 1401. [11]) Ook de kramers van Schlettstadt verkochten verschillende soorten fijn leder. [12]) De kooplui van Breslau handelden in leer dat ze uit het Elbe-gebied betrokken. [13]) In Neurenberg werd lederwerk uit de Nederlanden ingevoerd. [14])

Langs de Donau stroomafwaarts werd leder vervoerd. [15]) Sombart noemt nog den lederhandel van Dortmund en Erfürt. [16])

---

1) Schulte I, p. 151; Schaube p. 383.

2) Op de missen van Champagne werd leer verkocht uit de volgende Fransche steden: Parijs, Provins, Troyes, Marseille, Montpellier, Limoges en Toulouse. Bourquelot I, p. 272 e.v.

3) Schaube, p. 582. 4) Sombart I, p. 111. 5) Bahr, p. 143.

6) Nirrnheim, Pfundzollbuch, p. LIII. 7) Wendt, p. 54. 8) Geering, p. 141/2.

9) Schulte I, p. 718. Lübeck exporteerde reeds in de 14de eeuw een soort rood leer, het z.g. „Rotlosch". Ook het „Rotlosch", dat in de 15de eeuw in Venetië veel verhandeld werd, was waarschijnlijk uit Lübeck afkomstig; Stieda, Hansisch-Venetianische Handelsbeziehungen, p. 113.

10) aangehaald bij Klöden I, p. 36. 11) Eckert, p. 45.

12) Mayer, Die Lebensmittelpolitik der Reichsstadt Schlettstadt, p. 157.

13) Hüllmann I, p. 359. 14) Ibid, p. 390.

15) Hüllmann I, p. 336. 16) Sombart I, p. 111.

Over het algemeen werd de lederhandel door *tusschenhandelaars* gedreven. Soms echter bezochten ook de *leerlooiers* zelf markten van andere plaatsen. De mis van Frankfort werd o.a. door vreemde leerlooiers bezocht. [1]) Eveneens verschenen op de missen van Bologna in de 12de en 13de eeuw leerlooiers uit Florence. [2])

Hoewel dit overzicht natuurlijk onvolledig is, blijkt er duidelijk uit dat de middeleeuwsche lederhandel niet onbelangrijk was. Overigens zullen in hoofdzaak wel alleen de fijnere leder-soorten in het interlokaal verkeer een rol gespeeld hebben.

Producten der leder-industrie. Uit leer vervaardigde artikelen als *gordels, handschoenen, buidels* en *zadels*, kwamen in het interlokaal verkeer meer voor dan men wel zou denken. De gegevens over den middeleeuwschen handel in dergelijke artikelen zijn echter schaarsch. Zooals Schulte terecht opmerkt, worden in de middeleeuwsche toltarieven de kleinere fabrikaten meestal niet afzonderlijk genoemd, maar samengevat als „merceria" of kramerij. Maar enkele gegevens hebben we toch wel. Het is echter niet altijd uit te maken of de genoemde handschoenen en gordels wel van leer waren. Waarschijnlijk was dat wèl 't geval, maar het komt er bovendien voor de vraag die ons bezig houdt niet erg op aan.

Onder de goederen, die in 1224 aan een Venetiaanschen koopman bij Codigoro ontroofd werden, bevonden zich ook 12 Parijsche gordels; [3]) Schaube, die dit feit meedeelt, verbindt daaraan de opmerking dat, al is dit een „vereinzeltes Zeugnis", de conclusie geoorloofd is dat reeds toen menig artikel uit de industrieele Fransche hoofdstad in den handel naar het gebied der Middellandsche zee gekomen is. Op de markt van Bozen verkoopt in 1237 een koopman uit Augsburg kramerij, gordels en linnen, betaalbaar op de Pinkstermis van Meran. [2]) Op dezelfde markt verkoopt de handschoenmaker (cirothecarius) Marquard van Augsburg leer aan twee schildmakers te Bozen; [4]) het is niet te gewaagd te onderstellen dat de goede man de reis van Augsburg naar Bozen niet alleen maakte om leer maar ook om handschoenen te verkoopen. De gebroeders Bonis verkoopen vaak Londensche handschoenen. [5]) In het tweede Augsburgsche stadrecht van 1276 worden o.a. gordels, buidels en handschoenen als kramer-artikelen genoemd; [6]) deze werden dus stellig voor een groot deel ingevoerd. Hierbij moet echter worden opgemerkt dat de kramers van Augsburg toen ook het uitsluitend recht van verkoop hadden van gordels, buidels en handschoenen, die in de stad zelf werden vervaardigd. Deze uitzondering op den regel dat in de middeleeuwsche stad de kramers juist niet die artikelen mochten verkoopen, die in de stad zelf werden vervaardigd, kan misschien

1) Dietz, p. 28. 2) Schaube, p. 717.

3) Ibid, p. 387. Zie voor de groote beteekenis der Parijsche nijverheid het reeds meermalen aangehaalde werk van Fagniez, l'Industrie et la classe industrielle à Paris au XIIIe et XIVe siècle.

4) Ibid, p. 440.

5) Deze waren volstrekt niet altijd voor rijke lui bestemd. Eens zelfs verkocht Bonis 4 paar sterke handschoenen van Londen aan metselaars. Handschoenen werden in de 14de eeuw zelfs op het platte land in Frankrijk veel gedragen. Verg. Baudrillart, Histoire du luxe.

6) Eckert p. 35/6.

aldus verklaard worden dat oorspronkelijk de genoemde waren in Augsburg niet vervaardigd werden en dus vanzelf kramer-artikelen waren en dat, ook toen dit anders was geworden, de kramers hun uitsluitend verkooprecht hebben weten te handhaven. [1])

Ook in Goslar verkochten de *kramers* in de 14de eeuw buidels en handschoenen. [2]) In Schweidnitz werden, omstreeks 1336, buidels, gordels en tasschen door „gesten" uit „vremdin stetin" verkocht. [3]) In Weenen verkochten de kramers in de 15de eeuw gordels van elders. [4])

Uit welke plaatsen waren dergelijke lederwaren afkomstig? In de eerste plaats moeten we denken aan Keulen. Te Keulen waren de bedrijven der lederbewerking sterk bezet; in 1478 waren er 400 à 500 leerbewerkers. Von Loesch, de uitgever der Keulsche gilde-oorkonden, vermoedt — al zijn daarvoor weinig bewijzen — dat reeds in de 12de en 13de eeuw veel Keulsche industrie-producten werden geëxporteerd; immers toen beteekende de Keulsche industrie nog meer voor Duitschland dan later, toen Lübeck, Neurenberg enz. machtige concurrenten waren geworden. In het begin der 14de eeuw werden in Engeland gordels uit Keulen ingevoerd. [5]) Uit de Keulsche gilde-oorkonden der 14de en 15de eeuw blijkt dat, althans toen, de lederbewerkers veel voor export werkten. Gedeeltelijk leverden deze handwerkers hun voor export bestemde producten aan *tusschenhandelaars* [6]) maar zij bezochten ook zelf geregeld vreemde markten. Daar dit feit van groote beteekenis is voor de kennis van het karakter van handwerk en handel in de Middeleeuwen, loont het de moeite hierop iets nader in te gaan. De gildebrief der buidelmakers van 1397 bepaalt dat ieder „man of wijf van disme ampte" die buiten Keulen „zo marte varen wilt", zijn werk eerst moet laten keuren. [7]) Ook de gildebrief der gordelmakers, uitgevaardigd tusschen 1371 en 1396, vergunt het bezoeken van jaarmarkten en „kirmissen" mits het werk gekeurd is. [8]) Een keur van 1397 beperkt dan echter voor de gordelmakers het bezoek van vreemde markten; wie dat doet moet telkens 4 Mrk. betalen; het bezoeken van de oude mis van Frankfort blijft echter geheel vrij. [9]) Een verordening uit de tweede helft der 15de eeuw leert ons echter dat de gordelmakers toen nog steeds gewoon waren vreemde markten, o.a. die van Frankfort, Trier en Ant-

---

1) Eckert, p. 35/6. 2) Klöden I, p. 35. 3) Sombart I. p. 111.

4) Von Below, Hist. Ztschr. bd. 86, p. 50. Wegens de oppositie der stedelijke gordelmakers werd in 1500 bepaald dat de kramers alleen maar tijdens de jaarmarkten gordels van buiten mochten verkoopen.

Duitsche zadels waren al in de 10de eeuw in 't buitenland bekend; von Below, Zeitschr. fur Social u. Wirtsch-gesch. V p. 153. De Lombardische bisschoppen gebruikten Germaansche teugels en zadels uit Saksen; Schaube p. 94. Ook het toltarief van Milaan noemt invoer van Duitsche zadels; Schulte I p. 718.

5) Kunze, p. XLV en no. 371. Verg. H. U. B. VIII, 564; aan een koopman werd te Treptow o.a. „2 dosin Kolscher budel" afgenomen. (1457).

6) Von Loesch, Köhner Zunft-Urk., Einl. p. 25 en 102/3. In verordeningen van de buidelmakers, riemsnijders en gordelmakers is sprake van verkoop aan den „kaufmanne of iemant anders." II, p. 272. In het laatste geval is 't heel duidelijk dat met de uitdrukking „koopman" bedoeld wordt de beroepskoopman. Von Loesch meent dat dit in de Keulsche oork. der 14de en 15de eeuw over 't algemeen steeds het geval is.

7) Ibid. I no. 4.

8) Ibid. I n. 31. 9) Ibid. I n. 32.

werpen, te bezoeken.[1]) De gildebrief der riemsnijders van 1398 verbiedt het bezoek van markten, behalve van de herfstmis van Frankfort.[2]) De gildebrief der zadelmakers van 1397 spreekt van marktbezoek zonder eenige beperking, behalve dat het werk vooraf gekeurd moet zijn.[3]) Voor de tasschenmakers werd echter in 1397 bepaald dat zij hun werk niet buiten Keulen mogen voeren tenzij ze telkens 4 M. betalen.[4]) Uit een en ander blijkt duidelijk dat het *bezoeken van vreemde markten* iets heel gewoons was voor de Keulsche lederbewerkers.

In het Noorden waren het steden als Lübeck, Riga en Wisby, die — althans in de 15de eeuw — handschoenen, gordels en buidels exporteerden.[5]) Ook de producten der riemsnijders van Lüneburg werden naar elders uitgevoerd; het stadsbestuur bevorderde dezen export krachtig.[6]) De buidelmakers en riemsnijders van Lübeck bezochten geregeld de markten van Schonen.[7])

Schoenen. Ook schoenen kwamen nog al eens in het interlokaal verkeer voor. Reeds eerder wees ik er op dat Schonen, de beroemde plaats van de haringvangst, langzamerhand een groote markt was geworden — „nundinae Scanenses" — waar jaarlijks van eind Juli tot October de kooplieden van Oost en West te zamen kwamen om hun waren te ruilen. Ook de producten van het Duitsche handwerk ontbraken daar niet. Uit Lübeck werden in de jaren 1368 en 1369 naar Schonen o.a. schoenen geëxporteerd ter waarde van resp. 650 en 481 M. lüb.[8]) Ook de *schoenmakers zelf* uit verschillende Hanze-steden (ook van Nederlandsche plaatsen) trokken dikwijls tijdelijk naar Schonen om daar gedurende den markttijd hun bedrijf uit te oefenen. Eveneens begaven zich vele Duitsche schoenmakers en andere handwerkers naar Bergen in Noorwegen.[9]) De handwerkers der Middeleeuwen waren blijkbaar niet zoo hokvast als men wel eens meent. Dietz wijst er op dat de Frankforter missen door *talrijke handwerkers* bezocht werden; ook de *schoenmakers* van elders ontbraken daarbij niet.[10]) Trouwens reeds in het toltarief van Coblenz van 1104 wordt gesproken van uitheemsche

---

1) Ibid. II n. 500. 2) Ibid I n. 53. 3) Ibid. I n. 55.

4) Ibid. I n. 70. Van Loesch zegt terecht dat de beperkende bepalingen geen groote beteekenis hadden. De lichte geldboeten zullen alleen enkele minder welvarende gildebroeders weerhouden hebben om vreemde markten te bezoeken. Van Loesch verklaart dergelijke bepalingen uit de vrees dat anders de vreemde kooplieden Keulen minder vaak zouden bezoeken; Einl. p. 112.

5) In de inventaris van verongelukte schepen worden meermalen deze artikelen genoemd. Zie o. a. H. U. B. VIII, 227 (1452), 369 (1454), 989 (1458—'60), 1160 (1462). Verg. ook Bruns, Die Lüb. Pfundzollbücher von 1492—'96, Hans. Gesch.-bl. 1908. Zie ook Sattler, p. 124.

6) Hans. Gesch.-blätter 1897, p. 35.

7) Wehrmann, Alteste. Lüb. Zunfturk, p. 188 en 374. Het was hun echter verboden andere markten dan die van Schonen te bezoeken.

Ook handschoenen en zadels werden op Schonen verhandeld; Schäfer, Buch des Lüb. Vogts, p. LXV. Eveneens werden op de markten van Champagne lederwaren verhandeld; Bourquelot I p. 305.

8) Wendt, p. 53. Uit Lübeck werden ook schoenriemen geëxporteerd. In 1368 en 69 werden naar Oldesloe schoenriemen verzonden, ter waarde resp. van 315½ en 81 M. Lüb.

9) Schäfer, Die Hanse, p. 44. 10) Dietz, p. 28.

schoenmakers, die naar Coblenz komen om daar hun schoenen te verkoopen. [1]

Ook op de mis, die in het Alpengebied bij de burcht Lags plaats had, werden schoenen verhandeld. [2]

Schoenen worden ook genoemd als uitvoerartikel van Berlijn. [3]

In Keulen waren, tegen het einde der 14de eeuw, kramers die speciaal Nederlandsche schoenen verkochten. Zij waren verplicht aan het schoenmakersgilde een kleine geldelijke bijdrage te betalen. In 1398 bepaalde de Raad, na een klacht van de schoenmakers, dat ook verkoopers van Nederlandsche schoenen, evenals de schoenmakers, hun waren moesten laten keuren. [4] Van een verbod van invoer was echter geen sprake.

In het laatste geval zien wij het optreden van *tusschenhandelaars*. Meestal was echter de interlokale schoenhandel in handen van de *schoenmakers zelf*, die — evenals andere handwerkers — dikwijls de markten van naburige plaatsen bezochten.

BONTWERK. Ook de *bontwerkers* bezochten dikwijls vreemde markten zoowel tot inkoop van grondstof als tot verkoop hunner producten. Op de missen van Ferrara hadden, in de laatste jaren der 12de eeuw, de bontwerkers van Mantua en die van Modena hun staanplaatsen tegenover en naast de bontwerkers van Ferrara. [5]

De Frankforter missen werden o. a. door de bontwerkers van Worms en Straatsburg bezocht; die van Straatsburg hadden zelfs het recht een aparten makelaar („Unterkäufer") te benoemen. [6] Eveneens verschenen soms „peltzere" op de markten van Schonen. [7]

Te Keulen werd veel bereid bontwerk ingevoerd. De gildebrief der bontwerkers van 1397 schrijft voor, dat dit bontwerk alleen dan en détail verkocht mag worden als het gemaakt is „up die colsche laige." [8] In 1485 werd echter alle invoer van bereid bontwerk — op een enkele uitzondering na — verboden. [9] Dit is dus weer een bewijs voor de toeneming van protectie, die we tegen het einde der Middeleeuwen in zoovele steden waarnemen.

METAALWAREN. Heel oud was de industrie der metaalbewerking te Dinant. Reeds de kloosterkronieken uit de 10de eeuw spreken van de vervaardiging van koperen voorwerpen in deze streek.

Uit het toltarief van Coblenz van 1104 blijkt dat de kooplieden van Dinant, Hoey en Namen in hun schepen o. a. *koperen ketels* geladen hadden. [10]

---

1) „Sutorus aliunde venientes non audebunt ibi calceos vendere absque licentia thelonearii vel ipsius ministri." Verder wordt in deze oorkonden nog gesproken van de „census sutorum aliunde venientium". Sloet, no. 205.

2) Schulte I, p. 167. 3) Holtze, Geschichte der Stadt Berlin.

4) Von Loesch I, n. 60; II n. 634. 5) Schaube, p. 714. 6) Dietz, p. 185. 7) H. U. B. IV, 343.

8) Von Loesch I, n. 44. De uitgever vertaalt de aangehaalde woorden als „nach kölnischem Muster".

9) Ibid, I n. 45.

10) Sloet, Oork.-boek van Gelre en Zutfen, no. 205; „De Hoio venientes debent dare de unaquaque navi unum aeneum caldarium et duo bacena et duas denariatas vini; de Dienant similiter; de Namuco similiter; de omnibus locis circa Mosam jacentibus similiter."

Vooral Keulen werd druk bezocht door de kooplieden uit de Maasvallei; zeer waarschijnlijk niet alleen ter inkoop van metalen maar ook tot afzet van de artikelen der koperindustrie, hoewel het laatste uit de oorkonden niet blijkt. [1]) Op de beroemde Parijsche mis van de Lendit was koperwerk van Dinant aanwezig. Ook op de markten van Champagne kwamen de kooplieden van Dinant hun „pots et paelles" verkoopen. [2]) Dinant onderhield handelsbetrekkingen met Rouaan, Calais, Orléans, Parijs en Metz. [3]) In 1449 bracht het stadsbestuur den Franschen koning in herinnering dat de kooplieden van Dinant van ouds de markten van Bourgogne, Normandië, Anjou, Touraine en zelfs van Spanje hadden bezocht. Maar meer nog dan Frankrijk was Engeland de groote afzetmarkt voor de koperindustrie der Maasvallei. De vermelding van koperwerk uit Dinant in het toltarief van de uitvoerhaven Damme (1252) wijst er op dat toen reeds de handelsrelaties met Engeland bestonden. In het midden der 14de eeuw werden de handelaars uit Dinant toegelaten tot de „Steelyard" van den Duitschen koopman te Londen.

Welke artikelen werden nu door deze industrie geleverd? In hoofdzaak *koperen ketels, potten* en *pannen*; de 15de eeuwsche schrijver Philippe de Commines vermeldt dat de stad zeer rijk was „à cause d'une marchandise qu'ils faisoyent de ces ouvrages de cuivre qu'on appelle Dinanderie; qui sont en effect pots et poisles et choses semblables." [4]) Evenwel werd ook ander metaalwerk te Dinant vervaardigd; van groote klokken af tot sporen en stijgbeugels toe. Ook kunstvoorwerpen als koperen kerklezenaars en andere dergelijke voorwerpen, die nu nog onze bewondering wekken, kwamen vaak uit de werkplaatsen der koperindustrie van Dinant.

De bedrijfsvorm van de koperindustrie van Dinant was huisindustrie. [5]) In dit geval waren het dus geen handwerkers maar *ondernemers* — de zg. „marchands-batteurs" — die de vreemde markten bezochten.

Ook in Keulen — van ouds een groote markt voor ruw metaal, waar het ijzer van Westfalen, het koper en zilver uit den Harz en het tin uit Engeland werden aangevoerd — bloeiden verschillende bedrijven der metaalbewerking. De zwaardvegers, speermakers, schildmakers, smeden, klokkengieters en goudsmeden van Keulen waren reeds in de 12de en 13de eeuw in heel Duitschland beroemd. Een „vicus campanariorum" bestond in Keulen al in de 12de eeuw. [6]) Over de afzetkanalen van deze metaalindustrie is echter voor de 12de en 13de eeuw weinig bekend. Waren de *zwaarden*, die in de 12de eeuw te Straatsburg ter markt kwamen en die,

---

1) Bächtold, p. 95/6. De kooplieden uit de Maassteden kwamen zelfs in Goslar, om daar het metaal uit de mijnen van den Harz in te koopen, zooals blijkt uit een oorkonde van 1203; Bächtold, pag. 96/7.

2) Bourquelot, Etude sur les foires de Champagne I, p. 193 en 304.

3) Zie voor het volgende: Pirenne, Histoire de la constitution de la ville de Dinant, p. 90 e. v.

4) Ibid, p. 103.

5) Zie ook Pirenne, Les marchands-batteurs de Dinant, Vierteljahrschrift für Soc. u. Wirtsch.-gesch. II, p. 442 e. v.

6) Von Loesch, Einl. p. 20.

welke omstreeks 1104 den tol van Coblenz plachten te passeeren, van Keulsche makelij? [1]) Het is mogelijk maar we weten het niet zeker. In Engeland werden in de eerste jaren der 14de eeuw zwaarden uit Keulen ingevoerd. [2]) In een tolprivilege van Keulen voor het verkeer langs de tollen van Jülich (1343) wordt o.a. het tolrecht vastgesteld, dat verschuldigd is voor elke „carruca cum gladiis". [3]) De kramers van Anklam verkochten omstreeks 1330 „alle Arten Cölnischer Messer und Eisenwaaren." [4]) Uit de 14de en 15de eeuw zijn bepalingen bekend, waarbij van de Keulsche harnasmakers en tingieters wordt verlangd, dat ze „Kaufmansgut" zullen leveren terwijl we ten aanzien van de koperslagers en goudslagers de waarschuwing vernemen, dat de koopman niet bedrogen mag worden — aanwijzingen dus, dat deze handwerkers veel leverden aan *tusschenhandelaren.* [5]) Maar althans van de *harnasmakers* weten we zeker dat ze ook gewoon waren *zelf vreemde markten te bezoeken.* Hun werd nl. in 1391 verboden om hun waren buiten Keulen, „id sy up dorpen, up kirmissen of up eincherleie merte" te verkoopen, met uitzondering echter van de markten te Frankfort, Mainz, „Vredebergh", Luik, Antwerpen, Bergen-op-Zoom, Brabant en Vlaanderen. [6]) De uitzonderingen zijn dus zeer talrijk. Bovendien werd eenige jaren later het verbod geheel opgeheven; echter werd nu voorgeschreven, dat het werk eerst moest worden gekeurd. Ook de gilde-brief der *kannengieters* (1397) vermeldt het bezoeken van vreemde markten. [7]) In de Keulsche harnasmakerij (half ijzer-, half lederbewerking) waren in 1415 niet minder dan 38 handwerkmeesters werkzaam, [8]) die stellig meer harnassen leverden dan de Keulsche burgerij noodig had. De Keulsche goudsmederij was de eerste van Duitschland. Reeds in de 12de en 13de eeuw werden te Keulen prachtige reliquienschrijnen en andere kunstwerken vervaardigd: vooral de émailtechniek der Keulsche goudsmeden was beroemd. [9]) In de 12de eeuw was er al een bepaalde goudsmeden-straat, „inter aurifabros". Tusschen 1395 en 1500 bedroeg het aantal meesters in de goudsmederij te Keulen gemiddeld steeds ongeveer 120; in 1480 waren er korten tijd zelfs 136. [10]) Zij bezochten geregeld de *Frankforter missen*; in 't begin van September 1473 kon de Raad een aan een vorst beloofd kleinood niet krijgen omdat de goudsmeden en juweliers hun waren reeds hadden ingepakt om ze naar Frankfort in de mis te zenden! [11])

Het is wel merkwaardig, dat in een stad als Keulen, waar de metaalbewerking zoo bloeide, toch ook metaalwerk van elders werd ingevoerd;

1) Bächtold, p. 76/7.
2) Kunze, n. 371. Zie ook H. U. B. III, 602; o. a. borstharnas „de Maence."
3) H. U. B. III, 654. 4) Klöden p. 33. Zie ook H. U. B. VIII, 15.
5) Von Loesch, Einl. p. 102/3. Over 't algemeen wisten de Keulsche handwerkers tegenover de kooplieden hun onafhankelijkheid te bewaren. De bedrijfsvorm was dus het gewone *handwerk*, geen huisindustrie zooals in Dinant; v. Loesch, p. 25.
6) Ibid. I n. 34. 7) Ibid. n. 41.
8) Ibid., Einl. p. 21. 9) Bächtold, p. 148. 10) Von Loesch, Einl. p. 20/1.
11) Ibid. p. 133. Verg. voor uitvoer van Keulsch goudsmidswerk o. a. H. U. B. VIII 564 en 1021. Zie ook H. U. B. VIII, 1239.
Het product der Keulsche „aurimalliatores et filatrices", *gouddraad* enz. werd, blijkens een schrijven uit 't jaar 1373 aan Venetië en andere steden, reeds in de 14de eeuw veel uitgevoerd; Von Loesch II, n. 427. Verg. Stieda, Hans.-Venet. Handelsbeziehungen, p. 110.

dat dit inderdaad het geval was, blijkt wel uit het feit, dat onder de gilden, die sedert het einde der 14de eeuw het recht verkregen, dat de eischen, die aan de in de stad vervaardigde producten gesteld werden, evenzeer voor de ingevoerde waren zouden gelden, ook gilden der metaalindustrie voorkomen. Een dergelijke bepaling vinden we het eerst voor de tingieters in 1385, vervolgens voor de zwaardvegers in 1397, voor de kannenmakers in 1424 en voor de goudsmeden in 1487. [1]) In 1330 hadden de bronsgieters al een verbod van den invoer van vreemde bronswaren verkregen, een strenge bepaling, die later weer wat verzacht is.

Een ander centrum der Duitsche metaalindustrie was Solingen. In Solingen werden vanouds *zwaarden* en *messen* vervaardigd terwijl het nabijgelegen Remscheid *zeisen* en *sikkels* fabriceerde. [2]) In de 13de eeuw waren de degens van Solingen in Vlaanderen al zeer bekend; ze worden o.a. genoemd in de makelaarsreglementen van Brugge van 1282 en 1303. [3]) Thun wijst er op, dat de overeenstemming van het oudste privilege voor de Solinger industrie met het privilege van de wapensmeden van Sheffield op een nauwe connectie met Engeland duidt.

Uit de stad Brunswijk werden metalen *schotels* en *bekkens* uitgevoerd; de „Beckenschläger" vormden daar een aanzienlijk gilde. Over Hamburg werden in 1369 door Brunswijksche kooplieden 76 balen met bekkens ter waarde van 3214½ Mrk. lüb. uitgevoerd. [4])

Ook uit Lübeck werden *ketels*, *potten* en *pannen* uitgevoerd. [5]) In Vlaanderen werden reeds in de 13de eeuw ijzerwaren uit Bremen verhandeld. [6])

De *smeden* van Siegen, Schmalkalden en Suhl bezochten met hun *zeisen*, *sikkels* en *spijkers* geregeld de Frankforter missen. [7]) Het kwam ook wel voor, dat dergelijke ijzerwaren door Frankforter *kooplieden* werden ingekocht, om die te Bazel of elders te verhandelen. [8])

In 1423 werden in Ries eenige *zilversmeden* uit Augsburg beroofd, die hun producten naar de markt van Nördlingen wilden brengen. [9])

In geen stad had in de Middeleeuwen de metaalindustrie zoo'n hoogen trap van ontwikkeling bereikt als in Neurenberg. Nergens bestond ook zoo'n groote mate van arbeidsverdeeling. Naar alle windstreken werden de producten der Neurenberger metaalindustrie uitgevoerd. Op de Frankforter missen kwamen, volgens Dietz, de Neurenberger *handwerkers zelf* hun waren verkoopen; hij noemt o.a. de tingieters, de harnasmakers, de wapensmeden en de messenmakers. [10]) Het verkeer met verderaf gelegen plaatsen was in handen van *tusschenhandelaren*. Neurenberger kooplieden

---

1) Von Loesch, Einl. p. 122. Verg. II n. 526.

2) Thun, Die Industrie am Nieder-Rhein II, p. 8, 23 en 109. 3) Häpke, p. 93.

4) Nirrnheim, Pfundzollbuch, p. XLII.

5) Wendt, tabel IIb, 1. Wapens en andere metaalwaren komen in de inventarissen van verongelukte schepen der Hanze-steden minder vaak voor dan men zou vermoeden. Zie echter o.a. H. U. B. VIII, 249, 369, 653, 989, 1072, 1160, 1161 en 1163. Een oorkonde van 1428 noemt onder de waren, waarmee de kooplieden in Oost-Pruisen handel komen drijven, o.a. zwaarden en messen; H. U. B, VI, 753.

6) Häpke, p. 94.

7) Dietz, p. 28. Op de Frankforter *weekmarkt* verschenen ook *wapensmeden* uit Ober-Ursel en andere plaatsen; p. 27.

8) Ibid, p. 189. 9) Nübling, Ulms Handel im Mittelalter, p. 302. 10) Dietz, p. 28 en 62.

verkochten in de 14de en 15de eeuw in Lübeck *messen, sloten, sleutels, stijgbeugels, sporen* enz. [1]) Zelfs op de markten van Schonen verschenen Neurenbergers met hun waren. [2])

In Ulm werd veel handel gedreven in *ijzeren helmen* uit Stiermark en de Oberpfalz. Ook de Ulmer groothandelaar Otto Ruhland (midden 15de eeuw) handelde in helmen, messen en dolken uit Kempten. [3])

De producten der Duitsche metaalindustrie werden ook in Frankrijk en Italië ingevoerd. Duitsche zwaarden vinden we in 't begin der 13de eeuw te Montpellier, [4]) terwijl het toltarief van Verona van 1173 bepaalt, dat de Duitsche kooplieden, die de stad passeeren, het tolrecht voor de zwaarden, die zij invoeren, in natura mogen voldoen, nl. met één zwaard van gemiddelde kwaliteit per last. [5]) In Italië werden ook de kleinere producten der Neurenberger industrie als lampen, schotels, scheermessen, scheerbekkens enz. in groote hoeveelheid ingevoerd. [6])

Omgekeerd gingen ook de producten der beroemde wapensmederij van Milaan en Brescia bij heele wagenladingen over de Alpen naar Duitschland. [7]) Milaan telde wel 100 pantsersmeden. In Augsburg werden in de 13de eeuw Italiaansche messen verkocht. [8]) In Vlaanderen werd reeds in de 12de en 13de eeuw door Lombardische kooplieden goudsmidswerk verkocht. [9]) Misschien voerden deze Lombarden toen ook reeds Italiaansche wapenen en messen in; het is echter ook mogelijk, dat de zwaarden, die in de Vlaamsche toltarieven [10]) der 13de eeuw herhaaldelijk genoemd worden, alleen uit Keulen, Solingen enz. afkomstig waren. Op de beroemde mis van Stourbridge in Engeland kon ieder, die 't betalen kon, zich een wapenrusting uit Milaan of goudsmidswerk uit Genua verschaffen. [11])

Eveneens waren in Frankrijk verschillende plaatsen, die metaalwaren exporteerden. Poitiers was een centrum der wapenfabricage, terwijl de goud- en zilverwerken van Parijs en Rijssel tot zelfs in het verre Oosten beroemd waren. [12]) De lijsten voor de heffing der „taille" te Parijs uit de jaren 1292 en 1300 vermelden resp. 116 en 251 goudsmeden. [13]) Op de

1) De verordening van het kramergilde te Lübeck van 1353 bepaalt o.a., dat vreemde kooplieden niet minder dan „eyn half hunderd Neurenberghescher messede" en „eyn dosin stekemessede" en „eyn dosin slote" tegelijk mogen verkoopen. H. U. B. III, 682. Omstreeks het midden der 15de eeuw klaagden de Lüb. kramers over de Neurenbergers en de andere vreemde kooplieden (o.a. uit Frankfort, Venetië, Keulen, Erfurt en Schmalkalden), omdat deze „open kelre helden unde verkoften gelik enem kremer"; H. U. B. VIII, 1109. Verg. Wehrmann, Die älteste Lüb. Zunftrollen, Einl. p. 107.

2) Schäfer, Die Hanse-städte, p. 195 en 256. 3) Nübling, p. 445/6.

4) Schaube, p. 453. 5) Ibid, p. 444.

6) Schulte I, p. 148, 696 en 719. Ook zeisen, sikkels, stijgbeugels enz. worden in het Duitsch-Italiaansche verkeer aangetroffen.

7) Ibid, p. 148/9 en 696. 8) Eckert, p. 35/6. 9) Häpke, p. 150.

10) H. U. B. I, 432 en 435 (1252). In het tarief voor de tollen in Brabant (1400) is o.a. sprake van een „waghene myt zwaerden"; H. U. B. V, 446.

11) Brodnitz, Die Stadtwirtschaft in England, Jahrbücher f. Nat.-Ök. III. F. bd. 47, p. 23. Schanz, Englische Handelspolitik gegen Ende des Mittelalters I, p. 115. Goudsmidswerk uit Genua o.a. geroemd in het „Libell of Englishe Policye" van 1436. Terecht zegt Bourquelot (I p. 307): „la bijouterie de Paris et les joyaux de Gênes étaient en réputation au XIIIe et au XIVe siècle."

12) Pigeonneau I, p. 174. Reeds in een schip, dat in 1248 de haven van Marseille verliet, waren o.a. 21 harnassen van Poitiers geladen; Schaube, p. 204.

13) Fagniez, p. 17 en 251 e.v.

missen van Champagne werden vele gouden sieraden en juweelen uit Parijs verkocht; ook de „coutellerie" speelde op die markten een groote rol. [1])

In Normandië bestond een ketelmakersbedrijf, dat eenige overeenkomst vertoont met de reeds genoemde metaalindustrie van Dinant. Deze Normandische ketelmakers gingen met hun waren op reis en verkochten die zoowel en détail op vreemde markten en missen alsook en gros aan de kramers van andere steden. [2]) Dergelijke *rondreizende ketelmakers* kwamen ook in Zuid-Duitschland voor. [3])

Er waren in de Middeleeuwen behalve de genoemde steden, natuurlijk nog wel meerdere plaatsen, die metaalwaren exporteerden. [4]) Doch het feit, dat een oppervlakkig onderzoek der schaarsche literatuur over den middeleeuwschen handel ons reeds zoovele voorbeelden levert, bewijst, dat de theorie der gesloten „Stadtwirtschaft" ten aanzien der metaalindustrie toch maar op zeer betrekkelijke geldigheid aanspraak kan maken. Voorts is het van groote beteekenis, dat we hier — evenals in de vorige paragraaf — konden constateeren, dat de handwerkers zeer dikwijls vreemde markten plachten te bezoeken.

HOUTWAREN. Van handel in houtwaren wordt slechts zelden melding gemaakt.

In de Noord-Duitsche steden bloeide het *kuipersbedrijf*. Dat stond in verband met den grooten omvang, dien de bedrijven der haringvisscherij en der bierbrouwerij daar verkregen hadden. In verscheidene van die steden werkten de kuipers ook voor export. [5]) Vooral naar Schonen werden jaarlijks tegen den tijd van de haringvangst vele duizenden tonnen uitgevoerd. Om het kuipersbedrijf in die steden te bevorderen bestond zelfs de bepaling, dat op Schonen geen nieuwe tonnen mochten worden gemaakt. [6]) Maar ook onderling dreven de Oostzee-steden handel in tonnen. Lübeck exporteerde in 1368 en '69 tonnen naar Pernau ter waarde van resp. 2278 en 760 M. lüb. en naar Reval ter waarde van resp. 124 en 1870 M. lüb. [7])

---

1) Bourquelot I, p. 306/7. De gebroeders Bonis te Montauban dreven o.a. handel in wapenrustingen. Forestié, p. XCIV e.v. De bekende Fransche kramers, de „merciers" handelden o.a. in messen, scharen, scheermessen, naalden enz. Pigeonneau I, p. 338.

2) Eberstadt, Das französische Gewerberecht, p. 259 e. v. Men mag deze lieden volstrekt niet als rondzwervende ketellappers beschouwen. Zij waren tegelijk groot- en kleinhandelaren. Deze ketelhandelaars werden in Noord-Frankrijk vaak „Dinandiers" genoemd in tegenstelling tot de „chaudronniers", de gewone gezeten ketelmakers.

3) Gothein, p. 408 e. v.

4) Men zou ook nog kunnen wijzen op de talrijke gegevens omtrent steden, die metaalwaren *importeerden*. Zie b. v. b. de kramerreglementen van Anklam en Goslar, Klöden I, p. 33 e. v. Ook de kramers van Hameln verkochten ijzerwaren; Urkundenbuch v. Hameln II n. 439. In het 14de eeuwsche tolregister van Dortmund worden wapenrustingen genoemd. Frensdorff, Dortmunder Statuten und Urteile, p. 226 e. v. Sombart noemt ook nog handel in metaalwaren in Pirna, Eisenach, Danzig en Lübeck. Zie over verkoop van messen door de kramers te Weenen, Von Below, Hist. Zeitschr. bd.86, p. 50. In 1433 werd voor de steden Berlijn en Keulen een toltarief voor den tol te Treben aan den Oder vastgesteld; daarin werden o. a. sikkels en ketels genoemd. Nübling, Ulms Handel in Mittelalter, p. 263/4.

5) Schäfer, Die Hansestädte, p. 257, Von Below t. a. p. 51.

6) Schäfer, Das Buch des Lübeckischen Vogts, Einl. p. LX. Weliswaar is deze bepaling niet altijd streng gehandhaafd. Toch bleef het in 't algemeen steeds regel, dat de nieuwe tonnen, die op Schonen noodig waren, kant en klaar uit de Duitsche steden werden aangevoerd.

7) Wendt, p. 50/1.

Eveneens werden uit verschillende plaatsen in Lübeck tonnen ingevoerd.

Ook Hamburg had een niet onbeteekenenden uitvoer van houtwaren. In 1369 werden uit Hamburg 18250 *troggen* en *bakken*, de zg. „molden", ter waarde van 448½ M. lüb., benevens 1450 „*Osevate*" en 2600 „*Schopen*" (een soort houten scheppen, vooral door bierbrouwers gebruikt) geëxporteerd. [1])

Behalve van deze Noord-Duitsche steden wordt echter in de literatuur eigenlijk van geen enkele andere stad een belangrijke uitvoer van houtwaren vermeld. Alleen worden in de Vlaamsche toltarieven van Brugge en Damme van 1252 *kisten* uit Keulen genoemd; [2]) nergens blijkt echter, dat dit een belangrijk uitvoerartikel van Keulen zou zijn geweest.

Meubelen kwamen blijkbaar zoo goed als nooit in het interlokaal verkeer voor. [3]) Wel noemt Dietz ook de „Schreiner" onder de vreemde handwerkers, die de Frankforter mis bezochten maar die zullen, naar alle waarschijnlijkheid, wel niet van verre gekomen zijn. [4]) Danzig exporteerde echter — althans in de tweede helft der 15de eeuw — *schrijflessenaars* („kumpthore"), *kisten* en *koffers*. [5])

Het zou eerder aan te nemen zijn, dat de kleinere houtwaren tot de middeleeuwsche handelsartikelen behoord hebben. Echter worden ook deze hoogst zelden genoemd. In 1369 werden uit Hamburg 4 tonnen gevuld met *bekers*, die vermoedelijk van hout waren, uitgevoerd. [6]) Het is mogelijk, dat de *kannen* en „*schottelen*," die het 14de eeuwsche tarief van Dortmund tegelijk met „molden" en „holtene vate" noemt, tot de houtwaren gerekend moeten worden. [7]) Misschien geldt hetzelfde voor enkele andere plaatsen, waar sprake is van kannen en schotels, hoewel deze voorwerpen even goed van metaal kunnen geweest zijn. Dan zijn er nog de *rozenkransen* of *paternosters*, die nog al eens als handelsartikel genoemd worden. Otto Ruhland, een koopman te Ulm (midden 15de eeuw), handelde o.a. in rozenkransen van mispelhout, waarvan hij op de Frankforter mis van 1447 op krediet 10 posten verkocht tot een gezamenlijk bedrag van 850 fl. [8]) We moeten echter niet vergeten, dat de rozenkransen dikwijls uit barnsteen of uit glas vervaardigd waren. Ten slotte moeten nog de „*Holztafeln*" genoemd worden, die in de 15de eeuw bij Braunau en Partenkirchen vervaardigd werden ten behoeve van enkele Ulmer firma's, die dit artikel op de mis van Frankfort verkochten. [9])

Het kan zijn, dat er meer interlokaal verkeer in houtwaren bestond dan

---

1) Nirrnheim, Pfundzollbuch, p. XLVII. Verg. Kiesselbach, p. 112 en 225.

2) Bahr, p. 138. Ook Kuske meent dat de Keulsche kuipers soms exporteerden; Hans. Gesch.-blätter XV, p. 307.

3) In 1387 maakten zeeroovers zich meester van een schip uit Lübeck, waarin visch en kasten („Schreine") geladen waren; Bahr, p. 138.

4) Dietz, p. 28.

5) H. U. B. VIII, 1160; In de inventaris van Danziger schepen telkens „kumpthore" enz. genoemd (1462). Verg. ook Bruns, Lüb. Pfundzollbücher van 1492—1496; Hans. Gesch.-blätter, 1908.

6) Nirrnheim, p. XLVII. 7) Frensdorff, Dortmunder Statuten, p. 230.

8) Nübling, Ulms Handel i. M., p. 445; Dietz, p. 60. Ruhland verkocht het grootste deel der bovengenoemde hoeveelheid aan Keulsche kooplieden.

9) Nübling, Ulms Handel, p. 445; „Holztafeln, d.h. Kartenmödel und Bildermödel."

uit deze gegevens blijkt.[1]) Immers de middeleeuwsche tolregisters geven dikwijls ten aanzien der kleinere voorwerpen geen specificatie. Wanneer we echter den overvloed van gegevens ten aanzien van den metaalwarenhandel vergelijken met de schaarschte op het gebied der houtwaren dan moeten we wel tot de conclusie komen dat — met uitzondering van het kuipersbedrijf in de Noord-Duitsche steden — de houtbewerking grootendeels een echt „stadtwirtschaftlich" bedrijf was, dat enkel de eigen stad en de naaste omgeving van houtwaren voorzag.

STEEN- EN AARDEWERK. Omtrent den handel in de producten der steen- en aardewerkindustrie zijn onze gegevens niet overvloedig. Wel worden in de toltarieven dikwijls potten, pannen, kannen en schotels vermeld, maar het is meestal niet uit te maken of deze van metaal of hout zijn dan wel tot de producten der steen- en aardewerk-industrie gerekend moeten worden.

De kleinere steden van het beneden-Rijn-gebied (bij Keulen en Aken) exporteerden veel aardewerk, o.a. naar de Nederlanden.[2])

De missen van Frankfort werden ook door *pottenbakkers* van elders bezocht.[3]) Zelfs verschenen — althans in de tweede helft der 15de eeuw — vreemde pottenbakkers ook op de *weekmarkt* van Frankfort.

Aardewerk van Venetië werd o.a. naar Engeland uitgevoerd.[4])

Het bloeiende exportbedrijf der *paternoster-makers* van Lübeck gebruikte vn. barnsteen als grondstof. Volgens een oorkonde uit 't jaar 1424 werkten toen de 12 paternostermakers voor 4 Lübecker kooplieden, die de rozenkransen in Neurenberg, Frankfort, Keulen en Venetië verkochten.[5]) Ook in Brugge werden rozenkransen uit barnsteen vervaardigd, die waarschijnlijk eveneens geëxporteerd werden.[6])

Volgens het toltarief van Straatsburg (15de eeuw) werden tonnen vol rozenkransen van gele of zwarte steen en van glas door Straatsburg gevoerd.[7]) Neurenberg wedijverde met Lübeck in de fabricage van dit artikel.[7])

Te Freiburg i. B. was vanouds de bewerking van *granaat, agaat* en *kristal* inheemsch. In de 15de eeuw althans was dit een belangrijk exportbedrijf.[8])

De grondstof werd voor 't grootste deel uit het gebied van het Hoch- en het Idarwald aangevoerd. De geslepen steenen dienden tot het vervaardigen van sieraden, rozenkransen enz.

---

1) Kunze noemt nog in 't algemeen „houtwaren" als invoerartikel in Engeland. Kunze, H. A. a. E., p. XLV. In het zeer oude toltarief van Aosta (960) worden houten nappen vermeld en schotels, die misschien ook van hout waren. Schulte I, p. 68. Sombart (I, p. 110) noemt ook nog handel in houtwaren op de markt te Enns (12de eeuw).

2) Kuske, Hans. Gesch.-bl. XV, p. 317. Verg. Walcher von Moltheim, Rheinisches Steinzeug auf Gemälden der Vlämischen Schule (Hugo Helbing's Monatsberichte II, p. 237 e.v.), aangehaald bij Baudet, Maaltijd en Keuken in de M. E., p. 21. Volgens de tolregisters van Lobith werd langs den Rijn aardewerk in ons land ingevoerd; Meilink, p. 289 e.v. Steenen kannen o.a. genoemd in het privilege der Engelsche kooplieden te Antwerpen; Schanz II, p. 162 (1446).

3) Dietz, p. 28 en 127. 4) Schanz, Englische Handelspolitik I, p. 127.

5) Stieda, Hansisch-Venetianische Handelsbeziehungen im 15 J. h., p. 112.

6) Verg. H. U. B. VIII, 335. 7) Schulte I, p. 719. 8) Gothein, p. 566 e.v.

GLAS EN GLASWAREN. De kunst van het glasblazen, die het eerst door de Egyptenaren en de Phoeniciërs beoefend werd, is al zeer oud. Ook ging men er reeds vroeg toe over het glas te benutten voor de afsluiting van vensters; men meent althans in Pompeï fragmenten van vensterglas te hebben gevonden. [1]) In elk geval is het zeker, dat sedert de 3de eeuw na Chr. glas voor vensters werd gebruikt. Van uit Griekenland en Italië verbreidde zich het gebruik van vensterglas ook in het Westen. In de 7de eeuw was in Frankrijk voor kerken het gebruik van vensterglas — zoowel wit als gekleurd maar nog zonder figuren — reeds vrij algemeen. [2]) Dat wil echter volstrekt niet zeggen, dat in den eersten bloeitijd der middeleeuwsche steden op groote schaal glas werd vervaardigd en gebruikt. Zelfs in de 14de eeuw was blijkbaar in West-Europa het glas nog schaarsch en duur. Dat geldt zoowel voor vensterglas als voor glazen voorwerpen. Voor kerken, stadhuizen en andere openbare gebouwen werd toen stellig algemeen glas gebruikt maar of dit ook reeds 't geval was bij de woonhuizen, is zeer twijfelachtig. [3]) De voorname burgers hadden in het begin der 14de eeuw wellicht reeds glasvensters in hun woningen maar de overige bevolking behielp zich voor de afsluiting der vensteropeningen nog met geölied papier, linnen of hoorn. [3]) Ook glazen voorwerpen als flesschen, drinkbekers e. d. waren toen waarschijnlijk nog weinig in gebruik. Zelfs in Frankrijk, waar toch de industrie al betrekkelijk vroeg tot bloei is gekomen, was het in de 14de eeuw met de glasfabricage nog treurig gesteld. Immers we vernemen, dat de Fransche koningen in den loop der 14de eeuw alle moeite deden om glasblazers van elders te bewegen zich in hun land te vestigen. [4]) In het Parijsche register van de taille van 1292 wordt dan ook slechts één flesschenmaker genoemd, terwijl het nog zeer onzeker is of de man zijn flesschen wel uit glas vervaardigde. [4]) In de tweede helft der 14de eeuw werd in Vlaanderen veel glas gefabriceerd maar alleen gewoon, wit glas. In een inventaris (1379) van den Franschen koning Karel V wordt o.a. genoemd „ung gobelet et une aiquiere de voirre blant de Flandres garni d'argent". [4])

Vensterglas en glazen voorwerpen waren dus blijkbaar in West-Europa langen tijd slechts luxe-artikelen.

Het spreekt vanzelf, dat de handel in dergelijke luxe-waren geen grooten omvang had. Aan den anderen kant kan men uit het feit, dat in West-Europa de glasfabricage langen tijd slechts op enkele plaatsen werd uitgeoefend, de gevolgtrekking maken, dat waarschijnlijk glaswaren toenmaals in het interlokaal verkeer voorkwamen. In de oudere tolregisters worden ze zelden genoemd maar uit talrijke inventarissen van vorsten, edelen en kerken — meestal uit de 14de en 15de eeuw — blijkt, dat althans door de

1) Labarte, Histoire des arts industriels au Moyen-âge et à l'époque de la Renaissance, 2e druk 1871, dl. II p. 310.

2) Ibid, p. 312. Labarte meent, dat de uitvinding van het glasschilderen in het midden der 11de eeuw geschied is.

3) Buitenrust Hettema en Telting, Een bezoek aan een Nederlandsche stad in de XIVde eeuw, p. 12 en 123. In Lübeck, Hamburg en Rostock, waren al in de 2de helft der 13de eeuw glazenmakers gevestigd. Echter ook in die steden kwam nog lang (in Reval nog in 1384) perkament als vensterafsluiting voor. Koppmann, Tölners Handlungsbuch, Einl. p. XXIV.

4) Labarte III, p. 374/5.

hoogere standen glaswerk gebruikt werd. Voor een groot deel was dat glaswerk afkomstig uit Venetië en uit het verre Oosten. De glazen, bekers, kannen en flesschen van allerlei vorm en kleur — dikwijls ware kunstvoorwerpen — uit het Oosten, speciaal de producten van Damascus, genoten in de Middeleeuwen in Europa een welverdiende vermaardheid. [1]) Maar ook Venetië had het al spoedig tot een groote hoogte in de techniek der glasfabricage gebracht. Tegen het einde der 13de eeuw waren de glasblazerijen in Venetië zoo talrijk, dat dientengevolge de stad voortdurend aan brandgevaar was blootgesteld. [2]) De Venetiaansche vloten brachten het glaswerk naar de markten van Vlaanderen en Engeland. [3]) De Venetianen en de Genueezen importeerden ook glaswaren uit het Oosten. Vandaar is het onzeker of b.v. het prachtige glaswerk dat Venetiaansche schepen in 1394 in Vlaanderen aanbrachten en dat bestemd was voor Philips den Goeden, Oostersch dan wel Venetiaansch product was. [4]) In 1360 wees het stadsbestuur van Weenen een marktplaats aan voor den verkoop van glas, afkomstig uit Venetië „oder von wan man es herpringet". [5])

Merkwaardig is 't, dat Venetië niet alleen glaswerk uitvoerde naar West- en midden-Europa maar ook naar het Oosten. Daar vonden nl. de Venetiaansche glasblazers een goede afzetmarkt voor gekleurde glasparels en valsche edelsteenen. [6]) Ook in het Noorden kunnen we hier en daar uitvoer van glas, zij het dan ook niet in groote hoeveelheden, constateeren. Zoo werd in 1369 uit Hamburg 66 centenaar en 6 „Schove" glas uitgevoerd. [7])

In de tolregisters der *latere* Middeleeuwen wordt het glas dikwijls als handelsartikel genoemd. Dat is o.a. het geval in de tolregisters van Bazel en Straatsburg (15de eeuw); zij onderscheiden o. a. *vensterglas*, *spiegelglas* en *drinkglazen*, terwijl het register van Straatsburg bovendien nog „Venediger Schiben" en brillen noemt. [8])

Al mag men dus voor het handelsverkeer der eigenlijke Middeleeuwen aan het glas geen groote beteekenis toekennen, een bescheiden rol heeft het toch steeds in het interlokaal verkeer vervuld.

OLIE EN ZEEP. De *olijfolie* van Spanje en Zuid-Frankrijk was een gewild artikel op de Vlaamsche markten, waar ze o.a werd afgezet aan de kooplieden der Hanze-steden. [9])

Vicko von Geldersen dreef veel handel in olie, die hij uit Vlaanderen betrok. [10]) Zelfs op de markten van Schonen werd olijf-olie verhandeld. [11])

---

1) Heyd II, p. 710/11. 2) Labarte III, p. 378.

3) Gibbins, The History of commerce in Europe, p. 79. Op de beroemde mis van Stourbridge, bij Cambridge, werd door de kooplieden van Venetië en Genua o.a. glaswerk verkocht. Zie ook Schanz, Englische Handelspolitik I, p. 127.

4) Labarte III, p. 379.

5) Von Below, Hist. Zeitschr., bd. 86, p. 52. 6) Heyd II, p. 711; Labarte III, p. 379.

7) Nirrnheim, Pfundzollbuch, p. XLIII.

8) Schulte I, p. 697, Eckert p. 47. Ook een tolregister van Ulm noemt vensterglas. Nübling, p. 441.

9) Reeds in de tolregisters van Brugge en Damme wordt de Zuid-Europeesche olijfolie genoemd. Bahr, p. 155.

10) Das Handlungsbuch Vickos von Geldersen, p. LXII.

11) Schäfer, Das Buch des Lübeckischen Vogts, p. LXV.

De in- en uitvoer van olie was ook te Lübeck niet onaanzienlijk.[1]

Ook uit Italië werd olijfolie uitgevoerd. Reeds het tweede stadrecht van Augsburg (1276) vermeldt invoer van olie, die waarschijnlijk als Italiaansche olijfolie moet worden beschouwd.[2] Eveneens werd dit artikel in Ulm verhandeld.[3]

Uitvoer van olie uit Italië blijkt ook uit de tolregisters; het 14de eeuwsche tarief van Como o.a. stelt voor de „oley olivarum" een zekere som als tol vast „si ducatur ultra partes Ultra-montanes."[4]

Was nu echter in West-Europa ook *inlandsche* olie een artikel van het interlokaal verkeer? Dat was ongetwijfeld het geval maar de geraadpleegde literatuur levert daarover betrekkelijk weinig gegevens. De 15de eeuwsche tolregisters, o.a. die van Bazel en Straatsburg, onderscheiden gewone olie en olijfolie.[5] Maar ook de olie, die omstreeks 1330 de kramers van Anklam plachten te verkoopen,[6] was misschien inlandsche olie. In 1360, bij beslechting van een twist tusschen de Vlaanderen-vaarders en de kramers, maakte de Raad van Rostock verschil tusschen de olie, die uit overzeesche gewesten en die, welke uit Lübeck, Stralsund of andere naburige plaatsen werd aangevoerd; de Vlaanderen-vaarders mochten nl. alleen de eerste en détail verkoopen.[7] Het is mogelijk, dat de olie, die uit naburige plaatsen kwam, aldaar geslagen was maar het kan ook zijn, dat deze olie door de burgers van Lübeck, Stralsund enz. uit Vlaanderen gehaald was.

In elk geval weten we, dat in het gebied van den beneden-Rijn de olie-slagerij een belangrijk exportbedrijf was. Steden als Rees, Emmerik, Kleef, Kalkar, Nijmegen en 's Hertogenbosch produceerden veel olie, zoowel lijn- als raapolie.[8] Het stadsbestuur van Keulen hield toezicht op de in- en doorgevoerde olie.

Wat Zuid-Duitschland betreft vermeldt Nübling, dat de olie-slagerijen van Ulm van ouds beroemd waren en voor export werkten.[9]

Omtrent den *zeephandel* zijn de berichten al evenmin overvloedig. Het is echter niet te betwijfelen, dat zeep vrij dikwijls in het interlokaal verkeer voorkwam. Zeep wordt genoemd in de kramerverordening van Anklam[10] en komt voor onder de waren, die op de markt van Schonen verhandeld werden.[11] Op de Vlaamsche markten werd zeep vooral door de Lombarden aangevoerd, zooals o.a. uit oorkonden van 1304 en 1380 blijkt.[12] De Hanze-kooplieden verzonden soms zeep uit Brugge naar het Oostzee-gebied; zoo behoorden tot de lading van een schip dat omstreeks 1394 van het Zwin naar Danzig voer, behalve zout, wijn en lakens ook 11 tonnen zeep.[13] Echter wordt zeep in de Hanze-oorkonden niet dikwijls genoemd. De

---

1) Wendt, tabel II, b. 1 en 2. 2) Eckert, p. 35 en 42. 3) Nübling, p. 437.
4) Schulte I, p. 713 en II p. 117.
5) Schulte I, 713. De tolregisters van Bern en Rothenburg noemen alleen olie in 't algemeen. Het tarief van het koopbuis van Constanz van 1391 zegt ook alleen „ain sôm öles git 4 den. ze husgelt, 6 den. zoll; und ain burger git 2 den. husgeltz", Schulte II, 228.
6) Klöden I, p. 32. 7) H. U. B. III, 474. 8) Kuske, Hans. Gesch.-blätter XV, p. 304/5.
9) Nübling, p. 437. 10) Klöden I, p. 32. 11) Schäfer, Buch des Lüb. Vogts, p. LXV.
12) Bahr, p. 138.
13) H. U. B. V, 163. Zeep in een schip van Rostock (1362). H. U. B. IV, 36. Zeep in een schip op weg van Danzig naar Stokholm (1431). H. U. B. VI, 900 enz.

Lübecker koopman Johan Wittenborg verkocht in 1553 een ton zeep te Brugge.[1]

Uit Italië werd ook over de Alpen zeep geëxporteerd, vooral de fijne toiletzeep van Genua en Venetië.[2] Te Ulm en te Leipzig werd door de kramers Venetiaansche zeep verkocht.[3] Eveneens wordt in het koophuisreglement van Straatsburg van 1401 en in dat van Worms (1450) zeep als handelsartikel genoemd.[4]

De zeep, die in Zuid-Italië, vooral in Apulië, werd vervaardigd, werd door de kooplieden van Venetië en Florence naar Konstantinopel en verder naar het Oosten uitgevoerd.[5] In Duitschland en Frankrijk waren waarschijnlijk ook wel plaatsen, wier zeepziederij voor export werkte, maar de geraadpleegde literatuur bevat daarover geen gegevens.[6]

Hoewel onze gegevens niet overvloedig zijn, kunnen we toch wel constateeren, dat zoowel de olie- als de zeephandel uitgebreider waren dan men uit de beschrijving, die Bücher van het middeleeuwsche stadsleven geeft, zou opmaken.

PERKAMENT EN PAPIER. Het ligt voor de hand, dat dergelijke speciale bedrijven als het perkamentmaken en later de papierfabricage niet in alle, althans niet in alle kleinere steden werden uitgeoefend. In het interlokaal verkeer zullen dus perkament en papier wel niet ontbroken hebben.

Evenwel moet wederom geconstateerd worden, dat onze gegevens over deze handelsartikelen niet talrijk zijn.

We vernemen, dat de perkamentmakers van Lübeck voor vele andere plaatsen in het Noorden in de behoefte aan dit artikel voorzagen.[7] Hoewel in Goslar blijkbaar wel een perkamentmaker was, werd daar in de 14de eeuw ook door de kramers geïmporteerd perkament verkocht.[8] Ook in verscheidene Zuid-Duitsche steden behoorde perkament blijkbaar tot de handelsartikelen der kramers.[9]

Op de Lendit, de beroemde mis, die jaarlijks op de vlakte van Saint-Denis bij Parijs werd gehouden, mochten de handelaren in perkament hun waar niet verkoopen alvorens de rector der Parijsche Universiteit

---

1) Handlungsbuch, p. 18, no. 74.

2) Schulte I, p. 715. In 1423 beweerde de doge Moncenigo, dat de Lombardische kooplieden jaarlijks in Venetië zeep kochten voor een waarde van 250000 ducaten. Schanz I, p. 126, noot 4.

3) Eckert, p. 42; Moltke, Die Leipziger Kramer-Innung. p. 90.

4) Eckert, p. 45 en 48. Ook in de tolregisters van Bazel wordt zeep genoemd; Geering, p. 140.

5) IJver, p. 105 en 142. Zuid-Italië voerde ook wel olie uit.

6) Wel vernemen we, dat uit Marseille zeep werd geëxporteerd maar het blijkt niet waar die vervaardigd werd. Levasseur, p. 160. Een Nederlandsche stad die, althans in de 15de eeuw, zoowel olie als zeep voor export produceerde was Amsterdam. Zie volgende hoofdstuk.

7) Schäfer, Die Hanse-städte, p. 216. 8) Klöden I, p. 36.

9) Eckert, p. 38 en 44. Later toen het perkament weinig meer gebruikt werd en dus nog slechts in enkele steden vervaardigd werd, moest men het vanzelf meestal van elders betrekken. Het perkament, dat men te Bazel nog noodig had, werd in het laatst der 15de en begin 16de eeuw ingekocht op de markt van Zurzach; Geering, p. 235 en 343. In het begin der 16de eeuw bezocht de „permenter" Ulrich Friese uit Augsburg de mis van Nördlingen, waar hij behalve perkament ook *boeken* verkocht. Ibid p. 324.

ten behoeve van dit lichaam den noodigen voorraad had ingeslagen. [1])

In de 14de en 15de eeuw werd het perkament meer en meer door het *papier* verdrongen. Vooral het papier uit Noord-Italië was reeds in de 14de eeuw op vele buitenlandsche markten een gewild artikel. Het papier, dat volgens de verordening voor den specerijenhandel te Brugge van 1304 en volgens het Lombardenstatuut van 1380 in Vlaanderen werd verhandeld, werd blijkbaar door de Italiaansche kooplieden aangevoerd. [2]) We vinden echter slechts zelden vermeld, dat dit Italiaansche papier door de kooplieden der Hanze verder naar de Noord-Duitsche steden werd getransporteerd. [2]) Wel kwam het Lombardische papier langs een anderen weg, nl. over de Alpen, in Duitschland. Het wordt o.a. vermeld in de tolregisters, van Constanz, Bern, Bazel, Luzern, Worms en Straatsburg. [3]) In Augsburg vinden we voor het eerst in 1321 het papier vermeld; het was een importartikel, want papiermakers waren toenmaals in deze stad nog niet gevestigd. [4]) Trouwens nog in het laatst van de 14de eeuw mocht in Augsburg voor officieele akten alleen maar perkament gebruikt worden. [4]) Langzamerhand begon men ook in Zuid-Duitschland papier te fabriceeren, in Ravensburg misschien reeds in het begin der 14de eeuw. [5]) Omstreeks 1400 werd in Constanz veel papier uit Ravensburg verkocht. [5]) In Neurenberg werd in 1390 een papiermolen gebouwd, [5]) terwijl in Bazel in 't begin der 15de eeuw het handwerk der perkamentmakers door de papierindustrie verdrongen werd. [6]) Vooral het papier van Bazel verkreeg in den loop der 15de eeuw een groote beroemdheid en werd in groote hoeveelheid uitgevoerd. [7])

Ook in Noord- en Midden-Duitschland werd in de 14de eeuw reeds veel papier gebruikt. In 1330 was het in Anklam een importartikel der kramers. [8]) Dat was ook 't geval te Lübeck, waar in 1353 aan vreemdelingen verboden werd om papier te verkoopen bij minder dan een riem tegelijk. [9]) Of toenmaals in Noord-Duitschland ook reeds papier werd vervaardigd, is mij niet bekend.

Het Italiaansche papier was ook in Frankrijk niet onbekend; zoo dreven o.a. de gebroeders Bonis, kooplieden te Montauban (14de eeuw), handel in Lombardisch papier. [10]) Reeds vroeg werd ook in Frankrijk papier gefabriceerd. Het papier van de stad Troyes was in de 14de eeuw al zeer beroemd; [11]) het werd o.a. op de Vlaamsche markten verkocht en vond vandaar zijn weg naar elders. In het „Débat des héraults d'armes de

---

1) Pigeonneau I, p. 209. Dit privilege wordt het eerst in 1291 vermeld. Jaarlijks kwam de rector der Universiteit, in groot ornaat en gevolgd door alle studenten, naar naties verdeeld, de plechtige opening van de Lendit bijwonen. Deze plechtigheid had altijd veel bekijks maar veroorzaakte dikwijls wanordelijkheden, omdat de vroolijke universitaire jeugd er behagen in schepte de vrouwen te molesteeren en met de burgers te vechten. Ook op de markten van Champagne werd perkament verkocht; Bourquelot I, p. 305.

2) Bahr, p. 154.

3) Schulte I, p. 706. Schulte constateert dan ook dat papier „weit mehr als man bisher annahm, Gegenstand der Einfuhr aus Italiën war." 4) Eckert, p. 37.

5) Nübling, p. 447. Ook de kramers van Leipzig verkochten in de 15de eeuw papier uit Ravensburg; Moltke p. 89.

6) Geering, Handel und Industrie der Stadt Basel, p. 235. 7) Ibid, p. 287 e.v. 8) Klöden I, p. 33. 9) H. U. B. III, 682. 10) Levasseur, p. 169.

11) Verg. Briquet, Les filigranes, dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600.

France et d'Angleterre" roemt de kampioen van Frankrijk, behalve den Franschen wijn, het graan, het zout, het laken, het linnen, de tapijten en het goudsmidswerk, ook het mooie papier, dat Frankrijk produceert. [1]) In het binnenland werd door de „merciers" o.a. in papier gehandeld. [2])

In deze rubriek kan ook nog gewezen worden op den handel in gekleurde *prenten* en *speelkaarten*, die in Neurenberg, Augsburg en Ulm vervaardigd werden. [3]) Aanvankelijk betrof het alleen prenten met afbeeldingen van heiligen maar spoedig kwam daarbij het vervaardigen van kaarten voor het kaartspel. Omstreeks 1361 verkochten de Neurenbergers zulke „lettrenes" in Vlaanderen; [4]) het is echter niet uit te maken of dit prenten met afbeeldingen van heiligen of speelkaarten waren. Vooral in Ulm legde men zich toe op het maken van speelkaarten; omstreeks 1397 was de uitvoer van deze speelkaarten reeds aanzienlijk. [5]) Ook naar Italië, zelfs naar Sicilië, vond deze export plaats. In 1441 werd te Venetië geklaagd over den grooten invoer van Duitsche kaarten en prenten. [5])

Vooral de geconstateerde uitgebreide papierhandel is weinig in overeenstemming met de theorie van Bücher.

WIJN, BIER EN MEDE. Bier wordt door Bücher in 't geheel niet als handelsartikel vermeld, wijn alleen voor de Noord-Duitsche steden. Bestond er dan o.a. in Zuid-Duitschland geen wijnhandel? Wel degelijk; steden als Straatsburg, Neurenberg en Ulm zijn vanouds centra van wijnhandel geweest. [6]) Straatsburg verzond vooral de wijnen uit den Elzas langs den Rijn over Keulen naar Vlaanderen en Engeland. Neurenberg dreef handel naar alle richtingen; zoowel met Hongarije en Italië als met Zwitserland en de Nederlanden stond deze stad in verbinding. Niet alleen de inheemsche wijn van het Frankenland werd door Neurenberg in den handel gebracht maar ook Italiaansche en Grieksche wijnen werden over Neurenberg en Erfurt in Duitschland geimporteerd. [7]) Ulm verzond veel wijn uit Beieren langs de Donau over Regensburg naar Oostenrijk en Hongarije. [8]) Reeds in de 13de eeuw was de wijnhandel van Ulm van beteekenis. [9]) Nog vroeger reeds gingen de wijnen uit den Elzas en uit het Moezelgebied den Rijn af naar Keulen. [10]) De wijnhandel van Keulen is heel oud. In de 12de eeuw dreven de Keulsche kooplieden reeds een levendigen wijnhandel op Engeland; in een oorkonde van 1157 bepaalde koning Hendrik II van Engeland, dat de wijn, die de Keulenaars in Londen invoerden, tegen denzelfden prijs verkocht mocht worden als de Fransche wijn. [11]) Naar Vlaanderen werd de Rijnwijn in de 12de eeuw voornamelijk door Vlaamsche handelaars gebracht. [12]) Sedert de 13de eeuw verschijnen echter wijnhandelaren uit Keulen, Duisburg, Aken en Münster in Vlaanderen, waar zij niet alleen en gros verkochten maar ook het recht hadden in eigen wijntaveernen te tappen. [13])

---

1) Aangehaald bij Levasseur, p. 162. 2) Pigeonneau I, p. 338. 3) Hüllmann I, p, 381 e.v.
4) Ibid, p. 382. 5) Nübling, p. 445.
6) Hartmeyer, Der Weinhandel im Gebiete der Hanse im Mittelalter, p. 76.
7) Ibid, p. 77. 8) Nübling, Ulms Weinhandel im Mittelalter, p. 11.
9) Ibid, p. 9. 10) Bächtold, p. 76, 112 en 304. 11) H. U. B. I, 13. 12) Bächtold, p. 305.
13) Bahr, p. 132.

In de bekende „Ratskeller" der Noord-Duitsche steden werden de meest verschillende wijnsoorten aangetroffen; aanvankelijk alleen Rijnwijnen maar in de 14de en 15de eeuw ook Fransche, Italiaansche, Spaansche en Grieksche wijnen. [1]) Hoe kwam de wijn in Noord-Duitschland? Voor een deel direct uit het gebied van den boven-Rijn over Frankfort en Erfurt naar Lübeck. [2]) Daar het transport dan echter gedeeltelijk over landwegen geschieden moest en dit toen groote bezwaren meebracht, ging het grootste gedeelte eerst de rivier af naar de Hollandsche en Vlaamsche havens om vandaar verscheept te worden naar Noord-Duitschland. [3])

Ook de Zuid-Europeesche wijnen werden meestal uit Vlaanderen en Holland betrokken. In de 14de en 15de eeuw zeilen de vloten der Hanze ook direct naar Frankrijk, waar zij in de baai van Bourgneuf en in de havens van La Rochelle en Bordeaux zout en wijn inladen. [4]) Zelfs in Spanje verschijnen dan de schepen der ondernemende Hanze-kooplieden. [5]) Vooral Danzig had een groot aandeel in de scheepvaart naar Frankrijk en Spanje.

Uit de Oostzee-steden werd wederom wijn geëxporteerd naar Rusland en Polen. [6]) In Scandinavië werd waarschijnlijk reeds in de 12de eeuw door de Duitschers wijn ingevoerd; [7]) toen de bekende nederzettingen in Bergen en op Schonen ontstaan waren, werd daar steeds door inwoners der Hanze-steden wijn getapt. [8])

Van ouds reeds leverde Frankrijk veel wijn aan Engeland; in 1154 werd in Engeland een maximumprijs voor den verkoop van Franschen wijn vastgesteld. [9]) In 1299 kwamen 173 schepen, geladen met wijn, uit Bordeaux te Londen aan; in 1372 kwamen 200 Engelsche schepen, geladen met ijzer en wol, te Bordeaux als terugvracht wijn halen. [9]) In de 14de en 15de eeuw maakten de Hanze-steden zich voor een groot deel meester van den tusschenhandel in wijn tusschen Frankrijk en Engeland, terwijl zij ook uit de havens van Holland en Vlaanderen Rijnwijn naar Engeland verscheepten. [10])

Spaansche wijn wordt al in de 13de eeuw te Brugge vermeld. [11]) Volgens Hartmeyer waren wijnsoorten als romanije en malvazije, die in de Middeleeuwen zeer geliefd waren, meestal uit Spanje afkomstig. [12])

Italië had een aanzienlijken wijnexport over de Alpen naar Duitschland. Niet alleen Italiaansche maar ook Grieksche wijnen kwamen langs dezen weg in Midden- en West-Europa. [13])

Uit dit overzicht blijkt dus de onjuistheid van de bewering van Bücher, dat de wijnhandel alleen voor de Noord-Duitsche steden van belang was.

---

1) Hartmeyer, p. 114 e.v. Ook Frankforter kooplieden namen aan dezen handel deel. Dietz, p. 167. Ook wijn uit Brandenburg en uit Guben werd in de Oostzee-steden verkocht. Schäfer, Die Hanse-städte, p. 194; Hartmeyer, p. 7 en 109.
2) Hartmeyer, p. 33.
3) Hartmeyer, p. 17 en 42/3 4) Ibid, p. 37 e.v. 5) Ibid, p. 35. 6) Ibid, p. 45 e.v.
7) Bächtold, p. 265. 8) Hartmeyer, p. 27 e.v. 9) Levasseur, p. 153.
10) Hartmeyer, p. 15/16; Kunze, p. XLV. 11) Häpke, p. 146.
12) Hartmeyer, p. 116. Oorspronkelijk was waarschijnlijk althans de malvazije een Grieksche wijnsoort.
13) Schulte I, p. 149 en 150.

Bier. Wonderlijk, dat Bücher het bier niet als handelsartikel noemt! Immers, de bierhandel was, althans in Noord-Europa (v.n. in Noord- en West-Duitschland, de Nederlanden, Engeland en Scandinavië) zeer belangrijk. Vooral de Noord-Duitsche steden hadden een aanzienlijke exportbrouwerij. In de eerste eeuwen der stedelijke ontwikkeling muntte vooral de stad Bremen uit in de bierbrouwerij, zoodat men toenmaals „bij der see van anders nenen bere to seggene" wist. [1]) In Vlaanderen was in de 13de eeuw het Bremer bier bijzonder geliefd. [2]) Bij de bekende processie van het Heilige Bloed te Brugge werd vanwege de stad aan de trompetters Bremer bier geschonken. [2]) Maar reeds in het begin der 14de eeuw werd de concurrentie van Hamburg, Wismar en Lübeck noodlottig voor den bier-export van Bremen. [3]) Wat den export van bier naar West-Europa betreft nam Hamburg al spoedig de eerste plaats in. De invoer van Hamburgsch bier in Vlaanderen was omstreeks 1370 zoo sterk, dat de Vlaamsche brouwers in dat jaar een invoerverbod wisten te verkrijgen, dat echter niet lang van kracht is gebleven. [4]) Van den grooten invoer van Hamburgsch bier in Noord-Nederland zal in het volgende hoofdstuk worden gesproken. Uit de Vlaamsche en Hollandsche havens werd het Duitsche bier voor een deel ook weer verzonden naar Engeland, Frankrijk en West-Duitschland. [5]) Vooral in Engeland werd veel Duitsch bier ingevoerd. [6]) In 1369 exporteerde Hamburg over zee voor een bedrag van 62516½ Mrk. lüb. aan bier. [7]) Maar niet alleen over zee; ook langs de Elbe en zelfs per as over de landwegen gingen de biertransporten. [8]) In Hildesheim en in Brunswijk, in Wezel en in Dortmund, overal werd het zware Hamburgsche bier als een lekkernij beschouwd. [9])

Ook de Wendische Oostzee-steden als Wismar, Stralsund, Rostock en Lübeck hadden een belangrijke exportbrouwerij. Hoewel het bier van deze steden ook wel in Vlaanderen kwam, waar het bekend stond als het „Oostersche" bier, werd het toch voornamelijk naar de Skandinavische landen uitgevoerd. [10]) Terecht zegt Wolf Bing, dat het bier der Oostzeesteden voor Skandinavië dezelfde beteekenis had als het Hamburgsche bier voor de Nederlanden. De schippers der Zuiderzee-steden, die naar Bergen voeren, liepen dan ook dikwijls eerst de haven van Wismar, Stralsund of Rostock binnen om bier in te laden. [11])

Hoewel de Duitsche exportbrouwerij voornamelijk in de zee-steden gevestigd was, waren er toch ook wel eenige landsteden — o.a. Eimbeck, Bernau en Maagdenburg — wier brouwerij van veel meer dan lokaal belang was. [12]) Het bier van Bernau vond zelfs afzet tot in Oost-Pruisen, Zweden en Engeland.

---

1) Bewoordingen van de kroniek van Gerhard Rijnesberch en Herbord Schene, aangehaald bij Häpke, p. 95.

2) Häpke, p. 94. 3) Bahr, p. 134, Häpke, p. 95; Wolf Bing, Hamburgs Bierbrauwerei vom 14. bis zum 18. Jahrhundert, p. 10.

4) Bahr, p. 134. 5) Bing, p. 14. 6) Kunze, p. XLV.

7) De uitgevoerde hoeveelheid bedroeg: 111½ last, 10150½ voeder, 256 tonnen en 5 vaten. Volgens N. is 1 last = 2 voeder en 1 voeder = 6 tonnen; Nirrnheim, Das Hamb. Pfundzollbuch, p. XXXVII.

8) Bing, p. 7. De Hamburger bierhandelaren dreven in hoofdzaak alleen *groothandel*, p. 21.

9) Ibid, p. 7 en 13. 10) Bahr, p. 134 en Bing, p. 17.

11) Bing, p. 17. 12) Hüllmann I, p. 273; Bing, p. 5.

In de steden langs den Rijn werd het bier van Duisburg veel gedronken. De kleine steden in de buurt van Keulen als Deutz, Mülheim, Neusz, Kaiserswerth en Kalkar importeerden veel bier in Keulen; in den loop der 15de eeuw verbiedt het stadsbestuur van Keulen in het belang der stedelijke brouwerij telkens den import van deze biersoorten maar blijkbaar zonder blijvend succes.[1]) De Keulsche brouwerij zelf was geen exportbedrijf.[2])

In de Zuidelijke Nederlanden waren plaatsen als Gent, Nivelles, Eecloo, enz. bekend door haar bier-export.[3]) De talrijke brouwerij-steden van Noord-Nederland worden in het volgende hoofdstuk behandeld.

De export van bier uit Engeland was, naar het schijnt, niet heel groot. Toch werd in Vlaanderen de Engelsche ale wel gedronken.[4])

Het is opvallend, dat in de literatuur over den middeleeuwschen handel van Zuid-Duitschland en van Zuid-Europa in 't algemeen het bier zoo zelden als handelsartikel wordt genoemd. In die streken was de brouwerij blijkbaar slechts van lokale beteekenis. Zelfs in Zuid-Duitschland was in de Middeleeuwen het bier nog volstrekt niet, zooals tegenwoordig, de algemeene volksdrank.[5])

Ten slotte moet nog vermeld worden, dat ook de oude honigdrank, de *mede*, een, zij het dan ook bescheiden, rol vervulde in het interlokaal verkeer. De zoete Zuid-Europeesche wijnen waren in de grootere steden wel te krijgen, maar waren zeer duur[6]); vandaar bestond er behoefte aan een goedkooperen zoeten drank. In die behoefte voorzag de mede.

Uit Beieren kwamen waarschijnlijk de zendingen mede, die tegen het einde der 12de eeuw langs de Donau door Oostenrijk vervoerd werden.[7]) In enkele noordelijke steden als Danzig en Riga waren brouwerijen, wier mede over zee verzonden werd.[8]) In de 14de eeuw werd in de Nederlanden uit Hamburg mede aangevoerd.[9])

MEEL, BROOD EN KOEK. De interlokale handel in meel was waarschijnlijk niet van zeer groote beteekenis, Toch wordt dit artikel te vaak genoemd om het geheel met stilzwijgen te kunnen voorbijgaan. Verscheidene toltarieven vermelden meel als handelsartikel.[10]) Meel behoorde ook tot de waren, die in 1342 door lieden van den graaf van Holstein uit schepen van Rostock werden geroofd.[11]) Eveneens wordt dit artikel in verscheidene andere scheeps-inventarissen genoemd.[12]) Uit Lübeck werd in 1369 meel geëxporteerd ter waarde van 4025 M. lüb.; daarvan ging het grootste deel (ter waarde van 2807 M.) naar de Noorsche handels- en visscherij-stad Bergen.[13]) Ook in Vlaanderen werd soms uit het Duitsche Hanze-gebied meel ingevoerd.[14])

---

1) Kuske, Hans. Gesch.-blätter 1909, band XV, p. 307. 2) Van Loesch I, p. 23.
3) Hüllmann I, p. 271. Verg. H. U. B. IV, p. 953. 4) Bahr, p. 134.
5) Nübling, Ulms Weinhandel im Mittelalter, p. 30. 6) Hüllmann I, p. 274.
7) Hüllmann I, p. 276. 8) Ibid, p. 277. 9) Bahr, p. 134.
10) O.a. het toltarief van Anklam (1302) en het tarief, dat de hertog van Pommeren in 1390 voor de kooplieden van Krakau, Hongarije enz. vaststelde; H. U. B. II, 21 en IV, 1017.
11) H. U. B. II, 726. 12) H. U. B. VIII, 133, 693, 695, 698, 989, enz.
13) Wendt, p. 53 en tabel II b. I. 14) Bahr, p. 126.

De gebroeders Manduel, kooplieden te Marseille (13de eeuw), verzonden o.a. meel naar het Oosten.[1]) Rouaan importeerde in de Middeleeuwen meel uit Engeland.[2])

Het is een bekend feit, dat in de middeleeuwsche steden dikwijls *brood* door de bakkers van het omliggende platteland werd verkocht.[3]) Het is echter niet onwaarschijnlijk, dat onder deze landbakkers zich ook wel eens lieden uit dichtbijgelegen *steden* bevonden hebben. Zoo wordt vermeld, dat te Straatsburg niet alleen bakkers uit de dorpen der directe omgeving maar ook die van verder gelegen plaatsen, o.a. uit Hagenau, kwamen.[4])

Te Parijs kwamen niet alleen de bakkers, die binnen de „banlieue" woonden, maar ook die uit meer verwijderde kleine steden als Corbeil en Montmorency geregeld hun brood verkoopen.[5])

Maar uit den aard der zaak was toch in 't algemeen dit verkeer beperkt tot plaatsen, die in elkaers onmiddellijke nabijheid gelegen waren.

Op de week- en jaarmarkten werd dikwijls door vreemdelingen allerlei soort *koek* verkocht.

De Lübecker „Garbrater" waren gewoon op Schonen ten tijde der markten hun spijzen te verkoopen.[6])

DIVERSE ARTIKELEN. In 't kort moet ik nu nog wijzen op enkele handelsartikelen, die in het voorgaande overzicht niet zijn opgenomen.

Mout wordt meermalen als handelsartikel genoemd.[7]) Eveneens *smout, vet, talg* en *traan*.[8])

Niet onbelangrijk was ook de handel in *valken*. Bij edellieden en edelvrouwen, die de valkenjacht beoefenden, waren vooral de valken uit Noorwegen bijzonder in trek. In Vlaanderen werden dan ook voornamelijk valken uit Noorwegen aangevoerd;[9]) soms echter ook wel uit het Harzgebergte of uit Pruisen.

In 1357 bracht een valkenier uit Königsberg voor een Engelsch koopman een zending van 39 valken te Londen.[10])

Sedert het midden der 15de eeuw werd langzamerhand ook de handel in *boeken* van beteekenis. Reeds in scheepsinventarissen der vijftiger en zestiger jaren worden zoo nu en dan boeken vermeld. Een schip, dat omstreeks 1454 in de Oostzee werd buitgemaakt, had o.a. aan boord „1 kisten, dar weren

---

1) Levasseur, p. 168. 2) Ibid, p. 151.

3) Zie o.a. Gothein, p. 507; Mayer, Lebensmittelpolitik Schlettstadt, p. 96; Dietz, p. 128. Een oork. uit de 13de eeuw vermeldt de komst van vreemde bakkers op de jaarmarkt van Turnhout; H. U. B. III, p. 397.

4) Herzog, Lebensmittelpolitik Strassburg, p. 34.

5) Fagniez, p. 178/9. Terwijl de bewoners der banlieue op verschillende dagen der week in Parijs hun brood mochten venten, was dit volgens een besluit van Philips Augustus, aan de bakkers, die buiten de banlieue woonden, alleen des Zaterdags geoorloofd.

6) Schäfer, Die Hanse-städte, p. 216 en 256.

7) Wendt, tabel II, b 1; Nirrnheim Pfundzollbuch, p. LVI; Kunze, H. A. a. E. p. XLIV.

8) Nirrnheim, Pfundzollbuch, p. LVI; Bahr, p. 137. 9) Bahr, p. 135.

10) H. U. B. III, 373 en 375. Een dienaar van den Engelschen koopman had in Pruisen de valken gekocht. Bij aankomst te Londen beweerde echter de valkenier uit Königsberg, dat de helft aan hem toebehoorde. Dit bleek echter onjuist te zijn.

boeke in, de horen enen scholer to Revel, de het Lawerencius." [1]) In 1461 werden uit een Antwerpsch schip goederen geroofd, die aan Keulsche burgers behoorden; behalve zijde en goudsmidswerk ook „20 libri in theologia et in jure." [2])

Uit Lübeck, waar in het laatste kwartaal der 15de eeuw de boekdrukkunst werd beoefend, werden volgens de tolregisters van 1492—'96 boeken uitgevoerd naar Mecklenburg, Pommeren, Danzig, Stockholm en Denemarken. [3])

De beroemde boekdrukkers en uitgevers van Bazel bezochten geregeld de markten van Frankfort, Leipzig, Nördlingen, Straatsburg en Lyon. [4]) Frankfort was in het begin der 16de eeuw nog de voornaamste markt voor den groothandel in boeken maar werd later als zoodanig door Leipzig verdrongen.

HOOFDSTUK IV

Het interlokaal verkeer in Noord-Nederland

BRONNEN. De literatuur over den middeleeuwschen handel van ons land is niet groot. Aan het werk van Meilink „De Nederlandsche Hanzesteden" konden vele gegevens ontleend worden. Het boek van Posthumus over de Leidsche lakenindustrie verschafte heel wat materiaal voor de paragrafen over den handel in textielwaren, wol en verfstoffen. Veel heb ik ook te danken aan de artikelen van Wilkens „Zur Geschichte des niederländischen Handels im Mittelalter." Ten aanzien van de gilde-wetgeving raadpleegde ik met vrucht de „Schetsen uit de Middeleeuwen" van Muller en het boek van Van Ravesteyn over de economische en sociale ontwikkeling van Amsterdam. Het bekende werk van Blok „Geschiedenis eener Hollandsche stad" geeft over de hier behandelde problemen minder dan men verwachten zou. Aan de werken van Bos en Van Rijswijk over het stapelrecht van Groningen en over dat van Dordrecht, aan de boeken over Stavoren en Groningen van Heeringa en Schepers en aan het werk van Buitenrust Hettema en Telting „Bezoek aan een Nederlandsche stad in de XIVde eeuw" zijn eveneens eenige gegevens ontleend. Van veel nut was mij ook het werk van De Stoppelaar „Het papier in de Nederlanden." Eveneens dat van Baudet „Maaltijd en keuken in de Middeleeuwen." [5])

Overigens berust dit hoofdstuk vooral op de studie van de rechtsbronnen onzer steden, voor zoover deze door de „Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche Recht" en door de „Vereeniging tot beoefening van Overijselsch Regt en Geschiedenis" zijn uitgegeven. [6]) Ook de uitgegeven

1) H. U. B. VIII, 369. 2) H. U. B. VIII, 1021.

3) Bruns, Lüb. Pfundzollbücher van 1492—'96, Hans. Gesch.-blätter van 1908, p. 386.

4) Geering, p. 330 e.v.

5) Ik noem hier alleen de voornaamste, volstrekt niet *alle* geraadpleegde werken. Men zie daarvoor de literatuurlijst.

6) De Keurboeken van Leiden zijn afzonderlijk door Hamaker uitgegeven terwijl het oudste keurboek van Rotterdam door R. Fruin is gepubliceerd in de „Nieuwe Bijdragen voor Rechtsgeleerdheid en Wetgeving", jaargang 1876.

stadsrekeningen van Deventer, Utrecht, Middelburg, Nijmegen en Leiden leverden vele gegevens evenals de gedrukte rekeningen der grafelijkheid van Holland en Zeeland. Eveneens gebruikte ik de bekende oorkondenboeken van Van den Bergh, Van Mieris, Sloet en Blok, de Regesten van Muller en Brom, benevens deel I tot en met VIII der „Hansische Urkundenbücher." Voorts werden geraadpleegd: Sattler, „Handelsrechnungen des Deutschen Ordens" en de „Handlungsbücher" van Vicko von Geldersen en van Wittenborg, uitgegeven resp. door Nirrnheim en Mollwo. Met vrucht raadpleegde ik ook de kerkmeesters-rekeningen der Leidsche St Pieterskerk en der Utrechtsche St Jacobskerk, voor zoover deze gepubliceerd zijn.

Dank zij de vriendelijkheid van den heer H. J. Smit, doctorandus in de Nederl. letteren te Amsterdam, kon ik ook eenige cijfers geven over den invoer van Amsterdam omstreeks het midden der 14de eeuw. De heer Smit heeft nl., bij de studie voor zijn eerstdaags verschijnend proefschrift over den middeleeuwschen handel van Amsterdam, eenige tot dusver onbekende tolregisters van Amsterdam over de jaren 1352—'54 en 1364—'66 ontdekt, waaruit hij mij een en ander heeft medegedeeld. Ook enkele gegevens omtrent de lading der Amsterdamsche schepen, die in de jaren 1439—'41 den tol van Kampen passeerden, heb ik aan den heer Smit te danken. Wat de waren betreft die door kooplieden uit andere steden voorbij den Kamper tol gevoerd werden, heb ik mij tevreden moeten stellen met het overzicht dat Nanninga Uitterdijk daarvan in deel IX der „Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel" heeft gepubliceerd.

Over het algemeen heb ik mij beperkt tot de studie der gedrukte bronnen. Immers raadpleging der talrijke manuscripten, die nog licht kunnen verschaffen over den middeleeuwschen handel van ons land, zou op zich zelf jarenlange studie vereischen. Er is nog materiaal genoeg voorhanden voor verschillende monografieën over den handel van bepaalde plaatsen en landstreken. Eerst als dat materiaal op die wijze verwerkt is kan een samenvattende geschiedenis van den Nederlandschen handel geschreven worden. De lezer gelieve dan ook in het oog te houden dat schrijver dezes volstrekt niet de bedoeling heeft in dit hoofdstuk een middeleeuwsche handelsgeschiedenis van Nederland te geven, maar slechts een — vanzelf onvolledig — overzicht van het interlokaal verkeer, voor zoover dat noodig is ter beoordeeling van de theorie van Bücher.

Meer dan de beschikbare literatuur het mij in het vorige hoofdstuk mogelijk maakte, kon ik hier ingaan op de kwestie der protectionistische wetgeving en op die betreffende het onderscheid tusschen groot- en kleinhandel.

A GRONDSTOFFEN, LANDBOUWPRODUCTEN ENZ.

GRAAN. De gesteldheid van den bodem maakte voor vele Nederlandsche steden, van haar ontstaan af, graantoevoer van elders tot een noodzakelijkheid. Een Arabisch reiziger uit de 10de eeuw vond het merkwaardig dat in de omstreken van Utrecht korenbouw geheel ontbrak. [1]) Het staat

1) G. Jacob, Ein arab. Berichterstatter aus dem 10 Jahrh., aangehaald bij Bächtold, Der norddeutsche Handel, p. 56.

vast dat al in de 9de eeuw de Friesche handelaars het graan uit den Elzas langs den Rijn naar ons land brachten en het is waarschijnlijk dat dit ook reeds vroeger geschiedde. [1])

Voor het tijdvak van opkomst en bloei der steden is één der oudste bewijzen voor het bestaan van een levendigen graanhandel het bekende Utrechtsche toltarief van 1122, dat echter volgens Oppermann van 1178 dateert. [2]) In deze oorkonde wordt het tolgeld vastgesteld voor hen, „qui de supra Dusburg veniunt annonam afferentes," zoowel als voor degenen „qui autem a locis infra Dusburg constitutis venerint." [3]) De Utrechtsche kooplieden, die al in het begin der 12de eeuw geregeld Coblenz passeerden (blijkens het toltarief van 1104), zullen ook toen wel reeds op de terugreis hun schepen, behalve met wijn, steenen en hout, ook met graan hebben bevracht. Uit de tolregisters van Lobith blijkt dat ook in de 14de en 15de eeuw veel rogge en tarwe, vn. afkomstig uit de omgeving van Dusseldorf, Kaiserswerth, Kleef en Goch, langs den Rijn werd ingevoerd. [4])

Groningen heeft van ouds veel rogge uit Westfalen betrokken. Reeds de kroniek van Emo vermeldt, voor het jaar 1250, aanvoer van graan per schip „de aliis terris". [5]) Betrokken Groningen en Friesland in de 13de eeuw ook graan uit Engeland? Het is niet onmogelijk. Immers in 1224 werden te Lynn schepen uit Staveren en Groningen, met graan en mout geladen, aangehouden. Hetzelfde gebeurde in 1249 met vier met koren geladen schepen van Simon van Staveren c.s., wegens overtreding van een door den koning van Engeland uitgevaardigd verbod van uitvoer van graan. [6]) Meilink vermoedt echter dat dit graan voor Noorwegen bestemd was. [7])

In het vorige hoofdstuk werd reeds vermeld dat al in de 12de en in het begin van de 13de eeuw graan uit Noord-West-Duitschland in Vlaanderen werd ingevoerd. Geen wonder dat een stad als Aardenburg, in alle opzichten zoo nauw met het eigenlijke Vlaanderen verbonden, ook aan dit verkeer deelnam. In 1238 verminderde Graaf Adolf van Holstein voor de burgers van Aardenburg het ongeld op graan met de helft en stelde voor de verschillende graansoorten het tolrecht vast. [8]) Een groote vlucht nam de graantoevoer uit Noord-Duitschland toen in de tweede helft der 13de eeuw de Ommelandvaart, d.w.z. de directe vaart van de Oostzee in de Noordzee, gebruikelijk werd. [9]) Ook de stad Dordrecht kreeg daarvan haar deel. Dat blijkt o.a. uit de tolrol van 1287 [10]) en uit de merkwaardige post waarmee de Dordtsche stadsrekening van 1284 begint nl. de aankoop van

1) Poelman, Geschiedenis van den handel van Noord-Nederland gedurende het Merovingische en Karolingische tijdperk, p. 72.

2) Oppermann, Untersuchungen zur Gesch. von Stadt und Stift Utrecht, Westdeutsche Zeitschr. XXVII, p. 202 e.v.

3) H. U. B. I, 8.

4) Meilink, De Nederlandsche Hanzesteden tot het laatste kwartaal der XIVe eeuw, p. 291.

5) Schepers, Groningen als Hanzestad, p. 27 en 28.

6) H. U. B. I, 160 en 374; Heeringa, Het oude Stavoren, p. 36.

7) Meilink, p. 97 en 220. Dat echter soms ook wel Engelsch graan in Noord-Nederland werd ingevoerd blijkt o.a. uit een oorkonde van 1343, een bevel om 40 malter graan bestemd voor Gelderland, die 2 personen in New-Castle geladen hadden en die geconfisceerd waren, vrij te geven. H. U. B. II, Anhang 77.

8) H. U. B. II, 734. 9) Meilink p. 97. 10) H. U. B. I, 1033.

stadswege van een groote hoeveelheid rogge bij een koopman uit Rostock.[1]) In 1276 tracht Floris V de kooplieden van Kampen, Zwolle, Deventer en Wilsum over te halen om in plaats van te Brugge in Dordrecht ter markt te komen en verleent hun daarom voorrechten o.a. ten aanzien van hun graanhandel.[2]) Een dergelijk privilege werd in 1277 aan Hamburg[3]) en in 1298 aan Groningen verleend.[4]) Dat ook reeds in de 13de eeuw de Dordtsche kooplieden het aangevoerde graan verder de Maas op brachten blijkt uit het verdrag dat in 1285 de heer van Kuik sloot met de poorters van Dordrecht over den tol te Kuik aan de Maas. Daarin lezen we o.a.: „Item welkerhander coren, dat zy op voeren, des sullen sy gheven twee maten, die men heet honich maten van den besten coorne dat zy voeren, ende drie deniers Coels, ende ter utvaert niet van den coorne."[5]) Dat de Dordtsche graanhandel in de 14de en 15de eeuw van zeer groote beteekenis was, is bekend genoeg. Het is dus niet noodig daarover veel te zeggen; alleen wil ik er op wijzen dat in het Keurboek van 1401 telkens sprake is van „coorn, dat van der zee coomt".[6])

In den loop der 14de eeuw werd ook Amsterdam meer en meer een stapelplaats voor het graan der Oostzeelanden. Uit de tolregisters van 1352—'54 en 1364—'66 blijkt dat toen te Amsterdam reeds heel wat graan werd aangevoerd, echter vn. uit Hamburg.[7]) Later ontstonden ook levendige handelsbetrekkingen tusschen Amsterdam en Danzig.[8]) Amsterdam was in de 15de eeuw de korenschuur van Noord-Nederland. In een Amsterdamsche

---

1) Dozy, De oudste stadsrekeningen van Dordrecht, p. 1 en 13. De rogge werd aangekocht voor 138 l. en 8 s. Dit graan werd blijkbaar op krediet gekocht bij wijze van leening „omme dat heme grote scult anquam van dien ghenen die voor heme Scepenen ende Raet waren." Het werd dan ook dadelijk verkocht voor 136 l. 36 s. en 9 d. Zie ook Oppermann, „Holland unter Graf Florens V" in Studium Lipsiense, Ehrengabe Karl Lamprecht dargebracht, p. 115. Een dergelijke eigenaardige methode om aan geld te komen werd in de Middeleeuwen ook later nog wel gevolgd. In 1408 kocht de stad Brugge herhaaldelijk groote hoeveelheden peper op krediet van de Genueezen om ze direkt aan de Hanzekooplieden tegen baar te verkoopen. H. U. B. V, 853.

2) Van den Bergh, Oorkondenboek van Holland en Zeeland II, 321.

3) H. U. B. I, 802. 4) H. U. B. I, 1277. 5) Van den Bergh II, 564.

6) Fruin, De oudste rechten der stad Dordrecht en van het baljuwschap van Zuid-Holland I, p. 42. Een arbeidsdeeling werd vastgesteld tusschen de makelaars „van der zee" en die „opt lant." Geen koopman of makelaar mag „varen tegens die koggen, die comen uter zee, boven Ghalgoort" en ze mogen ook niet varen naar een kogge, vòòrdat die ankervast is. Zie verder over den Dordtschen graanhandel; Van Rijswijk, Geschiedenis van het Dordtsche stapelrecht" en Kurt Stahr, Die Hanse und Holland.

7) Mededeeling van den heer Smit.

8) De gegevens over de betrekkingen tusschen Amsterdam en Danzig zijn voor de 14de eeuw niet overvloedig. Vandaar is interressant een schrijven van Danzig aan Amsterdam van 1379. Danzig verzoekt terugbetaling van 30 Nobel, die ten onrechte te Amsterdam van een Danziger schipper zijn gevorderd. Danzig dreigt anders het bedrag te zullen intrekken van Amsterdamsche schippers en kooplui die te Danzig zijn. De schipper had goederen aan boord van één koopman uit D. en twee kooplui uit A. Door noodweer gedwongen was hij te Hamburg binnengevallen. Eèn der Amsterdamsche kooplui was afwezig, de beide anderen besloten hun *tarwe* en andere goederen te Hamburg te verkoopen, Toen de derde koopman „ad bona sera reverteretur" beval hij den schipper „bona sua et *siliginem*, videlicit *10 lastas*" naar Amsterdam te brengen. Dat was den schipper natuurlijk niet naar den zin; vandaar hoogloopende ruzie. Toen de schipper te Amsterdam kwam werd hem een boete van 30 Nobels opgelegd. H. U. B. IV, 662.

keur van 1481 tegen het opkoopen van koren in zee wordt dan ook verklaard dat dit strekt ten nadeele van den „gemeynen Nederlanden". [1])

De graanhandel van Kampen en Deventer was reeds in de 13de en 14de eeuw van groote beteekenis. [2]) Utrechtsche en Amersfoortsche kooplieden kwamen in het begin der 14de eeuw in Kampen en Deventer rogge koopen. [3])

Nog zij vermeld dat in 1335 graaf Willem aan de Zeeuwsche onderzaten zijns broeders Jan van Henegouwen het recht gaf stapelvrij door al zijn landen te varen met haver en koren. [4])

Werd het in Noord-Nederland verbouwde graan ook wel naar andere landen *uitgevoerd?* Over 't algemeen beteekende die uitvoer niet veel. Een uitzondering moet echter gemaakt worden voor de Zuid-Hollandsche haver. In 1299 werd reeds de gedwongen markt van de haver te Dordrecht gevestigd. [5]) Zooals uit de tolregisters van Lobith blijkt, werd veel haver langs den Rijn naar Duitschland vervoerd. [6]) Ook uit de Groninger Ommelanden werd soms graan (vn. haver en gerst) uitgevoerd. Niet alleen Hollandsche en Friesche maar ook Duitsche kooplieden kwamen in de Ommelanden — ten spijt van het stapelrecht der stad Groningen — graan opkoopen. Groningen zag zich in de 15de eeuw genoodzaakt aan verscheidene machtige Duitsche steden vrijheid van handel in de Ommelanden toe te staan. [7])

Het is waar dat soms de interlokale graanhandel van *overheidswege* belemmerd werd. In tijden van schaarschte werd dikwijls uitvoer van het in den omtrek verbouwde of van het ingevoerde graan verboden. Te Groningen werd in 1425 bepaald dat slechts een deel van de in Drente aangekochte rogge mocht worden uitgevoerd. In 1457 moest de Raad van Groningen, gedwongen door de gilden, uitvoer van „koorn, dat tusschen der Eemse ende der Lauwersche binnen lants gewassen is" verbieden; de handel in vreemd graan werd echter in hoofdzaak vrijgelaten. [8]) Te Utrecht werd eveneens in 1427 en in 1437 uitvoer uit de stad van het in het Sticht gegroeide koren verboden; de handel in vreemd graan werd vrijgelaten. [9]) Amersfoort verbood in 1438 alle uitvoer van graan. [10]) Ook het stadsbestuur van Den Briel verbood herhaaldelijk uitvoer van het in het land van Voorne gegroeide koren [11]). In 1415 werd voor heel Holland en

1) Breen, Rechtsbronnen der stad Amsterdam, p. 159.
2) Meilink, p. 313. 3) Ibid, p. 274.
4) Van Mieris, Charterboek van Holland en Zeeland II, p. 571.
5) Van Rijswijk, p. 22; van den Bergh II, 1054. 6) Meilink, p. 90, 275, 289 en 291.
7) Bos, Het Groningsche Gild en Stapelrecht, p. 120 e.v.; p. 160. Meilink, p. 85.
8) Bos, p. 127 e.v.
9) Overvoorde en Joosting, De gilden van Utrecht II, p. 279 en 281.
10) Fruin, Rechtsbronnen van de kleine steden van het Neder-Sticht I, p. 27.
11) De Jager, De middeleeuwsche keuren der stad Brielle, p. 177 en 212. In 1494 en 1527 vinden we echter een andere bepaling n.l. dat het graan wel naar andere „vrije" markten mocht worden uitgevoerd, doch eerst op de markt van Den Briel moest komen en daar tot twee uur na den noen moest blijven, p. 245. Een dergelijke bepaling kennen we ook voor Zierikzee. Het koren van het land van Schouwen mocht pas uitgevoerd worden, na eerst een dag lang op de markt van Zierikzee te zijn geweest. Bezemer en de Blécourt, Rechtsbronnen van Zierikzee, p. 64. In den Briel volgde in de jaren 1542, 1546 en 1552 telkens weer een verbod van uitvoer.

Zeeland door den landsheer, wegens de groote duurte, de uitvoer van koren, bier, boonen, erwten en „saedt" verboden. [1]) Zelfs de groote handelssteden vaardigden soms een dergelijk verbod uit, dat echter natuurlijk slechts voor korten tijd gold. Zoo verbood Dordrecht [2]) in 1421 uitvoer van koren en bier, behalve naar andere plaatsen in Holland en Zeeland terwijl ook Amsterdam in 1481 en 1491 het uitvoeren van graan, behalve met verlof van burgemeesters, verbood. [3])

Het waren dus meestal òf exceptioneele maatregelen, in tijd van hongersnood genomen, òf het uitvoerverbod betrof — zooals in de genoemde gevallen van Groningen, Utrecht en Den Briel — alleen het in de naaste omgeving verbouwde graan, dat blijkbaar ternauwernood voor de stad zelf voldoende was en dus vanzelf weinig beteekenis had voor den interlokalen handel. Dergelijke maatregelen hebben het interlokaal verkeer wel belemmerd maar konden toch den toenemenden bloei van den graanhandel, die immers het natuurlijk gevolg was van het feit dat de èène streek een overvloed van graan opleverde terwijl de andere een tekort had, niet verhinderen. Dat blijkt trouwens ook duidelijk uit het voorgaande overzicht; juist in de 15de eeuw — in den tijd dus toen de bovengenoemde maatregelen werden genomen — nam de graanhandel allerwege in bloei toe.

Van zelfgenoegzaamheid van de stad met het omliggende platteland was dus in ons land, wat de graanvoorziening betreft, geen sprake. Van haar ontstaan af hadden de meeste Nederlandsche steden graantoevoer van elders noodig, zoodat ook voor ons land de stelling van Inama-Sternegg, dat de graanhandel eerst tegen het einde der Middeleeuwen beteekenis kreeg, al even onjuist is als de opvatting van Bücher, die ook voor de latere Middeleeuwen aan den graanhandel alle beteekenis ontzegt.

Uit het voorgaande overzicht volgt al vanzelf dat ook de directe ruil tusschen landman en burger minder vaak voorkwam dan Bücher onderstelt. Bij een dergelijk uitgebreid handelsverkeer zijn vele tusschenpersonen noodig. De vreemde en Nederlandsche kooplieden, die het graan in onze havensteden brachten, dreven waarschijnlijk louter *groothandel.* Bovendien waren in vele steden kleinhandelaars, de z.g. korenkoopers, aanwezig. Deze gingen blijkbaar vaak naar de havensteden om daar graan in te koopen; althans in de ordonnanties van het Utrechtsche korenkoopersgilde is telkens sprake van het koopen van graan in Overijsel „off in der Eem off buten lants", terwijl een keur van 1491 ook Amsterdam als plaats van inkoop noemt. [4]) Ook kochten ze in de stad zelf van de landlieden en van vreemde kooplieden. Zeer algemeen was echter het voorschrift dat op de markt vóór een bepaald uur door tusschenhandelaars niet mocht worden gekocht, het zg. verbod van voorkoop; [5]) in zoover bevorderde de stedelijke wet-

---

1) Van Mieris IV, p. 365. 2) Fruin, De oudste rechten der stad Dordrecht I, p. 258.
3) Breen, p. 154 en 251.
4) Overvoorde en Joosting II, p. 280, 282, en 287.
5) Daar men dit voorschrift nagenoeg in alle steden vindt, is 't niet noodig al de bekende voorbeelden op te noemen. Soms moesten de tusschenhandelaars een dag lang wachten voordat ze mochten koopen; te Utrecht b.v. van „des Vridages te vespertyde tottes Saterdages te vespertyde" en ook te Haarlem mocht de korenkooper, volgens een

geving dus den directen ruil. Evenwel gold in sommige steden — o.a. te Utrecht [1]) en te Hoorn [2]) — ook de bepaling dat vreemdelingen, behalve op den wekelijkschen marktdag, geen graan in het klein mochten verkoopen, een voorschrift dus ten voordeele der korenkoopers, waardoor de directe ruil werd tegengewerkt. Afgezien echter van dergelijke wettelijke voorschriften volgt reeds uit het feit dat het graan dikwijls van verre kwam de noodzakelijkheid van het bestaan van *meerdere* tusschenpersonen, zoowel groot- als kleinhandelaren.

OVERIGE LAND- EN TUINBOUWPRODUCTEN. In de Middeleeuwen werden *erwten* en *boonen* dikwijls over tamelijk groote afstanden vervoerd. De kroniek van Emo verhaalt dat in de 13de eeuw boonen uit Friesland naar Denemarken werden gebracht. [3]) Erwten en boonen worden vaak vermeld in de Dordtsche tolprivileges der Duitsche kooplieden; [4]) eveneens in de regeling van den tol te Dordrecht van 1276 voor de kooplieden van Deventer, Zwolle, Kampen en Wilsum. [5]) In het privilege, dat de Hollandsche graaf Willem III in 1316 aan de kooplieden van Utrecht voor het verkeer in zijn landen gaf, worden o.a. witte en grauwe erwten genoemd. [6])

Het Pruisische *vlas* werd in Noord-Nederland in groote hoeveelheid ingevoerd; reeds in de oudste Dordtsche tolregeling van 1287 wordt vlas vermeld onder de waren die „van der zee" komen. [7]) In het oudste keurboek van Hoorn (begin 15de eeuw) wordt verordend dat geen gast vlas mag verkoopen „dat over Eems gewossen is ofte elwaer uutgenoemen Pruys, Rijgs, Revels ofte Parnouwes vlas, dan in sacken, als men van ouden tyden plegen te doen." [8]) Het vlas behoorde ook tot de belangrijkste invoerartikelen van Amsterdam; reeds in de tolregisters van 1352—'54 en 1364—'66 wordt vlas vermeld. [9]) Uit een verordening voor de kramers te Amersfoort (1516) blijkt dat aldaar de kramers behalve de typische kramerartikelen ook vlas verkochten. [10])

Voor de 14de en 15de eeuw behoort ook de *hop* tot de meermalen genoemde handelsartikelen. Dit is o.a. het geval in het verdrag tusschen Amsterdam en Deventer, in 1347 gesloten,[11]) en in het toltarief van Alfen

---

bepaling van 1409, geen graan koopen „opter straten noch uut scepen, om voirt te vercopen ende te sliten, het en hevet enen helen marctdach gehadt." Huizinga, Rechtsbronnen van Haarlem, p. 90. Steeds was ook verboden den landman of vreemden koopman buiten de poorten tegemoet te gaan.

1) Te Utrecht mochten de vreemdelingen zelfs op den marktdag alleen per mud, niet per schepel verkoopen. Overvoorde en Joosting II, p. 289.

2) Pols, West-Friesche stadrechten II, p. 54 en 68.

3) Meilink, p. 79 en 188.

4) O.a. in het priv. van 1340, van Mieris II, p. 637/8. Zie ook Kurt Stahr, Die Hanse und Holland.

5) Van Rijswijk, p. 17 en 18. Zie ook van Mieris II, p. 44 (1304).

6) H. U. B. II, 296. 7) H. U. B. I, 1033. 8) Pols, West-Friesche stadrechten, p. 54.

9) Mededeeling van den heer Smit. Ook in de codificatie van 1413 wordt gesproken van schepen met vlas, die in de haven liggen. Breen, p. 22.

10) Fruin, De middeleeuwsche rechtsbronnen der kleine steden van het Nedersticht van Utrecht I, p. 85.

11) Van Mieris II, p. 743.

van 1339;[1]) eveneens in de regeling van het Zutphensche waag- en kraangeld van 1376.[2]) De toenemende bloei van de brouwerij maakte voor vele steden invoer van hop van elders tot een noodzakelijkheid. De plaats van herkomst wordt slechts zelden vermeld; in de 14de-eeuwsche Deventer Cameraarsrekeningen wordt echter Thüringen als zoodanig genoemd.[3])

De opbloei van de textielindustrie in vele Noord-Nederlandsche steden in den loop der 14de eeuw gaf het aanzijn aan een levendigen handel in de plantaardige verfstoffen *meekrap* en *weed*. In Zeeland werd vanouds veel meekrap verbouwd. De uitvoerige technische voorschriften die zoowel in de landsheerlijke verordening van hertog Philips[4]) (1444) als in de stedelijke keuren van Zierikzee[5]) (1457 en 1497) en Reimerswaal[6]) (1480) omtrent de mee-nering gegeven worden, wijzen op een belangrijken handel in Zeeuwsche meed. Ook in het buitenland was de Zeeuwsche meekrap bekend.[7]) De Hollandsche textielindustrie gebruikte echter ook buitenlandsche meekrap, die te Brugge werd ingekocht.[8])

De weed diende voor de blauwververij en werd zoowel uit Frankrijk (Toulouse) als uit Duitschland (Erfurt) betrokken. In Aardenburg bestond voor den weedhandel een afzonderlijk „weedehuus."[9]) In Holland, waar de textielindustrie veel later tot bloei kwam dan in Vlaanderen, kreeg ook de weedhandel eerst in den loop der 14de eeuw beteekenis. Te Dordrecht bestond een bloeiende weedhandel; in het Dordtsche keurboek van 1401 wordt aan herbergiers, „die gasten houden van weedt," de weedhandel verboden.[10]) De Fransche weed werd door kooplieden uit Rijssel aan de Leidsche ververs geleverd.[11]) Sommige Leidsche ververs hadden, althans in 't begin der 16de eeuw, een factor te Erfurt om voor hen de weed in te koopen.[11]) Omstreeks het midden der 15de eeuw was ook te Nijmegen

---

1) Blok, Gesch. Nederl. Stad I, Bijlage III, p. 304/5. Dit tarief noemt ook boonen, vlas, gagel of mirtedoorn en fruit.

2) Pijnacker Hordijk, Rechtsbronnen der stad Zutphen, p. 93, e. v. Zie ook H. U. B. IV, 965, Dordtsche priv. voor de Duitsche kooplieden.

3) Cameraarsrekeningen van Deventer II, p. 9, aangehaald bij Buitenrust Hettema en Telting, Een bezoek aan de Nederlandsche stad in de XIVde eeuw, p. 133. Ook in de Amsterdamsche tolregisters van 1364—'66 wordt hop vermeldt doch slechts zeer kleine hoeveelheden.

4) Posthumus, De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie, bijlage IV.

5) Bezemer en de Blécourt, Rechtsbronnen van Zierikzee, p. 368 e. v. en p. 379 e. v.

6) Fruin, Het Recht der stad Reimerswaal, p. 69 e. v. Als een koopman meede koopt die, volgens het voorschrift, met „der stede teyken" gemerkt is en hij bevindt dat ze niet zoo goed is als de keur voorschrijft. „dat zoude hem die stede van Reymerswale oprechten ende beteren."

7) Nübling, Ulms Handel im Mittelalter, p. 436.

8) Posthumus, p. 236. Het is mij niet duidelijk of onder de „Coelscen mede" die de kooplieden van Dordrecht, volgens een oorkonde van 1285, voorbij den tol van Kuik brachten, de verfstof of de honigdrank verstaan moet worden.

9) Vorsterman van Oyen, Rechtsbronnen der stad Aardenburg, p. 101. Volgens den uitgever is de oude Aardenburgsche „Cueerbrief" uit het midden der 13de eeuw afkomstig. Pirenne meent echter dat dit stuk uit het midden der 14de eeuw dateert; Pirenne et Espinas, Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière I, p. 45 e. v.

10) Fruin, De oudste rechten der stad Dordrecht en van het baljuwschap van Zuid-Holland I, p. 76. „Item waerden, die gasten houden van weedt, dattie waerdt van dien goede gheen coopman wesen en sal, noch doen copen, noch van dien goede mit niement vennootschap hantieren." 11) Posthumus, p. 235.

de weedhandel van groote beteekenis; in een keur van 1468 wordt gesproken van den stapel en de nering van de weed, waarmee zich vele burgers generen, terwijl bepaald wordt dat er altijd twee personen moeten zijn die de kunst van het meten van de weed verstaan, „sodat onse stat ende die koiplude dairmede bewaert sijn ende oer gereck hebben." [1])

Fruit werd in de Middeleeuwen over grootere afstanden vervoerd dan men oppervlakkig vermoeden zou. De schepen die den tol van Lobith passeerden hadden dikwijls groote hoeveelheden vruchten (appels, peren, pruimen, noten), afkomstig uit de omstreken van Dusseldorf en Kleef, aan boord. [2]) Deze vruchten waren meestal voor den Maasmond of voor het Luiksche gebied bestemd. [3]) Het is dus wel waarschijnlijk dat de schepen met appelen en peren, waarvan een oude Dordtsche keur spreekt, uit de genoemde streek afkomstig waren. [4])

De Amsterdamsche tolregisters van 1364—'66 vermelden invoer van noten, doch slechts in kleine hoeveelheid. De Amsterdamsche codificatie van 1413 maakt melding van schepen met fruit, die in het IJ plachten te liggen. [4])

In enkele steden bestond een afzonderlijk gilde van fruitverkoopers. [5]) Soms was aan vreemdelingen de détailverkoop van fruit, behalve op den weekmarktdag, verboden. [6])

Ook ten aanzien van de in deze paragraaf genoemde waren bestond dus in ons land meer interlokaal verkeer dan men uit de beschrijving van Bücher zou opmaken.

PAARDEN, VEE EN PRODUCTEN DER VEETEELT. Wat in het vorig hoofdstuk reeds is meegedeeld omtrent den paarden- en veehandel der Duitsche Oost-Friezen geldt grootendeels ook voor de bewoners van onze tegenwoordige provincies Friesland en Groningen. Aan de overeenkomst der Friezen met den bisschop van Munster van 1276, waarbij hun het recht wordt toegekend in Westfalen runderen en paarden ter markt te

1) Krom en Pols, stadrechten van Nijmegen, p. 236. Ook in de verordening op de accijnzen en het kraangeld van Breda (1397) is o.a. sprake van het uit de schepen laden van weed, hop, erwten, en boonen. Bezemer, Oude Rechtsbronnen der stad Breda, p. 28 e. v.

2) Meilink, p. 290. 3) Ibid. p. 296.

4) Het was gewoonte dat bij het aankomen van een schip met fruit een „barst" appelen of peren aan den schout werd gezonden. Dan mochten de „kinderen van die scepe (= knechts) meyssens halen ende leeden in hoer scip ende daer weder uut, sonder aenspraeck van den here of van synen knechte." Eenzelfde eigenaardig voorrecht genoten de matrozen van de visschersvaartuigen; als nl. een hoeker met kabeljauw te Dordrecht binnenliep en een kabeljauw aan den schout gezonden werd, mochten de matrozen „met meyssens in die stove gaen." (Stove = badhuis maar dikwijls tevens bordeel.) Een en ander moest echter geschieden „sedelyck (?!) nae den haercomen." Fruin, De oudste rechten van Dordrecht I, p. 206.

4) Breen, Rechtsbronnen der stad Amsterdam, p. 22.

5) O.a. te Amsterdam het St Jansgilde. Breen, p. 23. Te Breda kregen de „fruytemers" in 1449 een gildebrief; Bezemer, Rechtsbronnen der stad Breda, p. 139. Te Hulst geschiedde hetzelfde in 1486; Juten, Keuren en Handvesten der stad Hulst, p. 86 e. v.

6) Te Amsterdam mocht geen gast fruit verkoopen dan bij cubben en tonnen, behalve 's Maandags, Breen, p. 22. Ook te Hoorn; Pols, West-Friesche stadrechten II, p. 55 en 68 (1381). Verg. ook Fruin, Oudste rechten van Dordrecht I, p. 225.

brengen, namen ook de bewoners van het Oldambt deel. [1]) De minder bekende tolregeling van Hamburg uit het jaar 1262 spreekt van „omnes Frisones sive alii mercatores venientes de mari apportantes equos vel boves aut vaccas et porcos." [2]) Ook de kronieken van Emo en Menko maken melding van uitvoer van vee, paarden en vetproducten. [3]) Te Zuidlaren werd, omstreeks 1232, geregeld een groote paarden- en veemarkt gehouden. [4]) Eveneens had de stad Groningen al vroeg een beroemde paardenmarkt. Meilink vermoedt dat de Stichtsche kooplieden, wien in 1308 door Appingedam het bezoek van de onveilige Groninger markten afgeraden werd, in de eerste plaats paardenhandelaars waren. [5]) In Kampen kwamen de Oost-Friezen, blijkens een tolregeling uit het midden der 14de eeuw, geregeld paarden, runderen, huiden, boter en kaas verkoopen. [6]) De graaf van Holland regelt in 1338 de tollen, die de Oost-Friezen bij hun bezoek van de jaarmarkt te Alkmaar, van paarden, runderen enz. betalen moeten. [7]) In 1351 krijgen zij het recht om te Haarlem ter markt te komen. [8]) Friesch vee werd ook in Vlaanderen ingevoerd. [9]) Zooals men ziet strekte zich de handel der Oost-Friezen, tot wie men ook en zelfs waarschijnlijk in de eerste plaats de bewoners van de tegenwoordige provincie Friesland moet rekenen, [10]) betrekkelijk ver uit.

Dat was ook 't geval met den handel in vee en vetproducten van het gewest Holland. Onze gegevens hieromtrent zijn echter minder oud. Toen in 1358 de Hanze haar stapel naar Dordrecht verlegd had trachtte de graaf van Vlaanderen de Hollanders naar Antwerpen te lokken; voor de kooplieden van Amsterdam en uit heel Holland vestigde hij te Antwerpen een stapel voor hun vetwaren. [11]) In het volgende jaar kreeg ook Utrecht een dergelijk privilege. In hoever de graaf zijn doel bereikt heeft is mij niet bekend maar in elk geval blijkt hieruit dat de Hollandsche en Utrechtsche handel in vetwaren niet onbeteekenend was. De boter en de kaas die, blijkens de tolregisters van Lobith, langs den Rijn naar Duitschland werden vervoerd, waren vermoedelijk voor het grootste deel uit Holland afkomstig. [12]) In 1463

---

1) H. U. B. I, 769. Zie ook Meilink, p. 75. 2) H. U. B. I, 573. 3) Meilink, p. 75.

4) Quedam Narracio de Groninghe, de Thrente, de Covordia et de diversis aliis sub diversis episcopis Trajectensibus, editie Pijnacker Hordijk, p. 82 „alii vero strennue procedentes totum Lare cum ecclesia combusserunt, ubi multum populum, qui illic tunc convenerat ob nundinas, fugaverunt, quibus equos et infinita pecora, illic ad vendendum conducta, abstulerunt." Zie ook Schepers, p. 16.

5) Meilink, p. 71.

6) Overijsselsche Almanak voor oudheid en letteren, 1838, p. 210 e. v.

7) Van Mieris, II, 604. 8) Van Mieris, II, 806.

9) Bahr, p. 136. In Bremen in de 14de eeuw vee uit Groningen, o.a. uit Appingedam, tolrol van Bremen van 1373. Oorkondenboek van Groningen en Drente, bewerkt door Blok e. a. II 608.

In een keur van Harderwijk van 1437 staat o.a.: „Dat die Vrezen van horen beesten genen toll geven en soelen, indien dat se ons gheen en nemen." Berns, Rechtsbronnen der stad Harderwijk, p. 145. De Hamburgers die in de 14de eeuw in Stavoren bier brachten, namen op hun terugreis o.a. boter en kaas mee. H. U. B. IV, 794. In 1405 werd uit een Hamburger schip bij Stavoren o.a. 17 tonnen boter en 2½ „stighe" kaas geroofd. H. U. B. V, 698.

10) Zie o.a. Heeringa, Het oude Stavoren, p. 39.

11) H. U. B. III, p. 173 noot 4. Zie ook Wilkens, Hans. Gesch.-blätter 1909, p. 148.

12) Meilink, p. 291. Volgens de tolrol van 1104 moesten de schepen van Zaltbommel te Coblenz als tol betalen „unum caseum et duas denariatas vini," Sloet, 205. Dit wijst er

klaagt Keulen bij Dordrecht over vermenging van de boter met verkeerde bestanddeelen.[1]) Ook over Deventer ging de Nederlandsche boter naar Duitschland. In het verdrag van 1347 tusschen Amsterdam en Deventer over den tol aan het Katerveer worden ook paarden, runderen, boter en kaas als handelswaren genoemd.[2]) Uit de tolregisters van Kampen (1439—'41) blijkt dat boter en kaas in groote hoeveelheid aanwezig waren in de schepen van Amsterdam en van een tiental andere Noord-Hollandsche steden; de schepen van Edam bevatten veel „cleyne, Edammer casekens," blijkbaar toen reeds zeer beroemd.[3]) Waarschijnlijk was een groot deel van de lading dezer schepen voor de markt van Deventer bestemd. In 1456 klaagt Keulen bij Deventer, Zutphen, Hoorn, Zwolle en Kampen over gewicht en vulling der botervaten; 20 of 30 jaar geleden waren de vaten beter, zegt het schrijven.[4]) De omvang van het gebied, vanwaar men de markten van Deventer in de 15de eeuw placht te bezoeken, blijkt uit een schrijven van 1456 van den landgraaf van Hessen e. a. waarin geklaagd wordt over den roof, door graaf Bernd van Bentheim, van meerdere wagens met goederen van kooplieden uit Göttingen, Korbach, Kassel, Grevenstein, Eschwege, Homburg en Trendelburg, die in Deventer laken, haring, boter en kaas hadden gekocht.[5])

Aan den veehandel naar Keulen namen o.a. deel kooplieden uit Deventer, Kampen, Zwolle, Groningen, Grolle, Zutphen, Nijmegen en Utrecht.[6])

Van invoer van boter en kaas in ons land is mij weinig bekend. Alleen maken enkele oorkonden uit de 14de eeuw melding van import van Engelsche kaas; reeds in een grafelijkheidsrekening van 1318 is daarvan sprake.[7])

In de Dordtsche privileges voor de Duitsche kooplieden uit de 14de en 15de eeuw wordt steeds *vleesch* als handelsartikel genoemd. Het betreft meestal spek, soms ook ham of ander (gezouten) vleesch.[8]) In het vorige hoofdstuk is reeds gewezen op den belangrijken uitvoer van varkensvleesch

---

misschien op dat toen reeds uit ons land kaas langs den Rijn werd uitgevoerd, maar met zekerheid mag men dit hieruit niet concludeeren. Verg. Bahr, p. 47, 220 e.v. In de 13de eeuw werd ook reeds kaas en boter langs de Maas voorbij Lith gevoerd, Sloet, 941.

1) H. U. B. VIII, 1156.

2) Van Mieris II, p. 743. Ook in een Amsterdamsche keur van 1483 wordt gesproken van uitvoer van boter en kaas naar de markten van Deventer en Zwolle, Breen, p. 187. In een keur van Reimerswaal van 1511 worden Hollandsche schippers, die boter en kaas brengen, vermeld. Fruin, Het recht der stad Reimerswaal, p. 46.

3) Bijdragen tot de gesch. v. Overijssel IX, p. 20 e.v. 4) H. U. B. VIII, 489.

5) H. U. B. VIII, p. 317 noot 1.

6) Kuske, Handel und Handelspolitik am Nieder-Rhein, Hans. Gesch.-blätter, 1909, p. 308.

7) Hamaker, Rek. Graf. van Zeeland I, p. 188. In 1352 vergunde de Engelsche Koning aan koopman Alwin van Reval den uitvoer van kaas ter waarde van 50 p. in Zeeuwsche en Hollandsche schepen naar Holland of Zeeland, Kunze, Hanse-akten aus Engeland, p. 125.

8) In sommige tolrollen is behalve van „vlecken" (= zijden spek) ook nog sprake van tonnen vleesch. Zie o.a. de Dordtsche tolrol van 1363, H. U. B. IV, 82. In het Utrechtsche ontwerp van 1389 van een tolregeling voor den doorvoerhandel der Hanze-kooplieden tusschen Amsterdam en Dordrecht wordt het tolrecht voor „elke twaleff zwinenvleyssches" vastgesteld. H. U. B. IV, 980. Zie ook het Utrechtsche toltarief van 1453, H. U. B. VIII, 290. In het verdrag tusschen Amsterdam en Deventer van 1347 lezen we van „eenen backen swynenvleysch" en van „eenre syden vleysches", Van Mieris II, p. 743. Spek van overzee op de jaarmarkt van Dordtrecht in 1342; v. Mieris II, p. 665.

uit Westfalen over Hamburg. Een deel daarvan was blijkbaar voor de Hollandsche havens bestemd. Te Amsterdam werden in 1365 over zee o.a. 1083 „vlecken" (= zijden spek) ingevoerd.[1]) Uit de rekeningen der Hollandsche grafelijkheid blijkt dat al in de veertiger jaren der 14de eeuw, zoowel ten behoeve van het hof te 's Gravenhage als ter proviandeering bij krijgstochten, te Amsterdam vlecken werden gekocht.[2])

Van invoer van paarden en levend vee uit het buitenland blijkt weinig. Alleen liet men soms luxe-paarden van verre komen zooals o.a. bewezen wordt door het, reeds in het vorige hoofdstuk meegedeelde, geval van den Gelderschen graaf, die in 1277 door zijn „armiger" acht paarden liet koopen op de mis van Provins (Champagne).[3])

Uit het voorgaande volgt vanzelf het bestaan van *groothandelaren*, die in de genoemde waren handel dreven.[4]) Hiermee bedoel ik niet dat er vele groothandelaren waren, die zich b.v. alleen met den groothandel in boter en kaas bezig hielden; immers het eigenaardige van den middeleeuwschen koopman is juist dat hij in zeer heterogene waren handelt. Wel blijkt ook uit deze paragraaf wederom de onjuistheid van de bekende stelling van Von Below dat groot- en kleinhandel ongescheiden waren en de groothandel als nevenberoep door den kleinhandelaar werd uitgeoefend. Immers de Amsterdamsche koopman, die boter en kaas naar de markt van Deventer zendt, verkoopt die daar natuurlijk in het groot. Zelfs acht ik het zeer waarschijnlijk dat ook de Duitsche kooplieden, die te Deventer boter, kaas, haring en laken kwamen koopen, voor een deel althans, louter groothandel dreven.

Overigens was er in ons land, vooral in die streken die zelf veel boter en kaas opleverden, inderdaad veel directe ruil tusschen landman en consument. Dit werd nog bevorderd door de bekende bepalingen omtrent den voorkoop, die reeds in de paragraaf over den graanhandel ter sprake zijn gebracht. Evenwel bestonden toch nagenoeg in alle steden kleinhandelaren in levensmiddelen. Deze lieden, de zg. „botterlude" of „vettewariers" of „voorhoekers", handelden meestal in boter, kaas, eieren, spek, zeep, kaarsen enz.[5]) Bepalingen, die hen tegen de concurrentie van vreemden, voor de dagen dat geen markt gehouden werd, beschermden, treft men in de keurboeken slechts zelden aan.

Werd er, behalve spek, ook ander vleesch in onze steden geimporteerd, b.v. door *slagers* van elders? Versch vleesch kon in de Middeleeuwen

1) Mededeeling van den heer Smit.

2) Hamaker I, p. 352, 398, 412, 414 (o.a. ook 25 tonnen vleesch) 450; II, p. 537; III, p. 452.

3) Zie hiervoor p. 63.

4) Zelfs te Amsterdam, een stad gelegen in een streek met veel veeteelt, kwamen niet alleen landlieden maar, althans tegen het einde der 15de eeuw, ook vreemde kooplieden, dus tusschenhandelaren, om ossen en ander hoornvee te verkoopen; Breen, p. 338 en 395. Verg. Van Ravesteyn, p. 53.

5) Zie de ordonnanties van het Utrechtsche gilde der „botterlude"; Overvoorde en Joosting II, p. 257 e. v. In dit bedrijf waren veel vrouwen werkzaam; verg. o.a. de bep. van het Dordtsche keurboek van 1401 dat geen „voercoopsters of voermangelsteren" op een marktdag eenige etenswaar mochten koopen „eer men anderwarf hoochmisse heeft gheluidt;" Fruin, Oudste rechten van Dordrecht I, p. 72.

natuurlijk niet over verre afstanden vervoerd worden. Echter werd de weekmarkt wel door slagers uit den omtrek bezocht. Deze kwamen waarschijnlijk grootendeels uit de omliggende dorpen. Het is echter niet onwaarschijnlijk — daar immers vele steden zeer dicht bij elkander lagen — dat ook slagers uit naburige *steden* hun vleesch kwamen verkoopen. Uit de meeste verordeningen is dat niet op te maken; er is echter één keur (nl. van Den Briel, 1547) die uitdrukkelijk van vreemde slagers „tzij van steden oft doirpen" spreekt, [1]) terwijl een 15de-eeuwsche verordening van Schiedam melding maakt van schapenvleesch, dat de poorters „buyten te Delf of elwerts" ter markt voeren. [2]) Bepalingen, die de stedelijke slagers tegen de concurrentie der „gasten" beschermen, zijn niet talrijk. Een Dordtsche verordening uit de 15de eeuw bepaalt, dat geen houder van een „taveern" of „kameret" eenig vleesch van buiten mag invoeren om het „ghesoden" of „ghebraden" te verkoopen „mer droghe herbarghen en zijn daer niet in gheroert". [3]) Het Amsterdamsche keurboek van 1413 stelt den gast niet achter bij den poorter; [4]) dan komt echter in 1463 een keur, die het verkoopen van vleesch door vreemdelingen alleen op Maandag toelaat; [5]) een verordening, die eigenlijk buiten ons tijdvak valt, nl. die van 1593, herstelt de vrije concurrentie weer voor geruimen tijd. [6]) Keuren van Hulst [7]) (1461) en van Aardenburg [8]) (1578) geven aan de slagers bescherming. Het schijnt dat ook te Utrecht protectie bestond; immers in 1481 dreigde de Raad dat hij, als de slagers zich niet aan de ordonnanties hielden, „den vreemden (zou) gonnen hoir vleysch alhyr binnen onser stadt te slaen ende te vercopene". [9]) In Den Briel mochten, volgens een keur van 1527, lieden van elders alleen Zaterdags, Zondags en Maandags vleesch verkoopen. [10])

Het feit dat zoovele onzer stedelijke keuren verloren zijn geraakt maakt het onmogelijk een beslist oordeel uit te spreken maar men krijgt toch den indruk dat de bescherming der stedelijke slagers pas uit later tijd dagteekent en over het algemeen niet zoo heel groot was. Blijkbaar werd in elk geval op de weekmarkt de vreemde slager steeds toegelaten.

Althans ten aanzien van den handel in vee, boter, kaas en spek beantwoordt de werkelijkheid in ons land dus volstrekt niet aan de theorie van

---

1) De Jager, p. 337.
2) Heeringa, Rechtsbronnen van Schiedam, p. 292 en 294. In dezelfde keur is sprake van invoer van vleesch „uut Engelant of Oostlant" terwijl een poorter voor eigen gebruik te Rotterdam, Delft of elders vleesch mocht halen; p. 295.
3) Fruin I, p. 227. 4) Breen, p. 23. 5) Ibid. p. 63.
6) Van Ravesteyn, p. 138 e. v.
7) Juten, p. 84 e. v. In deze keur o.a. ook de bepaling dat geen „herberghiers, taverniers ofte cabrettiers" vleesch van buiten mogen inbrengen.
8) Vorsterman van Oyen, p. 180. 9) Overvoorde en Joosting II, p. 98.
10) De Jager, p. 231. Te Haarlem werd in 1386 een vleeschhal opgericht. Tevens werd bepaald dat geen vleesch van buiten mocht worden ingevoerd „ten zy levenslijfs in die stede geslegen." Een bepaling van 1557 zegt dat ieder, van buiten of binnen, op de vrije weekmarkten zijn vleesch vrij ter bank buiten de hal mag verkoopen. Huizinga, Rechtsbronnen van Haarlem, p. 97/8 en 323.

Bücher. En zelfs de slagers waren blijkbaar mobieler, dan men zich de handwerkers van dien tijd gewoonlijk voorstelt. [1])

WOL. Daar in het werk van Posthumus over de Leidsche lakenindustrie een uitvoerige schets van den middeleeuwschen wolhandel voorkomt (p. 182 e.v.) kan ik hier volstaan met het aanstippen van enkele hoofdzaken. Posthumus wijst er op dat reeds in de 13de eeuw Hollandsche kooplieden in grooten getale zich in Engeland van wol kwamen voorzien [2]) en hij vermoedt dat dus ook in het begin der 14de eeuw in Noord-Nederland naast de inferieure inlandsche soorten wel reeds de betere Engelsche wol verwerkt werd. Positieve gegevens hebben we daaromtrent echter pas uit het laatst der 14de eeuw. Voor Leiden uit de jaren 1395 en 1396; [3]) voor Haarlem uit een keur, die uit de jaren 1390 tot 1405 dagteekent. [4]) De Engelsche regeering had kort na 1346 den wolstapel te Calais gevestigd. De Hollandsche kooplieden kwamen nu naar Calais om daar de wol intekoopen. Dat waren meestal geen speciale wolhandelaars maar drapeniers die voor zich zelf en voor een aantal thuisgebleven vakgenooten kochten. Althans in Leiden heeft zich nooit een zelfstandige wolhandel kunnen ontwikkelen. [5]) Voor een groot deel was dit het gevolg van de stedelijke politiek, die vòòr alles de belangen van de industrie in 't oog hield. In Leiden gold nl. het voorschrift dat ieder die wol kocht, deze ook zelf moest bewerken. De bedoeling was te zorgen dat de textielindustrie steeds over voldoende grondstof zou kunnen beschikken terwijl men tevens wilde verhinderen dat het kapitaal en de energie van sommige drapeniers voor den wolhandel bestemd zou worden en dus voor de industrie verloren zou gaan. In Amsterdam daarentegen, waar de overheid een ander richtsnoer volgde, heeft zich wel een uitgebreide wolhandel ontwikkeld. [6])

In de tweede helft der 15de eeuw ging de Hollandsche textielindustrie ook meer Spaansche wol verwerken. Deze werd uit Brugge betrokken. Naarmate de aanvoer van Engelsche wol geringer werd, moest wel, vooral

---

1) Onder de handwerkers uit Nederlandsche steden die de markten van Schonen bezochten bevonden zich ook „knokenhowere" (= slagers). Verg. o.a. het privilege voor Zierikzee van 1368, Bezemer en de Blécourt, p. 541.

2) Van den totalen woluitvoer uit Engeland in 1277/8 geschiedde 20,8% door Hollandsche kooplieden; Kunze, H. A. a. E., p. 332.

3) Posthumus, p. 183.

4) Huizinga, Rechtsbronnen der stad Haarlem, p. 99 e. v. Wie in Haarlem Engelsche wol reedt, mag zelfs geen andere wol in huis hebben.

5) Posthumus, p. 110 e. v., p. 188 e. v., p. 234.

6) In Amsterdam waren speciale „wolhaelres"; Van Ravesteijn, Onderzoekingen over de economische en sociale ontwikkeling van Amsterdam gedurende de 16de en het eerste kwart der 17de eeuw, p. 153. De uitvoer van wol en vellen was dan ook in Amsterdam niet verboden. In 1492 werd echter bepaald dat van elke 100 Engelsche vellen, die men uit de stad verscheepte, 4 stuivers excijs betaald moest worden. Breen, p. 274.

In een keur van Hoorn uit de jaren 1494 tot 1501 wordt aan de poorters verboden wol te koopen om te drapenieren „dan alleenlicken gecoft van den Engelsche, Spaense ende Scotse coopluyden." Dan gaat de keur echter voort „welverstaende ten ware dat enijch ingelandt coopman, tsy van Amsterdam off elwers, wol bij den diener van den draperien bijnnen Hoirn tot enyge plecke dede ommeleggen, alsoe ommegeleyt sal vercoft worden tot behoef van den gemeenen draperien." Pols, West-Friesche stadrechten, II p. 63.

in de 16de eeuw, de Spaansche wol als grondstof van meer beteekenis worden.[1] Ook de inlandsche wol werd soms verwerkt doch in de voornaamste textielsteden slechts in geringe hoeveelheid. Maar ook deze wol werd gewoonlijk slechts voor een klein deel door de onmiddellijke omgeving der stad geleverd. Zoo betrokken de Leidsche drapeniers deze zg. verkenswol uit Amsterdam, Dordrecht, Rotterdam, Gouda, Hoorn, Veere, Zierikzee, Middelburg, Kampen, Deventer, Bergen-op-Zoom en Antwerpen.[2]

Utrechtsche keuren uit de 14de eeuw vermelden het gebruik van Zeeuwsche wol.[3] Deze wordt ook aangetroffen in schepen van Hoorn en Enkhuizen, die in de jaren 1439—'41 den tol van Kampen passeerden.[4]

Ten onrechte heeft Bücher bij de artikelen, waarin groothandel gedreven werd, de wol niet opgenoemd. De Engelsche wol b.v. werd door Engelsche kooplieden naar Calais gebracht en daar voor een deel door drapeniers maar ook voor een deel door zelfstandige Hollandsche kooplieden gehaald. In enkele steden, o.a. te Leiden, bestond geen eigenlijke wolhandel. Een zelfstandige wolhandel daarentegen bestond te Dordrecht al in de 13de eeuw en later ook te Middelburg, Amsterdam en elders.

HUIDEN EN BONT. In nagenoeg alle middeleeuwsche toltarieven worden onder de handelswaren ook huiden genoemd. Voor ons land is dat ook reeds in de tolrollen der 13de eeuw het geval, o.a. in een oorkonde van 1272, waarbij vastgesteld wordt wat de inwoners van Venlo bij het passeeren van den tol te Lith a/d. Maas moeten betalen.[5] Eveneens in de Dordtsche tolrol van 1287.[6]

Waar de veehandel ontwikkeld is, bestaat gewoonlijk ook handel in huiden. We vernemen dan ook telkens dat de Friezen en Groningers huiden exporteeren. Zoo brengen de Friezen in de 14de eeuw te Kampen huiden ter markt.[7] De talrijke Nederlanders die aan den handel op Keulen deelnemen voeren daar behalve vee en vetproducten ook huiden aan.[8]

Van groote beteekenis was de invoer van huiden uit het Oostzeegebied te Dordrecht en later ook te Amsterdam. Reeds in het Dordtsche privilege van 1340 worden 8 verschillende soorten van huiden genoemd; in de privileges van 1363 en 1389 is dat aantal tot 13 geklommen.[9] Werd ook het fijnere Russische en Zweedsche bont te Dordrecht ingevoerd of was dit in hoofdzaak voor de Vlaamsche markten bestemd? Ik vermoed dat dit laatste het geval was. Immers in de Dordtsche tolrollen, althans in die der 14de eeuw, worden deze soorten (vooral eekhoornvachten,

1) Posthumus, p. 206 e.v.
2) Posthumus, p. 220. In een Amsterdamsche keur van 1473 wordt verboden om Leidsche of Haagsche wol of garen door de stad en door de vrijheid te voeren. Breen p. 90.
3) Overvoorde en Joosting II, p. 197 en 199. Een Utrechtsche keur van 1487 noemt ook „Geseker", „Pulbornsche", „Hessche" en „Vlemsche" wol, p. 214.
4) Bijdr. Gesch. Overijssel IX, p. 21.
5) Sloet, 941. 6) H. U. B. I, 1033.
7) Overijsselsche Almanak voor oudheid en letteren, jg. 1838, p. 210 e.v.
8) Kuske, Hans. Gesch.-bl. 1909, p. 308.
9) Zie het overzicht dezer tolrollen bij Kurt Stahr, Die Hanse und Holland.

verder marter-, bever-, otter-, en hermelijnvachten komen hierbij in aanmerking) juist niet genoemd. Wel zond Johan Wittenborg in 1358 uit Lübeck 15 duizend „scones werk" (eekhoornvachten) naar Dordrecht maar dat was in een tijd toen de Hanze wegens moeilijkheden in Vlaanderen den stapel voor een paar jaar van Brugge naar Dordrecht had verlegd. [1]) Er zijn nog andere aanwijzingen die dit vermoeden bevestigen. Zoo is er een merkwaardige oorkonde van 1409, waaruit blijkt dat de *bontwerkers* van Utrecht toenmaals gewoon waren naar Antwerpen te reizen om daar bij de „Oesterlinghen" (de kooplieden uit het Oostzeegebied) de grondstof voor hun bedrijf in te koopen. [2]) Blijkbaar konden zij dus te Dordrecht of te Amsterdam niet even goed terecht.

De genoemde oorkonde bewijst eveneens dat ook in Noord-Nederland *de bontwerkers dikwijls zelf naar enkele groote markten reisden* om hun grondstof in te koopen. Voorbeelden daarvan uit het buitenland zijn reeds in het vorige hoofdstuk vermeld.

VISCH. In plaatsen als Deventer en Utrecht, die tot de oudste steden van ons land behooren, [3]) werd al vroeg een belangrijke *haringhandel* gedreven. De bekende tolrol van Coblenz van 1104 vermeldt dat de schepen uit Utrecht en Deventer een groot deel der verschuldigde tolrechten in haringen betalen. [4]) Nu is 't echter waar, dat — zooals Bächtold terecht opmerkt — wanneer kooplieden uit een bepaalde streek een zeker soort goederen als tol moeten betalen, dit nog geen bewijs is dat die kooplieden speciaal deze goederen importeeren. Immers ook de behoeften van den tolheffer zijn van grooten invloed bij de vaststelling der tolgoederen. [4]) Maar een sterke aanwijzing is 't stellig wel. En in dit geval wordt het vermoeden tot zekerheid bij raadpleging van het reeds meermalen aangehaalde Utrechtsche toltarief, dat waarschijnlijk uit de tweede helft der 12de eeuw dateert. In deze oorkonde wordt gesproken van kooplieden die wijn brengen en op de terugreis haring meenemen. [5]) Het schijnt dat

1) Mollwo, Wittenborgs Handlungsbuch II, 240.

2) „Wi ghemene ghildbroeders van den graeuwerkersghilde tUtrecht doen cont..... dat wi zamentlic bi een gheweest hebben om alzulker aenspraken wille, alse onzen ghildebroeders voorscreven tot Andwerpen ghedaen wert in de laatste marcte verleden van den oudermans van den Oosterlinghen ende van horen medeghesellen, daer wi op overeenghedraghen zijn, dat wi van dezer tijd voert in onzer stat noch buten onzer stat van Utrecht voerscreven in gheenre wijs gheroeft wercke copen en zellen, also verre alze wijt weten bi onzen vijf zinnen." Als een gildebroeder hiermee in strijd handelt, „daer en zellen wi nyet mede copen noch vercopen ter tijd toe, dat hijt den coepluden ghebetert hadde." H. U. B. V, 886. Deze oorkonde ontbreekt in de uitgave van Overvoorde en Joosting, De Gilden van Utrecht. De bontwerkers kochten blijkbaar ook wel buiten de markt van Antwerpen.

3) Poelman meent dat de bekende oude handelsplaatsen als Dorestad en Tiel geen eigenlijke steden waren doch meer het karakter hadden van plattelandsdistricten, waar verspreid veel schippers en kooplieden woonden. Poelman, p. 105 e. v.

4) „De Trajecto venientes, a Pascha usque ad autumnum, debent dare unum bonum salmonum, inde usque in Pascha CXX allecia et duas denariatas vini; de Taventria venientes, ab intrante XLma usque ad Pascha, debent dare de singulis navibus CXX allecia, inde usque ad autumnum XX anguillas et II denariatas vini", Sloet, 205.

5) H. U. B. I, 8.

deze haring in Noord- en Zuiderzee werd gevangen. [1]) Langs den Rijn werd deze visch tot diep in Duitschland gebracht. Bächtold vermoedt dat ook de haring die, volgens een oorkonde van 1192, tot de vracht behoorde welke de kooplieden van Regensburg door Oostenrijk voerden, uit het Delta-gebied afkomstig was. [1])

In de volgende eeuwen werd veel haring uit het Oostzee-gebied betrokken. Zooals reeds in het vorige hoofdstuk is vermeld, werd Schonen aldus de verzamelplaats van kooplieden uit alle oorden der wereld. In de 13de eeuw reeds waren hier kooplieden uit Kampen, Harderwijk, Zutfen en Stavoren werkzaam, later ook die uit Elburg en Deventer en waarschijnlijk ook uit Hindeloopen, Groningen, Zwolle, Hasselt, Doesburg en Nijmegen. Sedert de tweede helft der 14de eeuw wordt aan dit verkeer ook deelgenomen door kooplui uit Zierikzee, Amsterdam, Brielle, Dordrecht, Leiden en Haarlem. In de 14de eeuw had zelfs Maastricht een Schonenvaardersgilde, terwijl ook 's Hertogenbosch op Schonen een vitte had. [2])

In de Nederlandsche steden werd veel haring verbruikt. Soms werd, zooals o.a. te Leiden, bepaald dat wie „Scoensken harink" verkocht, geen andere haring mocht verkoopen. [3]) Blijkbaar was de haring uit Schonen van betere kwaliteit. Deze visch werd echter ook voor een groot deel langs de groote rivieren naar andere landen geëxporteerd. [4]) Eveneens werd dikwijls, vooral door de kooplieden uit de IJsel- en de Zuiderzee-steden, de haring van Schonen direct naar de markten van Engeland, Vlaanderen en Holland gebracht. [5])

De aangehaalde Leidsche keur doet reeds zien dat ook andere haring hier werd aangebracht en verbruikt. Utrechtsche verordeningen van 1388 en 1395 noemen behalve haring van Schonen ook „tyherinc", „Engelsch herinc" en „Heylichlantsherinc". [6]) In den loop der 14de eeuw gingen de bewoners der Hollandsche zeeplaatsen zich meer en meer toeleggen op de vangst van haring in de Noordzee. Aanvankelijk werd deze haring alleen versch of gerookt verhandeld. Vooral naar Antwerpen, waar de haringrookerij een bloeiend bedrijf was, ging veel Hollandsche haring. Sedert het einde der 14de eeuw gingen de Hollanders over tot het zouten der Noordzeeharing terwijl bovendien grootere netten in gebruik kwamen en bijzondere schepen, de bekende haringbuizen, gebouwd werden. [7]) Toen

---

1) Bächtold, p. 59.

2) Zie over het optreden van al deze steden in het verkeer naar Schonen. Meilink, p. 178 e. v. In Amsterdam werd in 1352 ingevoerd 71½ last en 11 ton haring; in 1365 59½ last, 186 ton (1 last = 12 ton). Mededeeling van den heer Smit.

3) Bovendien gold in Leiden nog de bepaling „Item wie andere harinc te coop helde dan Scoensken harinc, dair sel hi een teken up hebben, wit ende roet, also openbairlic dattet kenlic is", Keurboek 1406; Hamaker, De middeleeuwsche keurboeken van Leiden, p. 55. Dergelijke bepalingen bestonden ook in andere steden, o.a. te Utrecht; Overvoorde en Joosting, De Gilden van Utrecht II, p. 163.

4) Meilink, p. 291. Langs de Maas voeren reeds omstreeks 1285 schepen uit Dordrecht, die haring aan boord hadden en soms uitsluitend met haring geladen waren. Van den Bergh II, 564. (Tol van Kuik).

5) Meilink. p. 219.

6) Overvoorde en Joosting II, p. 160 en 162. „Heylichlant" is waarschijnlijk Helgoland.

7) Daenell, Der Ostseeverkehr und die Hansestädte von der Mitte des 14. bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts, Hans. Gesch. blätter 1902, p. 14 en 15.

ontwikkelde zich een belangrijke exporthandel. Keuren van Schiedam [1]) (1434) en van Zierikzee [2]) (1474) leeren ons dat daar in de 15de eeuw de haringvisscherij een bloeiend bedrijf was. De „stiermans" brengen de haring uit zee; deze wordt dan bij openbaren afslag verkocht aan *kooplieden*, die voor den verderen export zorgen. Omstreeks 1410 zendt de stad Keulen brieven met klachten over de verpakking en het zouten van de „corfharinck" aan Brielle, Beverwijk, 's Gravenhage, 's Hertogenbosch en Antwerpen. [3]) In 1424 klaagt Keulen wederom over de kleinheid der in 't vorige jaar uit Brielle en andere Hollandsche steden gezonden haringtonnen. [4]) In het heele Rijngebied, van Keulen tot Bazel, vond toenmaals de Hollandsche haring grooten afzet. Toen de haringvangst op Schonen in de eerste helft der 15de eeuw sterk verminderde, begon men de Hollandsche haring ook naar het Oostzee-gebied uit te voeren. [5]) Vooral voor den Amsterdamschen handel werd de Noordzee-haring èèn van de belangrijkste waren. [6])

Niet alleen haring maar ook *riviervisch* werd naar Duitschland verzonden. Het toltarief van Coblenz van 1104 vermeldt dat de schepen van Utrecht, Tiel en Heerwaarden o.a. zalm en die uit Deventer aal als tol betalen. [7]) Uit de tolregisters van Lobith (o.a. van de jaren 1306—'9) blijkt dat toen, vn. door kooplieden uit de IJsel- en Zuiderzee-steden, bokking, zalm, schol en paling langs den Rijn werd uitgevoerd. [8]) Ook de Hollandsche steden deden mee aan dezen vischhandel. In de Kamper tolrol (midden 14de eeuw) worden „des Greven lude van Hollandt" vermeld, die haring, steur, zalm, snoek, spierling, aal en brasem aanvoeren. [9]) Een burger van Brunswijk kocht in 1397 2 ton Hollandsche aal van een Hamburgschen koopman. [10]) Hollandsche steden als Brielle, Hoorn e. a. verzonden bokking naar Keulen. [11]) Schelvisch, schol en witinch werd door Keulsche kooplieden o.a. uit Harderwijk betrokken. [12])

Dan moet nog de aandacht gevestigd worden op de vaart naar Bergen in Noorwegen, vanwaar behalve hout en huiden ook veel *stokvisch* werd meegebracht. Eerst tegen het midden der 14de eeuw komen daar de Nederlandsche kooplieden in grootere getale. Echter wordt reeds in de Deventer Cameraarsrekeningen van 1338 de „Berger visch" herhaaldelijk genoemd. In Bergen komen vooral de kooplieden van Deventer en Kampen,

---

1) Heeringa, Rechtsbronnen van Schiedam, p. 235 e. v.

2) Bezemer en de Blécourt, Rechtsbronnen van Zierikzee, p. 370 e. v. De schippers die van uit de haven van Zierikzee „varen ende stieren" moeten poorter zijn. Zij zullen als poorters worden opgenomen als ze beloven minstens 8 jaar lang uit deze haven te „stieren" en in geen andere haven te zullen binnenloopen. De „stierman" was blijkbaar dikwijls zelf geheel of gedeeltelijk eigenaar van het schip. We vinden o.a. de bepaling dat de stierman, die binnen de genoemde 8 jaar zoo rijk geworden is dat hij niet meer stieren wil, dan een halve haringbuis met toebehooren méér moet reeden dan toen hij nog stierman was. Echter wordt ook de mogelijkheid voorzien dat hij arm wordt, p. 374.

3) H. U. B. V, 970, 971, 972, 974, 975. 4) H. U. B. VI, 557. Zie ook H. U. B. VIII, 586.

5) Daenell, Hans. Gesch.-blätter, 1902, p. 16.

6) Daenell, Holland und die Hanse im 15. Jahrhundert, Hans. Gesch.-blätter 1903. p. 12 en 31.

7) Sloet, 205.

8) Meilink, p. 289 en 291 .9) Overijsselsche almanak van 1838, p. 210 e. v. 10) H. U. B. V, 258.

11) H. U. B. V, 971, 975 (1410). H. U. B. VIII, 587 (1457).

12) H. U. B. V, 969. (1410)

ook wel die uit Harderwijk en Zutfen.[1] Deze voeren de stokvisch gedeeltelijk weer uit naar Duitschland.[2] Later gaan ook de Hollandsche steden aan de vaart naar Bergen meedoen. In de 15de eeuw bestond o.a. te Amsterdam een gilde der Bergen-vaarders.[3]

In een middeleeuwsche stad werd, in verband met de talrijke vastendagen, veel visch, zoowel zee- als riviervisch, verbruikt. In de meeste steden vond men dan ook afzonderlijke kleinhandelaren in visch, soms in vrij groote getale. Uit het voorgaande blijkt reeds dat een groot deel van de benoodigde visch niet in de onmiddellijke omgeving van de stad gevangen werd. Nu zou het kunnen zijn dat de stedelijke vischkoopers zelf elders de noodige haring, stokvisch, schelvisch, zalm enz. gingen inkoopen. Dat is waarschijnlijk ook wel 't geval geweest maar uit de bronnen blijkt daarvan weinig.[4] Wat bij het raadplegen der stedelijke keurboeken daarentegen wel heel duidelijk wordt is de beteekenis van den invoer door vreemde vischverkoopers. In bijna alle keuren, die op den vischhandel betrekking hebben, wordt melding gemaakt van de „gasten". De herkomst dezer lieden wordt echter helaas zelden vermeld. Waren het personen, die in den naasten omtrek, even buiten de poorten, woonden of kwamen ze van elders? Het is niet met zekerheid te zeggen maar als men bedenkt dat de visch voor een groot deel van verre werd aangevoerd dan wordt het meer dan waarschijnlijk dat vele vischhandelaars uit andere streken afkomstig waren. Waren deze vreemdelingen zelf visschers of afzonderlijke tusschenhandelaren? Waarschijnlijk bestonden de gasten uit beide categorieën. Stellig zullen wel, evenals tegenwoordig, uit de zee- en rivierplaatsen de visschers of hun vrouwen de markten der naburige steden hebben bezocht. Soms blijkt dat ook uit de verordeningen; een keur van Breda (1419) spreekt o.a. van vreemde visschers die aldaar ter markt komen[5] en een Utrechtsche verordening (1535) maakt melding van gasten die met levende visch „die zij selfs gevangen hebben" ter markt komen.[6] Maar de gedroogde en gezouten visch, die in groote hoeveelheid werd geconsumeerd, zal toch gewoonlijk wel door tusschenhandelaren zijn aangevoerd. In de keurboeken wordt dikwijls de term „coepman" gebruikt om den vreemden vischverkooper aan te duiden. Dat wijst dus meer op een tusschenhandelaar, al zegt het natuurlijk nog niet veel, want de terminologie der middeleeuwsche keurboeken is allerminst nauwkeurig. Wat echter den haringhandel betreft weten we zeker dat er vele dergelijke tusschenhandelaren bestonden. Het bewijs wordt o.a. geleverd door den

1) Meilink, p. 225.
2) In 1419 werd te Keulen een schip met stokvisch, toebehoorende aan een burger van Nijmegen, in beslag genomen. H. U. B. VI, 225.
3) Breen, p. 217.
4) In een Utrechtsche verordening op de vischmarkt (1395) wordt o.a. gezegd dat „alle der viscoper wive", wier mannen in het vischkoopersgilde mee loten en dienen, op de vischmarkt visch mogen verkoopen. Het is, dunkt me, niet gewaagd hieruit af te leiden, dat vooral de *vrouwen* zich met den verkoop bezig hielden. Was het nu misschien de taak van de mannen om behalve bij den afslag visch te koopen ook naar elders te trekken om nieuwe voorraad op te doen?
5) Bezemer, p. 96. 6) Overvoorde en Joosting II, p. 180.

brief van 's Hertogenbosch aan Keulen (omstreeks 1410); daarin wordt verteld dat de haring op zee gezouten en dan in Den Bosch verkocht wordt „ende als sy dair veil comen, so pleghen onse burgere of andere koeplude die haring te copen op hoire aventure ende die voirt in uwer stat en anderen goiden steden veyl te zeynden of te vueren." [1]) Uit de keuren op de haringvisscherij van Schiedam (1434) en Zierikzee (1474) blijkt, zooals reeds werd vermeld, dat daar de „stiermans" de haring aan kooplieden verkoopen. Kooplieden uit verschillende Nederlandsche steden oefenden dezen tusschenhandel uit. Een oorkonde van 1424 leert ons echter dat ook Duitsche kooplieden in Holland kwamen om visch te koopen. [2]) De kooplieden, die zich met den vischhandel op Keulen en andere plaatsen bezig hielden, waren stellig vn. *groothandelaren* [2]). Ook de Amsterdamsche kooplieden die, reeds in het laatste kwartaal der 14de eeuw, Antwerpen plachten te bezoeken — in hun schepen was vn. haring en bier geladen — waren ongetwijfeld groothandelaren. [3]) Dat de haring van Schonen en de stokvisch van Bergen niet door de visschers zelf werd aangevoerd, spreekt vanzelf. Het visschersbedrijf op Schonen is grootendeels in handen van de Denen gebleven. [4])

De vreemde kooplieden en visschers verkochten in onze steden hun waar deels direct aan de consumenten deels aan de stedelijke kleinhandelaren.

Evenals ten aanzien van den verkoop van andere voedingsmiddelen vinden we in de keurboeken talrijke bepalingen, die aan de vreemdelingen verkoop van visch in 't groot vòòr een bepaald uur verbieden. Soms zelfs geldt dit verbod voor één of meer dagen. Te Nijmegen b.v. bestond het voorschrift: „Item soe wye zeevysch brengen, die soelen oeren marct enen alingen dach halden, eer sij den voerhukeren vercopen" en eveneens „alle vremde lude, die met grunen (= versche) visschen hier an lant comen, solen drie vischdage nae eynander volgende oir mael halden, oer vissch te vercopen, eer sy se tsamen vercopen." [5])

Keuren, die de strekking hebben de stedelijke vischkoopers tegen de concurrentie der vreemdelingen te beschermen, treffen we daarentegen nagenoeg in 't geheel niet aan. Nergens vinden we bepalingen — zooals

1) H. U. B. V, 974. Ook in de brieven van Keulen aan Beverwijk, Brielle en Harderwijk is sprake van kooplieden. H. U. B. V, 970, 971 en 969.

2) H. U. B. IV, 540. Jan van Beieren vergunt den Keulschen burger Hugo van der Marcke om aan de kust van Holland en Zeeland visch te koopen en naar believen weer te verkoopen of uit te voeren. Vergelijk ook Kuske, Der Kölner Fischhandel, Westdeutsche Zeitschrift für Gesch. und Kunst XXIV, p. 240. Kuske zegt omtrent den Keulschen groothandel in visch: „Dieser Handel vollzog sich in der Form, dass sich die Kölner möglichst in die Nähe der Küste begaben, um dort den Fisch entweder direkt vom Fischerfahrzeug oder bereits vom einem vermittelnden Kaufmann zu erwerben. Die letztere Form ist die vorherrschende gewesen. Daneben aber fuhren die fremden Kaufleute auch selbst rheinaufwärts bis Köln oder liessen fahren und verkauften den Fisch erst hier in kölnische Hände oder mit deren Vermittlung an Oberländer. Schliesslich übernahmen auch kölnische Nachbarstädte, namentlich die geldrischen und niederheinischen, den Ankauf im Niederlande und die Verschickung nach Köln und weiteraufwärts." Kuske, p. 235/6.

3) Noordkerk, Handvesten van Amsterdam, p. 68.

4) Een enkele maal worden wel eens Nederlandsche visschers, o.a. uit Kampen, vermeld. In elk geval waren deze visschers niet tevens kooplieden, Meilink, p. 199.

5) Krom en Pols, p. 62.

we die wel ten aanzien van sommige andere kleinhandelaren en handwerkers aantreffen — die den détailverkoop van vreemdelingen tot een bepaalden dag in de week beperken. Blijkbaar werd, wat dit bedrijf betreft, door de overheid het belang der consumenten boven dat der producenten en kleinhandelaren gesteld. Het oudste keurboek van Amsterdam bepaalt gelijkelijk voor den gast en voor den poorter dat wie visch aanvoert „die zal die vissche zelve eenmale sliten, eer hij en vercoept zamenscoeps" (= in 't groot). [1]) Zoo was het ook in andere steden. Een verordening van Reimerswaal (1482) zegt uitdrukkelijk dat vreemdelingen, „mannen oft wijven", hun visch zoowel in 't klein als in 't groot mogen verkoopen. [2]) Zelfs in de gildestad Utrecht genoten de leden van het vischkoopersgilde weinig bescherming. In 1392 werd hun uitdrukkelijk verboden om mosselen, aal, gezouten baars, spiering of levende visch, binnen 2 mijlen in den omtrek gevangen, te koopen voordat deze gedurende een „mael" (d.w.z. gedurende een halven dag) voor ieder te koop geweest zijn. [3]) Een dergelijk verbod ontbreekt ten aanzien van andere vischsoorten. Wil dat nu zeggen dat omgekeerd, wat deze visch betreft, de stedelijke vischkoopers het monopolie van den détailverkoop hadden? Volstrekt niet. Toch schijnt Mr S. Muller zulks te meenen. Hij schrijft althans, na vermelding der aangehaalde bepaling; „Hoe het ging met den visch, die van verderaf kwam, uit de zee of uit de Lek, blijkt niet zoo duidelijk. De vreemde visschers, *die niet zelven hunne waar in het klein te Utrecht mochten verkoopen*, schijnen den zeevisch bij den invoer te Utrecht openlijk aan de vischkoopers verkocht te hebben. [4]) Ook bij nauwkeurige lezing der ingewikkelde en uitvoerige Utrechtsche keuren is het mij echter niet gelukt een bepaling te vinden, die aan vreemdelingen den détailverkoop van visch verbiedt. Integendeel wordt in een verordening over den afslag (1445) uitdrukkelijk geconstateerd dat een koopman van buiten met zijn visch „eyn mail" mag houden en „*bij penwerden*" (= en détail) mag verkoopen, buiten den afslag om. [5])

1) Breen, p. 24. Ook later vinden we in Amsterdam weinig of geen bescherming der stedelijke vischkoopers. Alleen de keur van 1473 is eenigzins beschermend doch slechts in zeer geringe mate. Deze bepaalt n.l. dat vreemdelingen wel hun visch in de stad mogen slijten doch niet langer dan „twe malen." Wie zalm in de stad bracht moest die echter bij de eerste gelegenheid laten afslaan. Verg. Van Ravesteyn, p. 134.

Misschien bestond te Dordrecht eenige, doch in elk geval geringe, bescherming. Een keur van 1430 zegt dat totnogtoe als regel gold dat niemand in D. vischkoopersnering mag doen tenzij hij poorter en gildebroeder is, behoudens ten aanzien van droge visch, zoute visch en haring en behoudens het recht der „mate luden" om aal, paling, „butte", „crabbe" enz. te verkoopen en behoudens het recht van ieder, die visch vangt „met sijn selfs touwe", om die eenmaal per dag te verkoopen. Bepaald wordt nu dat de „mate luden" de aal, paling enz., die ze zelf vangen, eens per dag mogen verkoopen aan 't uiteinde der vischmarkt doch slechts tot 5 scell. Holl. toe, zonder die visch van iemand te koopen of over te nemen. Ieder, die andere visch vangt met eigen touw mag die eens per dag langs de straten verkoopen tot 5 scell. H. toe. Fruin, De oudste rechten van Dordrecht I p. 266 e.v.

2) Fruin, Het recht der stad Reimerswaal, p. 3.

3) Overvoorde en Joosting II, p. 161.

4) Muller, Schetsen uit de Middeleeuwen, p. 99. Cursiveering van mij.

5) Muller, De middeleeuwsche Rechtsbronnen der stad Utrecht I, p. 355. „Item een coepman van buten zel mit zijnen visch eyn mail moigen houden binnen onser stadt zonder becroen, alst haertoe geweest heeft; mer hij zel zelve zijnen visch bruken bij penwerden

Weliswaar zegt een keur van 1478 dat alle zeevisch 's morgens vòòr 8 uur op de „Vischbrucge" moet gebracht zijn om te worden afgeslagen; visch die er dan nog niet is zal pas 's middags afgeslagen worden. [1]) Maar blijkbaar is de bedoeling van die keur alleen de volgorde van den afslag te regelen zoodat het woordje „alle" hier niet te letterlijk moet worden opgevat. Dat niet alle zeevisch aan den afslag behoefde te komen blijkt trouwens ook duidelijk uit een keur van 1484 waarin bepaald werd dat voortaan slechts de 30ste penning betaald zou worden van de haring, bokking, sprot, gezouten zeespek, gezouten aal, alle gedroogde visch, gezouten steur, gezouten zalm en alle andere visch, die in de stad komt en afgeslagen wordt „ofte anders sonder ofslach vercoft wert ende voert by penwerden binnen onser stat ofte statvryheyt gebruyct wert". [2]) In Utrecht mocht dus ook de zeevisch, evenals in de andere genoemde steden, vrij door vreemdelingen in het klein verkocht worden. [3]) In het vorige hoofdstuk werd reeds geconstateerd dat ook in vele buitenlandsche steden de vreemdelingen, ten aanzien van den détailverkoop van visch, niet of slechts weinig bij burgers werden achtergesteld. [4])

Al hadden nu echter de vreemdelingen een niet onbelangrijk aandeel aan den détailhandel, toch werd blijkbaar een groot deel van hun voorraad aan de stedelijke vischkoopers verkocht. In de keurboeken treffen we

---

ende sonder ofslaen, in alre manieren of hij den visch van den ofslager ghemijnt hadde ende anders niet."

„Item desgelijck zell eyn coepman van buten mit zijnen droigen visch ende gezouten zeespeck staen moigen opter Plaetzen zoelange hem gelieft, behoudelic dat hij zijnen visch ende zeespeck zelver bruken zell sonder ofslaen ende bij penwerden ende niet anders."

„Item onse borgere zellen hoers zelfs visch, den zij zelve van buten brengen, bij penwerden wail moigen slijten." In 1529 werd echter bepaald dat niemand, vreemdeling of burger, zeevisch, zalm, steur en elft mocht verkoopen die niet in den afslag was geweest. O. en J. p. 178. Dit was blijkbaar ten behoeve van de vischaccijns; het was niet tegen den detailhandel der vreemdelingen gericht.

1) Overvoorde en Joosting, p. 167. In 1473 was reeds aan de vischkoopers „of andere die mitter vischneringe ommegaen," verboden om op de markt of ergens anders visch te verkoopen, die niet in den afslag was geweest. p. 166.

2) Ibid. p. 168.

3) In 1509 en 1512 werd verboden om de zg. karvisch of doode visch (spiering, aal enz.) in den afslag te brengen of aan „voircoepers" te verkoopen. Dat beteekent iets anders dan wat Mr. Muller schrijft nl. dat toen de verkoop in 't klein van deze visch „den vreemden vergund" werd; het was echter volstrekt geen nieuwe concessie aan de vreemde vischkoopers. Dat blijkt ten overvloede ook uit de bewoordingen van de keur van 1509 „na ouder gewoenten." O. en J. p. 173. In 1521 gaf de Raad een „verclaringe" op de ordonnantie voor de vischkoopers van 1395. Kooplieden van buiten met zalm, steur en elft mogen die tweemaal uitsnijden. Ook de kooplieden van elders met gezouten visch mogen die op de Plaats of elders „uutpenwairden", „tot vordeel van der gemeynten ende onbecroent van der viscoper-gilde", p. 174. In 1535 werd bepaald dat vreemdelingen met levende visch, die zij zelf gevangen hebben, tweemaal per week op Calis (een gedeelte der vischmarkt) mogen staan. Naar aanleiding van deze bepalingen schrijft Mr. Muller (Schetsen, p. 101) „Op het einde van onze periode, zien wij met verwondering den raad, ter wille van de burgerij en om de detailhandelaars nog meer in de engte te drijven, eene grootere concessie doen: vreemde vischkoopers worden enkele malen te Utrecht toegelaten." Ik zie daarentegen in deze bepalingen niet iets nieuws maar slechts de handhaving, misschien zelfs met eenige beperking, van oude handelsvrijheid tegenover den wensch van de vischkoopers naar bescherming.

4) Zie hiervòòr p. 66/7.

telkens voorschriften aan over de verhouding tusschen den vreemden koopman en den stedelijken vischkooper. In Utrecht werd de vischkooper die „enyghen visch mijnde, die den coepman min gave dan hien mijnde", streng gestraft. [1]) Ook was voorgeschreven dat reeds den volgenden dag de visch betaald moest worden. [2]) De afslag is in verschillende steden het onderwerp van uitvoerige voorschriften. Vennootschap met vreemdelingen is steeds streng verboden. Blijkt reeds uit deze bepalingen dat de plaats die de stedelijke vischkoopers in het ruilverkeer innamen niet onbelangrijk was, hetzelfde wordt bewezen door hun talrijkheid. In een Utrechtsche keur van 1395 wordt het aantal vrouwen, die op de vischmarkt mogen zitten, beperkt. In hoofdzaak worden alleen de „viscoper wive", wier mannen in het vischkoopersgilde mee loten en dienen, benevens de weduwen, die nu in het gilde zijn en dit gewonnen hebben na haar mans dood, toegelaten. [3]) Ook aldus beperkt was het aantal vrouwen nog grooter dan 40; het zou echter in de toekomst tot dit aantal beperkt worden. Hoewel ons voor de mannen het juiste cijfer niet bekend is mogen we toch wel concludeeren dat een vrij groot aantal poorters in den vischhandel een middel van bestaan vond. Hieruit volgt de onwaarschijnlijkheid van de opvatting van Bücher dat de kleinhandelaars hun waar alleen aan de armere bevolking verkochten terwijl de welgestelden op week- en jaarmarkt hun voorraad direct van de vreemdelingen betrokken. [4]) Immers het is zeer te betwijfelen dat zoo talrijke menschen zouden kunnen leven van de bescheiden klandizie, die Bücher hun toekent. Hoewel Bücher visch wel noemt onder de handelsartikelen moet ik hem dus toch ook in deze paragraaf bestrijden.

Op het gebied van den vischhandel waren blijkbaar *tusschenhandelaren* onmisbaar. En, zooals werd aangetoond, stonden dikwijls tusschen producent en consument niet één maar minstens *twee* handelaren in, nl. zoowel de koopman, die uit het buitenland of uit de Nederlandsche zee- en rivierplaatsen de visch aanvoerde, als ook de stedelijke vischkooper.

HOUT. Werd reeds in de 11de en 12de eeuw hout langs den Rijn naar ons land vervoerd? Het is mogelijk en zelfs waarschijnlijk maar stellige bewijzen daaromtrent bezitten wij niet. We weten dat toenmaals houtvlotten voorbij Coblenz Rijnafwaarts gingen maar waar deze vlotten landdden is niet bekend. [5]) Poelman vermoedt dat reeds in de 9de eeuw Friesche kooplieden op hun terugreis hout uit den Elzas meebrachten. [6])

---

1) Overvoorde en Joosting, p. 161. (1392). 2) Ibid. p. 164.

3) O. en J., p. 163. Bovendien mag, als een vischkooper sterft, zijn vrouw nog een jaar lang op de vischmarkt visch verkoopen. Vrouwen, wier mannen in andere gilden dienen, mogen niet op de vischmarkt zitten.

4) Bücher, Entstehung, p. 126.

5) Bächtold schrijft o.a. (p. 56): „Bei der Frage, ob auch Schiffs- und Häuserbau des Delta-gebietes auf mittel- oder oberdeutsches Holz angewiesen war, musz man sich damit begnügen, auf die reichen Edeltannenwaldungen Oberdeutschlands, z. B. des Schwarzwaldes, wo jene Flösze sicher zum Teil ihren Ursprung nahmen, hinzuweisen und andererseits auf die in Nordwestdeutschland im Mittelalter fast ausschlieszliche Laubholzbewaldung."

6) Poelman, p. 72.

Hoe dit alles ook zij, eerst de Dordtsche tolrol van 1287 geeft ons vasten grond onder de voeten. Daarin wordt melding gemaakt van „houte, dat nedercomt met vlotten", dus blijkbaar Rijnafwaarts uit Duitschland. [1]) Houtinvoer uit Duitschland blijkt ook uit de tolregisters van Lobith uit 't begin der 14de eeuw. Dit hout was afkomstig uit de omstreken van Wezel en Baerle, misschien ook uit het Ruhrgebied. [2]) Meilink vermoedt dat aankoop in het hoogere Rijngebied in de 13de en 14de eeuw niet gebruikelijk was; later geschiedde dat in elk geval wel. [3]) Dat voor Dordrecht de houthandel in de 13de eeuw reeds van groote beteekenis was blijkt ook uit het feit dat hout één der drie artikelen is, die het stapelprivilege van 1299 uitdrukkelijk noemt. [4]) Er kwam toen ook al hout over zee uit het Noorden; het privilege van 1287 vermeldt onder het opschrift „dit is trecht van der zee te Dordrecht ende van dat ter zee incoemt" verschillende houtsoorten (o.a. bogenhout, wagenschot en sparren). Ook voor Nederland blijkt dus de opvatting van Inama-Sternegg dat de houthandel pas in de latere Middeleeuwen van beteekenis is geworden, onjuist te zijn.

Te Amsterdam werden in de vijftiger en zestiger jaren der 14de eeuw reeds belangrijke hoeveelheden hout aangevoerd, vn. door kooplieden uit Hamburg. [5]) Ook te Stavoren brachten de Hamburgers sparren, wagenschot enz. [6]) Een actief aandeel aan den houtinvoer uit het Noorden (vn. uit Noorwegen en Pruisen), namen sinds de 14de eeuw de IJsel- en de Zuiderzeesteden en spoedig ook de Hollandsche steden. [7])

Wie brachten het hout nu uit de havensteden naar de andere plaatsen van ons land? In de keuren van timmerlieden en kuipers wordt nog al eens melding gemaakt van vreemde kooplieden, die met hout in de stad komen. Een Haarlemsche kuiperskeur van 1443 leert ons dat schuiten met hout dikwijls van of over Gouda kwamen; de keur bepaalt o.a. dat wie hout koopt den koopman binnen drie dagen of bij koop op krediet „tot sine daghe" betalen moet. [8]) Indien er hout van buiten in grootere hoeveelheid („boven een half dusent") in de stad komt dan mag dit door geen kuiper gekocht worden voordat het „enen ghemenen ommeganck" onder de gildebroeders gehad heeft. Ook werd wel door het gilde hout gekocht en daarna onder de gildebroeders verdeeld. In Utrecht had de koopman, die „eycken- ofte vuerenhout, dat van boven ofte van beneden

1) H. U. B. I, 1033. 2) Meilink. p. 290.

3) Gothein, Zur Geschichte der Rheinschiffahrt, Westdeutsche Zeitschrift für Gesch. und Kunst, XIV, p. 231 e. v.

4) De beide andere artikelen waren graan en wijn. „.... posuimus forum in Dordraco de omnibus rebus vendibilibus, quae per aquas de Merwede et de Lecke descenderint, sit in vinis, in bladis, in lignis, sive in aliis quibuscunque bonis", van den Bergh II, 1097.

5) Mededeeling van den heer Smit. In 1352—'54 werd te Amsterdam, volgens de tolregisters, aangevoerd 100 ramschede, 2350 spathout, 500 banthout, 650 latten, 700 beukenborden en 100 molenhouts. In 1365/6 was de invoer reeds veel grooter nl.: 1420 wagenborden, 1300 wagenschots, 4200 beukenborden, 508 ramschede, 224 kodden, 200 riemhouts, 16100 banthouts, 3050 spathouts, 316 sparren en 252 balken. Zie voor den invoer van houtwaren hierachter p. 178.

6) H. U. B. IV, 794.

7) Meilink, p. 185, 229 en 33. Harderwijk dreef reeds omstreeks 1300 houthandel, H. U. B. I, 1331. 8) Huizinga, Rechtsbronnen der stad Haarlem, p. 127 e. v.

quame", aanbracht, blijkbaar nog al veel vrijheid, ook wat den détailhandel betreft. [1]

Het kwam echter ook wel voor dat de timmerlieden en de kuipers zelf hun grondstof elders gingen halen. Immers de bovengenoemde Haarlemsche keur bepaalt dat een gildebroeder, die een schuit met hout koopt te Gouda, per schuit twee braspenningen moet geven; het was echter verboden om hout, dat het ambacht aangaat, tusschen Amsterdam en Gouda te koopen. De laatste bepaling was blijkbaar tegen voorkoop gericht. Overigens zien we hier dus weer een voorbeeld van het bezoeken van vreemde markten — in dit geval tot inkoop van materiaal — door de middeleeuwsche handwerkers.

Vooral bij grootere bouwwerken was de gewone houtaanvoer niet voldoende en werd dikwijls iemand naar één der havensteden gezonden om daar hout te koopen. Ten behoeve van herstellingen aan gebouwen van het grafelijk hof te 's Gravenhage werd in 1316 o.a. te Dordrecht en te Brielle hout gekocht. [2] De Middelburgsche stadsrekening van 1365 bevat eenige posten omtrent aankoop van hout te Sluis en te Dordrecht. [3] Toen men bij de verbouwing van de St Pieterskerk te Leiden in 1407 veel wagenschot noodig had, werd dit te Amsterdam gehaald; ook werd te Schoonhoven en te Kostverloren hout gekocht. [4] Toen het Leidsche stadsbestuur in 1412 hout noodig had voor „die tymeringhe upter stede Huys" kocht men te Amsterdam 60 „Pruuske delen." [5] De kooper moest dan tevens voor het transport zorgen.

Uit dit overzicht blijkt dat ook voor Nederland — waarschijnlijk reeds van het begin der steden-ontwikkeling af — de houthandel van groote beteekenis was. Ten onrechte heeft Bücher het hout niet tot de middeleeuwsche handelsartikelen gerekend. Verder is hier natuurlijk geen sprake van directen ruil. Voorzoover het Noorsche en Pruisische hout niet door Nederlanders uit het land van herkomst werd gehaald maar in Hamburg van eigenaar verwisselde om te Amsterdam of elders misschien weer in het bezit van Nederlandsche kooplieden over te gaan, zien we zelfs het optreden van *meerdere* tusschenpersonen. Ook het Dordtsche stapelrecht werkte het bestaan van meerdere tusschenpersonen in de hand. [6]

---

1) Overvoorde en Joosting II, p. 349 (1432). Komt er eiken- en vurenhout van elders binnen een mijl van de stad, dan mag de koopman 14 dagen lang uit zijn schip verkoopen „luttel ofte veel, elc sijn gading". Het hout, dat dan nog over is, mag alleen nog binnen de stad zelf verkocht worden.

2) Hamaker, Rek. der grafelijkheid van Holland I, p. 60 en 61. Zie verder over houtaankoop te Amsterdam en te Dordrecht; Hamaker I p. 294, 345, 417 en II p. 396.

Ook uit Middelburg ging men, reeds in de veertiger jaren der 14de eeuw, dikwijls naar Dordrecht om hout te koopen; Hamaker, Rek. der graf. van Zeeland II, p. 190, 357 en 359.

3) Oudste burgemeestersrek. van Middelburg, Codex diplomaticus, 2de serie, 2de deel p. 40, 47 en 70. Naar Sluis zond men „meester Willem, der stede timmerman", p. 40.

4) Extracten uit de rekeningen der kerkmeesters van de St. Pieterskerk te Leiden, Bijdragen Gesch. Bisdom Haarlem XXX, p. 107.

5) Meerkamp van Embden, Stadsrekeningen van Leiden I p. 264.

6) Als een groote merkwaardigheid noteert in 1442 een Schiedamsche stadsklerk: „Item doe consenteerde die van Dordrecht, dat onse poorteren hout van Deventer quam sonder Tordrecht te comen, ende quam die IJsel of, mar onse stede hadt eerst begeert." Heeringa, Rechtsbronnen van Schiedam, p. 407.

BOSCH-PRODUCTEN ENZ. Reeds de oudste Dordtsche tolrol (1287) vermeldt als invoerartikelen o.a. *potasch, teer, pek* en *was*. Waren deze artikelen toen reeds uit Oost-Pruisen afkomstig? Wanneer we bedenken dat asch en pek omstreeks 1280 reeds vandaar naar Vlaanderen verscheept werden, wordt deze onderstelling wel waarschijnlijk. We weten echter ook dat reeds in de eerste helft der 13de eeuw de kooplieden van Salzwedel en Stendal langs de Elbe over Hamburg asch en pek uitvoerden.[1]) Het is dus ook wel mogelijk dat deze waren, althans voor een deel, uit het Elbe-gebied afkomstig waren. Ze kwamen te Dordrecht zoowel over zee als langs den binnenweg; het privilege van 1287 stelt het tolrecht vast zoowel voor „1 tonne asschen, die niet van der zee comt" als voor „assche, die comt van der zee."[2])

In de 14de eeuw (waarschijnlijk reeds in de eerste helft daarvan) dreven de IJsel- en Zuiderzeesteden (vooral Kampen en Harderwijk) een levendigen handel op Pruisen, Lijfland en Esthland;[3]) ze betrokken uit die streken voornamelijk graan, hout, pik, teer en potasch. Dat wil nog niet zeggen dat deze goederen in groote hoeveelheden in het eigen gebied dezer kooplieden werden ingevoerd want zij dreven — zooals Meilink bewezen heeft — grootendeels tusschenhandel tusschen het Oostzee-gebied en Engeland, Vlaanderen en Holland.[4]) Zooals reeds vermeld is, werden in den loop der 14de eeuw de Hollandsche en Zeeuwsche steden, wat den Oostzeehandel betreft, gewichtige concurrenten voor de Nederlandsche Hanzesteden. De Amsterdamsche kooplieden b.v. die in het laatste kwartaal der 14de eeuw reeds in zoo groote getale te Danzig verschijnen, betrokken vandaar natuurlijk dezelfde bovengenoemde waren. De Hamburgers brachten in de 14de eeuw o.a. pek en teer naar Stavoren.[5])

Honig wordt nog niet in de eerste Dordtsche toltarieven maar wel in die van de tweede helft der 14de eeuw (nl. in die van 1363 en 1389) vermeld.[6]) Te Amsterdam werd in de jaren 1352—'54 en vooral in 1364—'66 vrij veel honing ingevoerd. *Houtskolen* komen als handelsartikel voor o.a. in de tolregisters van Lobith[7]) en in het Geldersche toltarief[8]) voor de burgers van Utrecht van 1399.

Ook in *turf* werd handel gedreven. Dordrecht wist het stapelrecht van alle in Zuid-Holland gedolven turf te verkrijgen.[9])

Uit een verordening van 1447 blijkt dat toenmaals te Breda de *kramers* o.a. potasch, hars, pek en teer verkochten.[10]) Ook was werd dikwijls door

1) Zie hiervoor p. 68.
2) H. U. B. I, 1033. Zie ook Wilkens, Hans. Gesch. blätter, 1909, p. 199.
3) Meilink, p. 309 e. v.
4) Hierbij was Schonen dikwijls een tusschenstation. In 1352 stelde het stadsbestuur van Kampen een loonregeling vast voor haar burgers die voor reizen van Riga, Reval, Pernau, Stokholm, Lübeck, Gotland, Pruisen, Kolberg of de Wendische steden naar Schonen scheepsvolk huurden. Meilink, p. 185 en 308.
5) H. U. B. IV, 794 (1384). 6) Kurt Stahr, Die Hanse und Holland, tabel.
7) Meilink, p. 289. 8) H. U. B. V, 388.
9) Gosses, Stadsbezit in grond en water, p. 134. Fruin, Oudste rechten van Dordrecht I, p. 278. Schepen met turf, die niet te D. ter markt is geweest, zullen verbeurd verklaard worden. Bovendien beperking van den uitvoer van turf uit Dordrecht (1439).
10) Bezemer, Rechtsbronnen van Breda, p. 133.

de kramers verkocht. Ten behoeve van het grafelijk hof te 's Gravenhage werd in 1343 van „Hubrecht, den marseman" 12 pond was gekocht terwijl men 61 pond te Delft liet halen; een zekere Slaplaken, die ook telkens was, wierook enz. leverde, was waarschijnlijk ook een kramer.[1])

Ook de in deze paragraaf behandelde waren zijn door Bücher — ten onrechte — niet als handelsartikelen genoemd.

MIJNPRODUCTEN. Zooals vanzelf spreekt moesten de mijnproducten, van het begin van onze periode af, worden ingevoerd. IJzer, lood en steenkool werden in de 13de eeuw vn. uit Duitschland en Zuid-Nederland, langs Rijn en Maas, naar ons land gebracht.[2]) Ook in de 14de en 15de eeuw kwam het grootste deel der mijnproducten langs deze wegen. Echter werden sommige metalen toen ook wel over zee ingevoerd, o.a. koper dat voor een groot deel over Hamburg[3]) kwam en, sedert de tweede helft der 14de eeuw, vooral ook het Zweedsche ijzer het zg. „osemunt."[4]) Trouwens, reeds bij de verbouwing van het slot te Vreelant in de veertiger jaren der 14de eeuw, werd zoowel „oesemont" als „coelsch" en „spaensch" ijzer gebruikt.[5]) In de 15de eeuw kwam Spaansch ijzer veel voor; in 1412 werd voor de verbouwing van de Leidsche St Pieterskerk 855 pond Spaansch ijzer gekocht[6]) terwijl ook de smeden van Den Briel, blijkens een keur van 1449, dit metaal voor het smeden van ankers gebruikten.[7]) Eveneens wordt in het toltarief van Gouda[8]) (1454) en in het privilege voor de Amsterdammers in Denemarken[9]) (1461) Spaansch ijzer vermeld. Het tin, dat sedert 1340 in de Dordtsche tolrollen voorkomt, was waarschijnlijk wel uit Engeland afkomstig.[10])

Goud en zilver worden ook nog al eens in de toltarieven vermeld[11]) maar het blijkt niet dat deze invoer veel beteekende. Deze metalen kwamen vn. uit Hongarije, Polen en Bohemen;[12]) in 1284 kocht Floris V echter, tot het slaan eener nieuwe munt, zilver in Engeland.[13])

Zwavel wordt in sommige toltarieven als handelsartikel genoemd.[14])

---

1) Hamaker II, p. 71, 72, 190 enz.

2) De kooplieden van Dordrecht voerden deze waren voorbij Lith a.d. Maas (1274) Van den Bergh II, 268. Evenzoo de inwoners van Venlo (1272). Sloet 941. IJzer en staal vermeld als waren, die de Dordtrechtsche kooplieden voorbij Driel voeren (1307). Van Mieris II, p. 64. Zie voor het vervoer langs den Rijn de Lobithsche tolregisters, Meilink, p. 289.

3) Meilink, p. 307. Zie ook Bahr, Handel und Verkehr der Deutschen Hanse in Flandern, p. 126. Koper kwam o.a. uit den Harz, Hongarije en Zweden.

4) In de Dordtsche tolrollen vermeld sedert 1358. Kurt Stahr, Beilage I. Omstreeks dien zelfden tijd (1360) het Zweedsche ijzer het eerst in Vlaanderen vermeld, Bahr, pag. 126.

5) Hamaker I, p. 421/2.

6) Overvoorde, Bijdr. Gesch. Bisdom Haarlem XXX, p. 116.

7) De Jager, De middeleeuwsche keuren der stad Brielle, p. 187.

8) H. U. B. VIII, 372. 9) H. U. B. VIII, 1094. 10) Vergel. Bahr, p. 127.

11) In de Dordtsche tolrollen sedert 1340; H. U. B. II, 658.

12) Bahr, p. 127. In 1419 verzoekt Gent aan de steden Leiden, Amsterdam en Kampen om schadeloosstelling ten behoeve van een Maagdenburger koopman voor het wegnemen van een vrij groote hoeveelheid zilver („ducentas marchas seu talenta et 63 puri argenti ponderis Trojanis") H. U. B. VI, 257.

13) Van den Bergh, II, 530. Zie ook 534.

14) In de Dordtsche tolrollen sedert 1363. Kurt Stahr, Beilage I.

Reisden kooplieden met ijzer en steenkool de steden rond om hun waar aan de smeden te verkoopen of moesten deze handwerkers — althans die der binnensteden — naar de groote zee- en rivierhavens trekken om hun grondstof in te koopen? Onze gegevens hieromtrent zijn te schaarsch om dit met zekerheid te beslissen. Maar van smeden die naar elders trekken om hun grondstof in te koopen is in onze bronnen niets te vinden terwijl we wel enkele malen hooren van kooplieden met ijzer of steenkool die in een stad komen. De schepen die — omstreeks 1445 — in Den Briel kwamen om hout, turf en kolen te verkoopen, zijn reeds vermeld.[1]) In de oudste keur van het Utrechtsche smeden-gilde wordt bepaald dat een gildebroeder die „goet cofte jeghens enen gast binnen Utrecht van yser ofte van colen" verplicht is aandeel in dien koop te geven aan de overlieden of „raetsmanne," als ze binnen een etmaal hun wensch daartoe te kennen geven.[2]) Het was te Utrecht blijkbaar gewoonte dat de koopman die met ijzer of kolen in de stad kwam den bode van het smeden-gilde rondzond om aan de gildebroeders zijn aankomst te melden; alleen als hij dit niet verzuimd had — zoo werd in 1452 bepaald — kon hij van de overlieden van het gilde hulp tegenover wanbetalers krijgen.[3]) Na de boodschap van den bode kwamen de gildebroeders van alle kanten aanzetten. Bij die verkooping werd dan blijkbaar een stevig glas gedronken; althans in 1486 werd aan de gezellen, die door hun meester gezonden werden, verboden om te blijven „sitten drinckken in datselver lach."[4]) In 1478 werd te Utrecht bepaald dat de vier gezworen kolenmeters geen kolen (houts- en smede-kolen) mogen laten verkoopen, die niet eerst gekeurd zijn.[5]) Ook wordt reeds in Utrechtsche accijnsverordeningen uit de tweede helft der 14de eeuw melding gemaakt van invoer van steenkolen.[6])

Eveneens wordt in een keur voor de smeden van Reimerswaal (1490) melding gemaakt van het binnenkomen van een schip met ijzer of kolen.[7]) De deken van het gilde heeft dan de voorkeur; kan hij 't niet eens worden met den koopman, dan mag ieder „sijn scoenste doen." Als in Hulst (1489) een vreemdeling „te schepe of anders" met ijzer of kolen aankwam en enkele gildebroeders den voorraad opkochten hadden de andere deelingsrecht.[8])

Een Amsterdamsche keur van 1491 geeft waarborgen dat de verkoopers van ijzer of kolen op tijd betaald zullen worden.[9]) Geen smid mag ijzer of kolen koopen, die niet eerst onder de gildebroeders „ommegeleyt" zijn. In al deze gevallen vernemen we dus van het bezoek van kooplieden met ijzer en kolen.

In Breda verkochten ook de *kramers* lood en staal.[10]) Eveneens verkochten de Utrechtsche kramers veel lood en tin in het klein.[11]) Zelfs beweerden deze kramers in 1486, tegenover de smeden, dat zij het mono-

1) De Jager, p. 145. 2) Overvoorde en Joosting II, p. 378. 3) Ibid, p. 383.
4) Ibid, p. 388. Zie ook p. 407. 5) Ibid, p. 421.
6) Muller, Rechtsbronnen der stad Utrecht I, p. 119 en 120.
7) Fruin, Het Recht der stad Reimerswaal, p. 52.
8) Juten, Keuren en Handvesten der stad Hulst, p. 92.
9) Breen, p. 257. 10) Bezemer, p. 134 (keur van 1447).
11) Overvoorde en Joosting II, p. 240 (1413).

polie hadden van den verkoop van lood in het klein, beneden 10 pond. Zij werden echter hierin door den Raad in het ongelijk gesteld. [1])

Bij groote bouwwerken moest — evenals we dat ten aanzien van hout en steen kunnen constateeren — soms wel metaal, speciaal lood, elders gekocht worden. Bij een verbouwing aan het grafelijk hof te 's Gravenhage in 1343 kocht meester Jan „den leydecker" te Delft bij Alijd Splinters 125 pond lood. [2]) Te Middelburg werd, blijkens de stadsrekening van 1365, in verband met het bouwen van twee torens, iemand naar Brugge gezonden om lood te koopen. [3]) Bij de verbouwing van de Leidsche St Pieterskerk werd herhaaldelijk lood te Dordrecht gekocht en voor rekening van de kerk naar Leiden gevoerd; [4]) één keer werd zelfs te Arnhem lood gekocht; [5]) van loodwit voorzag men zich te Delft. [6]) Echter komt in deze rekeningen ook een post voor (in 1402) omtrent aankoop van 34½ pond lood te Leiden bij „coman Ysebrandts", [7]) waarschijnlijk dus een kramer.

Ten onrechte heeft Bücher ook de in deze paragraaf genoemde waren niet onder de handelsartikelen vermeld.

STEEN. Bergsteen werd al vroeg langs de groote rivieren naar ons land gebracht. Hoewel nog lang de woonhuizen van hout werden gebouwd, werden toch reeds in de 11de en 12de eeuw de kerken meestal van steen opgetrokken. Daar het steenbakken hier toenmaals niet gebruikelijk was, (in den Romeinschen tijd was deze kunst hier wel bekend maar later blijkbaar weer in onbruik geraakt) moest men wel bouwen met van elders — meestal langs den Rijn — aangevoerde bergsteen. Vooral in het Noorden van ons land zijn nog heel wat tufsteenen dorpskerken, die uit deze periode stammen. [8]) De kroniek van het klooster Mariëngaarde bij Dokkum geeft — zooals Blok meedeelt — een verhaal over den aankoop van tufsteen te Deventer in 't jaar 1170. De kroniek zegt o.a.: „De abt begaf zich om steenen te koopen met eenige broeders naar Deventer, voorzien van een aanzienlijke som gelds, die zij lang te voren daartoe hadden opgezameld. In dien tijd namelijk werd de steen, die in de volkstaal tufsteen genoemd wordt, in groote hoeveelheden langs den Rijnstroom naar Deventer en Utrecht gevoerd om verkocht te worden." [9]) De kroniekschrijver constateert dus een druk transport van natuursteen langs den Rijn.

In het midden der 13de eeuw werd de baksteenbouw in het Noorden van ons land nog, als iets nieuws, met verwondering aanschouwd. [10]) De

---

1) Overvoorde en Joosting II, p. 398. In de opsomming van kramerwaren, die de Haarlemsche keur van 1494 geeft, worden geen metalen genoemd.

2) Hamaker II, p. 48. 3) Codex diplomaticus, 2de serie, 2de deel, p. 42.

4) Bijdr. Gesch. Bisdom Haarlem XXX, p. 128 en 133.

5) Ibid, p. 117. 6) Ibid, p. 110. 7) Ibid, p. 105.

8) Zie de opstellen van Blok en Peters over „Middeleeuwsche bouwkunst in de provincie Groningen" in de Groningsche Volksalmanak van 1891 en 1893.

9) Aangehaald bij Blok, Gron. Volksalmanak, 1891, p. 106. Te Deventer wandelden de kloosterlingen „over de met steenen beladen schepen", waarbij ze den geldbuidel in het water lieten vallen, die echter gelukkig weer werd opgevischt!

10) Ibid. p. 107.

tichelbakkerij, die omstreeks 1265 te Utrecht bestond, zal mede wel tot de oudste van ons land behooren. [1]) Hoewel dus sedert de 13de eeuw de baksteenbouw zich hier heeft ingeburgerd, werd toch ook nog steeds veel bergsteen gebruikt, vooral voor de meer monumentale deelen van openbare gebouwen. Vandaar dat ook in de toltarieven der volgende eeuwen steeds verschillende steensoorten genoemd worden.

Vooral langs den Rijn werd veel steen aangevoerd, meestal afkomstig uit de omstreken van Andernach. [2]) Maar ook langs de Maas werd veel bergsteen vervoerd. [3])

Een rijke bron voor de kennis van de herkomst van bouwmaterialen, zijn de stadsrekeningen en vooral de rekeningen omtrent de verbouwing van sommige kerken (o.a. die van de St Pieterskerk te Leiden en die van de St Jacobskerk te Utrecht). In de Dordtsche rekening van 1284/5 wordt steen uit Doornik vermeld. [4]) In de stadsrekeningen van Dordrecht, Deventer, Nijmegen en Leiden, in de beide bovengenoemde kerkrekeningen en bovendien in de tolregisters van Lobith wordt telkens Godelscheider steen (uit de buurt van Andernach) genoemd. [5]) Ook „Drakenvelder" steen (uit de Drachenfels) komt dikwijls voor. [6]) Bij de verbouwing van de Leidsche Pieterskerk (begin 15de eeuw) betrok men altaarsteen uit de groeven bij Dinant, kiezelsteen uit Namen, leien uit Luik en uit de Rijnstreek. [7]) Bij zulke groote bouwwerken waren meestal dergelijke steensoorten in de stad zelf niet in voldoende hoeveelheid te krijgen zoodat men deze in havenplaatsen als Dordrecht, Schoonhoven, Arnhem of Utrecht moest laten halen. Daartoe werden dikwijls handwerkers uitgezonden. Ten behoeve van verbouwingen aan het grafelijke hof werd in 1345 „meester Jan den leydecker" naar Dordrecht gezonden om 5500 leien te koopen. [8]) Bij de verbouwing van de St Pieterskerk te Leiden werd in 1426 „Engel, die leydecker" met hetzelfde doel naar Deventer gestuurd. [9]) Hier hebben we dus weer voorbeelden van handwerkers die zelf elders hun grondstof gaan inkoopen.

Toen men in 1412 voor de Leidsche St Pieterskerk altaarsteen noodig had, werd Willem Paeu „die beeldemaker" naar Luik en Dinant gezonden om over den aankoop te onderhandelen. Paeu onderhandelde met succes

---

1) Brom, Regesten van Oorkonden betreffende het Sticht Utrecht, n. 1572. Gijsbert van Amstel schenkt (1265) aan het Duitsche huis van St. Marie te Utrecht een hoeve land, gelegen in de weide bij de tichelbakkerijen buiten de muren aldaar.

2) Meilink, p. 290. Verg. vorige hoofdstuk, p. 70. Ook Bentheimer steen wordt soms genoemd; Overijsselsche stad-, dijk- en markeregten I, 12e stuk (Zwolle) p. 510 (1493).

3) Reeds vermeld in toltarieven van 1272 en 1285. Sloet, 941; van den Bergh II, 564.

4) Dozy, Rek. van Dordrecht, p. 14; „van Dornixen stenen ter hallen."

5) Deventer Cameraarsrek. III^2 p. 1. Van Schevichaven. Rek. van Nijmegen I, p. 156. Van Riemsdijk, Bijdragen tot de geschiedenis der Kerspelkerk van St. Jacob te Utrecht, p. 59 en 61. Overvoorde, Rekeningen uit de bouwperiode van de St. Pieterskerk te Leiden, in „Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem XXX, p. 107, 116, 122, 124, 128 en 132. Meilink, p. 290.

6) Dev. Cameraarsrek. III^1, p. 480. III^2 p. 1 en 184; IV p. 32, V p. 276, 281, 302, 305 en 376. Rek. v. Nijmegen I, p. 156. Bijdr. Gesch. Bisdom Haarlem XXX, p. 132. Meilink, p. 290.

7) Bijdr. Gesch. Bisdom Haarlem XXX, p. 132.

8) Hamaker, Rek. Graf. Holland II, p. 172. Ook in een rekening van 1316 wordt aankoop van leien te Dordrecht vermeld, I p. 62.

9) Bijdr. Gesch. Bisdom Haarlem XXX, p. 126.

en wist zelfs een bijdrage in de kosten te krijgen van den bisschop van Luik; hij mocht echter blijkbaar den koop niet op eigen verantwoording sluiten, „quam weder thuys" maar werd direct weer teruggezonden om den koop aan te nemen. In 1413 zien we Willem wederom te Dinant, dit maal om de gekochte steen te halen; op de reis moest tol betaald worden te Aspe, Gennip, Ravenstein, Oyen, Lith, Driel, Woudrichem en Gouda. Daarna wordt Willem nogmaals naar Dinant gestuurd „om twie ghesellen te huyren, die mit hem an den outair soude te werck"; toen pas kon het werk beginnen![1]) Men houde echter wel in 't oog dat het hier een zeer bijzondere steensoort — waarschijnlijk marmer — en het maken van een kunstwerk betrof. De andere steensoorten werden wel degelijk door kooplui langs Rijn en Maas in ons land gebracht.

Hierboven is reeds vermeld dat omstreeks het midden der 13de eeuw nabij Utrecht een tichelbakkerij bestond. Of ook in andere steden reeds toen steenbakkerijen bestonden, weten we niet; wel zijn er gegevens uit de 14de eeuw die voor verscheidene steden het bestaan van deze industrie aantoonen.[2])

Ik vermoed dat er aangezien de steenbakkerij toch wel niet in alle steden tegelijkertijd ontstaan is, ook wel eenige interlokale handel in *gebakken steen* gedreven zal zijn. Maar evenmin als voor het buitenland heb ik daaromtrent voor Nederland veel gegevens kunnen ontdekken.

In de toltarieven wordt de baksteen niet vermeld. Toch zijn er enkele bepalingen in stedelijke keuren, die in dit opzicht van belang zijn. In Zutphen werd nl. in 1408 aan de burgers verboden om „deckstein noch tygelstein" aan gasten van buiten te verkoopen of uit te voeren zonder verlof van schepenen; bijna anderhalve eeuw later, in 1548, is dit verbod nog weer eens hernieuwd.[3]) In Utrecht was blijkbaar in de 14de eeuw de productie der stedelijke steenbakkerijen niet voldoende; vandaar bepaalde in 1368 de magistraat, die wegens het brandgevaar het bouwen van steenen huizen steeds aanmoedigde, dat ieder die „buten steen cofte des hi van node niet ontberen en mochte bi rade der tyghelmeyster" van stadswege een bijdrage in de kosten zou krijgen.[4]) In 1468 werd te Breda bepaald dat geen kraangeld zou worden geheven van „leyden oft tiechelen," die van buiten worden gebracht, als ze tenminste binnen de vrijheid der stad zouden worden gebruikt.[5]) Blijkbaar kwam dus hier en daar wel interlokale handel in baksteen voor, al is deze waarschijnlijk niet van groote beteekenis geweest.

Barnsteen werd uit de Oostzee aangevoerd. Voor Dordrecht wordt dit artikel 't eerst in het privilege van 1340 genoemd.

Molensteenen worden al in de oorkonden der 13de eeuw als handelsartikel vermeld; ze werden vooral uit de Rijnstreek aangevoerd.[6]) In de veertiger jaren der 14de eeuw werden ten behoeve van de grafelijke

1) Ibid. p. 115, 116, 119, en 120. 2) Gosses, Stadsbezit in grond en water, p. 167 e.v.

3) Pijnacker Hordijk, Rechtsbronnen der stad Zutphen, p. 114 en 132.

4) Waarschijnlijk is hier wel baksteen bedoeld, hoewel het niet uitdrukkelijk gezegd wordt. Muller, De middeleewsche Rechtsbronnen der stad Utrecht I, p. 90.

5) Bezemer, Oude Rechtsbronnen der stad Breda, p. 34.

6) Meilink, p. 289.

molens te Amsterdam herhaaldelijk molensteenen te Dordrecht gehaald.[1])
We kunnen dus — althans ten aanzien van natuursteen — een levendig handelsverkeer constateeren. Ten onrechte heeft Bücher dit artikel niet tot de middeleeuwsche handelswaren gerekend.

KALK. Uit de registers van Lobith blijkt dat kalk dikwijls een invoerartikel was uit Duitschland. Voor een groot deel werd deze Duitsche kalk naar de IJsel- en Zuiderzeesteden gevoerd.[2])
Ook in enkele rekeningen komen posten voor omtrent aankoop van kalk in andere plaatsen. Bij het bouwen van een nieuwe stal bij het grafelijk hof te 's Gravenhage in 1316 werd door „meister Jan den mathelaer" (= metselaar) te Rotterdam en te Dordrecht kalk gekocht.[3]) Wederom zien we dus hier een handwerker elders zijn grondstof inkoopen. Te Middelburg werd in 1365 kalk gekocht van een koopman uit Axel.[4])
Bij de verbouwing van de St Jacobskerk te Utrecht werd in 1432 en 1433 kalk geleverd door een koopman uit Breukelen.[5])
Kalk bevond zich ook in de schepen van Hoorn en Leiden, die in de jaren 1439—'41 den tol van Kampen passeerden.[6])
Men krijgt echter niet den indruk dat de interlokale handel in dit artikel van groote beteekenis was.

SPECERIJEN EN ZUIDVRUCHTEN. In de oudste Dordtsche tolrol[7]) (1287) worden alleen vijgen en rozijnen, in die van 1340[8]) en in alle volgende ook verschillende specerijen benevens rijst, safraan en amandelen vermeld. Bovendien in het tarief van 1358 ook wierook.[9]) Ik vermoed echter dat deze artikelen, behalve misschien in de enkele jaren dat de stapel der Hanze te Dordrecht gevestigd was, toch wel niet in groote hoeveelheden te Dordrecht ter markt kwamen. Immers de groote markten voor deze artikelen waren Brugge en Antwerpen en daar zullen dus de kramers der Nederlandsche steden waarschijnlijk meestal wel hun specerijen en zuidvruchten zijn gaan halen. In de Hollandsche grafelijkheidsrekeningen uit de eerste helft der 14de eeuw komt eenige malen een post voor „Provanchie, die uyt Vlaenderen quam", waarbij vn. suiker en specerijen worden genoemd;[10]) ook de rentmeester van Zeeland laat in 1317 te Brugge „alrande crude" halen om die vervolgens naar het hof te 's Gravenhage te zenden.[11]) Evenwel wordt in de Hollandsche grafelijkheidsrekeningen

1) Hamaker I, p. 345 en 445. 2) Meilink, p. 289 en 296.
3) Hamaker, Rek. van de grafelijkheid van Holland I, p. 60. Bij de verbouwing van het slot van Vreelant in 1345 werd kalk uit „die Wike" naar Vreelant gebracht, I p. 439.
4) Codex dipl. 2de serie, 2de deel p. 44. 5) Van Riemsdijk p. 62. 6) Bijdrage Gesch. Overijssel IX, p. 21.
7) H. U. B. I, 1033. 8) H. U. B. II, 658. 9) H. U. B. III, 396.
10) Hamaker, Rek. der grafelijkheid van Holland III, p. 316 en 450.
11) Hamaker, Rek. der graf. van Zeeland I, p. 187/8. „Item bi mire vrouwen lettre ghesent in den Haghe bi Noulet van der taelrien prouvanche van tarwe, van crude, van olie, van olive, van suker, van wasse, fighe, roysine, ende van alrande crude, dat men in hare herberghe behoufvede in die vastene, die nu gheleiden es, ende van der boden cost, die om dezen goide te Brugghe ghevaren waren..."

ook Dordrecht meermalen als plaats van inkoop van specerijen genoemd; [1]) het is echter niet onmogelijk, dat men ze daar kocht bij kramers, die een en ander in Vlaanderen gehaald hadden. Ik acht het zeer waarschijnlijk, dat de kramers der Nederlandsche steden — het is bekend, dat de kramers dikwijls op reis waren — de Vlaamsche markten hebben bezocht; daar immers werden door de kooplieden uit het Zuiden niet alleen specerijen maar ook zuidvruchten, zijden stoffen enz. — alles kramerwaren — aangevoerd. Bewijzen zijn mij echter daarvan niet bekend. Wel weten we, dat althans sedert het begin der 15de eeuw te Utrecht jaarlijks een gemeenschappelijke tocht naar de Antwerpsche markt georganiseerd werd, onder leiding van vier door den Raad benoemde „homans", [2]) aan welke tochten ook handwerkers als bontwerkers en riemsnijders deelnamen; de kramers worden niet uitdrukkelijk vermeld maar zullen ongetwijfeld niet ontbroken hebben. Ten behoeve van de Leidsche St. Pieterskerk werd in 1428 te Antwerpen 2 pond wierook gekocht. [3])

In de Nederlandsche steden waren specerijen, suiker en zuidvruchten al vroeg bekend. In de Dordtsche rekeningen van 1285/6 wordt herhaaldelijk aankoop van specerijen vermeld; zoo kocht de stad o.a. bij gelegenheid van een heervaart van Wouter den Hoghen vier pond kaneel en gember, een pond peper, een kwart pond safraan, een kwart pond foelie en „kubebe", drie pond „stomaticum", zes pond „traytsye", vier pond amandelen, een pond anijs en bovendien niet nader aangegeven hoeveelheden muskaatnoten, kruidnagelen en suiker. [4]) Wouter den Hoghen was blijkbaar een kramer; hij levert niet alleen specerijen maar ook was, linnen, zijden stoffen, blauw garen en .... bokking! [5])

Specerijen, zuidvruchten, suiker en safraan behoorden steeds tot de voornaamste waren der kramers. In de enkele keuren, waarin de kramerwaren worden opgenoemd (Utrecht [6]) 1410, Breda [7]) 1447, Haarlem [8]) 1494, Amersfoort [9]) 1516), worden deze artikelen dan ook steeds vermeld. Een Utrechtsche verordening voor de kramers (waarschijnlijk 14de eeuw) noemt bovendien wierook; blijkbaar waren er verschillende soorten want de keur zegt dat wie „Engels wieroock vercoft voor goet wieroock" 5 schellingen verbeurt. [10])

Toen het Geldersche hof zich in 1409 te Hattem ophield, werd een bode naar Kampen en „in der apteken tot Swoll" gezonden om granaatappels en oranjeappels te halen." [11])

ZOUT. Het reeds meermalen aangehaalde oude Utrechtsche toltarief

1) Hamaker, Rek. Graf. van Holland I, p. 242; III, p. 317/8, 321 en 450.
2) Overvoorde en Joosting I, p. 23. (1406.) Verg. Muller, Regesten van het Archief der stad Utrecht, n. 829; een groot aantal burgers van Utrecht en Amersfoort getuigen omtrent de schade, die hun in Zeeland is toegebracht op de terugreis van de markt te Antwerpen. (1445.)
3) Bijdr. Gesch. Bisdom Haarlem XXX, p. 134.
4) Dozy, Rek. van Dordrecht, p. 45. Zie ook p. 61, 70, 73 (o.a. ook mosterd) en 74.
5) Ibid. p. 32, 43, 44 en 73.
6) Overvoorde en Joosting II, p. 240; „Voort alle cruyde, speceryе ende drogeride, die aptekers toehoeren, is al te zamen marseryde."
7) Bezemer, p. 133 e.v. 8) Huizinga, p. 172.
9) Fruin, Rechtsbronnen der kleine steden van het Neder-Sticht I, p. 89.
10) Overvoorde en Joosting II, p. 234.
11) Baudet, De maaltijd en de keuken in de Middeleeuwen, p. 113/14.

(12de eeuw) spreekt van „Fresones sal afferentes."[1]) Was dit zout afkomstig uit het eigenlijke Friesland of, zooals Wilkens meent, uit Zeeland? Wilkens toont aan, dat — terwijl voor het eigenlijke Friesland van zoutwinning in dien tijd niets bekend is — in Zeeland daarentegen reeds in de 13de en in het begin van de 14de eeuw veel zout werd gewonnen.[2]) Hij geeft daarvan vele interessante bewijzen, o.a. ontleend aan de grafelijkheidsrekeningen van 1318, waaruit blijkt dat toenmaals 80 zoutzieders op grafelijken grond woonden. Bij een verdrag tusschen graaf Lodewijk van Looz met den Utrechtschen bisschop (begin 13de eeuw), verplicht de Hollandsche pretendent zich de kooplieden, die zout en andere waren naar Utrecht brengen, op geenerlei wijze te zullen lastig vallen. Echter zegt Bächtold, m.i. niet ten onrechte, dat dit alles ons nog geen recht geeft om de „Fresones" der Utrechtsche oorkonde als Zeeuwen te beschouwen, aangezien in dien tijd de bewoners van Zeeland reeds lang niet meer Friezen werden genoemd.[3]) Het is echter voor het onderwerp van dit werk niet noodig op deze kwestie dieper in te gaan.

In elk geval is het zeer waarschijnlijk, dat reeds in de 13de eeuw het Zeeuwsche zout naar elders werd vervoerd. Immers we weten, dat de inwoners van Steenbergen omstreeks 1296 een levendigen zouthandel dreven en dat het zout, waarmee ze langs Antwerpen voeren, niet van Vlaamschen oorsprong was; [4]) vermoedelijk was het dus Zeeuwsch of Hollandsch zout. Het zout, dat men toenmaals te Brielle voor het zouten van visch gebruikte, kwam ook uit Steenbergen.[5]) De uitgebreide zouthandel van Dordrecht berustte waarschijnlijk voor een groot deel op de zoutproductie van Zeeland. Bij het Dordtsche stapelprivilege van 1355 wordt als uitzondering toegestaan, dat de inwoners van Zierikzee, Middelburg en Dordrecht, wanneer zij zout geladen hebben, met hun vollen last ter hoogste markt d.w.z. naar Keulen of Venlo mogen varen, zonder Dordrecht aan te doen; ze mogen echter onderweg niets verkoopen.[6]) Aan inwoners van andere steden was dit voorrecht niet toegestaan; zoo werd o.a. in 1363 een schip, dat met zout uit Zeeland kwam en aan een inwoner van Gorinchem toebehoorde, verbeurd verklaard, omdat het de stad voorbij wilde varen.[7]) Trouwens ook de bewoners van Middelburg en Zierikzee werden later telkens door Dordrecht gedwongen om hun goederen te verstapelen.

In een ontwerp-privilege van 1389 voor het verkeer der Hanze-kooplieden tusschen Dordrecht en Amsterdam over Utrechtsch grondgebied wordt Zeeuwsch zout uitdrukkelijk genoemd.[8]) Het zout werd in Zeeland gewonnen door het zieden van zeewater in pannen of door het verbranden van

---

1) H. U. B. I, 8. 2) Wilkens, Hans. Gesch.-blätter 1909, p. 132 e.v. 3) Bächtold, p. 29 e.v.

4) H. U. B. I, 1235. Bezemer, Oude rechten van Steenbergen, p. 19. De beteekenis van den zouthandel van Steenbergen blijkt ook uit de ordonnantie op de zoutmaat van 1310, Ibid. p. 36. Zie ook p. 41/2.

5) Hamaker, De Rekeningen der Grafelijkheid van Holland II, p. 172. Verg. ook Rek. Graf. van Zeeland I, p. 152, „van den zoute ende turven, die van Stienberghen quamen."

6) Van Rijswijk, p. 37. 7) Ibid. p. 48. Hetzelfde lot trof ook drie andere schepen.

8) Dit privilege is ontwerp gebleven, omdat de vestiging van den stapel der Hanze te Dordrecht slechts een voorbijgaande maatregel bleek te zijn. H. U. B. IV, 980.

zouthoudende aarde, de zg. „darg."[1]) Later werd echter blijkbaar ook grof zout, dat van elders kwam, als grondstof gebruikt; althans een keur van Hulst van 1507 bepaalt, dat men geen zout mag zieden dan van „groven soute", komende van over zee.[2]) In de keurboeken der Zeeuwsche steden treffen we helaas nagenoeg geen bepalingen over de zoutnering aan vóór het begin der 16de eeuw. Uit de genoemde keur van Hulst van 1507 blijkt, dat toenmaals de zoutzieders althans een deel van hun zout in het groot aan kooplieden verkochten; genoemd worden o.a. kooplieden uit Gent en Dendermonde.[3]) Van de organisatie der Zeeuwsche zoutnering uit vroegeren tijd weten we weinig. Vermoedelijk waren ook toen reeds zoutziederij en zouthandel grootendeels gescheiden; immers we hooren telkens van Duitsche kooplieden en van inwoners van Dordrecht, Gorinchem, Nijmegen, Arnhem, Roermond en Venlo, die zouthandel drijven.[4]) Een keur van Zierikzee van 1415 heeft betrekking op vreemde kooplieden, die zout of andere goederen komen koopen.[5])

Werd in de 13de eeuw te Dordrecht reeds zout over zee ingevoerd? Ik vermoed van niet; de tolrol van 1287 noemt het zout niet als invoerartikel. Wel is in deze oorkonde sprake van zout „dat men ter zee waert voert;" dus werd Zeeuwsch en Hollandsch zout waarschijnlijk toen ook reeds over zee uitgevoerd. In later tijd, waarschijnlijk sinds de tweede helft der 14de eeuw, is ook veel zout uit de Baai van Bourgneuf (het zg. Baaizout) en uit Lüneburg in ons land ingevoerd. In de 15de eeuw werd in de Hollandsche zeeplaatsen veel zout uit de Baai en uit Lüneburg gebruikt voor het zouten van de haring.[6]) Blijkbaar werd het zout in die visschersplaatsen door kooplieden aangevoerd; in een keur van Den Briel (1445) wordt een ligplaats aangewezen voor de zoutschepen, hetzij ze van binnen of van buiten zijn, terwijl tevens bepaald wordt, dat ze eerst na hun zout verkocht te hebben naar de haringbuizen mogen varen.[7])

Van Dordrecht uit werd het zout, zoowel het inlandsche als het buitenlandsche, langs de groote rivieren verder naar het Oosten en het Zuiden vervoerd.[8]) Het zout, dat voorbij Lobith gevoerd werd, was grootendeels uit de Maashavens, gedeeltelijk echter ook uit de IJselsteden, afkomstig.[8]) Ook

---

1) Wilkens, p. 132.

2) Juten, Keuren en Handvesten der stad Hulst, p. 143. Reeds in 1399 werd in Hulst bepaald, dat men geen zout mocht zieden van „ongaver zilten, van hudezoute, van harinczoute." Op verzoek der zieders werden toen 4 personen aangesteld om toezicht te houden, p. 69.

3) Ibid. p. 142.

4) Meilink, p. 275. Ook in Breda bestond zouthandel. Een keur uit het laatste kwartaal der 14de eeuw regelt de verhouding tusschen kooplieden en zoutschippers. Bezemer, Oude rechtsbronnen van Breda, p. 19. In 1293 neemt de graaf van Kleef de kooplieden van Dordrecht in zijn bescherming. Zij vervoeren langs den Rijn o.a. zout en bokking.

5) Bezemer en de Blécourt, p. 48.

6) Te Schiedam zout uit de Baai en uit Lüneburg vermeld in een toevoeging tot een keur van 1434. Bij het Baaizout moet een certificaat van herkomst gevoegd worden. Heeringa, Rechtsbronnen van Schiedam, p. 248/9. In Den Briel mocht, volgens een keur van 1445 geen ander zout verkocht worden dan „zelsout ende zout van zoute gezoden, te wetene baye, brouaedse ende diergelyke zout. De Jager, De middeleeuwsche keuren der stad Brielle, p. 190. Voor Hoorn wordt in 1528 zout uit de Baai en Lüneburgsch zout vermeld. Pols, West-Friesche stadrechten, p. 102. 7) De Jager, p. 167.

8) Meilink, p. 291. In Nijmegen werd ook „Beys" (= Baai) zout aangevoerd, Krom en Pols, Stadrechten van Nijmegen, p. 24.

te Amsterdam was reeds in 't begin der 15de eeuw, blijkens de uitvoerige bepalingen omtrent het meten van zout uit de schepen, de zouthandel van groote beteekenis. [1])

Voor den tusschenhandel, die de IJsel- en Zuiderzeesteden tusschen het Oostzeegebied en West-Europa dreven, was het zout een belangrijk artikel; zoowel zout uit Holland en Zeeland als dat uit Vlaanderen en Engeland en, sinds de tweede helft der 14de eeuw, ook het Baai-zout. [2]) Ook de Hollanders en Zeeuwen namen hieraan deel; zoo bracht o.a. een Amsterdamsch schipper omstreeks 1428 ten behoeve van twee kooplieden uit Reval 1400 last zout van de Baai naar Reval. [3])

Van zoutaanvoer van stadswege — hetgeen in sommige Duitsche steden wel geschiedde — blijkt voor de Nederlandsche steden niets. In onze steden werd het zout meestal door kooplieden van elders aangevoerd en door de stedelijke kramers of „hoekers" en détail verkocht. Soms vinden we bepalingen, die de kramers tegen de concurrentie van vreemdelingen beschermen. Wie te Rotterdam (omstreeks 1400) met een schip met zout kwam mocht niet in het klein verkoopen. [4]) Te Kampen mocht een gast niet minder dan $^1/_4$ „loep" tegelijk verkoopen. [5]) Eveneens werd te Haarlem in 1494 uitdrukkelijk bepaald, dat uit de zoutschepen geen zout verkocht mocht worden „min dan tot een achten deel toe"; de détailverkoop was dus het voorrecht der kramers, voor wie echter de bepaling gold, dat ze geen zout uit de schepen mochten koopen tenzij er eerst een „ommeloep onder den ghemenen ghildebroeders omme ghedaen is." [6]) De Utrechtsche kramers bezaten blijkbaar reeds in de 14de eeuw het monopolie van den détailverkoop hunner waren, waartoe waarschijnlijk ook het zout behoorde. [7]) Ook te Hoorn mocht geen gast zout in het klein verkoopen, behalve des Zaterdags. [8]) De kramers van Amersfoort genoten, althans in het begin der 16de eeuw, eenige bescherming tegen vreemde concurrentie maar de „butenluden" mochten op de twee weekmarktdagen 's morgens tot 12 uur wegen en slijten zonder iets te verbeuren; onder de waren dezer Amersfoortsche kramers wordt o.a. zout genoemd. [9]) Het Nijmeegsche keurboek verbiedt den vreemdelingen wel niet uitdrukkelijk om zout in het klein te verkoopen maar vermeldt toch alleen hun groothandel; er wordt nl. voorgeschreven, dat de vreemde kooplieden, die zout aangebracht hebben, dit moeten laten omroepen „eer sy dat tsamen verkoepen." [10])

1) Breen, p. 19. 2) Meilink, p. 189. 3) H. U. B. VI, 716.

4) Fruin, Het oudste keurboek van Rotterdam, Nieuwe Bijdragen voor rechtsgeleerdheid en wetgeving, 1876, p. 87.

5) Overijsselsche stad-, dijk- en markeregten I, 1, p. 221.

6) Huizinga, p. 173.

7) Overvoorde en Joosting II, p. 232. In deze verordening o.a. goederen genoemd, die bij gewicht worden verkocht, terwijl het zout niet vermeld wordt bij de waren der „botterlude".

8) Het oude keurboek uit 't begin der 15de eeuw; Pols II, p. 55.

9) Fruin, Rechtsbronnen der kleine steden van het Neder-Sticht I, p. 89 en 90. Voor Breda bestaat een protectionistische keur voor de kramers van 1447. De vreemde kooplieden mogen echter op den weekmarktdag vrij verkoopen. Zout wordt echter in deze keur niet onder de kramerwaren genoemd. Bezemer, p. 133 e. v.

10) Krom en Pols, p. 26. Ook was voorgeschreven, dat men geen zöut uit een schip mocht „meten" bij minder dan een schepel en steeds met bemiddeling van den gezworen meter, p. 24.

De Amsterdamsche verordening van 1477 geeft uitdrukkelijk verlof aan allen, die zout in de stad brengen, om dat zoowel bij de kleine als bij de groote maat te verkoopen.[1]) Te Dordrecht waren lieden, die zich in 't bijzonder op den kleinhandel in zout toelegden. Althans in 1442 wordt aan alle „mate knapen, die men heet potiaers", die met „achtalff mudde souts opwaert varen" voorgeschreven dat zij alleen volgens het oude gebruik d.w.z. langs den oever van dorp tot dorp „mitter cleynre maten" en niet „teffens" zout mogen verkoopen.[2])

Ten slotte kan nog vermeld worden, dat ook op Schonen Nederlanders soms kleinhandel in zout dreven. Er waren althans inwoners van Kampen, die omstreeks 1364 op Schonen een „zoltboede" hielden.[3])

In het vorige hoofdstuk is reeds aangetoond, dat Bücher, al erkent hij dat „in einzelnen Teilen Deutschlands" het zout van elders moest worden aangevoerd, toch de beteekenis van den zouthandel heeft onderschat. Hij heeft het feit, dat in sommige Duitsche steden voorkwam, nl., dat de zoutaanvoer van stadswege geschiedde, te veel gegeneraliseerd. Uit het voorgaande overzicht blijkt, dat in ons land een levendige zouthandel bestond. Eveneens blijkt, dat er — in strijd met de stelling van Von Below — scheiding bestond tusschen groot- en kleinhandel. Een strenge scheiding was het evenwel niet; blijkbaar versmaadde de groothandelaar het niet om zoo nu en dan zout en détail te verkoopen. Het gebeurde soms ook wel, dat de kramers op hunne reizen elders zout inkochten. Zooals werd aangetoond waren er echter ook vele kooplieden, die zich in hoofdzaak met den groothandel bezighielden. Deze scheiding tusschen groot- en kleinhandel is vn. het gevolg van het feit, dat het zout uit betrekkelijk zoo verweg gelegen streken — Zeeland, Lüneburg, de Baai van Bourgneuf — moest worden aangevoerd. Het verbod van kleinhandel voor vreemden, dat in sommige steden bestond, is in dit verband m.i. slechts een bijkomende omstandigheid.

We zien dus, dat hier twee soorten kooplieden, nl. groot- en kleinhandelaars, het verkeer tusschen producent en consument bemiddelen.

B. FABRIKATEN

TEXTIELWAREN

a. Wollen lakens. In zijn „Geschiedenis der Leidsche lakenindustrie" heeft Posthumus reeds een uitvoerig overzicht van den lakenhandel in ons land tijdens de Middeleeuwen gegeven. Vele der hieronder medegedeelde feiten zijn dan ook reeds door hem vermeld; alleen heb ik, vn. voor de 15de eeuw, een en ander daaraan toegevoegd, terwijl bovendien de stof naar andere gezichtspunten is geordend.

---

1) Breen, p. 123. 2) Fruin, Oudste rechten van Dordrecht I, p. 281.

3) „Waert oec zake dat enich man quame van westen mijt wijne of mijt zalte die mochte ene zoltboede maeken alze ghewontlic is ende des ghelijkes van den wijne." Overijsselsche stad-, dijk- en markeregten I, 1, p. 55.

1. *Invoer van buitenlandsch laken.* Het spreekt vanzelf, dat de wereldberoemde textielproducten van Vlaanderen en Brabant reeds vroeg in ons land werden ingevoerd. Wat onze steden betreft is één der vroegste bewijzen van dien invoer wel de Haarlemsche accijnsbrief van 1274, die o.a. laken uit Vlaanderen, Brabant en Zeeland vermeldt. [1] Ongetwijfeld hebben ook de wantsnijders van Dordrecht, die al in 1201 genoemd worden, [2] in Vlaamsch laken handel gedreven. Er zijn wel meerdere gegevens omtrent den lakenhandel in de 13de eeuw maar daarin wordt meestal de herkomst der stoffen niet genoemd. Ook toen zich in ons land [3] in den loop der 14de en 15de eeuw een bloeiende textielindustrie ontwikkelde, had nog steeds een belangrijke in- en doorvoer van de lakens van Vlaanderen en Brabant plaats. In het Haarlemsche keurboek van 1390 wordt aan de wantsnijders verboden om „hierlants" laken onder Brabantsch laken te stoppen. [4] Op de jaarmarkten van Kampen verschenen omstreeks 1375 o.a. lakenhandelaars uit Brabant. [5] Ook de Utrechtsche wantsnijders verkochten Vlaamsch en Brabantsch laken. [6] In de pondtolregisters van Kampen (1439—1441) wordt telkens laken uit Ieperen, Aalst, Geertsbergen, Brabant en Engeland vermeld. [7] De Nederlandsche Hanze-steden dreven al vroeg een uitgebreiden tusschenhandel in Vlaamsche lakens. [8] Kooplieden uit Ieperen plachten in het begin der 14de eeuw door ons land te reizen naar Oost-Friesland maar bezochten blijkbaar op hun doorreis ook jaarmarkten in Holland en Zeeland. [9]

Handel in Engelsch laken wordt al vermeld in het oude Groningsche Oldermansboek. [10] Ook uit een oorkonde van 1303 blijkt, dat toenmaals Groninger kooplieden uit Engeland laken uitvoerden. [11] Omstreeks het midden der 14de eeuw werd te Zierikzee veel Engelsch laken verkocht. [12] Dat ook te Utrecht de verkoop van Engelsch laken in de 14de eeuw niet zonder beteekenis was, blijkt wel uit het voorschrift dat geen wantsnijder tegelijk Engelsch en ander laken mocht verkoopen; [13] wie Engelsch laken wilde verkoopen moest als teeken „voer zijn huys ende des Saterdaghes voer zinen kraem die wapen van Engelant" uithangen. Ook het Dordtsche keurboek van 1401 maakt melding van invoer van Engelsche lakens. [14]

---

1) Van den Bergh II, 279. 2) Posthumus, p. 5. 3) Ibid. p. 8, noot 1.

4) Huizinga, p. 63. 5) Overijsselsche stad-, dijk- en markeregten I, eerste stuk, p. 186.

6) Overvoorde en Joosting II, p. 8.

7) Bijdragen tot de geschiedenis van Overijsel IX (1888), p. 19 e.v. Waarschijnlijk zijn met „Spaansch laken" de uit Spaansche wol vervaardigde weefsels bedoeld. Een ongedateerde Nijmeegsche keur, getiteld „van wollen laken die onse burgeren buten coepen en de hier slijten" bepaalt de accijns o.a. van „Dornickschen, Engelschen, Vleemsschen Perpiaenschen, Ruaenschen of dergelijcken lakenen." Krom en Pols, p. 396.

8) Meilink, p. 263. Ook Utrechtsche burgers handelden soms in vreemde lakens. In 1358 hadden eenige Utrechtsche kooplieden te Lübeck o.a. laken van Valenciennes bij zich. Ook de lakens, die de Utrechtenaars reeds in de 13de eeuw, blijkens een oorkonde van 1270, naar Stade brachten, mogen waarschijnlijk wel als producten der Vlaamsche industrie beschouwd worden. Wilkens, Hans. Gesch.-blätter, 1909, p. 155/6.

9) Van Mieris II, p. 585 (1336). Ze behoeven nl. geen tol te betalen behalve te Geervliet „het en ware in jairmarcte".

10) Bos, Het Groningsche Gild- en Stapelrecht, p. 384 en 388. Het Engelsche laken werd door de Groningers blijkbaar zoowel in Engeland als in Vlaanderen gekocht.

11) Blok c.s., Oorkondenboek van Groningen en Drente I, 219. 12) Van Mieris II, p. 852.

13) Overvoorde en Joosting II, p. 5. 14) Fruin, De oudste rechten der stad Dordrecht I, p. 67.

Blijkbaar was dus reeds in de 14de eeuw de invoer van Engelsch laken in ons land zeer groot. De inheemsche textielindustrie trachtte van deze lastige concurrentie bevrijd te worden; Leiden verbood al in de 14de eeuw aan haar poorters Engelsch laken te verkoopen[1]) terwijl te Zierikzee in 1347 en 1355 deze invoer wel niet verboden maar toch aan allerlei beperkende bepalingen onderworpen werd.[2]) In het begin der 15de eeuw volgde toen een invoerverbod voor heel Holland en Zeeland.[3]) In den loop der 15de eeuw moest dit verbod gedurig herhaald worden terwijl ook telkens dagvaarten van de steden van Holland, Zeeland en Vlaanderen gehouden werden „roerende van den Engelschen lakenen te verdriven." De wering van het Engelsche laken bleef gedurende de gansche 15de eeuw een brandende kwestie. Terwijl in 1464 opnieuw een verbod van invoer werd uitgevaardigd, bleek in het volgende jaar alweer een conferentie der steden voor de verdrijving van het Engelsche laken noodig te zijn![4]) De verbodsbepalingen werkten dus blijkbaar niet veel uit. In de 16de eeuw is de Engelsche concurrentie voor de Hollandsche textielindustrie zeer noodlottig geworden. Ook in de andere Nederlandsche gewesten dreef men in de 15de eeuw veel handel in Engelsch laken. In de pondtolregisters van Kampen (1439—1441) wordt het telkens genoemd.[5]) De stad Utrecht verbood toenmaals herhaaldelijk den verkoop van geverfd Engelsch laken,[6]) welk verbod echter door de wantsnijders blijkbaar nog al eens overtreden werd; [7]) het ongeverfde laken mocht wel verkocht worden.

Ook Duitsche lakensoorten waren in ons land niet onbekend. Het laken, dat in de tolregisters van Lobith wordt genoemd, was waarschijnlijk uit Keulen afkomstig.[8]) Sedert de tweede helft der 14de eeuw wordt ook het „graeuw Oestersche" laken soms in de toltarieven, o.a. in het Utrechtsche ontwerp-tarief[9]) van 1389 en in het Goudsche tarief[10]) van 1454, vermeld. Dit is blijkbaar dezelfde grove lakensoort, die in Vlaanderen het eerst in 1360 wordt vermeld;[11]) waarschijnlijk was deze stof grootendeels uit Brunswijk afkomstig.[12])

2. *Uitvoer van laken uit Noord-Nederland.* De beroemde lakenhandel der Friezen dateert uit een tijd, toen in ons land nog geen eigenlijke steden bestonden;[13]) de bekende twistvraag omtrent de herkomst dezer lakens kan hier dan ook onbesproken blijven.

De textielindustrie kwam in onze steden pas in de tweede helft der 14de eeuw tot grooteren bloei; vandaar dat Noord-Nederlandsche lakens ook zelden vroeger in het buitenlandsch verkeer worden aangetroffen.

---

1) Posthumus, p. 252. 2) Ibid. p. 18. 3) Ibid. p. 252. 4) Ibid. p. 253.
5) Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel IX, p. 19 e.v.
6) Overvoorde en Joosting II, p. 6 e.v.
7) In 1445 moesten niet minder dan 16 wantsnijders bekennen, dat ze het verbod overtreden hadden. O. en J. II, p. 10.
8) Meilink, p. 290. 9) H. U. B. IV, 980.
10) H. U. B. VIII, 351.
11) Bahr, Handel und Verkehr der Deutschen Hanse in Flandern, p. 135.
12) Nirrnheim, Das Hamburgische Pfundzollbuch, Einl. p. L.
13) Poelman, p. 127 e.v. Verg. Ibid. p. 107.

Een uitzondering moet gemaakt worden voor het laken van Aardenburg, welke stad echter in de Middeleeuwen tot Vlaanderen behoorde.

De kooplieden van Harderwijk dreven reeds omstreeks 1316 lakenhandel in Denemarken terwijl die van 's-Hertogenbosch, Grave, Breda en Bergen-op-Zoom in 1337 een privilege kregen voor hun lakenhandel in Engeland.[1]) Het blijkt echter niet duidelijk, of de lakens, waarin deze kooplieden handel dreven, producten van de textielindustrie hunner eigen steden waren. In het handelsboek (1345—1350) van Johan Tölner, koopman te Rostock, worden meermalen lakens uit Aardenburg genoemd.[2]) In het handelsboek van den Hamburger koopman Vicko von Geldersen (tweede helft 14de eeuw), wordt laken van Dordrecht, Schiedam, Aardenburg, Bergen-op-Zoom, 's-Hertogenbosch, Tiel en Roermond vermeld.[3])

Van de lakens, die de Nederlandsche kooplieden op de markten van Schonen verkochten, was sedert het midden der 14de eeuw waarschijnlijk een deel uit ons land afkomstig.[4]) Een keur, die volgens Posthumus uit het tijdvak 1363—1384 dateert, bepaalt dat poorters van Leiden die „op Scoenrelant" varen en daar „boeden" opslaan om laken te „sniden" of in heele stukken te verkoopen, alleen Leidsch laken mogen verhandelen.[5])

Het is bekend, dat de Hollandsche en speciaal de Leidsche lakens in de 15de eeuw niet alleen in de Noord-Duitsche steden maar ook in Rusland, Littauen, Polen, Silezië, Hongarije, Bohemen en Moravië zeer gezocht waren.[6]) Maar ook de lakenuitvoer der andere Hollandsche steden naar het Oostzeegebied mag niet onderschat worden. Enkele gegevens daaromtrent voor de eerste helft der 15de eeuw wil ik hier noemen. Volgens de handelsrekeningen der Duitsche Orde werd reeds in de eerste jaren der 15de eeuw niet alleen het Leidsche laken maar ook dat van Amsterdam en Dordrecht dikwijls in Pruisen ingevoerd.[7]) In 1422 werden uit een Danziger schip door de Denen 22 Amsterdamsche en 9 Dordrechtsche lakens geroofd.[8]) Een schip, dat in 1431 op weg van Danzig naar Stokholm schipbreuk leed, had Amsterdamsch laken aan boord.[9]) Ook werd het Amsterdamsche laken blijkbaar uit Danzig verder naar Polen en Rusland gevoerd; althans in 1454 zendt de stad Wilna een slecht Amsterdamsch laken naar Danzig terug met verzoek om voortaan beter toezicht te houden daar men Wilna voor slecht laken verantwoordelijk stelt.[10]) In 1462 vernemen we weer klachten van Danzig over de Denen, die belangrijke hoeveelheden Amsterdamsch laken en bovendien laken uit Naarden en Hoorn afkomstig, hebben geroofd.[11])

Behalve de weefsels der reeds genoemde steden kwamen ook lakens uit Den Haag, Schiedam, Delft, Gouda, Enkhuizen, Monnikendam, Middel-

---

1) Posthumus, p. 25, H. U. B. II, 283, 449 en 600.
2) Koppmann, Johann Tölners Handlungsbuch.
3) Nirrnheim, Das Handlungsbuch Vickos von Geldersen, Einl. p. LXV e.v.
4) Meilink, p. 188.
5) Posthumus, Bronnen, p. 15. Hamaker, p. 83. 6) Posthumus, Geschiedenis enz., p. 247.
7) Sattler, Handelsrechnungen des deutschen Ordens, p. 15, 16, 37, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 86, 124, 178, 193, 252, 287 en 500. Een schipper uit Bremen, die in 1402 naar Pruisen zeilde, had behalve goud, mutsen en hozen ook Dordrechtsch laken aan boord; Kunze, Hanse-akten aus England, no. 334.
8) H. U. B. VI, 453. 9) H. U. B. VI, 900. 10) H .U. B. VIII, 351. 11) H. U. B. VIII, 1161.

burg, Harderwijk, Deventer, 's Hertogenbosch, Bergen-op-Zoom, Roermond en Maastricht meer of minder vaak in den Oostzeehandel voor.[1])

Tot de lading der schepen, die, blijkens de pondtolregisters in de jaren 1439 tot 1441 Kampen passeerden, behoorde zeer veel Hollandsch laken.[2]) Deze weefsels waren waarschijnlijk grootendeels voor de markt van Deventer bestemd. Zooals reeds in de paragraaf over den handel in landbouwartikelen is vermeld, werden de Deventer markten door kooplieden uit vele Duitsche plaatsen bezocht, die daar laken, haring, boter en kaas kwamen inkoopen. Dus ook langs dezen weg werd Hollandsch laken naar het buitenland uitgevoerd.

Ook in Zuid-Duitschland was het Hollandsche laken, althans in de tweede helft der 15de eeuw, een gezocht artikel. In 1473 stelde de stad Leiden twee homans aan als leiders van de drapeniers, die naar de mis van Frankfort trokken.[3]) Eveneens werden op de markten van Brussel en Antwerpen vele Noord-Nederlandsche stoffen afgezet.[4]) In de 16de eeuw, toen in Noord-Duitschland de vraag naar Hollandsche weefsels sterk verminderde, werd een nieuw afzetgebied gevonden in Frankrijk, Spanje en Italië.[4])

Van *directen ruil* tusschen producent en consument was bij dezen exporthandel geen sprake. De drapenier was meer handelaar dan producent want hij liet het product door de thuiswerkende wevers, vollers en ververs voor zijn rekening vervaardigen. Echter al zou men den drapenier als producent willen beschouwen, dan kan men nog niet van directen ruil spreken. Immers de drapenier verkocht het laken niet direct aan de buitenlandsche consumenten maar aan de vreemde kooplieden. Deze laatsten bezochten daartoe de bekende textielsteden of ze ontmoetten de drapeniers op de groote markten van Brugge, Antwerpen, Deventer, Amsterdam enz.[5]) Verkochten deze kooplieden in hun eigen steden het laken in het groot aan détailhandelaars of in het klein aan de consumenten? Uit het handelsboek van Vicko van Geldersen blijkt dat het laatste inderdaad voorkwam. Toch schijnt het, dat de voornaamste werkzaamheid dezer importeerende kooplieden in den groot- en niet in den kleinhandel gelegen was. Nirrnheim heeft aangetoond dat althans in Hamburg naast de eigenlijke importeurs, die over „zee en zand" handel dreven, de kleinhandelaren in laken, de wantsnijders, een afzonderlijke groep vormden, hoewel de grenslijn niet altijd duidelijk te zien is.[6]) Het is dus mogelijk, dat ook voor den verkoop in de groote havensteden zelf een deel van de ingevoerde Vlaamsche, Engelsche en Hollandsche lakens uit de handen van den importeur overgingen in die van den wantsnijder. Uit de havensteden werd het vreemde laken verder naar de steden van het binnenland gevoerd. Vooral de détailverkoop in deze laatste steden is ongetwijfeld grootendeels door bemiddeling der inheemsche wantsnijders geschied. De Hollandsche lakens, die van Danzig naar Polen

1) Posthumus, p. 244. Verg. ook de registers van deel V, VI en VIII der Hansische Urkundenbücher.

2) Bijdragen Gesch. Overijssel IX, p. 19 e. v. Vooral het Amsterdamsche laken wordt in de Kamper tolregisters vaak vermeld. Behalve dat der bovengenoemde steden wordt ook laken van Weesp, Muiden, Edam en Haarlem genoemd.

3) Posthumus, p. 250. 4) Ibid. p. 251. 5) Ibid. p. 255.

6) Nirrnheim, Zeitschrift für Hamburgische Geschichte XV, p. 136 e. v. Verg. hiervoor p. 82, noot 3.

en Rusland gingen, verwisselden — zooals o.a. uit den boven aangehaalden brief van Wilna aan Danzig blijkt — meermalen van eigenaar. [1])

Sedert het midden der 15de eeuw trachtten de drapeniers de vreemde tusschenpersonen te verdringen; zij reisden toen nl. dikwijls zelf naar de buitenlandsche steden. [2]) Zij moesten echter, daar zij slechts korten tijd in de vreemde steden konden vertoeven, hun laken daar toch wel grootendeels aan de inheemsche wantsnijders verkoopen. Bovendien werd dit streven der Hollandsche drapeniers — zooals Posthumus uitvoerig verhaalt [3]) — door de Hanze-steden zooveel mogelijk tegengewerkt en belemmerd. De Hanze trachtte telkens aan de Hollanders de verplichting op te leggen om hun lakens naar Brugge ten stapel te brengen.

We zien dus, dat in den buitenlandschen handel in Hollandsch laken meestal *meerdere tusschenpersonen* den schakel vormden tusschen producent en consument.

3. *De binnenlandsche lakenhandel.* Wantsnijders worden reeds in de schaarsche stedelijke oorkonden der 13de eeuw herhaaldelijk genoemd. De wantsnijders van Dordrecht worden al in een privilege van 1201 vermeld. [4]) Voor de kennis van den interlokalen lakenhandel in ons land in de 13de eeuw is van groote beteekenis een oorkonde van 1283, waarbij de poorters van Delft, Dordrecht en Zierikzee, die lakens brengen naar de jaarmarkten van Woudrichem en Giessen, tolvrijheid verkrijgen bij den tol te Niemandsvriend. [5]) De lakenhandel van Dordrecht was in de 13de eeuw zeer belangrijk, zooals ook blijkt uit het tarief voor de tollen te Ammers, Moordrecht, Niemandsvriend en Almsvoet [6]) (1250) en uit de tolrol van Lith [7]) (1274). De leden van het Middelburgsche koopliedengilde hadden, blijkens een oorkonde van 1271, het monopolie van den kleinhandel in laken. [8]) Ook de oude gildebrief (1249) van het koopliedengilde van Deventer vermeldt uitdrukkelijk den verkoop van laken op de markt. [9]) In 's Hertogenbosch bestond in 1287 een wanthuis. [10])

Daar de textielindustrie in de Noord-Nederlandsche steden in de 13de eeuw nog niet veel te beteekenen had, zullen de wantsnijders van dien tijd — behalve de weefsels van hun eigen stad — wel in hoofdzaak buitenlandsch, vn. Vlaamsch en Brabantsch, laken verkocht hebben. De Zeeuwsche lakens waren echter ook toen reeds in het interlokaal verkeer te vinden. Immers de Haarlemsche accijnsbrief van 1274 noemt behalve Vlaamsch en Brabantsch ook Zeeuwsch laken als invoerartikel. [11]) Het is ook be-

---

1) Hoe ingewikkeld de lakenhandel soms was, blijkt o.a. uit den volgenden brief van Danzig aan Reval (1454.) Daarin wordt op grond van de bezworen verklaring van schipper „Gude William" van Amsterdam verzocht om teruggave van een „terling" laken, die de Danziger burger Hinrik van Osen te Hamburg na de Pinkstermarkt van het vorig jaar van Joh. van Hockerde van 's Hertogenbosch had gekocht, in de meening verkeerende, dat het te Amsterdam „in der lijnen staende" lakens van St. Omer waren. Hij liet ze per schip naar Reval brengen, waar echter bleek, dat het breede lakens uit Poperingen waren; deze werden toen op grond van het verbod om met Vlaanderen handel te drijven, in beslag genomen. H. U. B. VIII, 352. Dit geval past niet erg in het systeem der gesloten „Stadtwirtschaft"!

2) Posthumus, p. 255. 3) Ibid. p. 247 e. v. 4) Ibid. p. 5. 5) Van den Bergh II, 474.
6) Ibid. I, 503. 7) Ibid. II, 270. 8) H. U. B. I, 694. Verg. Posthumus, p. 8.
9) Posthumus, p. 13. 10) Ibid. p. 21. 11) Van den Bergh II, 279.

kend, dat de Zeeuwsche textielindustrie in de 13de eeuw al vrij ontwikkeld was.[1])

Sedert het midden der 14de eeuw omvatte het interlokaal verkeer van ons land natuurlijk ook de textielproducten van talrijke, hierboven reeds opgesomde, Noord-Nederlandsche steden. Leidsche lakens worden b.v. in 1410 in West-Friesland, in 1434 in Groningen genoemd.[2]) De in de Kamper tolregisters genoemde lakens van Amsterdam, Leiden, Naarden, Monnikendam, Edam, Hoorn, Enkhuizen, Muiden, Weesp, Haarlem, Schiedam en Den Haag waren stellig niet alleen voor export naar Duitschland maar ook voor de oostelijke provincies van ons land bestemd.[3])

De Leidsche drapeniers bezochten geregeld de markten van Amsterdam, Kampen, Zwolle, Deventer, Zutfen, Bergen-op-Zoom, Antwerpen en Brugge.[4]) Tot de vele Amsterdammers, die geregeld de markten van Deventer bezochten behoorden ook de lakenverkoopers.[5]) Eveneens waren de drapeniers van Reimerswaal gewoon vreemde markten te bezoeken.[6]) Dat deden stellig ook de drapeniers der andere textielsteden. Of zij op deze markten alleen groothandel dreven of ook — zooals de wantsnijders — bij de el verkochten, is niet bekend. De Leidsche drapeniers beperkten zich, althans in hun eigen stad, meer en meer tot den groothandel.[7])

De verbreiding der inheemsche lakensoorten over ons land wordt ook waarschijnlijk gemaakt door het feit, dat eveneens de kleinhandelaren, de wantsnijders, vreemde markten plachten te bezoeken. In 1352 zien we de Deventer wantsnijders op de jaarmarkt van Zwolle.[8]) Wanneer de wantsnijders van Dordrecht naar vreemde markten reisden, werd, blijkens een keur van 1367, één van hen tot deken benoemd, die onder de gildebroeders en -zusters de orde moest handhaven.[9]) Te Kampen werd in 1375 het bezoek van vreemde wantsnijders beperkt tot vier dagen tijdens de jaarmarkten; die van Utrecht stonden dan naast die van Deventer, Zwolle, Roermond, Zutphen, Bommel, Nyestat, Holland en Brabant.[10])

Te Nijmegen was op de drie „snydaghe" van de beide jaarmarkten een bepaalde standplaats aangewezen voor de vreemde wantsnijders.[11]) Het

---

1) Posthumus, p. 9, 10 en 16. 2) Ibid, p. 241.

3) Bijdragen Gesch. v. Overijsel IX, p. 19 e.v. Ook worden in deze registers telkens „Noirtsce" lakens vermeld, afkomstig uit Amsterdam, Hoorn, Alkmaar en Naarden. Misschien zijn Naardensche lakens bedoeld.

4) Posthumus, p. 239.

5) Een Amsterdamsche bepaling van 1460 schrijft voor dat allen, die met lakens naar de Deventer markt willen reizen, eerst om de plaatsen in de hal moeten loten. Breen, p. 58. In 1453 was reeds bepaald, dat wie met lakens naar Deventer of elders ter markt ging, geen vreemde lakens onder Amsterdamsche mocht stoppen. Breen, p. 51. Bij hun reis naar de markt van Deventer stonden de Amsterdammers onder bevel van een „hoeman". Breen, p. 63 (1462).

6) Fruin, Het recht der stad Reimerswaal, p. 20 e.v. (1363). Wie echter tevens in de hal van Reimerswaal wilde staan, mocht alleen de jaarmarkt van Antwerpen bezoeken. Deze keur dateert uit de overgangsperiode van zelfstandig handwerk tot huisindustrie. Verg. Posthumus, p. 19.

7) Posthumus, p. 261.

8) Dev. Cameraarsrek. II, p. 159, aangehaald bij Posthumus, p, 26.

9) Posthumus, p. 33.

10) Overijsselsche stad-, dijk- en markeregten I, eerste stuk p. 186.

11) Van Schevichaven, Rek. van Nijmegen I, Inleiding p. XXIV. Krom en Pols, p. 30 en 216 (1389). Ook te Tiel waren tijdens de jaarmarkt, die 14 dagen duurde, drie dagen speciaal

wanthuis van Hoorn, in 1368 opgericht, was in 't bijzonder voor vreemde lakenverkoopers bestemd. [1]) Een Dordtsche keur van 1387 regelt den lakenverkoop van vreemdelingen. [2]) Te Brielle [3]) en te Schiedam [4]) verschenen in de 15de eeuw vreemde wantsnijders, zoowel op de week- als op de jaarmarkten. In Leiden mochten vreemdelingen witte en grauwe lakens, die binnen Noord-Holland geweven waren, alleen des Zaterdags verkoopen. [5]) Een Amsterdamsche keur van 1492 bepaalde, dat vreemdelingen, alleen des Maandags laken mochten verkoopen. [6])

Uit deze voorbeelden blijkt wel, dat een middeleeuwsche stad dikwijls vreemde lakenverkoopers binnen hare muren zag. Echter was dit bezoek soms van overheidswege tot de week- en jaarmarkten, in enkele gevallen zelfs alleen tot de jaarmarkten beperkt. Maar bovendien werd veel, zoowel binnen- als -buitenlandsch, laken ingevoerd door de stedelijke wantsnijders, die men nagenoeg in elke middeleeuwsche stad aantrof. Zelfs in een textielstad als Leiden waren wantsnijders, die zoowel Leidsch als vreemd laken verkochten. [7])

Het is merkwaardig, dat deze kleinhandelaren zoo talrijk waren in verhouding tot de kleine bevolking onzer middeleeuwsche steden. In het wanthuis van Deventer waren in 1339 niet minder dan 21 wantkisten; waarschijnlijk waren er dus ongeveer even zooveel wantsnijders in Deventer. [8]) In de Nijmeegsche rekening van 1382 worden de gelden genoemd, die door de lakenverkoopers voor het gebruik van het wanthuis werden betaald; [9]) er waren 21 groote staanplaatsen à 3 p. 12 st. en 10 kleine à 2 p. 8 st. Nijmegen telde toen dus waarschijnlijk o.g. 31 wantsnijders. In Utrecht werden in 1445 niet minder dan 16 wantsnijders tegelijk beboet. [10]) In vele steden waren de wantsnijders dan ook talrijk genoeg om een eigen gilde te vormen. Deze talrijkheid is een bewijs te meer voor de groote beteekenis van den lakenimport. Weliswaar verkochten de wantsnijders dikwijls ook laken, dat in de stad zelf was vervaardigd. In de steden, waar de weverij nog het karakter van handwerk had, voerden zij met de wevers dikwijls een vinnigen strijd om het monopolie van den détailverkoop van het in de stad vervaardigd laken [11]) terwijl daar, waar de textielindustrie een kapitalistisch bedrijf was geworden, de drapeniers zich waarschijnlijk allengs meer tot

voor den lakenhandel bestemd. „Item die snijde off laeckenmerckt gaet in op Sint Jacobs dach, duerende drie daegen langh, ende eynen dach daernae duert mercktrecht", Van Veen, Rechtsbronnen der stad Tiel, p. 139. Ook te Middelburg waren van de vijf dagen der jaarmarkt twee voor den lakenhandel gereserveerd (1323). Ook in het buitenland was dit vaak het geval. Verg. Posthumus, p. 17.

1) Posthumus, p. 32. 2) Fruin, De oudste rechten der stad Dordrecht I, p. 246 e.v.

3) De Jager, p. 103, 121/2, 171 en 340. 4) Heeringa, p. 73 en 296. 5) Posthumus, p. 267.

6) Breen, p. 270. In Harderwijk mocht, volgens een bepaling van 1470, een gast, „in sijns weerts huys" wel halve lakens verkoopen maar niet bij de el. Berns, Rechtsbronnen der stad Harderwijk, p. 6. Ook te Breda werden de stedelijke wantsnijders beschermd, Posthumus, p. 23/4. In Hulst mochten vreemde lakenverkoopers zelfs niet op de weekmarkt komen. In 1483 werd een Gentsche lakenhandelaar deswege bekeurd, Juten, p. 378.

7) Ze mochten geen Noord-Hollandsch laken verkoopen. Posthumus, p. 264. Ook te Amsterdam was de invoer van Hollandsch laken, hooger in prijs dan de Amsterdamsche, aan beperkende bepalingen onderworpen. Breen, p. 65 en 67.

8) Posthumus, p. 26/7. Het is mogelijk, dat een wantsnijder meer dan één kist had, maar waarschijnlijk lijkt mij dat niet.

9) Van Schevichaven, Rek. van Nijmegen, Inleiding p. XXXVIII.

10) Verg. hiervoor p. 151, noot 7. 11) Posthumus, p. 6 en 14.

den groothandel beperkten en dus den verkoop bij de el gaarne overlieten aan de wantsnijders.[1]) Toch komt het mij voor, dat over het algemeen de import steeds de voornaamste werkzaamheid der wantsnijders geweest is. Immers in de Middeleeuwen koesterde men een grooten tegenzin tegen elken *onnoodigen* tusschenhandel. De wantsnijderij zou m. i. nooit als afzonderlijk bedrijf ontstaan zijn, wanneer niet van de eerste ontwikkeling der steden af, de interlokale lakenhandel van groote beteekenis geweest was. Het blijkt dus, dat ook in den binnenlandschen lakenhandel directe ruil tusschen producent en consument slechts zelden voorkwam.

4. Gaat de stelling van Bücher, dat in de Middeleeuwen alleen „feine Tücher" in het interlokaal verkeer voorkwamen, voor Nederland op? Geenszins. De lakens die de Hollandsche steden in de 14de en 15de eeuw uitvoerden, behoorden volstrekt niet tot de luxe-stoffen. Leiden produceerde waarschijnlijk wel het beste laken, dat in ons land werd vervaardigd. Evenwel behoorde ook zelfs het Leidsche laken niet tot de luxe-stoffen. Posthumus schrijft: [2]) „Leiden heeft geen bovenmatige waarde gehecht aan de productie der puiken; werden ze gedrapenierd, dan gedoogde zij dit, doch haar hoofdproduct was het niet. Men legde zich er meer op toe, een misschien tweede-rangs-qualiteit te vervaardigen, maar in elk geval een artikel, dat afzet kon vinden in breede lagen der bevolking, en dat bovendien solide was." Het laken der andere steden was meestal van minder kwaliteit dan het Leidsche. Dat blijkt duidelijk uit enkele prijsopgaven, die Posthumus mededeelt; [3]) in 1458 werd te Riga voor een Leidsch laken 22, voor een Amsterdamsch 18 en voor een Naardensch laken 11 Mrk betaald, terwijl te Königsberg in 1461 een Leidsch laken 26, een Haagsch 22½ en een Naardensch 10 Mrk kostte. Naarden produceerde dus blijkbaar een grove stof. Het laken van Monnikendam wordt meermalen uitdrukkelijk als een grove soort aangeduid. [4])

Ook onder de stoffen, die in onze steden werden ingevoerd, bestond groot verschil in kwaliteit. De Haarlemsche accijnsbrief van 1274 stelt voor het beste laken de accijns vast op 12 denarii, laken van iets minder kwaliteit, in Brabant of Vlaanderen vervaardigd, gold 6 d., terwijl voor het Zeeuwsche product slechts 3 d. betaald behoefde te worden. [5]) De oudste tolrol van Dordrecht (1287) bepaalt, dat van een laken dat „striipt of blou" is 1 d. Holl. en van eene groene stof of een laken, dat twee kleuren heeft, 2 d. als tol gegeven moet worden. [6]) Latere toltarieven noemen nog veel meer soorten; volgens dat van 1316, voor het verkeer der Utrechtsche kooplieden in Holland, werd van een „scarlaken" 16 penningen, van een „dobbel gheverweden" 8, van een „striipten of blauen" 4, van een „witten laken of ghyselsayen" 2 penn. Holl. geheven. [7])

---

1) Dit was althans in Leiden het geval; Posthumus, p. 261 en 264.
2) Posthumus, p. 75.
3) Ibid. p. 246. Te Riga werd echter in 1461 een Naardensch laken tegen veel hooger prijs, n.l. 24 Mk, verhandeld.
4) Kamper tolregisters 1439—'41, Bijdr. Gesch. v. Overijssel IX, p. 20. In deze registers wordt ook veel voerlaken en karsaai vermeld.
5) V. d. Bergh II, 279. 6) H. U. B. I, 1033. 7) H. U. B. II, 296.

Tot de grove stoffen behoorden o.a. voederlaken, dat voor voering gebruikt werd, benevens karsaai, fusteyn en woestyn (= bombazijn). In de Dordtsche verordening op de lakenhal van 1387 wordt voorgeschreven dat, behoudens een enkele uitzondering, ook de verkoopers van „zarke, kerzey of baeysche lakene" ter halle moeten komen; [1]) ook in een verordening op de makelaardij van laken in het keurboek van 1401 wordt van voederlaken en karsaai melding gemaakt. [2]) Het is merkwaardig, dat dergelijke grove stoffen dikwijls niet door de wantsnijders maar door de *kramers* werden verkocht. Een Utrechtsche bepaling [3]) van 1410 zegt o.a.: „sayen, sarck, woosteyn, dats werp in werp, ende alle desgelijcks, dat werp in werp gewrocht is, dat hoort den marssluyden toe, als kersey, voederlaken . . ." Ook de kramerverordening van Breda (1447) bepaalt, dat de verkoop van „saeye, fustayn, bottayn, woestayn ende vorkerac" bij de el tot de „merserie" behoort. [4]) Terwijl toch zoowel te Breda als te Utrecht tevens wantsnijders waren. Evenwel verkochten ook de wantsnijders niet alleen luxe-stoffen. Dat volgt trouwens reeds uit het feit, dat het aantal dezer kleinhandelaren dikwijls zoo groot was. Ook uit de keuren van het Utrechtsche wantsnijdersgilde blijkt dat zij eveneens goedkoope, grovere soorten verkochten. In die keuren wordt nl. zoowel laken van 6 als van 25 stuivers de el vermeld, [5]) terwijl een bepaling van 1474 onderscheid maakt tusschen wantsnijders, die alleen „uutheymsch" laken van 14 stuivers of meer verkoopen en zij, die laken van geringere kwaliteit uitsnijden. [6]) In 1438 werd te Utrecht invoer van goedkoop laken, nl. van 12 Johannes-braspenningen of daarbeneden, verboden maar in 1442 wederom voor eenige maanden toegelaten; [7]) in 1477 werd de verkoop van vreemde witte wollen lakens, van minder dan 6 stuivers per el, verboden „uutgenomen mede Wyertsche lakene, Gheelsche lakene. stocbreyt, kyrzeye ende manteldoick, die men alhyr wel brengen ende sliten zel moigen zonder verboeren."[8])

Het Engelsche laken, dat in de 14de en 15de eeuw in zoo groote hoeveelheid werd ingevoerd en door de wantsnijders bij de el werd verkocht, was meestal van minder kwaliteit; [9]) het werd ook dikwijls ongeverfd, als „wit ende graeu" laken, verkocht. [10]) In dit verband kan nog gewezen worden op den, hierboven reeds vermelden, invoer van het „graeuw Oestersche" laken uit Noord-Duitschland. Op de jaarmarkt van Goes werd, volgens het privilege van 1417, naast de betere soorten ook grauw laken en „alrehande voederlaken" verkocht. [11]) Eveneens werd, volgens een privilege van 1323, op de jaarmarkt van Middelburg o.a. wit laken en voederlaken verkocht. [12])

---

1) Fruin, De oudste rechten der städ Dordrecht I, p. 247. 2) Ibid. p. 67.
3) Overvoorde en Joosting II, p. 240.
4) Bezemer, p. 134. Ook in sommige buitenlandsche steden verkochten de kramers grove stoffen. Zie hiervoor p. 83.
5) Overvoorde en Joosting II, p. 15—16. In 1477 werd de verkoop van vreemde zwarte lakens, van 18 tot 25 stuivers per el, verboden.
6) Ibid. p. 11. 7) Ibid. p. 8 en 9.
8) Ibid. p. 16. De gildebrief der Deventer wantsnijders van 1300 staat den verkoop van grove lakens als wadmal enz., ook aan niet-wantsnijders toe. Posthumus, p. 14.
9) Verg. Posthumus, p. 264. 10) Overvoorde en Joosting II, p. 6.
11) Van Mieris IV, p. 417. 12) Van Mieris II, p. 316.

Het wordt tijd om ten aanzien van den handel in wollen lakens tot eenige conclusies te komen.

In het vorige hoofdstuk is reeds vermeld, dat volgens Schmoller juist de wolweverij het bewijs levert van het overwegend lokaal karakter der middeleeuwsche industrie. Naar zijn meening werd slechts door „einzelne", „verhältnissmässig wenige" steden laken geëxporteerd.

Anders dan in Vlaanderen werd de wolweverij in Noord-Nederland betrekkelijk pas laat, in den loop der 14de eeuw, een exportindustie. Maar toen was er ook spoedig minstens een 23-tal steden, wier laken geëxporteerd werd. Dat stemt niet best overeen met de opvatting van Schmoller. Evenmin pleiten de talrijke gegevens omtrent den invoer van vreemd laken voor het bestaan der gesloten „Stadtwirtschaft" ten aanzien van de wolindustrie.

Uit het bovenstaande overzicht blijkt verder, dat de stelling van Von Below dat toch alleen de „bessere Tücher" in het interlokaal verkeer voorkwamen, al even onhoudbaar is als de opvatting van Bücher, die — nog beperkter — slechts van „feine Tücher" spreekt.

Ten slotte kan geconstateerd worden, dat — in strijd met de bekende stelling van von Below — de groothandel en de kleinhandel in laken dikwijls door verschillende, van elkaar onderscheiden groepen van kooplieden werden uitgeoefend, al kan de grenslijn niet steeds scherp getrokken worden. [1])

b. Linnen, katoenen en zijden stoffen. De linnenweverij heeft in ons land nooit zoo'n hooge vlucht genomen als de wolindustrie. Van export van hier te lande vervaardigd linnen is weinig bekend. Wel vernemen we, dat de kooplieden der IJsel- en Zuiderzee-steden in de 14de eeuw in Noorwegen linnen invoerden en ook op de markten van Schonen linnen weefsels verkochten maar vermoedelijk waren deze stoffen uit Westfalen afkomstig. [2])

In sommige steden komen reeds vroeg linnenwevers voor; zoo wordt o.a. reeds in de Haarlemsche accijnsbrief van 1274 melding gemaakt van linnenwevers. [3]) Over 't algemeen zijn de bepalingen over de linnenweverij in de stedelijke keurboeken schaarsch en geven zij den indruk, dat dit bedrijf van weinig beteekenis was. Het schijnt wel dat de stedelijke linnenwevers hun bedrijf nog dikwijls als loonwerk, dus in dienst van den consument, uitoefenden. In een keur van Reimerswaal (1472) wordt de linnenwever, diens vrouw of knecht, die „eenich werck sochte tot yemans huyse, sy en waren daertoe ontbooden", met boete bedreigd. [4]) Een Haarlemsche

1) Men houde in 't oog dat in de Middeleeuwen niet de kleermaker maar de consument bij den wantsnijder of op de markt het laken kocht. In de Grafelijkheidsrekeningen komen dan ook vele posten voor als de volgende: „Item om 11 ellen lakens in Valkenburch marckt den kindren te cledren", Hamaker, Rek. Graf. Holland I, p. 64/5. Dikwijls werd van het grafelijk hof iemand naar Gent gezonden om daar het bekende „strijpte laken" te koopen. Soms nog verder weg. Zoo zond bij de voorbereiding van de reis naar Pruisen „mijn heer de grave heren Godevaerd van der Delf van Tiele te Brusel, om laken te copen ende te finieren, daer mijn heer sijn ridders, sijn knapen ende sijn ambachtsluden mede cleeden soude, die met mijn here te Pruchenwaert reden." Hamaker III, p. 371.

2) Meilink, p. 187/8 226, 228, 300 en 307. 3) Van den Bergh II, 279.

4) Fruin, Het recht der stad Reimerswaal, p. 62.

verordening van 1495 bepaalt, dat men zijn linnen alleen door poorters mag laten weven.[1]) Uit den Utrechtschen gildebrief van 1550 blijkt, dat de linnenwever dikwijls niet zelfstandig de grondstof inkocht maar het garen verwerkte, dat de besteller van het weefsel hem bracht.[2]) Aangezien uit de genoemde keuren van het bestaan van ondernemers, — zooals in de wolindustrie, — niets blijkt, moeten we hierbij wel aan loonwerk voor de consumenten denken. Dat is trouwens volkomen in overeenstemming met de geringe beteekenis, die de linnenweverij in ons land tijdens de Middeleeuwen had. Eerst later is dit bedrijf, o.a. te Haarlem, zeer bloeiend geworden.

Handel in linnen stoffen kwam echter wel al vroeg voor. Reeds in de Dordtsche tolrol van 1287 wordt linnen als handelsartikel vermeld.[3]) In de Deventer rekeningen der 14de eeuw worden opvallend veel handelaars in linnen genoemd.; misschien importeerden zij linnen uit Westfalen.[4]) In de lakenhal van Delft stonden naast de wantsnijders afzonderlijke linnenlakenverkoopers.[5]) Vermoedelijk hebben echter de wantsnijders meestal zoowel linnen als wollen stoffen verkocht. Ook vreemdelingen verkochten linnen, zoowel op week- als jaarmarkten. Te Schiedam werd omstreeks het midden der 15de eeuw bepaald, dat men op den weekmarktdag alleen in „der stede huys" wollen en linnen lakens, wol of vlas mocht verkoopen „ende sell dair staen of wesen totdat die clocke 12 geslagen heeft van den middage"; deze beperkende bepalingen golden echter niet voor den verkoop van canefas, een soort grof linnen.[6])

Katoenen stoffen werden in de latere Middeleeuwen hier te lande waarschijnlijk ook wel verhandeld maar worden echter in de bronnen niet vaak genoemd.

Zijden stoffen daarentegen worden zoowel in de toltarieven als in de stedelijke keurboeken dikwijls vermeld. Deze kostbare weefsels werden, zooals in het vorige hoofdstuk is medegedeeld, door de kooplieden uit het Zuiden op de Vlaamsche markten verkocht en bereikten dus waarschijnlijk vn. via Vlaanderen ons land. Ook het zijden laken, dat te Doornik werd vervaardigd, werd in ons land geimporteerd. Vermoedelijk hebben ook de wantsnijders wel zijden stoffen uitgesneden maar er zijn verschillende gegevens, waaruit, — tot onze verwondering — blijkt dat vooral de *kramers* zich met den verkoop van deze weefsels bezig hielden. In de jaren 1284, '85 en '86 kocht het stadsbestuur van Dordrecht telkens voor de stadsbanieren „sindale" (= een fijne zijden stof) bij verscheidene kramers,[7]) o.a. bij Wouter den Hoghen, dien we reeds in een vorige paragraaf — als verkooper van specerijen, was enz. — als kramer hebben geïdentificeerd.

---

1) Huizinga, p. 511. Ook de Haarlemsche gildebrief van 1539 wijst nog op loonwerk. Als een gildebroeder iemands werk dat hij aangenomen heeft „qualicken wrochte of verdorve," moet hij het „beteren," p. 258. Wel wordt hem ook de verplichting opgelegd den koopman op tijd te betalen. Daarmee is echter waarschijnlijk de garenhandelaar bedoeld. Dat de wever in dienst van een koopman het linnen weeft, is hieruit m.i. niet af te leiden. 2) Overvoorde en Joosting II, p. 82. 3) H. U. B. I, 1033.

4) Verg. Meilink, p. 300, noot 5.

5) Posthumus, p. 34/5. 6) Heeringa, p. 73 en 296.

7) Dozy, De oudste stadsrekeningen van Dordrecht, p. 44 en 70. Ook linnen („witten linwade") en „ghistelsays" (= saai uit Gistel in West-Vlaanderen) werd door deze kramers verkocht, p. 42, 43 en 45.

Ook in de rekeningen van Deventer uit de eerste helft der 14de eeuw komen verschillende posten voor, waaruit blijkt dat men vaak zijde kocht bij een „cremer"; [1]) evenwel hadden de kramers te Deventer blijkbaar niet altijd genoeg zijde voorhanden want een paar maal wordt er iemand naar Utrecht gezonden om „syndael" voor de stadsbanieren in te koopen. [2]) In het gildeboek der Utrechtsche kramers staat een bepaling (waarschijnlijk uit de 14de eeuw), die voorschrijft, dat een gast „zyde off sindael, samit, baudekijn off gemengde marsse" alleen in het groot mag verkoopen; [3]) een opsomming van kramerwaren (1410) noemt o.a. ook „Dornix zyde-laken." [4]) Ook de kramers van Breda[5]) (1447) en Haarlem[6]) (1494) verkochten zijde en „sijdwerck".

Een keur van Leeuwarden (begin 16de eeuw) noemt allerlei kostbare stoffen op, die natuurlijk van elders werden ingevoerd, nl.; „alle zijdewerck ende zijde laeckenen, daer sonderlinge namen hebben, als onderscheit tuisschen karmesijn ende flauwiel, dubbelt zijden satijn, inckel zijde satijn, Brucks ende Dornicx satijn." [7])

In het tolprivilege, dat de hertog van Gelderland in 1413 aan de burgers van Utrecht geeft, worden behalve zijden stoffen ook „guldendoeke" en „zilverdoeke" genoemd. [8])

GAREN, KLEEDINGSTUKKEN ENZ. Het is bekend, dat onze draperiesteden het benoodigde garen voor een groot deel op het platteland lieten spinnen. Dit geschiedde volstrekt niet alleen in de directe omgeving van de stad; de drapeniers van Leiden lieten in de 15de eeuw niet alleen in Rijnland maar ook in de dorpen rondom Amsterdam, zelfs benoorden het IJ, de plattelandsbevolking voor hun rekening spinnen. [9]) Maar soms werd ook wel van elders garen geïmporteerd, o.a. uit Engeland. Philips van Bourgondië verbood in 1428 niet alleen den invoer van laken maar ook van garen uit Engeland. [10]) Slecht verging het dan ook den Utrechtschen burger, die in 1432 behalve laken en tinwerk ook 110 pond wollen garen, die hij in Engeland „op enen dorpe tegen den meyer gecoft hadde om 7 nobelen," wilde invoeren; zijn goederen werden nl. te Dordrecht in beslag genomen. [11])

---

1) Dev. Cam.-rek. III[1], p. 137. 2) Dev. Cam.-rek. II, p. 545; III[1], p. 108.
3) Overvoorde en Joosting II, p. 232.
4) Ibid. p. 240. Het laken van Doornik wordt ook vermeld in een ongedateerde Nijmeegsche keur; Krom en Pols, p. 396.
5) Bezemer, p. 134. 6) Huizinga, p. 172.
7) Telting, Friesche stadsrechten, p. 256. Te Leiden werden tegen het einde der 15de eeuw ook „fluwelen, sattynen, damasten, camelotten, taftaf ende alle andere zyden lakenen" verkocht. Volgens Posthumus was deze verkoop in handen der wantsnijders. Posthumus, p. 264/5. De Utrechtsche ordonnantie voor het kramersgilde van 1541 noemt o.a. „goude laken, fluweel, dammast, camelot, samit." Overvoorde en Joosting II, p. 246.
8) Van Mieris IV, p. 265.
9) Posthumus, p. 291. 10) Van Mieris IV, p. 923.
11) H. U. B. VI, 999. Deze oorkonde is ook een aardige illustratie van het bekende feit dat de schipper en de matrozen dikwijls aandeel hadden in de vracht. Van de 7 nobels aan garen behoorden „den knechten in Engels scip anderhalven nobel, ende van dat andere gaern hadde hij Engel de coop halff overgegeven." Engel was nl. de schipper.

Ook uit Duitschland werd garen in ons land ingevoerd; in de registers van den tol te Lobith wordt dit artikel herhaaldelijk genoemd.[1])

Eveneens kwam het garen, dat dienen moest voor het breien van vischnetten, voor een groot deel uit het buitenland. Althans een Schiedamsche keur van 1434 bepaalt, dat men geen netten mag vervaardigen of verkoopen, tenzij deze gemaakt zijn van goed „Bourgoenschen gaern of van Westers gaern." [2]) Ook wordt al in een rekening der Hollandsche grafelijkheid van 1345 van te Utrecht gekocht „borgoens" garen gesproken.[3])

In de Dordtsche tolrollen van 1287, 1363 en 1389 wordt zoowel kabelgaren als gewoon garen vermeld.[4])

Overigens zijn onze gegevens omtrent de in het opschrift genoemde artikelen zeer schaarsch.

De gravin van Holland kocht in 1345 van „Ysebrant, den marseman van Harlem" tafellakens en „dwalen" (dekservet of handdoek).[5])

Op de markten van Antwerpen en Bergen-op-Zoom werden blijkens het privilege van 1315, o.a. tapijten, sluiers, „caligae" (hozen) en vilthoeden verkocht.[6]) „Caligae" en andere kleeding- en harnasstukken werden in 1340 ten behoeve van den Hollandschen graaf te Antwerpen en te Brussel gekocht.[7]) Op de jaarmarkt van Den Briel verschenen in het begin der 15de eeuw verkoopers van „tijcken ende beddeclederen".[8])

De kramers van Utrecht verkochten, volgens een verordening van 1410, „mutsen, bolletkyns, die papen dragen, dekenen, zalloenen (dekens), „gemaeckte coussen" en tevens lint en „baudekijn".[9])

De Haarlemsche kramerverordening van 1494 noemt o.a. „bonnetten".[10]) Het toltarief van Geervliet en Gouda van 1455 vermeldt „coussen" als handelsartikel.[11]) Onder de „solonen" of „salonen", die vrij dikwijls tot de lading behoorden der schepen van Amsterdam, Edam en Hoorn, die in de jaren 1439—'41 den tol van Kampen passeerden, mogen we misschien dekens verstaan.[12])

Ten behoeve van het stadhuis van Deventer werden in 1385 te Utrecht „tapiten" gekocht.[13])

In het toltarief van Alfen van 1339 worden ook „bedde" genoemd.[14])

---

1) Meilink, p. 289. 2) Heeringa, p. 246 en 272. 3) Hamaker I, p. 419.

4) H. U. B. I, 1033; H. U. B. IV, 82 en 965.

5) Hamaker II, p. 549. Een andere post vermeldt dat de „panetier" van de gravin tafellakens gekocht heeft van Jan Jacobsz. van Haarlem, p. 550.

6) H. U. B. II, 266. 7) Hamaker III, p. 35 e v.

8) De Jager, p. 173. Een marktreglement van Den Briel van 1542 noemt ook „cousen", „mouwen" en „coletten". Een marktreglement van Hulst (1579) vermeldt verkoop door vreemdelingen van „halsosetten, bonetten, mans vilten en syden hoen, vrouwen syden en ander diergelijcke hoen; Juten p. 79.

9) Overvoorde en Joosting II, p. 232, 240, 243 en 246. Volgens bet Handwoordenboek van Verdam is baudekijn = lijkkleed. De kramers van Breda verkochten ook garen. Bezemer, p. 134.

10) Huizinga, p. 172. 11) H. U. B. VIII, 382.

12) Bijdragen Gesch. Overijssel IX, p. 20 en 21. In de Kamper registers komen ook enkele malen kousen, „slaepmutsen" en „kussenbladen" voor.

13) Dev. Cameraarsrek. VI, p. 267. 14) Blok, Gesch. eener Holl. Stad I, p. 305.

LEER- EN LEDERWAREN.

a. Leer. Het leer behoort tot die handelsartikelen, die in Vlaanderen reeds in de 13de eeuw verhandeld werden doch in de Dordtsche tolrollen pas in de tweede helft der 14de eeuw voorkomen (nl. in die van 1363 en 1389). Daaruit moet men echter niet de conclusie trekken, dat buitenlandsche ledersoorten vóór dien tijd in ons land niet werden ingevoerd. Wanneer men bedenkt, dat in Brugge het Spaansche corduaan en andere vreemde ledersoorten in de 13de eeuw gewilde handelsartikelen waren [1]) en tevens, dat er in de 13de en in het begin van de 14de eeuw reeds een druk handelsverkeer tusschen Vlaanderen en verscheidene Noord-Nederlandsche steden bestond [2]), dan mag men wel aannemen, dat ook toen al buitenlandsch leer in ons land werd ingevoerd. Een andere aanwijzing is nog het feit dat al vroeg in sommige steden de schoenmakers met den naam van „cordewaniers" werden aangeduid. Strikte bewijzen zijn mij echter niet bekend.

Voor de tweede helft der 14de eeuw is dat echter anders. In verschillende toltarieven wordt dan leer, vn. corduaan, vermeld. De benaming „corduaan" duidt niet altijd de herkomst maar dikwijls meer een bepaalde fijne ledersoort aan. In 1392 ontving de vertegenwoordiger der Duitsche Orde te Dordrecht meermalen zendingen Noorsch corduaan-leer. [3]) Meestal kwam echter het corduaan toch wel uit Spanje. Een Leidsche keur van 1438 noemt behalve Spaansch ook Engelsch en Schotsch leder. [4]) Het is echter m.i. niet onmogelijk, dat daarmee leer bedoeld is, dat te Leiden vervaardigd werd uit de aldaar, in verband met de textielindustrie, in groote hoeveelheden aangevoerde Engelsche, Schotsche en Spaansche schaapsvachten.

De belangrijke Nederlandsche veeteelt verwekte vanzelf ook handel in huiden en leer. 's-Hertogenbosch, Utrecht en andere Nederlandsche steden waren bekend wegens hun leerlooierij. In Keulen werd niet alleen vee maar ook huiden en leer uit ons land verhandeld. [5]) De Keulsche zadelmakers verwerkten o.a. Utrechtsch leer. [6])

Te Nijmegen bestond een streng toezicht op de lederproductie; een bepaling uit het begin van de 16de eeuw zegt „ende dat leder sall gaer wesen, so dat oirre leder to Coelne ende to Franckfort koipmans guet wesen sall." [7])

Ook te Leiden was de leerlooierij een bloeiend bedrijf.

Waarschijnlijk werd in of nabij de meeste steden wel leerlooierij uitgeoefend. Nog dikwijls was echter de leerlooierij een nevenberoep der

---

1) Zie het vorige hoofdstuk, p. 90.
2) Meilink, p. 257 e. v. Meilink wijst er o.a. op dat de 17 schepen uit Staveren, die in 1294 wegens storm Engelsche havens binnenliepen, vermoedelijk koers hadden naar Vlaanderen.
3) Sattler, Handelsrechnungen des deutschen Ordens, p. 429, 433 en 436. Te Amsterdam werd in 1365 o.a. 73 deker,7 pak en 1 zak corduaan, blijkbaar ook uit het Noorden afkomstig, ingevoerd. Mededeeling van den heer Smit.
4) Hamaker, De middeneeuwsche keurboeken van de stad Leiden, p. 505.
5) Kuske, Hans. Gesch.-blätter 1909, p. 308.
6) Stein, Akten zur Gesch. von Köln II, 605, aangehaald bij Wilkens, Hans. Gesch.-blätter 1909, p. 152.
7) Krom en Pols, Stadrechten van Nijmegen, p. 68.

schoenmakers. Telkens ontmoeten we in de keurboeken bepalingen over het koopen van huiden of vellen door de schoenmakers, o.a. in die van Groningen [1]) (1373), Amersfoort [2]) (1436), Nijmegen [3]) (1523), Hulst [4]) (1528) en Amsterdam [5]) (1475). Nu zou het kunnen zijn, dat de schoenmakers deze huiden door afzonderlijke leerlooiers lieten bereiden, dat dus in die steden de leerlooierij het karakter had van wat Bücher „loonwerk" noemt. Wanneer we echter zien, dat in diezelfde keuren op de schoenmakerij tevens de looierij wordt geregeld, [6]) dan wordt die onderstelling zeer onwaarschijnlijk en moeten we wel aannemen dat de schoenmakers zelf looiden. Trouwens in een stad als Utrecht, waar de looierij al vroeg een zelfstandig bedrijf was, werd nog in de 16de eeuw na een geschil uitgemaakt, dat de schoenmakers het leer dat ze zelf verwerkten ook zelf mochten bereiden. [7])

Vermoedelijk werd — vooral in de steden waar de leerlooierij nog een nevenbedrijf van de schoenmakerij was — behalve het fijne buitenlandsche leder ook wel leer uit andere Nederlandsche plaatsen ingevoerd. Daarmee is in overeenstemming het feit, dat we weinig hooren van belemmering van lederinvoer. Alleen in die steden waar de leerlooierij een bloeiend bedrijf was, bestonden protectionistische bepalingen. Zoo werd te Utrecht in 1459, naar aanleiding van een geschil tusschen de „louwers" en de „corduaniers", bepaald dat buiten de stad gelooid leder niet mocht worden ingevoerd, echter „gesondert alle cordewaen, zeemsche lederen en alle ander wilde lederen." [8])

Het is van groote beteekenis, dat voor enkele steden het positief bewijs te leveren is dat de leerbereiders — dus de handwerkers zelf — andere markten bezochten. Een keur van 1438 leert ons, dat de Leidsche „witmakers" (bereiders van leer, dat niet bestemd is voor schoenmakerij; Verdam, Hwb.) gewoon waren met hun leer naar vreemde markten te reizen. [9]) Ook werd soms leer, dat te Breda bereid was, „anderwair" ter

---

1) Blok c.s., Oorkondenboek van Groningen en Drente II, p. 5 e. v.
2) Fruin, Rechtsbronnen der kleine steden van het Neder-Sticht I, p. 26.
3) Krom en Pols, p. 68 en 350 e. v. 4) Juten, Keuren en Handvesten der stad Hulst, p. 111.
5) Breen, p. 99. In deze Amsterdamsche keur wordt weliswaar niet gesproken over het koopen van huiden door schoenmakers maar wel over het koopen van run. Verg. ook Van Ravesteyn, p. 111 e. v.
6) Zie de aangehaalde keuren van Groningen, Hulst, Nijmegen en Amsterdam. Een keur van Dordrecht (van 1353) spreekt wel van afzonderlijke „huydevetters" (van buiten?), die in D. leer verkoopen, dat echter eerst door deken en vinders van het schoenmakersgilde moet worden gekeurd, maar kent ook schoenmakers, die zelf hun leer vetten en bereiden. Fruin, Oudste rechten van Dordrecht I, p. 91/2.
7) Overvoorde en Joosting II, p. 188.
8) Ibid. p. 186. Na de bepaling, dat *gelooid* leer met de bovengenoemde uitzondering in Utrecht niet mocht worden ingevoerd, volgt nog de bepaling: „Item voirt alle ander lederen sel men hier mogen brengen, vercopen ende wercken na den overdrachten dairop gemaict ende na ouden gewoenten."
9) Hamaker, p. 505. „Item dat men geen leer ter marct voeren en sel, ten sel des Woensdaghes goets tijts voir middaghe gesceept wesen int marct-scip .... „Item so en sel nyement leer ter marct voeren, noch nergent anderswair buten Leyden, ten sel wesen onder en boven alleens, ende dat sel besien wesen van den ghezworen van den ambocht, die dairtoe van den gerechte geset sellen worden."

markt gevoerd.[1]) De Dordtsche keur van 1353 zegt, dat geen leer mag worden uitgevoerd, dat niet door de keurmeesters is „gewairdeert". [2])

In sommige steden verkochten ook de *kramers* leer, o.a. te Utrecht [3]) en te Breda, [4]) maar waarschijnlijk alleen de fijnere soorten.

b. Schoenen. In de tweede helft der 14de eeuw en in de 15de eeuw worden bij de waren, die de lading vormden der te Lobith passeerende schepen, telkens schoenen genoemd. [5]) We weten bovendien, dat schoenen, uit Nederlandsche steden afkomstig, te Keulen werden verkocht en dat deze concurrentie tegen het einde der 14de eeuw voor de inheemsche schoenmakerij van zooveel beteekenis was, dat de Keulsche schoenmakers bij den Raad een klacht indienden over de „Nederlender", omdat deze hun waar niet lieten keuren. De keuring werd toen voor de Nederlandsche „couflude" — het waren dus blijkbaar geen schoenmakers — verplicht gesteld. [6])

Onder de handwerkers uit Nederlandsche steden als Kampen, [7]) Zierikzee [8]) enz., die jaarlijks met de kooplieden meetrokken om op de markten van Schonen hun handwerk uit te oefenen, worden steeds in de eerste plaats de schoenmakers genoemd. Overigens is ons omtrent invoer uit of uitvoer naar het buitenland weinig bekend.

Uit vele verordeningen blijkt, dat onze steden druk bezocht werden door schoenenverkoopers uit andere plaatsen, speciaal op jaar- en weekmarkten. Eén van de oudste gegevens is wel de keur van Dordrecht van 1353, volgens welke alleen des Zaterdags lieden van buiten met leer of schoenen in de stad mogen komen. Als de opzichters hun goed komen bezien, mogen deze vreemdelingen met eede bevestigen, dat hun schoenen van gekeurd leer vervaardigd zijn; dan vervolgt de verordening „hierbij mach hij zijn guet vercopen eenwerf, anderwerf ende dordewarf." Indien echter zijn waar wordt afgekeurd „zo soudemen zijn guet tekenen ende sendent weder *in die stede*, vandaar dat hij waer;" het kwam ook voor dat de man gestraft werd opdat „hem alle *scoemakers van der steden* gerne tot andere tiden hoeden mochten." [9]) Uit de gecursiveerde woorden en uit het feit, dat er sprake is van keuring in de plaats van herkomst, blijkt duidelijk, dat we hier niet te maken hebben met schoenmakers van het platteland maar met lieden uit andere steden.

Een keur van Hulst [10]) (1399) bepaalt, dat vreemdelingen die op de markt met schoenen willen staan, niet de beste plaatsen mogen hebben; zij „sullen staen tenden onsen porteren onghedect." Heel eigenaardig is de bepaling

---

1) Bezemer, p. 141. 2) Fruin I, p. 93.
3) Overvoorde en Joosting II, p. 232 (14de eeuw). Zie ook p. 190.
4) Bezemer, p. 134 (1447). Ook het bereiden van sommige soorten van leer als wit leer, rood leer en „rude leer dat der cramerijen toebehoirt" en dat met aluin bereid is, geschiedde te Breda door lieden die tot het kramersgilde moesten behooren.
5) Meilink, p. 289. 6) Von Loesch, Kölner Zunfturkunden, II p. 405/6.
7) Verordening van 1364. Ook kleermakers en kleinhandelaren (de „karinenman", die met de kar vent) worden genoemd. Meilink, p. 214.
8) Bezemer en de Blécourt, Rechtsbronnen van Zierikzee, p. 541 (1368). Ook kramers, slagers en „allerleye ambachts-lude" vermeld.
9) Fruin I, p. 92; cursiveering van mij.
10) Juten, p. 72.

uit deze keur, dat de vreemde schoenmaker „siin leder bringhen (sal) te wardeerne in die port, eer hi daeraf scoen maect." Daaruit moet men wel de conclusie trekken, dat de markt van Hulst voornamelijk alleen door schoenmakers uit naburige plaatsen bezocht werd. Blijkbaar werd in 1528 te Hulst het bezoek van vreemde schoenverkoopers beperkt tot de twee vrije jaarmarkten. [1]) Het Rotterdamsche keurboek van omstreeks 1400 bevat niet de beperking van den invoer tot den wekelijkschen marktdag; de schoenmakers mochten met hun schoenen staan waar ze wilden „ende uthemse scoenmakers desgelijx." [2])

De Groningsche schoenmakers-gildebrief van 1373 bevat nog geen protectionistische bepalingen en maakt in 't geheel geen melding van vreemdelingen; een toevoeging (na 1436) bepaalt echter, dat geen vreemd werk mag worden verkocht behalve op de gewone marktdagen. [3])

Een keur van Breda (1449) bepaalt, dat de schoenen, pantoffels en „schalloetsen", die van elders ter markt worden gebracht, aan dezelfde vereischten moeten voldoen als het werk, dat in de stad zelf vervaardigd is. [4]) Een uitdrukkelijke beperking van den vreemden invoer tot den weekmarktdag komt in deze keur niet voor.

Daarentegen zegt een Leidsche verordening (eerste helft der 15de eeuw), dat in Leiden geen vreemde „scoenhozen noch scoeloedsen" mogen worden verkocht behalve op de week- en jaarmarkten. [5]) De vreemde schoenmaker, die 's Maandags te Brielle ter markt komt, moet van elk paar „hosen", die hij verkoopt 8 d. Holl. betalen, van elk paar schoenen 2 d. Holl. (keur uit eerste helft 15de eeuw). [6]) Ook op de jaarmarkt van Den Briel kwamen vreemdelingen „schaloetschen" verkoopen. [7])

Op de weekmarkt van Schiedam hadden de schoenmakers, „alsoewell een poorter als een gast", hun vaste plaatsen (keur uit de 15de of 16de eeuw). [8])

Te Nijmegen (1523) [9]) mochten vreemdelingen op de twee marktdagen der week en op de twee jaarmarkten schoenen op straat verkoopen.

Te Reimerswaal werd in 1562 bepaald, dat vreemdelingen des Dinsdags met schoenen ter markt mochten komen, mits ze gekeurd leer gebruikten „ghelijc onse schoemaeckers in haerder plaetsen souden moeten doen." [10]) Zij kwamen dus blijkbaar niet van het platteland maar uit de steden. Ook te Hoorn mochten vreemdelingen alleen op den weekmarktdag schoenen en „hoessen" verkoopen. [11]) Van het Utrechtsche schoenmakersgilde zijn helaas zeer weinig gegevens bewaard gebleven.

In de Amsterdamsche schoenmakerskeuren uit de tweede helft der 15de

---

1) Ibid. p. 111. Niemand zal „vermueghen voorttestane met schoen te coopen anders dan up de twee vrije jaermercten, hij en sij in tvoornoemde ghulde."

2) Fruin in Nieuwe Bijdragen voor Regtsgeleerdheid 1876, p. 85.

3) Blok c.s., Oork. boek van Groningen en Drente II, p. 8. Er staat de „rechte merkede"; blijkbaar is daarmee vn. de weekmarkt bedoeld.

4) Bezemer, p. 142. 5) Hamaker, p. 502.

6) De Jager, De middeneeuwsche keuren der stad Brielle, p. 108. Een uitdrukkelijke beperking tot den wekelijkschen marktdag vindt men eigenlijk pas in een keur van 1543, p. 326.

7) Ibid. p. 173. 8) Heeringa, p. 140 en 285. 9) Krom en Pols, p. 352.

10) Fruin, Het Recht der stad Reimerswaal, p. 45.

11) Pols, West-Friesche stadsrechten II, p. 98. „Hoessen" of „hosen" zijn de beenbekleedsels, waarover reeds in het vorige hoofdstuk (p. 87) is gesproken.

eeuw is nog nagenoeg geen protectie te vinden.[1]) Van Ravesteyn meent dat eerst in het begin der 17de eeuw voor de Amsterdamsche schoenmakers een krachtige bescherming tegen buitensteedsche concurrentie intrad.[2])

Van enkele steden kennen we ook sterk protectionistische keuren, waarin alleen de jaarmarkten voor verkoop van elders gemaakte schoenen worden opengesteld, n.l. de verordeningen van Zierikzee[3]) (1429), Amersfoort[4]) (1436), Haarlem[5]) (1517) en Hulst (1528).

Onze gegevens omtrent den interlokalen handel in schoenen zijn betrekkelijk zeer onvolledig. De gebruikte bronnen laten niet toe de vraag te beantwoorden, hoe het in de niet-genoemde steden gesteld was, terwijl we ook niet weten of er in de wèl-genoemde steden vóór de uitvaardiging van min of meer protectionistische keuren volkomen vrije invoer van vreemd schoenwerk bestond. Evenmin weten we of deze keuren streng werden gehandhaafd. In elk geval kunnen we constateeren dat, met enkele uitzonderingen, *de weekmarktdag vrij was voor vreemde schoenverkoopers en dat van die vrijheid een druk gebruik gemaakt werd.* Bovendien bestond de beperking van den invoer tot den wekelijkschen marktdag blijkbaar volstrekt niet overal.

Voor enkele steden (n.l. voor Groningen, Hulst en Amsterdam) kunnen we een vermeerdering van protectie in den lateren tijd constateeren.

Een enkele maal, zooals te Keulen, vernemen we van tusschenhandelaren. Maar meestal waren de vreemde schoenverkoopers *schoenmakers* van elders. Zooals uit enkele keuren duidelijk blijkt, waren deze schoenmakers volstrekt niet alleen van het platteland maar voor een groot deel ook uit andere, waarschijnlijk naburige, *steden* afkomstig.

De kramers verkochten zelden of nooit schoenen. Wel werd soms door de stedelijke schoenmakers of door andere poorters elders vervaardigd schoenwerk verhandeld. Daartegen werden dikwijls verbodsbepalingen uitgevaardigd, o.a. te Brielle[6]) (1445 of vroeger), Schiedam[7]) (midden 15de eeuw) en te Hulst[8]) (1528). Een heel eigenaardig voorschrift geeft een keur van Reimerswaal[9]) (1473); wie in Reimerswaal schoenen kocht, die buiten gemaakt waren, en deze in de stad weer aan den man bracht, moest evenveel paren schoenen, in de stad zelf vervaardigd, laten maken of koopen. Verkoop van elders vervaardigde schoenen door poorters werd blijkbaar als een *onnoodige* vorm van tusschenhandel, als „voorkoop" beschouwd en daarom verboden.

c. Andere lederwaren. De *kramers* verkochten meestal verschillende lederwaren. Een Utrechtsche keur uit de 14de eeuw bepaalt ten behoeve van de kramers, dat een vreemdeling die „leder brocht off ledermarsse,

---

1) Breen, p. 99 en 244. 2) Van Ravesteyn, p. 115. 3) Bezemer en de Blécourt, p. 139.
4) Fruin, Rechtsbronnen der kleine steden van het Nedersticht I, p. 26.
5) Huizinga, p. 224. Buiten ons tijdvak valt de keur van Ootmarsum van 1595. Aangezien de schoenmakers van Oldenzaal en elders te O. veel schoenen kwamen verkoopen, werd toen hun bezoek beperkt tot den gewonen weekmarktdag (Dinsdag) en alle vrije marktdagen. Overijsselsche stad-, dijk- en markeregten I, 7, p. 46 e. v.
6) De Jager, p. 108. 7) Heeringa, p. 71. 8) Juten, p. 113. 9) Fruin, p. 42.

gewrocht off ongewrocht" alleen in 't groot verkoopen mag.[1]) In een stad als Utrecht, waar de lederbewerking zeer ontwikkeld was,[2]) gaf het recht der kramers om lederwaren te verkoopen natuurlijk telkens aanleiding tot strijd. Na een twist tusschen de riemsnijders en de kramers werd in 1418 nog eens uitdrukkelijk vastgesteld, dat de kramers het recht hadden om *veters, snoeren, buidels, handschoenen,* enz. te verkoopen.[3]) Ook te Breda behoorden handschoenen, buidels en riemen tot de kramerwaren.[4]) De Haarlemsche kramerkeur (1494) noemt ook tasschen.[5]) Eveneens werden dergelijke artikelen op de *jaarmarkten* verkocht.

Uit de rekeningen der Hollandsche grafelijkheid van 1344 en 1345 blijkt, dat toen herhaaldelijk zoowel „tot mijns heren sgraven" als „tot mire vrouwen behoif" reistasschen, lederen zakken, handschoenen, valkeniershandschoenen, „broicriemen ende alrehande anders riemen", paardenhalsters en één keer zelfs een „bahut" (met leder overtrokken koffer) bij „Dieric den cramer van Hairlem" werden ingekocht.[6])

Omtrent de herkomst der ingevoerde lederwaren is ons weinig bekend. Mischien waren deze artikelen gedeeltelijk uit het buitenland afkomstig, maar voor een deel stellig ook wel uit sommige Nederlandsche steden, waar de lederbewerking bloeide. Voor de Utrechtsche riemsnijders, die tasschen, riemen, buidels, handschoenen, veters en snoeren vervaardigden, bezitten we gelukkig het bewijs, dat zij gewoon waren *markten van andere plaatsen te bezoeken.* Er is n.l. een keur van de riemsnijders (van 1417 of later) die o.a. bepaalt: „voert yemant, die ter mercte of op kermissen voere mit zinen wercke, die zelt laten bezien onsen ouderman ofte onsen bussemeysters, eer hi besloeghe."[7]) Er zijn nog enkele andere gegevens, die er op wijzen, dat de producten der Utrechtsche lederindustrie werden uitgevoerd. Het toltarief, dat de Graaf van Holland in 1316 voor het verkeer der Utrechtenaars in zijn landen vaststelde, bepaalt dat van een pak „marserien" twee paar handschoenen, twee huiven (hoofddeksels) en twee schellingen als tol moeten worden betaald.[8]) Misschien waren ook de handschoenen, die zich bevonden onder de waren van vijf Utrechtsche kooplieden die in 1359 te Lübeck vertoefden, producten der Utrechtsche industrie.[9])

De Utrechtsche riemsnijders genoten, zooals trouwens ook wel uit de

---

1) Overvoorde en Joosting II, p. 232.

2) De lederbewerking werd in Utrecht al vroeg uitgeoefend. Reeds in de eerste helft der 13de eeuw is sprake van een plaats „qui dicitur Under de ledersnidere." De Geer van Oudegein, Het oude Trecht, p. 116. Verg. ook Wilkens, Hans. Gesch.-blätter 1909, p. 152.

3) Overvoorde en Joosting II, p. 240.

4) Bezemer, p. 134 (1447). 5) Huizinga, p. 172.

6) Hamaker II, p. 339, 484, 544 en 551. Het is zonderling, dat ten aanzien van dezen kramer tweemaal gezegd wordt, dat hij de lederartikelen *gemaakt* heeft. Op p. 484 is sprake van „6 malen, 2 bizaetsen, 3 pair harten hantscoen ende cursriemen, die hi *ghemaict* heift tot mijns heren behoif ende mijns heren clercken;" op p. 551 „van lederen halsteren ende ander werc, die hi *ghemaict* heft tot mire vrouwen parde behoif." Waarschijnlijk is dit een onnauwkeurige uitdrukking van den klerk, die de rekening schreef want men kan toch moeilijk aannemen, dat een kramer tevens lederbewerker was!

7) Overvoorde en Joosting II, p. 329.

8) H. U. B. II, 296. Zie ook Muller, Rechtsbronnen der stad Utrecht I, p. 55.

9) H. U. B. III, 444. Verg. Wilkens, Hans. Gesch. bl. 1909, p. 156.

bovenvermelde uitspraak in hun geschil met de kramers blijkt, geen bijzondere protectie. In de stad Aardenburg daarentegen bestonden wel protectionistische bepalingen. Een keur van 1407 bepaalde nl., dat geen handschoenmaker van buiten des Woensdags met beurzen en handschoenen ter markt mocht komen, de jaarmarkt natuurlijk uitgezonderd. [1]) Tevens werd echter uitdrukkelijk vastgesteld, dat marskramers 's Woensdags wel ter markt mochten komen en alles wat ze in hun mars hadden — waarschijnlijk dus ook lederwaren — mochten verkoopen. Te Zierikzee werd in 1429 de verkoop van elders vervaardigde „scapenhantscoen", behalve op de jaarmarkt, verboden. [2])

Aangezien echter in de meeste steden deze lederwaren vermoedelijk òf in 't geheel niet òf in onvoldoende hoeveelheid werden vervaardigd, bestond er ook slechts zelden reden om den invoer te bemoeilijken.

Er bestond dus veel meer interlokale handel in leer en lederwaren dan de schildering, die Bücher van de middeleeuwsche „Stadtwirtschaft" geeft, zou doen vermoeden. Van veel belang is het dat in deze paragraaf wederom geconstateerd kon worden, dat *handwerkers* vreemde markten plachten te bezoeken. De keuren der Leidsche witmakers en der Utrechtsche riemsnijders zeggen het uitdrukkelijk, maar ook uit vele andere keuren blijkt het marktbezoek van leerbewerkers, vooral van schoenmakers. Uit sommige verordeningen, betreffende den verkoop door vreemde schoenmakers, blijkt ook duidelijk, dat deze volstrekt niet alleen van het platteland maar ook uit andere steden afkomstig waren. Voorzoover de invoer van leer en lederwaren door de vreemde handwerkers zelf geschiedde, was het natuurlijk directe ruil.

We zagen echter ook het optreden van *tusschenhandelaren.* Het leer van Spanje en van Noorwegen werd natuurlijk door kooplieden aangevoerd. Deze ledersoorten werden in onze steden door kramers verkocht, die deze waren waarschijnlijk in de groote markt- en havenplaatsen gingen koopen. Twee soorten kooplieden, groot- en kleinhandelaren, bemiddelden dus het verkeer tusschen producent en consument.

Tevens werd geconstateerd, dat de kramers handschoenen, riemen, buidels enz. verkochten. Zelfs ten aanzien van den verkoop van schoenen zagen we een enkele maal het optreden van tusschenhandelaren. De Nederlandsche „couflude" die te Keulen kwamen, verkochten de schoenen blijkbaar direct aan den consument.

BONTWERK. De bontwerkers hielden zich zoowel met het bereiden van bont als met het zetten van bont aan tabberden enz. bezig. Het schijnt, dat zij soms ook wel handel dreven in vachten en vellen, de grondstoffen van hun eigenlijk bedrijf. [3]) In de toltarieven worden dikwijls verschillende soorten van bont genoemd maar in hoever misschien soms daarmee het bereide bontwerk bedoeld wordt, is niet na te gaan. Ook in de keurboeken zijn weinig gegevens over in- of uitvoer van bereid bont te vinden.

1) Vorsterman van Oyen, Rechtsbronnen der stad Aardenburg, p. 152.
2) Bezemer en de Blécourt, p. 139.
3) Zie o.a. de ordonnantie voor de Utrechtsche bontwerkers van 1540, Overvoorde en Joosting II, p. 321. Verg. ook Van Ravesteyn, p. 119.

Een Amsterdamsche verordening uit de eerste helft der 15de eeuw bepaalt, dat alleen zij die poorter en tevens lid van het St. Jansgilde zijn, „bontwercken" en „pelsen" mogen verkoopen. [1]) Dit klinkt eenigszins raadselachtig aangezien het St. Jansgilde dat der fruitverkoopers was. Blijkbaar waren echter de bontwerkers bij dit gilde ingedeeld. [2])

In Sneek werd in 1456 vastgesteld, dat, buiten de jaarmarkten, niemand „pelsen" mocht verkoopen, tenzij hij burger en lid van het bontwerkersgilde was. [3]) Ook in Utrecht bestonden waarschijnlijk wel bepalingen om de „graeuwerckers" tegen buitensteedsche concurrentie te beschermen. Er zijn echter weinig gegevens over dit gilde bewaard gebleven. Wel vernemen we, dat in 1445 Jan van Duven c.s. door het gilde in rechte werden vervolgd omdat zij van den heer van Brederode „pelterien" hadden gekocht. [4])

Werd het bedrijf der bontbewerking in al de, over 't algemeen betrekkelijk zoo kleine, middeleeuwsche steden uitgeoefend? Het komt mij weinig waarschijnlijk voor. In dat geval was men dus in een aantal steden op invoer van bereid bontwerk van elders aangewezen. Bovendien werd ongetwijfeld op de *jaarmarkten* steeds bontwerk verkocht. Het reglement op de jaarmarkt van Den Briel (1445 of vroeger) wijst een aparte plaats aan voor hen, die „peltrye ende bontwerc" verkoopen. [5])

De onderstelling ligt voor de hand, dat tot de bezoekers van deze markten ook bontwerkers uit andere steden behoorden. Stellige bewijzen bezitten we echter hieromtrent niet. De merkwaardige oorkonde van 1409, waaruit blijkt, dat de Utrechtsche bontwerkers gewoon waren de markten van Antwerpen te bezoeken, werd reeds op p. 128 vermeld. In dit stuk wordt echter alleen gesproken van hun inkoop van vachten bij de Hanze-kooplieden. Het is evenwel niet gewaagd te onderstellen dat zij van zoo'n reis ook gebruik maakten om hier en daar de producten van hun bedrijf van de hand te doen.

METAALWAREN. Werden hier in de Middeleeuwen producten der buitenlandsche metaalindustrie ingevoerd? Het is wel waarschijnlijk; immers dicht in de buurt waren steden gelegen als Dinant, Luik en Keulen, beroemd door hun metaalindustrie. Maar de geraadpleegde bronnen geven in dit opzicht weinig licht. In het vorige hoofdstuk werd het vermoeden uitgesproken dat de Lombardische kooplieden, die reeds in de 12de en 13de eeuw vele betrekkingen met Vlaanderen hadden, daar toen ook al de producten der beroemde Lombardische wapenindustrie invoerden. [6]) Dit vermoeden wordt versterkt door het feit, dat in eenige privileges voor Middelburg en voor Zeeland, uit het midden der 13de eeuw, onder de wapens, waarvan het dragen verboden wordt, ook het „lombards mes" (een ander privilege zegt „cultellum Lumberdum") genoemd wordt. [7]) Uit

---

1) Breen, p. 23. 2) Van Ravesteyn, p. 117 e. v. 3) Telting, De Friesche stadrechten, p. 131.
4) Overvoorde en Joosting II, p. 319.
5) De Jager, p. 173. Ook een ongedateerde Nijmeegsche verordening wijst een plaats aan voor de bontwerkers en de „pelser" op de twee jaarmarkten. Krom en Pols, p. 30.
6) P. 99.
7) Van den Bergh I, 590 (1254) „So wie dat binnen Middelburg draecht knijf, priem, turcoise, colve, lombards mes of ander morwapene, hi sal den here betren X p. ende der port V p." Zie verder v. d. Bergh II, 6 (1256) en II, 747 (1290).

Vlaanderen zijn dus misschien deze wapenen — en dan ook wel de zwaarden uit Solingen — in Noord-Nederland gekomen.

De ketels, potten, pannen, zeisen, wapenen enz. van Dinant, die in heel Europa beroemd waren, werden natuurlijk ook in Noord-Nederland ingevoerd. Evenwel zijn de gegevens omtrent dien invoer bijzonder schaarsch. Onze bronnen verzwijgen zorgvuldig de herkomst van ingevoerde metaalwaren. Gunstige uitzonderingen vormen alleen een keur van Zierikzee (1485), die o.a. invoer van Luiksche pieken en Zwitsersche messen verbiedt, [1]) en een oorkonde uit Hulst (1546), waaruit blijkt, dat zoowel de kramers als de smeden gewoon waren zeisen en sikkels te Antwerpen te koopen. [2]) Overigens zijn we op gissingen aangewezen.

Het is opvallend dat, terwijl de Vlaamsche tarieven der 13de eeuw reeds verschillende metalen voorwerpen noemen, de Dordtsche tolrol van 1287 alleen bekkens vermeldt en die van 1340 en 1358 in 't geheel geen metaalwaren bevatten. [3]) Het schijnt, dus dat voor den Hollandschen handel der Duitsche kooplieden de metaalwaren tot ver in de 14de eeuw van weinig belang zijn geweest. In de tweede helft der 14de eeuw wordt dat echter anders. In de tarieven van 1363 en 1389 worden genoemd: bekkens, aambeelden, tonnen met ijzeren nagels, koperdraad en tonnen met „harnasch of alretiren malyenwerc." [4]) In het Utrechtsche tarief van 1453 en in dat van 1455 voor de tollen te Geervliet en Gouda worden ongeveer dezelfde artikelen genoemd; [5]) in het privilege voor de Amsterdammers in Denemarken (1461) echter alleen bekkens, koper- en ijzerdraad. [6]) De bekkens waren waarschijnlijk grootendeels afkomstig uit Brunswijk; in het vorige hoofdstuk werd immers geconstateerd, dat over Hamburg veel Brunswijksche schotels en bekkens werden uitgevoerd naar Vlaanderen en elders. [7]) Omtrent de herkomst der overige artikelen tasten we in dikke duisternis. Metaaldraad werd — echter in kleine hoeveelheden — door Hamburg en Lübeck uitgevoerd. [8]) Waren de harnassen en de andere metalen voorwerpen misschien uit Keulen afkomstig? [9]) Het is mogelijk maar in de tolregisters van Lobith worden metaalwaren slechts zelden vermeld.

Gelukkig beschikken we over meer materiaal — echter nagenoeg alleen uit de 15de eeuw — ter beantwoording van de vraag of in onze steden metaalwaren van elders werden ingevoerd. Het staat boven twijfel dat deze invoer niet zonder beteekenis was. Zoowel op de week- als op de jaarmarkten speelden de metaalwaren een gewichtige rol en — al was soms buiten de marktdagen aan vreemdelingen de détailverkoop verboden — steeds kon men bij de kramers metalen voorwerpen van elders verkrijgen.

---

1) Bezemer en de Blécourt, Rechtsbronnen van Zierikzee, p. 230.
2) Juten, Keuren en Handvesten der stad Hulst, p. 93. 3) Kurt Stahr, Beilage I.
4) H. U. B. IV, 82, 965 en 980.
5) H. U. B. VIII, 290 en H. U. B. VIII, 382.
6) H. U. B. VIII, 1094. Deze artikelen ook alleen genoemd in het tarief van Gouda van 1454, H. U. B. VIII, 372.
7) Zie p. 98. 8) Hamb. Pfundzollbuch, p. XLIII en Wendt, p. 54. 9) Vergelijk Bahr, p. 139.

a. Jaarmarkten. Tot de weinige artikelen, die het oude privilege van de jaarmarkt te Middelburg (1323) noemt, behooren gouden-, zilveren-, tinnen- en looden werken. [1]) In een keur (begin 15de eeuw) op de jaarmarkt van Den Briel — die 9 dagen duurt — wordt de plaats aangewezen van hen, die „maelrye" te koop hebben „dats te verstaen scharen, sloten ende diergelike", verder van degenen, die tinwerk, van hen, die metaal- en koperwerk en van degenen, die ijzerwerk verkoopen. [2]) In het privilege voor de jaarmarkt van Goes (1417), waarin slechts weinige waren uitdrukkelijk worden genoemd, wordt toch wel goud- en zilverwerk vermeld. [3]) Het marktreglement van Hulst (1579) valt eigenlijk al buiten onze periode; toen stonden op de markt van Hulst kramen met ijzerwerk, verder kramen met „meerseriën", waar men o.a. ook messen en spelden kon krijgen, dan nog verkoopers van zwaarden, pieken en lansen en ten slotte nog de „ketelaers". [4])

b. Weekmarkten. Van meer belang is 't te constateeren, dat ook op de weekmarkten door vreemdelingen metaalwaren werden verkocht. Verordeningen op de weekmarkt met vermelding der waren hebben we helaas niet veel. Alleen is er een ongedateerde keur van Schiedam, waarin zoowel kramers met nieuw ijzer- en koperwerk als ook „oudt ijservercoopers" worden genoemd. [5]) Een andere Schiedamsche verordening (15de of 16de eeuw), over het verhuren van plaatsen op de weekmarkt, noemt kramen met tinwerk en spreekt verder van de „cramers, die boven upt stadthuys comen staen tsij mit silverwerck, messen, boeckskens ofte maelgerie." [6]) Het bewijs, dat op de weekmarkten dikwijls metaalwaren van elders werden verkocht, wordt vooral geleverd door een aantal keuren, die juist de bedoeling hebben de smeden tegen vreemde concurrentie te beschermen maar waarin meestal uitdrukkelijk wordt verklaard, dat op de weekmarktdagen de vreemdelingen vrij mogen verkoopen. Te Rotterdam mochten (omstreeks 1400) vreemde ketelboeters niet in de stad komen om ketels te verkoopen of te boeten, behalve op den marktdag. [7]) Te Leiden werd in 1432 bepaald, dat niemand spijkers of eenigerlei nieuw werk mocht verkoopen, dat niet binnen de stad gemaakt was, uitgezonderd „maelrye, leynagelen ende tuegelspikeren" en behoudens ook dat men „alle saterdaghe ende in die jairmarcten alle werc vercopen mach sonder verbueren". [8]) Eveneens wordt in de oudste Utrechtsche keur op het smidsgilde aan gasten verboden „gewrocht werc" te verkoopen behalve op Zaterdag; [9]) in 1538 ontmoeten

---

1) Van Mieris II, p. 316. Ook nog metalen werken genoemd; misschien is daarmee ijzerwerk bedoeld.

2) De Jager, p. 171. Deze keur dateert van vóór 1445; immers van dat jaar dagteekent een toevoeging.

3) Van Mieris IV, p. 417. 4) Juten, p. 79.

5) Heeringa, Rechtsbronnen van Schiedam, p. 140.

6) Ibid. p. 286. „Maelgerie" of „maelrye" beteekent, volgens het Handwoordenboek van Verdam „allerlei kleine voorwerpen van metaal, vooral: voorwerpen van smaak."

7) Fruin, Het oudste Keurboek van Rotterdam, Nieuwe Bijdragen voor rechtsgeleerdheid en wetgeving, jaargang 1876, p. 87.

8) Hamaker, De middeleeuwsche keurboeken van de stad Leiden, p. 508.

9) Overvoorde en Joosting II, p. 379.

we weer dezelfde bepaling, behalve dat de vreemdelingen nu mogen verkoopen van Vrijdagmiddag 2 uur tot Zaterdagmiddag 2 uur. [1])

In protectionistische keuren van Amsterdam uit de jaren 1475, 1480, 1491, 1509 en 1554 wordt ook steeds aan vreemdelingen vergund om des Maandags ijzer- en koperwerk, spijkers, harnas, messen enz. te verkoopen. [2])

Weliswaar kennen we ook voor enkele steden protectionistische bepalingen, die de uitzondering van den wekelijkschen marktdag niet bevatten. Daarvan vallen slechts twee binnen ons tijdvak nl. de verordening van Sneek van 1456 en die van Hulst van 1487. Door de eerste wordt het verkoopen van messen, die niet binnen de stad vervaardigd zijn, verboden „indien dat binnen Sneek mesmakers woonden," de twee jaarmarkten uitgezonderd. [3]) De keur van Hulst bepaalt, dat niemand eenig smidswerk „dat de ghesellen van binnen maken connen", op weekmarktdagen of op gewone dagen mag verkoopen, met uitzondering van de jaarmarkt. [4]) Deze rigoureuse verordening werd echter tegen het midden der 16de eeuw (zie hierna p. 175) volstrekt niet letterlijk meer nageleefd. In Haarlem werd — doch pas in 1557 — verboden om, behalve op de drie jaarmarkten, spijkers, ankers, „daggen", messen of ander ijzerwerk, dat niet in de stad gemaakt was, te verkoopen met uitzondering van kleine spijkers en ijzerwerk, dat men te Haarlem niet gewoon was te maken. [5]) Merkwaardig zijn vooral de keuren van Breda, omdat daaruit een sterke toeneming der bescherming in de 16de eeuw blijkt. De keur van 1432 bevat nl. nog in 't geheel geen protectionistische bepalingen, [6]) daarentegen bepaalt die van 1571/2, dat geen „ketelers" van elders in de stad hun werk mogen verkoopen, terwijl ook in 't algemeen werk, dat buiten gemaakt is, hetzij in Antwerpen, Mechelen of elders, door de grofsmeden van Breda niet verkocht mag worden. [7]) Het schijnt echter, dat niet alle ijzerwerk bedoeld is, want uit dezelfde verordening blijkt dat de smeden wel zeisen en sikkels, die buiten de stad gemaakt zijn, verkoopen. Het kan wel zijn, dat de gewone uitzondering van den weekmarktdag hier slechts bij toeval is weggelaten; immers van de jaarmarkten wordt evenmin gerept.

Bestond nu in de niet-genoemde steden en wat de wèl-genoemde betreft in den tijd vóór de uitvaardiging der vermelde protectionistische keuren volle vrijheid voor de vreemdelingen om op alle dagen der week metaalwerk te verkoopen? En zoo ja, werd er van die vrijheid druk gebruik gemaakt? Het fragmentarisch karakter van ons materiaal laat het beantwoorden van deze vragen niet toe. Het heeft echter allen schijn, dat de protectie in de meeste steden pas in den loop der 15de en 16de eeuw van beteekenis is geworden.

---

1) Ibid. p. 406. Te Wijk-bij-Duurstede mocht, volgens den gildebrief der smeden van 1522, niemand die geen gildebroeder was, ijzerwerk dat men binnen de stad kon maken, verkoopen „boven latnegelen" en behoudens op „ons mercktdach". Fruin, De rechtsbronnen van de kleine steden van het Neder-Sticht II, p. 198.

2) Breen, p. 94, 148, 255 en 458. Noordkerk, Handvesten der stad Amstelredam, p. 1249. Zie ook Van Ravesteyn, p. 99 e. v.

3) Telting, De Friesche stadrechten, p. 132. Ander ijzerwerk van buiten mocht te Sneek niet door de kramers maar wel door de smeden verkocht worden, p. 130.

4) Juten, p. 92. 5) Huizinga, p. 398. 6) Bezemer, p. 101.

7) Ibid. p. 108. Echter uitgezonderd het ijzerwerk, dat in Breda niet gemaakt wordt.

c. De kramers. In ons tijdvak mocht dus op den weekmarktdag meestal metaalwerk door vreemden verkocht worden. Echter werd ook wel op andere dagen metaalwerk van elders verkocht maar alleen door burgers, in de eerste plaats door de stedelijke kramers. De Utrechtsche keur van 1410 verklaart, dat de kramers „alle gewrocht werck van smeden, als messen ende alle gevijlt werck en alle geslepen werck ende alle verteent (vertint) werck" mogen verkoopen „uitgesondert alleen swart werck van groven smeden, ongevijlt, ongeslepen ende onverteent." [1]) Ook verkochten de kramers soms goud- en zilverwerk, benevens juweelen, diamanten en parels.

De Amsterdamsche codificatie van 1413 bevat, ten behoeve van het kramersgilde, de bepaling, dat vreemde marskramers alleen des Maandags „mairserye", tin- en koperwerk mochten venten; blijkbaar verkochten dus ook de Amsterdamsche kramers dergelijk metaalwerk. [2]) Ook de kramers van Breda (1447) verkochten de kleinere metalen voorwerpen, de z.g. „maelderye". [3])

Natuurlijk drongen overal de smeden er bij de overheid op aan, dat aan de kramers de verkoop van metaalwerk — dat deze waarschijnlijk grootendeels elders haalden — zooveel mogelijk verboden zou worden. Te Utrecht hadden ze daarmee echter niet veel succes. Alleen blijkt uit een uitspraak van 1486, naar aanleiding van een geschil tusschen tinnegieters en kramers, dat de kramers geen nieuw tinwerk mochten verkoopen, [4]) terwijl in 1512, eveneens na een geschil, uitgemaakt werd, dat niemand spijkers boven een bepaalde grootte mocht verkoopen als hij deze niet zelf te Utrecht gemaakt had. [5])

In Zierikzee werd reeds in 1429 bepaald, dat geen kramer eenig nieuw ijzerwerk, dat men ook in de stad placht te smeden als „borspiker, middelyser, laschyser of hanghen", mocht verkoopen tenzij het door smeden uit de stad zelf was gemaakt, met uitzondering van de weekmarktdagen; [6]) andere dan de genoemde metaalwaren werden dus blijkbaar wel door de kramers verkocht. De hierboven reeds vermelde keuren van Leiden (1432), Sneek (1456), Hulst (1487), Haarlem (1557) en Breda (alleen die van 1571/2) waren ook tegen verkoop van ingevoerde metaalwaren door de kramers gericht, maar bevatten alle een meer of minder groot aantal uitzonderingen.

In Amsterdam werd in 1480 een reeds van vroeger dateerende verordening herhaald, waarbij aan de kramers het verkoopen van spijkers, ijzerwerk en messen — behalve op Maandag — verboden werd; als de smeden zelf spijkers buiten haalden om te verkoopen, moesten ze dubbele boete betalen. [7]) Aanleiding tot de herhaling van deze verordening was het feit

1) Overvoorde en Joosting II, p. 240. 2) Breen, p. 22. 3) Bezemer, p. 134. 4) Ibid. p. 398. 5) Ibid. p. 399. 6) Bezemer en Blécourt, Rechtsbronnen van Zierikzee, p. 139.

7) Breen, p. 148. Van Ravesteyn meent, dat deze keur geen „geheel zuiver beschermend karakter" draagt. Hij schrijft; „wat het voor den scheepsbouw gewichtigste artikel spijkers en ijzerwerk betrof, bleven de verkoopsvoorwaarden voor smeden — voorzoover het tenminste de soorten betrof, die van buiten werden ingevoerd, — geheel dezelfde als voor andere warenhandelaars. De prijs van deze voor den handel zoo onmisbare artikelen bleef geheel aan de wet van vraag en aanbod onderworpen; zij bleven volkomen zuiver het warenkarakter behouden." Het komt mij voor, dat deze opvatting onjuist is. Wanneer op zes van de zeven dagen der week een artikel niet van buiten de stad mag worden ingevoerd,

dat in 1480 de kramers wegens overtreding bekeurd waren. In hoever deze vrij strenge bepalingen voortaan trouw werden nageleefd weten we helaas niet. In 1509 bleek uitvaardiging van een dergelijke keur weer dringend noodig; het geschiedde nu echter in zachteren vorm. Bepaald werd dat niemand „craamer ofte smit" spijkers of nagels grooter dan „schospijkeren", die niet in de stad gemaakt waren, mocht verkoopen behalve in 't groot bij 200 pond tegelijk, terwijl iedereen vrij was ten aanzien van den verkoop van kleine spijkers en van de z.g. „mailerie."[1]) Messen van elders mochten nog steeds niet verkocht worden behalve per dozijn en uitgezonderd natuurlijk op den weekmarktdag. In 1554 werd het verbod om elders gemaakte messen te verkoopen, althans voor de messenmakers, opgeheven terwijl weer eens uitdrukkelijk werd vastgesteld, dat bepaalde soorten van spijkers benevens mailerie door de kramers mochten worden verkocht.[2]) In 1580 werd een gewichtige uitzondering gemaakt, die echter niet betrekking had op de kramers; wie het bouwen van een schip aanbesteedde onder conditie, dat hijzelf het ijzerwerk zou leveren, mocht dat koopen waar hij wilde.[3])

Een keur van Den Briel (1449) bepaalt dat geen smid of iemand anders eenig ijzerwerk of spijkers behalve „tynghelijser ende daerbeneden" buiten de stad mocht koopen; echter met de gewichtige uitzondering, dat ieder poorter wel buiten mocht koopen wat hij voor zijn huis of *voor zijn schip* noodig had.[4])

Volgens een besluit van 1453 mochten te Dordrecht de kramers alleen spijkers van ½ stuiver per honderd verkoopen.[5]) Vele jaren later klaagden de smeden, dat de kramers zich niet aan dat besluit hielden maar spijkers van 3, 4, zelfs van 10 stuivers per honderd verkochten, tot verderf van het smidsgilde. De kramers betoogden, dat spijkers van 3 st. p. h. in alle steden door de kramers werden verhandeld; de uitspraak van de magistraat luidde, dat de grens voortaan zou zijn 2 st. per honderd.

Ook te Hulst bestond tusschen de smeden en de kramers een gespannen verhouding. In 1546 dienen de dekens van het St. Eloy-gilde een klacht in bij de overheid over het invoeren en verkoopen van pieken, zeisen en sikkels door de kramers. De dekens van het St. Nicolaasgilde voeren daartegen aan, dat de smeden van Hulst niet genoeg dergelijke artikelen vervaardigen „omme tlandtvolck ende andere die sulcke instrumenten van doene hebben, te voorsiene;" de smeden halen trouwens ook zelf wel die artikelen uit Antwerpen en elders. Voorts zeggen de verweerders, dat zij en hun voorgangers van „ouden ende immemorialen tijde" af deze waren verkocht hebben. De uitspraak luidt, dat de kramers wèl gerechtigd zijn om zeisen, sikkels en pieken te verkoopen maar dat ze dan ook jaarlijks een geldelijke bijdrage aan 't St. Eloy-gilde moeten betalen.[6]) Deze historie is

---

wordt de werking van de „wet van vraag en aanbod" toch vrij sterk beperkt. Van Ravesteyn wil blijkbaar graag ook in deze keur een bevoordeeling van handel en scheepsbouw zien, die er echter m. i. niet in te vinden is. De uitzondering van den vrijen weekmarktdag bestond ook in steden zonder groothandel en scheepsbouw.

1) Breen, p. 458. 2) Noordkerk, p. 1249. 3) Ibid. p. 1254. 4) De Jager, p. 187.

5) Keur- ende Ordonnantieboek van het comansgilde binnen Dordrecht, 1785, p. 14 en 15.

6) Juten, Keuren en Handvesten der stad Hulst, p. 93 e. v.

heel leerzaam. Want we zien hieruit, dat zulke sterk-protectionistische keuren als die welke in 1487 in Hulst was uitgevaardigd, in later tijd blijkbaar dikwijls weer veel van hun kracht verloren.

Het blijkt dus, dat de kramers over 't algemeen gewoon waren verschillende van elders ingevoerde metaalwaren te verkoopen. Wel bestond er in de 15de en 16de eeuw een tendenz tot beperking van dezen verkoop maar dit verbod strekte zich, waar het er toe kwam, in hoofdzaak alleen uit tot spijkers boven een bepaalde grootte en grof ijzerwerk. Een uitdrukkelijk verbod van verkoop van ingevoerde messen door kramers vinden we alleen in Amsterdam en Sneek en in de 16de eeuw ook in Haarlem. De zg. „mailerie" was, naar het schijnt, nooit onder het verbod begrepen; verkoop van wapenen meestal ook niet.

Het is merkwaardig, dat beschermende bepalingen voor de goud- en zilversmeden zelden voorkomen. In de uitvoerige voorschriften voor de goud- en zilversmederij van Utrecht, [1]) Zwolle [2]) en Breda [3]) wordt wel bepaald, dat het ingevoerde werk aan bepaalde eischen omtrent de kwaliteit moet voldoen maar is nagenoeg geen spoor van protectie te vinden. Alleen de Amsterdamsche keur van 1469 schijnt eenige bescherming te geven. [4])

In de aangehaalde verordeningen wordt slechts zelden van invoer van wapens en harnassen gesproken. Daar echter de wapensmederij stellig in vele der talrijke kleine steden niet vertegenwoordigd was, werden deze waren ongetwijfeld dikwijls ingevoerd. Dat blijkt o.a. uit een Utrechtsche accijnsverordening uit de tweede helft der 14de eeuw waarin het invoerrecht vastgesteld wordt voor „zweerden, zichten ende al heernasch, dat van buten coomt." [5])

In ons land waren blijkbaar geen steden, waar — zooals in het buitenland in Dinant, Keulen, Solingen, Brunswijk, Neurenberg, Milaan enz. het geval was — de metaalindustrie bijzonder ontwikkeld was en op groote schaal voor den uitvoer werkte. Wel doet echter de zeer uitvoerige regeling van de goudsmederij te Utrecht vermoeden, dat dit bedrijf daar zeer bloeiend was en dat de voortbrengselen der Utrechtsche goudsmeden ook elders bekend waren. Dit vermoeden wordt bevestigd door een oorkonde van 1426, waarin de overlieden van het Utrechtsche goudsmidsgilde de stad Lübeck verzoeken om teruggave van eenige vergulde ringen, die daar aan een Utrechtsch burger wegens het ontbreken van waarmerken ontnomen waren; de overlieden achten het beslag ongegrond. [6]) In 1507 werd het

---

1) Overvoorde en Joosting II, p. 410 e. v.

2) Overijsselsche stad, dijk en marke-regten I, twaalfde stuk, (Zwolle) p. 512 e. v. (1502).

3) Bezemer, p. 148 e. v. Wel wordt hier gezegd, dat kramers en „tafellettiers" alleen des Dinsdags ter markt mogen staan met goud en zilver, maar in dezelfde keur wordt bepaald dat in geen goudsmidshuis, kramen of „mersemenshuysen" noch elders *binnen of buiten markten* eenig nieuw „facelment" verkocht mag worden, dat niet geteekend is in steden waar vrij ambacht gehouden wordt of 't moet eerst hier gewaardeerd en met het stadsteeken gewaarmerkt worden.

4) Breen, p. 76.

5) Muller, Rechtsbronnen van Utrecht I, p. 119.

6) H. U. B. VI, p. 416, noot 2, overgenomen uit het Lübecker Urkundenbuch 6 no. 740.

uitvaardigen van een nieuwe ordonnantie op de keuring van goud en zilver gemotiveerd met een verwijzing naar de uitvaardiging van dergelijke ordonnanties te Keulen, Brugge, Gent en Antwerpen. [1]) Mr Muller wijst er op, dat dit juist steden zijn waar de goudsmederij bijzonder bloeide, zoodat ook dit feit steun geeft aan het vermoeden, dat de producten der Utrechtsche goud- en zilverindustrie soms werden uitgevoerd. [2])

Wie waren nu echter de vreemdelingen, die op de jaar- en weekmarkten metaalwerk verkochten? Daaromtrent is weinig bekend. Vermoedelijk bevonden zich onder hen vele kramers van elders; immers de kramers zijn steeds een beweeglijk volkje geweest en de „mailerie", de kleine voorwerpen van metaal, behoorde tot hun voornaamste handelswaren. Maar we moeten toch ook denken aan handwerkers, aan sommige categorieën van smeden, als messenmakers, harnasmakers en goudsmeden, vooral die uit naburige steden. Een merkwaardig bewijs, dat ook *de metaalbewerkers vaak vreemde markten bezochten*, levert een keur van Breda van 1519, die bepaalt dat de smeden „in buytenmercten, wair dat zij, binnen den lande van Breda als dairbuyten, soeverre als er drie smeden oft dairboven oft heure huysfrouwe oft boden van Breda ter merct gecomen sullen zijn," den dag tevoren vóór zonsondergang om de plaatsen moeten loten. [3]) Evenwel zullen de grofsmeden ook wel voor een groot deel van het platteland afkomstig geweest zijn; de andere metaalbewerkers kwamen ongetwijfeld uit steden.

Toch kwam ook grof ijzerwerk wel uit andere steden. Bij groote bouwwerken was soms niet genoeg ijzerwerk in de stad te krijgen en moest men het elders laten halen. In 1317, bij het bouwen van een nieuwen stal bij het grafelijk hof te 's Gravenhage, werd weliswaar een hoeveelheid van 9000 „leynaglen" in Den Haag gekocht, terwijl „Pieter de Smit" die 8000 dergelijke spijkers leverde misschien ook een Hagenaar was; echter moest men 15500 en later nog eens 50000 leinagels heelemaal te Utrecht laten halen. [4]) Ook bij verbouwingen van het hof te 's Gravenhage in de veertiger jaren der 14de eeuw moest men „meester Jan, den leydecker" naar elders zenden; deze kocht eens te Delft en eens te Schiedam kleinere hoeveelheden maar het grootste deel haalde hij toch weer te Utrecht, waar hij éénmaal 35500 en den tweeden keer 30000 leinagels kocht. [5]) Het schijnt dus, dat de Utrechtsche smeden zich in 't bijzonder op de productie van dit soort spijkers toelegden òf dat te Utrecht veel leinagels van elders werden aangevoerd. Het laatste lijkt mij echter niet waarschijnlijk.

De gegevens over den interlokalen handel in metaalwaren in ons land zijn dus niet bijzonder talrijk. Het blijkt echter wel duidelijk, dat ook op

---

1) Overvoorde en Joosting II, p. 427. De oudste Utrechtsche ordonnantie voor de goudsmederij dateert waarschijnlijk van 't jaar 1382; p. 410.
2) Muller, Schetsen uit de Middeleeuwen, p. 57.
3) Bezemer, p. 103.
4) Hamaker I, p. 62. Zie ook p. 293.
5) Ibid. II, p. 47, 173 en 179.

dit gebied meer interlokaal verkeer bestond dan Bücher doet voorkomen.

We kunnen constateeren: 1⁰ dat op de jaarmarkten, die één à twee weken duurden en dikwijls twee, soms drie of vier maal per jaar plaats vonden, de metaalwaren een groote plaats innamen; 2⁰ dat ook op de weekmarkten vreemde verkoopers van metaalwerk een gewone verschijning waren; 3⁰ dat bovendien de kramers — soms ook de smeden — veel ingevoerde metaalwaren verkochten; 4⁰ dat men soms — althans bij groote bouwwerken — elders ijzerwerk liet halen.

Voorts bleek, dat de bescherming — waar deze bestond — toch niet zoo heel ver ging. Weliswaar hebben we slechts voor een betrekkelijk klein aantal plaatsen gegevens, maar we kunnen veilig aannemen, dat in de niet-genoemde plaatsen de bescherming over 't algemeen zeker wel niet grooter is geweest dan in de democratische gilde-stad Utrecht. Integendeel was er — zelfs in de 15de eeuw — in sommige steden nog nagenoeg geen sprake van protectie.

Voor zoover de smeden zelf vreemde markten bezochten was er natuurlijk directe ruil. Evenwel bestond er ten aanzien van metaalwaren blijkbaar zeer veel tusschenhandel.

HOUTWAREN.

Kuiperswaren. Te Amsterdam werden in de 14de eeuw uit Hamburg belangrijke hoeveelheden „molden" of „mouden" — een soort tonnen [1]) — ingevoerd. Blijkens de Amsterdamsche tolregisters werden in 1352 14500 mouden en 3150 „oosvate" ingevoerd; in het tweede halfjaar van 1364 3600 mouden en 2000 oosvate en in 1365 17750 mouden, 7350 oosvate en 1100 „schuppen". [2]) Ook te Stavoren werden in de tweede helft der 14de eeuw door de Hamburgers mouden aangevoerd. [3]) Eveneens wordt dit artikel vermeld in het Dordtsche tarief van 1389 en in de Utrechtsche privileges voor de Hanze-kooplieden van 1389 en 1453. [4])

Daar in vele Nederlandsche steden zoowel de bierbrouwerij als de haringvangst bloeiende bedrijven waren, was natuurlijk ook het kuipersbedrijf in die plaatsen niet zonder beteekenis. De productie van de stedelijke kuiperij was echter blijkbaar niet altijd toereikend; immers in de keurboeken wordt verscheidene malen melding gemaakt van invoer van tonnen terwijl we slechts zelden hooren van protectie der kuipers tegen buitensteedsche concurrentie. In Den Briel werden, volgens een keur van 1445 of vroeger, haringtonnen van elders ingevoerd, dikwijls per schip. [5]) Een Haarlemsche keur van 1443 bepaalt, dat groftonnen, die van buiten te koop komen, „van helen hout" moeten zijn en met „der stede brantteycken" gemerkt

1) Molden zijn, volgens Nirrnheim, „länglichrunde, flache Gefässe aus Holz, zur Aufbewahrung von Flüssigkeiten, als Backtrog, zum reinigen des Getreides u. s. w. benutzt;" „osevate" waren „hölzerne Gefässe zum Ausschöpfen, Giessschaufeln;" „schuppen" of „schopen" waren „hölzerne Schöpfkellen, namentlich Füllkellen der Brauer;" Pfundzollbuch, Einl. p. XLVII.

2) Mededeeling van den heer Smit. Bovendien worden nog 1000 „kloetstake" (volgens N. „grosse Spangen") genoemd. Zie over den grooten uitvoer van deze artikelen uit Hamburg het vorige hoofdstuk, p. 101.

3) H. U. B. IV, 794. 4) H. U. B. IV, 965 en 980; VIII, 290. 5) De Jager, p. 146/7.

zullen worden.[1]) Een verordening van Schiedam (waarschijnlijk uit de 15de eeuw) bepaalt, dat de tonnen, die van buiten komen, gekeurd moeten worden.[2]) Op de week- en jaarmarkten van Leiden verschenen „luden mitten houten vaten." [3])

Te Sneek werd in 1456 vastgesteld, dat geen tonnen of halve tonnen of eenig ander „kuupwerck" mocht worden ingevoerd, met uitzondering echter van Hamburger tonnen.[4]) Te Breda werd in 1561 bepaald, dat kuipers van elders alleen op de week- en jaarmarkten tonnen mochten verkoopen.[5]) Deze beperking gold echter blijkbaar niet voor brouwers, die buiten de stad gemaakte tonnen in de stad brachten voor hun bedrijf; echter moesten deze tonnen met het „teecken" der stad gemerkt zijn, terwijl van elke ingevoerde ton een oort stuivers betaald moest worden.

Veel protectionistischer is een ongedateerde keur van Hulst (waarsch. uit de 15de eeuw), die den invoer van tonnen alleen tijdens de jaarmarkten toestaat.[6])

De Amsterdamsche kuipers kregen pas in het begin der 17de eeuw bescherming tegen buitensteedsche concurrentie; elders vervaardigd kuiperswerk mocht voortaan alleen op de vrije jaarmarkten verkocht worden.[7])

In de Middeleeuwen had dus de protectie van het kuipersbedrijf in de Nederlandsche steden niet veel te beteekenen. De brouwers en haringkoopers, die waarschijnlijk in de stadsregeering meer invloed hadden dan de kuipers, hadden er belang bij, dat de invoer van elders vervaardigde tonnen zoo weinig mogelijk belemmerd werd.

De herkomst der ingevoerde tonnen wordt in de aangehaalde verordeningen — met uitzondering van de keur van Sneek, die Hamburger tonnen vermeldt — niet meegedeeld. Het is waarschijnlijk dat ook op het platteland het kuipersbedrijf werd uitgeoefend. Dat inderdaad de ingevoerde tonnen, althans voor een deel, van het platteland afkomstig waren, blijkt uit een verordening van Jan van Beieren van 1424, waarin — aangezien er veel „gebrecs" is van de haringtonnen, die men op het land buiten de steden maakt, omdat ze te klein en niet geteekend zijn, waardoor onze „goede lude" en ook de „gemeyne coepman" benadeeld worden — bevolen wordt dat men de tonnen op behoorlijke grootte zal maken en in de steden doen merken.[8]) Evenwel is er geen enkele reden, die ons belet aan te nemen, dat ook uit andere *steden* tonnen werden ingevoerd. Misschien werden ook de Hamburgsche kuiperswaren, die te Amsterdam en elders werden ingevoerd, gedeeltelijk weer naar andere steden getransporteerd. Tot de lading der Amsterdamsche schepen, die in de jaren 1439—'41 de tol van Kampen passeerden, behoorde verscheidene malen een hoeveelheid wannen, telkens echter slechts enkele tientallen.[9])

---

1) Huizinga, p. 127; ook de keur van 1567 laat invoer van groftonnen toe, maar alleen als ze op de voorgeschreven wijze zijn vervaardigd, p. 426.

2) Heeringa, p. 302. 3) Hamaker, p. 231. 4) Telting, p. 131. 5) Bezemer, p. 128/9.

6) Juten, p. 134.

7) Noordkerk, p. 1337 en 1340. Verg. Van Ravesteyn, p. 150.

8) Van Mieris IV, p. 688. 9) Mededeeling van den heer Smit. De maten, die in de Kamper tolregisters ten aanzien der wannen genoemd worden, wekken echter eenige twijfel of hier met „wan" wel het bekende houten werktuig tot zuivering van het graan bedoeld is.

Andere houtwaren. De kleinere artikelen van hout worden zelden genoemd; misschien echter waren onder de kramerij, die meestal niet nader gespecificeerd wordt, ook kleinere houtwaren begrepen.

Op de weekmarkt van Schiedam verschenen kramers met houtwerk „als van houte lepelen, schuttelen, bacx."[1]) Ook op de jaarmarkt van Hulst (1579) werden houten schotels verkocht.[2]) Klompen worden verscheidene malen als invoerartikel genoemd, o.a. in een ongedateerd toltarief van Zwolle[3]) en in sommige schoenmakerskeuren.

Uit den aard der zaak zullen de groote en zware middeleeuwsche meubelen wel niet vaak als handelsartikel van de éene plaats naar de andere gebracht zijn. Evenwel bepaalt het toltarief van Alfen van 1339 zoowel hetgeen voor een „screyne" als wat voor een „kist" betaald moet worden.[4]) Ook was op de jaarmarkt van Den Briel (1445) een aparte plaats aangewezen voor de verkoopers van „tresoren", stoelen, zetels, banken en schragen, maar of onder deze lieden ook vreemdelingen waren is uit de bewoordingen van het artikel niet op te maken;[5]) het lijkt mij echter niet waarschijnlijk. De reeds genoemde protectionistische keur van Hulst verbiedt, met uitzondering van de jaarmarkten, ook invoer van stoelen en „scrijnwerck" en bovendien van wagens, ploegen en kruiwagens. Dergelijke artikelen zullen echter wel nooit van verre gekomen zijn.

Evenals in het vorige hoofdstuk kan dus ook hier geconstateerd worden, dat houtwaren — met uitzondering van tonnen — in veel geringere mate dan metaal- en lederwaren in het interlokaal verkeer voorkwamen.

AARDEWERK. In de tolregisters van Lobith wordt, van het begin der 14de eeuw af, dikwijls aardewerk vermeld onder de lading van schepen, die blijkbaar Rijn-afwaarts voeren.[6]) Dit aardewerk was waarschijnlijk afkomstig uit Keulen en uit kleinere plaatsen als Raeren (bij Aken) en Siegburg (bij Keulen).[7]) Een oorkonde van 1272 deelt mede, wat van ouds door de burgers van Venlo betaald werd, o.a. „de nave onustata pottis et amphoris."[8])

De Hollandsche en Utrechtsche privileges voor de Hanze-kooplieden van 1389 en 1453 noemen ook aarden schotels als handelsartikel; deze waren blijkbaar uit de Noord-Duitsche steden afkomstig, want ze worden steeds tegelijk met de Hamburgsche „molden" genoemd.[9])

Er waren stellig ook in Noord-Nederland wel steden, waar de pottenbakkerij werd uitgeoefend; in de keurboeken wordt dit bedrijf echter slechts zelden vermeld. Maar ook waren er waarschijnlijk heel wat steden waar geen pottenbakkers woonden. Vreemde verkoopers van steenen potten en kruiken bezochten dikwijls zoowel de week- als de jaarmarkten.

---

1) Heeringa, p. 140. 2) Juten, p. 80.
3) Overijsselsche stad-, dijk- en markeregten I, twaalfde stuk, p. 553.
4) Blok, Gesch. eener Hollandsche Stad I, p. 305 en 307.
5) De Jager, p. 171.
6) Meilink, p. 289 en 290.
7) Verg. Baudet, De Maaltijd en de Keuken in de Middeleeuwen, p. 21.
8) H. U. B. I, 710. 9) H. U. B. IV, 965 en 980; H. U. B. VIII, 290.

Te Leiden werd in 1406 aan verkoopers van potten en kannen, zoowel vreemdelingen als poorters, een bepaalde plaats aangewezen, waar ze op de weekmarkt (des Zaterdags) en op de jaarmarkt moesten staan. [1])

In Rotterdam mochten, volgens het keurboek van omstreeks 1400, vreemdelingen alleen op den weekmarktdag aardewerk verkoopen. [2]) Te Amsterdam werd in 1478 bepaald, dat vreemdelingen en poorters alleen des Maandags [3]) op de Papenbrug met potten te koop mochten staan. Ook op de weekmarkt van Schiedam verschenen verkoopers van aardewerk. [4]) Eveneens op de jaarmarkt van Hulst [5]) (1579).

Ook de *kramers* verkochten soms aardewerk; steenen kannen en kruiken worden o.a. genoemd in de kramer-ordonnanties van Haarlem [6]) (1494) en Utrecht [7]) (pas in die van 1541). Soms dreigde de invoer noodlottig te worden voor de stedelijke pottenbakkers. Zoo hooren we in 1505 het pottenbakkersgilde van Hulst klagen, dat het bedrijf geruineerd wordt, doordat allerlei vreemdelingen „eerde potten met datter ancleeft" vrij mogen verkoopen. De pottenbakkers beweren, dat zij van ouds het privilege gehad hebben, dat vreemdelingen niet zouden worden toegelaten. Zij verzoeken hernieuwing van dit verbod. Het schijnt echter, dat hun verzoek niet is toegestaan. Wel werd bepaald, dat ieder, die potten of aardewerk verkoopt en niet zelf pottenbakker is, aan het gilde van elke 100 stuks 2 sc.Parisis moet betalen. [8])

Er bestond dus blijkbaar heel wat interlokale handel in aardewerk in ons land. Of tot de vreemde marktbezoekers alleen handelaars of soms ook pottenbakkers van elders behoorden, is helaas uit onze bronnen niet op te maken.

GLAS EN GLASWERK. Reeds in het begin der 14de eeuw waren in ons land glazen vensters bekend. In de rekening der Hollandsche grafelijkheid van 1317 is herhaaldelijk sprake van glas en glasvensters, terwijl ook melding wordt gemaakt van „meester Jan den glasemaker". [9]) Eveneens wordt in de rekeningen van Deventer uit de dertiger en veertiger jaren der 14de eeuw telkens van glasvensters en glazenmakers gesproken. [10]) Het gebruik van vensterglas was echter toenmaals — zooals reeds in het vorige hoofdstuk werd opgemerkt — nog volstrekt niet algemeen.

Als handelsartikel wordt het vensterglas in ons land het eerst vermeld in de Dordtsche toltarieven van 1363 en 1389. [11]) Overigens is mij van den handel in vensterglas in ons land weinig bekend.

1) Hamaker, p. 50. Zie ook p. 231, waar eveneens sprake is van verkoop van aardewerk op Zaterdag (1450).

2) Fruin, Nieuwe Bijdragen voor rechtsgeleerdheid, 1876, p. 87.

3) Breen, p. 124. 4) Heeringa, p. 140. 5) Juten, p. 80. 6) Huizinga, p. 172.

7) Overvoorde en Joosting II, p. 245.

8) Juten, p. 101 e. v.

9) Rek. Graf. van Holland I, p. 53 e. v. Verg. ook Rek. Graf. van Zeeland I, p. 519; glasvensters in het klooster der Minderbroeders te Middelburg (1332).

10) Dev. Cameraarsrek. I, p. 25, 257, 272, 308 en 323. Verg. Buitenrust Hettema en Telting, p. 123. Ook te Utrecht worden in 1332 glasvensters vermeld; Muller, Schetsen, p. 180.

11) H. U. B. IV, 82, 965 en 980. Eveneens wordt glas vermeld in het Goudsche tarief van 1454; H. U. B. VIII, 372.

Drinkglazen worden reeds in sommige rekeningen der 13de en 14de eeuw vermeld. [1]) Ze waren waarschijnlijk van buitenlandschen oorsprong. De plaats van herkomst wordt zelden genoemd. Uit een enkele post blijkt, dat soms te Keulen glaswerk werd gekocht; in de stadsrekening van Arnhem van 1442 lezen we nl.: „Tot Coelne doin koepen drinckgelase, die in myns gen. Heren reysen gebesicht syn." [2]) Ook uit Vlaanderen, waar sedert de tweede helft der 14de eeuw gewoon wit glas werd gefabriceerd, betrok men waarschijnlijk wel glas en glaswerk.

Blijkbaar was dus in ons land tijdens de eigenlijke Middeleeuwen de handel in glas en glaswerk nog van weinig beteekenis.

OLIE EN ZEEP. Zooals in het vorige hoofdstuk is vermeld, werd op de Vlaamsche markten veel olijfolie uit Spanje, Frankrijk en Italië aangevoerd om daar o.a. aan de kooplieden der Duitsche Hanze-steden te worden verkocht. Daar vele Nederlandsche steden een levendig verkeer met Vlaanderen onderhielden, werd dus hoogstwaarschijnlijk deze olie ook wel in ons land ingevoerd. Stellige bewijzen daarvan zijn mij echter niet bekend.

Wel weten we, dat reeds omstreeks 1285 de kooplieden van Dordrecht olie voorbij den tol van Kuik voerden [3]) terwijl ook in een oorkonde van 1272, die de verplichtingen van de inwoners van Venlo bij den tol van Lith vermeldt, olie onder de handelswaren wordt genoemd. [4]) We weten echter niet eens of in deze beide gevallen de olie als in- dan wel als uitvoerartikel moet worden opgevat. In de Dordtsche tolprivileges voor de Hanze-kooplieden komt olie pas sedert 1363 voor. [5]) In het Utrechtsche ontwerp-tarief [6]) van 1389 en in het Goudsche tarief [7]) van 1454 wordt behalve olie ook zeep als handelsartikel genoemd. Ook in het Geldersche toltarief voor de burgers van Utrecht (1399) wordt zoowel zeep als olie vermeld. [8])

In verscheidene Noord-Nederlandsche steden was de olie-slagerij een exportbedrijf. Onze gegevens daarover dateeren echter pas uit de 15de eeuw. Nijmegen en 's Hertogenbosch behoorden toen — met Rees, Emmerik, Kleef en Kalkar — tot de steden waar de olieslagerij, zoowel van lijn- als van raapolie, bijzonder bloeide. Keulen klaagt in 1450 bij Nijmegen, in 1457 bij Den Bosch over de kwaliteit van de olie. [9]) De Nederlandsche stad, die echter in het bijzonder zoowel door oliebereiding als door zeepziederij uitmuntte, was Amsterdam. De codificatie van 1413 bepaalt, dat alleen buiten „der ouden grafte" zeep gezoden mag worden en maakt ook melding van de olieslagerij. [10]) Interessante gegevens omtrent den uitvoer van olie

1) Baudet, p. 19. De Dordtsche rek. van 1285/6 bevat een post: „van corve daer men die glase in dede;" Dozy p. 57.

2) Van Hasselt, Geldersche maaltijden, p. 36.

3) H. U. B. I, 992. 4) Sloet, 941. 5) H. U. B. IV, 82. Verg. Kurt Stahr, Beilage I.

6) H. U. B. IV, 980. 7) H. U. B. VIII, 372.

8) H. U. B. V, 388. Olie wordt ook al genoemd in het toltarief van Alfen van 1339; Blok, Gesch. eener Hollandsche Stad I, p. 305.

9) Kuske, Hans. Gesch.-blätter, 1909, p. 305.

10) Breen, p. 37. Ter Gouw noemt eenige namen van Amsterdamsche olieslagers uit de 15de eeuw.

en zeep uit Amsterdam leveren de pondtolregisters van Kampen over de jaren 1439 tot 1441. In deze twee jaren werden in Kampen in- of doorgevoerd: ongeveer 137 vaten olie en 175 vaten benevens 10 last zeep. [1]) De omstandigheid, dat deze artikelen geladen waren in Amsterdamsche schepen terwijl dikwijls Amsterdamsche kooplieden als vervrachters worden genoemd, maakt het zeer waarschijnlijk, dat we hier met producten der Amsterdamsche industrie te maken hebben. Op zich zelf zijn de genoemde cijfers niet hoog maar men vergete niet, dat dit natuurlijk slechts een deel van den Amsterdamschen uitvoer van olie en zeep was. Het dunkt mij waarschijnlijk, dat Amsterdam in dien tijd ook reeds naar Hamburg en het Oostzee-gebied olie en zeep exporteerde maar gegevens daaromtrent zijn mij niet bekend. Alleen is er een brief (1455) van Stolp aan Lübeck; te Lübeck had men nl. 3 vaten olie van burgers van Stolp in beslag genomen onder verdenking, dat deze in strijd met de besluiten der Hanze in Vlaanderen gekocht waren, hetgeen echter volgens de burgers van Stolp niet waar is, daar deze olie van de Hollanders te Amsterdam gekocht was. [2]) Veel beteekent deze oorkonde echter niet: van meer belang is het feit, dat in het tolprivilege voor de Amsterdammers in Denemarken (1461) olie en zeep als handelswaren worden genoemd. [3]) Dat in de tweede helft der 15de en in den loop der 16de eeuw zoowel de productie van als de handel in olie en zeep te Amsterdam nog steeds in bloei zijn toegenomen, is algemeen bekend. [4])

Zouden in elke middeleeuwsche stad olieslagers en zeepzieders hun bedrijf hebben uitgeoefend? Het lijkt mij niet waarschijnlijk, vooral niet wat de zeepziederij betreft. Uit de stedelijke keurboeken blijkt echter weinig omtrent den import van olie en zeep. Beide artikelen werden blijkbaar dikwijls door de stedelijke kleinhandelaren — kramers of afzonderlijke vettewariers of boterlieden — verkocht. Dat is wel een aanwijzing dat deze waren — althans voor een deel — werden ingevoerd. De kramers van Breda [5]) (1447) verkochten zeep, die van Haarlem [6]) (1494) en die van Amersfoort [7]) (1516) zoowel olie als zeep. Ook de vettewariers van Aardenburg (1407 en 1442) handelden in olie en zeep. [8]) De Utrechtsche ordonnantie voor de boterlieden (1538) bepaalt, dat alleen zij, die lid van het gilde zijn, zeep, olie enz. in het klein mogen verkoopen; [9]) de volgende bepaling zegt dan nog eens uitdrukkelijk, dat ook de olieslagers, die olie in het klein willen verkoopen, het boterliedengilde moeten winnen. [10]) Het schijnt echter, dat te Utrecht

1) Mededeeling van den heer Smit; 1 last = 12 ton.
2) H. U. B. VIII, 437. 3) H. U. B. VIII, 1094. 4) Verg. Van Ravesteyn, p. 50, 51 en 160.
5) Bezemer, p. 134. 6) Huizinga, p. 171.
7) Fruin, Rechtsbronnen van de kleine steden van het Nedersticht I, p. 85.
8) Vorsterman van Oyen, Rechtsbronnen der stad Aardenburg, p. 154 en 164. De vettewariers of „crudeniers" van Aardenburg verkochten ook kaarsen, die zij blijkbaar zelf vervaardigden (keur van 1407). In de verordening van 1442 worden de „kersghieters" en de „merssenier" afzonderlijk genoemd, maken echter nog wel deel uit van het gilde der „crudeniers". Ook de kramers van Breda maakten zelf kaarsen; Bezemer, p. 134. Eveneens in Utrecht de boterlieden; Overvoorde en Joosting II, p. 257.
9) Overvoorde en Joosting II, p. 262.
10) Misschien is deze bepaling een aanwijzing, dat de olieslagerij zich te Utrecht pas later ontwikkeld heeft.

ook de kramers olie en zeep verkochten. Hun wordt nl. zoowel in een voorschrift uit de 14de eeuw als in de ordonnantie van 1541 verboden om olie „die gemenget ware" te verkoopen. [1]) Van verkoop van zeep door de kramers wordt melding gemaakt in een uitspraak van 1499 [2]) en in de ordonnantie van 1541; [3]) deze laatste noemt uitdrukkelijk Amsterdamsche en Spaansche zeep.

Het is eigenaardig, dat het eenige keurboek, dat uitdrukkelijk import van olie noemt, het Nijmeegsche is, [4]) van een stad dus, die zelf olie exporteerde. Deze olie „van buyten, die anderswair geslagen weer," werd blijkbaar soms direct weer uitgevoerd.

We kunnen dus — in strijd met de theorie van Bücher — heel wat handel in olie en zeep constateeren.

PERKAMENT EN PAPIER. Omtrent den handel in perkament is weinig bekend. Uit sommige rekeningen blijkt, dat in verschillende steden van ons land perkamentmakers gevestigd waren. [5]) Blijkbaar was dat echter niet in alle steden het geval; de magistraat van Middelburg b.v. liet het benoodigde perkament geregeld te Brugge of elders inkoopen. [6])

Papier werd reeds in de twintiger en dertiger jaren der 14de eeuw in ons land gebruikt. De rekeningen van de Illustre Onze Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch werden sedert 1330 — misschien ook al vroeger — op papier geschreven. [7]) Papier moest van elders worden aangevoerd want het werd in ons land, althans benoorden de Maas, vóór het laatste kwartaal der 16de eeuw niet gefabriceerd. [8]) Ook in de Zuidelijke Nederlanden bestond vóór de tweede helft der 15de eeuw geen papierindustrie. Onze voorouders kochten hun papier op de groote markten van Brugge, Antwerpen, Bergen-op-Zoom en Keulen. Aldaar werd in de 14de en 15de eeuw vooral veel Italiaansch (het zg. „Lombardsch") en Fransch (het zg. „Troysch") papier verkocht. [9]) Het schijnt, dat tegen het midden der 15de eeuw het gebruik van Italiaansch papier zeer is verminderd om plaats te maken voor het Fransche fabrikaat, dat goedkooper was. In de 14de eeuw — en in het begin der 15de zelfs zeer veelvuldig — komt in ons land ook papier voor, dat als watermerk een ossekop vertoont en dus waarschijnlijk uit Ravensburg of andere Zuid-Duitsche plaatsen afkomstig is. [10])

Dikwijls liet men het papier, dat op de grafelijke of stedelijke secretarieën noodig was, op de bovengenoemde jaarmarkten halen. In 1352 werd ten behoeve van de thesaurie van den graaf van Holland te Brugge en te Antwerpen papier gehaald. [11]) De Geldersche secretarie betrok in 1404 en

1) O. en J. II, p. 233 en 245. 2) Ibid. p. 241. 3) Ibid. p. 246. 4) Krom en Pols, p. 384 e.v.

5) In de stadsrekening van Utrecht van 1380 wordt een zekere „Peter den perkementer" genoemd. Codex diplomaticus 2de serie, 2de deel p. 88.

6) De Stoppelaar, Het papier in de Nederlanden gedurende de Middeleeuwen, Archief van het Zeeuwsch Genootschap II, zevende stuk, p. 107 e. v.

7) De Stoppelaar, p. 10. Verg. van Schevichaven, Rek. van Nijmegen, Inleiding p. XXIX.

8) Enschedé, Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen VII, p. 97.

9) De Stoppelaar, p. 104. 10) Ibid. p. 50 e. v.

11) Ibid. p. 105. Verg. Hamaker, Rek. Graf. Holland III, p. 44/5.

volgende jaren zoowel „Lombarts" als „Troys" papier uit Keulen. Uit de stadsrekeningen van Middelburg (2de helft 14de eeuw) en die van Haarlem (1ste helft 15de eeuw) blijkt, dat herhaaldelijk papier te Brugge en te Antwerpen werd gekocht. [1])

Echter werd — althans sinds de eerste jaren der 15de eeuw — ook door de *kramers* wel papier verkocht. De Leidsche stadsrekening van 1407/8 bevat o.a. de volgende post: [2]) „tot coman Thiman om crude, caersen, papier ende lepelen ghegeven 4 p. 19 d." Iemand die zoo'n verscheidenheid van artikelen verkocht was natuurlijk een kramer. Ook te Middelburg werd in dien tijd het papier soms in de stad zelf gekocht. [3]) De Haarlemsche verordening van 1494 noemt onder de artikelen, die de kramers verkochten, ook het papier.[4])

WIJN, BIER EN MEDE.

a. Wijn. Te Utrecht was, blijkens de bekende tolrol uit de 12de eeuw, de wijnhandel reeds vroeg een bloeiend bedrijf. [5]) Meerdere bewijzen voor de beteekenis van den wijnimport in onze steden bezitten we voor de 13de eeuw. Tot de oudste voorschriften omtrent het tappen van wijn behoort wel het privilege, dat Middelburg in 1217 kreeg; [6]) toen was reeds een verbodsbepaling noodig tegen den verkoop van „vinum quod corruptum fuerit aqua vel putredine." Een oorkonde van 1253 leert ons, dat toenmaals de kooplieden van Roermond niet alleen gewoon waren per schip wijn te vervoeren maar ook over land „cum curribus ac carrucis." [7]) De wijnhandel van Dordrecht was in de tweede helft der 13de eeuw reeds niet onbelangrijk en is tijdens de Middeleeuwen steeds van groote beteekenis gebleven. [8])

In de eerste eeuwen van ons tijdvak werd hier vooral veel Rijnwijn geïmporteerd. Het is echter niet onmogelijk, dat reeds in de 13de eeuw in onze steden ook Fransche wijn werd gedronken. Het voorkomen van Franschen wijn in Vlaanderen maakt 't waarschijnlijk, dat ook in de Noord-Nederlandsche steden deze soort niet geheel onbekend zal zijn geweest. Bovendien leert ons een uitspraak van Floris V (1273), betreffende het loon der wijnschrooders, dat toenmaals niet alleen langs den Rijn maar ook uit zee schepen, met wijn geladen, te Dordrecht aankwamen. [9]) Deze schepen brachten stellig in hoofdzaak Fransche, gedeeltelijk misschien ook Spaansche, wijnen. Ook het oudste Utrechtsche keurboek [10]) (1341) maakt,

1) De Stoppelaar, p. 105 e. v. In het begin der 15de eeuw liet de stadsthesaurie van Middelburg ook wel te Bergen-op-Zoom papier koopen.

2) Meerkamp van Embden, Stadsrek. van Leiden I, p. 174.

3) De Stoppelaar, p. 108 en 109. 4) Huizinga, p. 171.

5) H. U. B. I, 8.

6) Van den Bergh I, 261. Een dergelijke bepaling vindt men in vele stadsprivileges der 13de eeuw.

7) Sloet, 749. 8) Verg. Van Rijswijk, Geschiedenis van het Dordtsche stapelrecht.

9) Van de Wall, Handvesten van Dordrecht I, p. 45. „Item coggones ac magnae naves que de partibus veniunt marinis vina sua licite per malos sue navis ac instrumenta si voluerint possunt operari ac nihil predictis wijnscroeders inde dare tenentur aut exhibere." Verg. Kunze, H. A. a. E. no. 60; in 1316 kwam in een Engelsche haven een schip aan met 108 vaten wijn van Gascogne, die voor Holland bestemd waren.

10) Muller, Rechtsbronnen van Utrecht I, p. 12.

evenals de oudste rekeningen van Deventer, [1]) melding van „zuderschen" wijn. In de rekeningen der Hollandsche grafelijkheid uit de eerste helft der 14de eeuw is voortdurend sprake van wijn „van sente Johans" (= St. Jean d'Angely, Charente). [2])

In de 14de en 15de eeuw dronk men ook graag zoete wijnen als malvezye en romanye, die vn. uit Spanje afkomstig waren. [3]) Behalve Rijnwijn waren hier toen velerlei Fransche, Spaansche, Grieksche en Italiaansche wijnen bekend. [4]) Onze voorouders hielden er bijzonder van hun spijzen en dranken met specerijen te kruiden; ze waren dan ook verzot op gekruide wijnen als clareyt en hypocras. [5])

De wijnhandel had langzamerhand een grooten omvang gekregen. In steden als Dordrecht en Utrecht bestonden afzonderlijke makelaars voor den wijnhandel. [6]) Vooral in Dordrecht bloeide dit handelsbedrijf; het Dordtsche keurboek van 1401 bevat dan ook tallooze bepalingen over den wijnhandel. De kooplieden van Nijmegen hebben zich steeds in het bijzonder met den aanvoer van wijn bezig gehouden. [7]) Ook voor den Nederlandschen tusschenhandel op andere landen was de wijn een belangrijk artikel; sedert het begin van de 15de eeuw ontwikkelde zich een bloeiende wijnhandel van de IJselmonden uit met Pruisen. Sommige stedelijke privileges voor de vaart op Schonen bevatten ook het recht om op de vitten wijn, bier en mede — in „eyghene kroghe", zooals het privilege van Zierikzee van 1368 zegt — te tappen. [8])

Evenals voor het buitenland kunnen we dus ook voor Noord-Nederland, van het begin van ons tijdvak af, een levendigen wijnhandel constateeren.

---

1) Dev. Cameraars-rek. I, p. 117 en 179; III, p. 45; V, p. 178, aangehaald bij Buitenrust Hettema en Telting, p. 166.

2) Hamaker I, p. 152; II, p. 486; III, p. 51, 52 („vina de Francia"), 314 e. v., 443 e. v. Ook in de oudste Zeeuwsche grafelijkheidsrekeningen van 1317 en 1318 is herhaaldelijk sprake van „zuders wijn". Het schijnt wel, dat deze vaak door Italiaansche kooplieden te Middelburg gebracht werd. Althans op p. 154 lezen we van „9 stucke zuders wijn legghende in der lombarder huys in Middelburch," en op 181 „item bi den bouteilliers in der lombaerde kaelnaer ½ stuc zuders wijns." In een rekening van 1327 lezen we, dat betaald is aan „Bartelmeeus Blankaerd ende zinen ghezellen, lomberde van Reymerswale, van alrehande provanche van crude ende van eenen henxte tot mijns heren behoef ende overmits 43 cleyne guldine...," p. 250. Het schijnt dus, dat de in Zeeland gevestigde Lombarden in het begin der 14de eeuw nog niet uitsluitend bankiers maar minstens nog evenzeer warenhandelaars waren.

3) In 1382 werd op het stadhuis van Nijmegen aan de schepenen van de Geldersche steden malvasie, klareit en brood aangeboden. Van Schevichaven, Rek. van Nijmegen, Inl. p. XLVI. In de stadsrekeningen van Leiden van de laatste jaren der 14de en uit het begin der 15de eeuw worden malvezye en romanye heel dikwijls genoemd.

4) Baudet, De maaltijd en de keuken in de Middeleeuwen, p. 121.

5) Ibid. p. 115 e. v.

6) Te Dordrecht waren, volgens een verordening van 1383, zelfs afzonderlijke wijnmakelaars „van den watre" en „opten lande". Fruin, Oudste rechten van Dordrecht I, p. 244. Voor Utrecht wijnmakelaars genoemd in een bepaling van 1357, Overvoorde en Joosting II, p. 447.

7) H. U. B. IV, 669, over den tol van de wijnschepen van Nijmegen te Dordrecht (1379). H. U. B. VI, 100, over belemmering van de Nijmeegsche wijnkooplieden te Keulen (1416). Reeds in 1287 bepaald dat de „wiinscepe" van Nijmegen „al hadt hondert vaten binnen" te Dordrecht niet meer dan 8 den. Holl. als tol behoefden te betalen. Sloet, 1141. Zie ook Krom en Pols, p. 396.

8) Bezemer en de Blécourt, p. 541. Ook uitvoer van wijn door kooplieden van Zierikzee naar „Pruyssen of andersins overzee," ibid. p. 302 (1484).

Van directen ruil was natuurlijk geen sprake. *Groothandelaren* brachten den wijn langs den Rijn uit Duitschland of over zee uit Frankrijk en Spanje naar onze havens. Daar verkochten zij dan waarschijnlijk grootendeels hun waar aan de tappers der verschillende steden. Onder deze groothandelaren bevonden zich zoowel Nederlanders als vreemdelingen. De wijnkooplieden van Dordrecht, die tot de aanzienlijkste en rijkste burgers dezer stad behoorden, dreven waarschijnlijk, — evenals de bovengenoemde Nijmeegsche kooplieden — vn. groothandel. In Utrecht bestond in de 13de eeuw een hanze van Rijnvaarders, die o.a. in wijn handelden en, blijkens een oorkonde van 1234, gewoon waren dezen weer te verkoopen aan tappers. [1]) In de oorkonden der 14de eeuw wordt deze hanze niet meer genoemd; de wijn werd toen blijkbaar dikwijls door Duitsche kooplieden aangevoerd. [2]) Een verordening van 1445 leert ons, dat de tappers den wijn vaak in Vreeswijk gingen koopen. [3]) Tusschen den producent en den consument stonden dus minstens *twee* tusschenpersonen, de groothandelaar en de tapper; soms waren er misschien nog wel meer want het is niet onwaarschijnlijk, dat de wijn op den langen weg van den Elzas naar Nederland soms, b.v. te Keulen, [4]) van eigenaar verwisselde. Het is merkwaardig, dat het oudste Utrechtsche keurboek (1341) den „zamencoper" (groothandelaar) zelfs verbood om zijn wijn en détail te verkoopen. [5]) Dit is volkomen in strijd met het gewone beginsel der middeleeuwsche wetgeving om den directen ruil zooveel mogelijk te bevorderen. De Utrechtsche bepaling is echter, volgens Muller, te verklaren als een maatregel tegen de ontduiking van de accijns. [6]) Het is evenwel duidelijk, dat ook zonder een dergelijke bepaling in onze steden tappers als tusschenpersonen tusschen importeurs en consumenten moesten bestaan.

b. Bier.

1. Invoer van buitenlandsch bier. In Vlaanderen werd in de 13de eeuw — zooals in het vorige hoofdstuk is vermeld — veel bier uit Bremen gedronken. Dat wettigt het vermoeden, dat deze biersoort toenmaals ook in Noord-Nederland wel niet onbekend zal zijn geweest. Trouwens, onder de schaarsche oorkonden van dien tijd is er althans één, die dit vermoeden bevestigt. De Haarlemsche accijnsbrief van 1274 nl. vermeldt invoer van Bremer bier. [7])

De Dordtsche rekening van 1285/6 bevat o.a. een post „van ommelanschen bire"; [8]) daaruit mogen we de conclusie trekken, dat in de 13de eeuw behalve Bremer bier ook reeds dat der Oostzee-steden, waarschijnlijk vn. het bier van Wismar, in ons land bekend was. Ook in de volgende eeuwen werd dit soort bier hier wel ingevoerd. Een rekening der Hollandsche grafelijkheid van 1345 bevat een post betreffende aankoop van 156 vaten „ommelands" bier te Dordrecht. [9]) Eveneens wordt in enkele stadsrekeningen

1) Overvoorde en Joosting II, p. 445.
2) Muller, Schetsen, p. 89.
3) O. en J. II, p. 456.
4) Men denke ook aan het Keulsche stapelrecht!
5) O. en J. II, p. 446. 6) Muller, Schetsen, p. 98.
7) Van den Bergh II, 279.
8) Dozy, p. 55. Ook de tolrol van 1287 vermeldt bierimport van over zee. H. U. B. I, 1033.
9) Hamaker III, p. 449.

uit de 14de en 15de eeuw bier uit Wismar vermeld. [1]) Van veel beteekenis is echter de invoer van ommelandsch bier nooit geweest.

De Dordtsche rekening van 1285/6 vermeldt tevens de aanschaffing — bij gelegenheid van een heervaart — van eenige vaten Duisburgsch bier, dat verder in dezelfde rekening nog eens genoemd wordt. [2]) Ook uit de tolrol van 1287 blijkt invoer van bier uit Duisburg. Eveneens vermelden de rekeningen der Hollandsche grafelijkheid herhaaldelijk Duisburgsch bier. [3]) De tolregisters van Lobith uit de 14de en 15de eeuw leeren, ons dat ook later deze import van groote beteekenis bleef. [4])

Het bier echter dat, sedert de eerste jaren der 14de eeuw, in zeer groote hoeveelheden in ons land werd geïmporteerd was dat van Hamburg. In 1321 werd door den Hollandschen graaf een verbod van invoer van Hamburgsch bier uitgevaardigd, [5]) dat echter blijkbaar slechts zeer korten tijd van kracht is geweest. Uit een oorkonde van 1323 zien we, dat veel bier uit „Oistlande" en uit het Sticht van Utrecht in 's graven landen werd ingevoerd, waarvan te Amsterdam en te Medemblik tol verschuldigd was; de graaf had echter vernomen dat „si bi nachte zeylen voirbi dese steden sonder tolne te gheven jof dat si ander diep incomen." [6]) Een en ander wekt reeds den indruk van invoer op groote schaal; het bier uit „Oistlande" was ongetwijfeld vn. Hamburgsch bier. Aan het grafelijk hof te 's Gravenhage werd, blijkens de rekeningen uit de veertiger jaren der 14de eeuw, zeer veel Hamburgsch bier gebruikt, dat grootendeels uit Amsterdam werd betrokken. [7]) De Hamburgsche brouwers hadden te Amsterdam en te Stavoren, later ook te Kampen, vertegenwoordigers, de z.g. liggers. Het Hamburgsche kantoor te Amsterdam, „gheselscap, die tot Amstelredam pleghen te ligghen," wordt het eerst in 1358 vermeld. [8]) Waarschijnlijk is deze nederzetting echter al eenige tientallen jaren ouder. [9]) In Hamburg bevonden zich, omstreeks 1376, 126 „braxatores de Ammelsteredamme" en 55 „de Stauria" (Stavoren). [10]) De bierhandel heeft stellig heel veel bijgedragen tot de opkomst van Amsterdam als handelsstad. Uit de tolregisters blijkt, dat de invoer van Hamburgsch bier te Amsterdam in 1352 31319 ton bedroeg, in het halve jaar van Juli 1364 tot Jan. 1365 17514 ton en in 1365 zelfs 39310 ton. [11]) Voor dien tijd zijn dat stellig zeer aanzienlijke hoeveelheden.

Eveneens was Stavoren een stapelplaats voor den Hamburgschen bierhandel. In 1384 verleende Stavoren een privilege aan de Hamburgsche liggers. [12]) Ook in Kampen werden, volgens een verordening van 1404,

---

1) Rek. van Leiden I, p. 369. Zie over het gebruik van Wismarsch bier te Deventer, Kampen en Hattem, Buitenrust Hettema en Telting, p. 132.

2) Dozy, p. 55 en 63. 3) Hamaker I, p. 150, 152, 153; III. p 318. 4) Meilink, p. 39, 52 en 290.

5) Van Mieris II, p. 256.

6) Van Mieris II, p. 321.

7) Hamaker I, p. 284, 332, 336, 352, 396/7, 398, 400, 416, 450; II, p. 90, 196, 516; III, p. 317/8, 416, 443 e. v.

8) H. U. B. III, p. 180. 9) Verg. Wilkens, Hans. Gesch.-blätter 1909, p. 188.

10) Wolf Bing, p. 35.

11) Mededeeling van den heer Smit. De tolregisters rekenen bij voeders. De cijfers zijn dan resp. 3131 voeder 9 ton, 1751 v. 4 t. en 3931 voeder. Volgens Smit is 1 voeder = 10 ton, volgens Nirrnheim echter slechts 6 ton.

12) H. U. B. IV, 794.

liggers van Hamburgsch bier aangetroffen. [1]) Misschien werd ook te Dordrecht dit bier wel aangevoerd; althans in 1418 klaagt Hamburg over arrestatie van eenige schepen, met een groot aantal vaten bier geladen, te Dordrecht en Brielle. [2]) Vanuit de havensteden werd het Hamburgsch bier over heel Noord-Nederland verspreid; het wordt dan ook in tal van keurboeken en rekeningen genoemd. Misschien werd het ook wel — evenals uit Sluis, de haven van Brugge — voor een deel weer naar het buitenland uitgevoerd.

Ten behoeve van de Hollandsche bierindustrie zijn wel eens protectionistische maatregelen genomen. Het kortstondige verbod van den invoer van Hamburgsch bier van 1321 werd reeds genoemd. In 1351 beval de Hollandsche graaf, in het belang van Haarlem, dat in zijn graafschap alleen inheemsch bier gebruikt en verkocht mocht worden; in Amsterdam mocht echter bier van elke soort gebruikt maar niet vervoerd worden, van welk laatste verbod evenwel het „Ommelands" en het Hamburgsch bier werden uitgezonderd. [3]) Ook enkele steden verboden of bemoeilijkten soms den invoer van vreemd bier. [4]) De invloed van deze maatregelen was echter blijkbaar niet groot; het Hamburgsch bier werd tenminste overal gedronken. In de tweede helft der 15de eeuw werd dit echter anders. De toenemende concurrentie van het Hollandsch bier en de accijnsverhoogingen in vele steden werden toen voor den Hamburgschen handel noodlottig. [5]) In de 16de eeuw was de invoer betrekkelijk zeer gering geworden; in 1556 bedroeg de invoer van Hamburgsch bier te Amsterdam nog slechts o.g. 3500 ton. [6])

De Hamburger „liggers" dreven stellig in hoofdzaak *groothandel*. Het privilege van Stavoren van 1384 vergunt hun het bier weer uit te voeren met „quakelen" of andere kleine schepen naar andere plaatsen in Friesland en Holland. [7]) Zij verkochten echter ook in de stapelplaatsen — Amsterdam, Stavoren en Kampen — in het groot aan kooplieden. Amsterdamsche kooplieden brachten — volgens oorkonden uit het laatste kwartaal der 14de eeuw — Hamburgsch bier zoowel naar Deventer als naar Antwerpen. [8]) Ook deze Amsterdammers dreven natuurlijk in hoofdzaak groothandel; evenwel waren zij er niet afkeerig van om tijdens hun kort verblijf in andere plaatsen ook te tappen; althans in 1380 wordt te Deventer aan de Amsterdammers uitdrukkelijk verboden om Hamburgsch bier „veyle te tappen". [9]) Het ware denkbaar, dat de Hamburger liggers in de stapelsteden tevens bier tapten; het is echter niet waarschijnlijk, dat een middeleeuwsch stadsbestuur hun dat — ten nadeele der stedelijke tappers — zou toestaan. Weliswaar vinden we geen bepalingen, waarin hun het

1) Overijsselsche stád-, dijk- en markeregten I, p. 223.
2) H. U. B. VI, 164. Echter blijkt uit het slot dezer oorkonde dat de lading van deze schepen, althans ten deele, voor Sluis bestemd was.
3) H. U. B., 223.
4) Een keur van Zwolle, waarschijnlijk uit het begin der 15de eeuw, verbiedt het tappen van Hamburgsch bier. Overijsselsche stad- dijk- en markeregten I, 12, p. 232. Verg. Blok, Gesch. eener Holl. Stad I, p. 208.
5) Wolf Bing, Hamburgs Bierbrauerei vom 14. bis zum 18. Jahrhundert, p. 24 e. v.
6) Ibid. p. 26. 7) H. U. B. IV, 794.
8) Amsterdammers met Hamburgsch bier te Antwerpen (1395). Noordkerk, Handvesten van Amsterdam, p. 68.
9) Dev. Cameraarsrek. V, p. 327.

tappen uitdrukkelijk verboden wordt maar wel worden in Amsterdamsche keuren uit de 15de eeuw herhaaldelijk biertappers vermeld, die bier „dat over zee comt" bij de vreemde kooplieden inkoopen.[1] De „liggers" mochten aan niet-inwoners, de zg. gasten, niet bij minder dan bepaalde, vrij groote, hoeveelheden verkoopen. In Kampen werd hun in 1404 verboden om aan een gast minder dan $^1/_2$ voeder (= 5 ton) tegelijk te verkoopen [2]) terwijl in de Amsterdamsche codificatie van 1413 zelfs de bepaling voorkomt, dat geen gast minder dan 10 vaten tegelijk aan een anderen gast mag verkoopen.[3] Terecht constateert Wolf Bing: „als Kleinhändler für Bier treten die Hansen übrigens nirgends auf."[4] Er bestond dus in dit bedrijf een vrij strenge scheiding tusschen groot- en kleinhandelaren. Aan de Amsterdamsche biertappers werd zelfs in 1459 uitdrukkelijk verboden om méér bier, dat over zee komt, te koopen dan ze zelf wilden tappen.[5]

De stelling van Von Below, dat in de Middeleeuwen de kleinhandelaar den groothandel als nevenberoep uitoefende en er dus geen afzonderlijke groothandel bestond, gaat in dit geval zeker niet op. Men houde echter in 't oog, dat de „liggers" geen zelfstandige kooplieden waren maar lasthebbers der Hamburgsche brouwers en kooplieden.

2. *De exportbrouwerij der Nederlandsche steden.* Reeds in de 13de eeuw werd te Dordrecht, blijkens de tolrol van 1287, Zutphensch bier aangevoerd.[6]

In de Hollandsche steden ontwikkelde zich de exportbrouwerij blijkbaar eerst in de volgende eeuw. Ook voor het begin der 14de eeuw zijn de berichten omtrent uitvoer nog schaarsch. Echter mag men waarschijnlijk uit de maatregelen, die de Hollandsche graaf in 1321 en 1351 tegen invoer van vreemd bier nam, wel afleiden dat toenmaals de Hollandsche bierindustrie bezig was zich te ontwikkelen; in de oorkonde van 1351 wordt uitdrukkelijk het belang van Haarlem als motief genoemd. Trouwens, ook reeds in de rekeningen der Hollandsche grafelijkheid uit de veertiger jaren der 14de eeuw worden eenige malen vrij groote hoeveelheden Haarlemsch bier vermeld.[7]

In Vlaanderen was de invoer van Hollandsch bier in de tweede helft

---

1) Breen, p. 57 en 239. Zie ook p. 320; wegens de vele geschillen tusschen de kooplieden en schippers, die het Hamburgsch bier aanvoeren eenerzijds en de biertappers anderzijds, wordt een stedelijke inkooper als tusschenpersoon aangesteld (1496).

2) Overijsselsche stad-, dijk- en markeregten I, eerste stuk p. 223.

3) Breen, p. 21. Een dergelijke bepaling ook te Hoorn (niet beneden de halve last d. w. z. 6 ton); Pols II, p. 54.

4) Wolf Bing, p. 21. 5) Breen, p. 57. 6) H. U. B. I, 1033.

7) Hamaker II, p. 409, 523/4 (80 vaten) en p. 543 (Jan Jacobsz. van Haarlem levert 946 vaten „hoppens bier"); III, p. 449 (421 vaten).
In 1333 bepaalt de graaf, dat de burgers van Alkmaar van elk voeder bier, dat men te Alkmaar brouwt „ende met hoppe grutet" (sic), 10 den Holl. als gruitgeld moeten betalen. Ze mogen dan echter hun bier zonder iets te betalen *voorbij Haarlem voeren.* Van Mieris II, p. 547. In het begin der 14de eeuw begon men hier bier te brouwen met hop in plaats van met gruit. Dat gaf aanleiding tot vele moeilijkheden in verband met het heerlijke gruitrecht. In 1340 beslist de graaf een geschil tusschen zijn gruiters en de brouwers van Delft, die klagen over de kwaliteit van de hop, die de gruiters hun leveren. Voortaan mocht ieder brouwer „him selven hoppen." Van Mieris II, p. 630.

der 14de eeuw reeds van groote beteekenis. Volgens de accijnsrekening van Brugge van 1388 bedroeg in dat jaar de invoer van Hollandsch bier 12000 ton.[1]) Vooral het Delftsche bier stond in Vlaanderen goed bekend. In de volgende jaren leed de Hollandsche bierimport in Vlaanderen veel schade door de groote concurrentie van Hamburg. Ook een keur van Breda (einde 14de eeuw) maakt melding van bier „dat van Delf coemt."[2])

Behalve Delft had ook Haarlem in de 14de eeuw reeds een bloeiende exportbrouwerij. Uit het Dordtsche keurboek van 1401 blijkt, dat toenmaals te Dordrecht een uitgebreide handel in Haarlemsch bier werd gedreven.[3]) Een oude Haarlemsche keur op de brouwerij, die in 1407 werd herzien, leert ons, dat Zeeuwsche schepen te Haarlem bier kwamen halen; dezelfde verordening maakt melding van uitvoer over zee.[4]) Een latere keur, uit de eerste helft der 15de eeuw, spreekt o.a. van uitvoer naar Zeeland en Friesland.[5]) In het begin van de 15de eeuw hadden sommige Leidsche tappers „grote slete ende bate" van den verkoop van „Hairlemsche hoppe".[6]) In 1494 waren te Haarlem nog 120 brouwers; in 1513 was dit aantal tot 77 geslonken.[7])

Een derde Hollandsche stad, die zeer veel bier exporteerde, was Gouda. Te Gouda brouwde men vooral veel „coyt", een biersoort die zonder hop werd bereid. In sommige schepen uit Amsterdam en Hoorn, die in 1439—'41 den Kamper tol passeerden, waren niet onbelangrijke hoeveelheden Goudsche „coyt" geladen, terwijl schepen uit Haarlem en Medemblik veel Haarlemsch bier aanvoerden.[8]) De Leidsche rekeningen uit het begin der 15de eeuw vermelden Haarlemsch, Goudsch en Delftsch bier.[9])

Ook te Amersfoort was de brouwerij al vroeg een bloeiend bedrijf. Aan het hof van den bisschop van Utrecht werd, blijkens de bisschoppelijke rekening van 1377/8 zeer veel Amersfoortsch bier gebruikt.[10]) Reeds omstreeks 1345 bestond te Monnikendam een bijzondere tol voor in- en doorvoer van Amersfoortsch bier.[11]) In 1390 werd te Utrecht een rijding voor het Amersfoortsch bier vastgesteld;[12]) in de 14de en 15de eeuw komt deze drank ook te Amsterdam en elders voor.[13])

Exportbrouwerij bestond dus voornamelijk te Haarlem, Delft, Gouda en Amersfoort. Evenwel werd toch ook door andere steden soms bier geëxporteerd. Deventer bier wordt tegen het einde der 14de eeuw te Goor vermeld.[14]) Ook de brouwers van Breda exporteerden omstreeks 1397 hun product.[15]) Te Groningen was de brouwerij een bloeiend bedrijf; omstreeks 1437 werd te Enkhuizen Groningsch bier gedronken.[16]) Ook de Utrechtsche

1) Gilliodts van Severen, Inventaire des chartes de Bruges III, p. 107 e.v. In 1411 werd slechts 5500 ton Hollandsch bier ingevoerd tegenover 51000 ton mede, Oostersch en Hamburgsch bier en ale, IV p. 129 e.v., aangehaald bij Wolf Bing, p. 19.
2) Bezemer, p. 25.
3) Fruin, De oudste rechten van Dordrecht I, p. 64.
4) Huizinga, p. 115 en 119; Verg. Inleiding, p. LXXVIII. 5) Ibid. p. 133.
6) Blok, Leidsche Rechtsbronnen uit de Middeleeuwen, p. 58.
7) Huizinga, Inleiding, p. LXXVII. 8) Bijdragen Gesch. Overijssel IX, p. 20 en 21.
9) Meerkamp van Embden, Rek. van Leiden, p. 267, 284 en 292.
10) Codex diplomaticus, tweede serie, dl. II, p. 270 e.v.
11) Hamaker I, p. 319 en 382. 12) Overvoorde en Joosting II, p. 105. 13) Breen, p. 61.
14) Overijsselsche stad-, dijk- en markeregten I, 3, p. 13. 15) Bezemer, p. 28.
16) Feith, De Gildis Groninganis, p. 246.

brouwers produceerden in de 15de eeuw soms voor export. [1]) In den loop der 15de eeuw gingen nog meerdere steden zich op de export-brouwerij toeleggen. [2])

Soms, hoewel niet vaak, gebeurde het, dat een stad ten behoeve van de eigen brouwerij den invoer van vreemd bier verbood. Dat deed Zwolle [3]) omstreeks 1370 en Zutphen [4]) in 1376. Het verbod van invoer van vreemd bier te Tiel in 1371 hing blijkbaar nauw samen met het heerlijke gruitrecht en was dus geen eigenlijk protectionistische maatregel; [5]) bovendien komen in de 15de eeuw te Tiel allerlei soorten vreemd bier voor. [6]) Een verordening van Hoorn van 1391 laat wel het bier dat „uuter zouter zee" komt toe maar verbiedt invoer van alle andere soorten; [7]) de maatregel was dus blijkbaar tegen het bier der andere Hollandsche steden gericht. Lang heeft deze maatregel echter niet gegolden want in het oude keurboek, dat uit het begin der 15de eeuw dagteekent, wordt invoer van Haarlemsch, Delftsch, Goudsch en Amsterdamsch bier vermeld. [8]) Te Vollenhove werd in 1429 invoer van alle vreemd bier verboden. [9]) Overigens vinden we slechts zelden een verbod van invoer. Wel werd meermalen van het vreemde bier een hoogere accijns geheven dan van het inheemsche.

Zooals uit het voorgaande overzicht blijkt, hebben deze maatregelen echter het bestaan en de uitbreiding van den interlokalen bierhandel niet kunnen verhinderen.

Door wie werd de handel in Hollandsch bier gedreven? Blijkbaar werd soms het bier door de brouwers zelf naar elders verzonden, misschien aan het adres van tappers in andere steden. Maar ook kwamen vaak vreemde kooplieden het bier halen. Zoo kwamen te Haarlem burgers van Dordrecht [10]) en lieden uit Zeeland bier halen; een keur uit de eerste helft der 15de eeuw bevat de eigenaardige bepaling „wie Zeelanders brout, die en sel ghien bier uutvoeren mit scepen." [11]) De burgers van Gouda, die te Utrecht bier brachten en, volgens de Utrechtsche verordening van 1437, niet meer dan een bepaalde hoeveelheid graan voor hun terugreis mochten inladen, waren misschien brouwers. [12]) Het Goudsche bier echter dat, blijkens de Kamper tolregisters van 1439—'41, in de lading van schepen

1) Overvoorde en Joosting II, p. 111 en 135. Utrechtsche „kuit" werd omstreeks 1491 te Amsterdam getapt. Breen, p. 250.

2) In het oude keurboek van Hoorn (begin 15de eeuw) wordt ook Amsterdamsch bier genoemd; Pols II, p. 44.

Het Leidsche keurboek van 1406 bevat ook een bepaling omtrent uitvoer van bier door Leidsche brouwers. Hamaker, p. 515. In 1397 werden te Leiden groote hoeveelheden bier voor den krijgstocht tegen de Friezen aangekocht; Blok, Gesch. Holl. Stad I, p. 186.

3) Overijsselsche stad-, dijk- en markeregten I, 12, p. 84.

4) Pijnacker Hordijk, p. 92. 5) Van Veen, Rechtsbronnen der stad Tiel, p. 3.

6) Ibid. p. 62 (1462). De tappers verkoopen o.a. Goudsch bier. In 1520 sprake van Nijmeegsch bier, p. 114.

7) Pols II, p. 69. 8) Ibid. p. 44.

9) Overijsselsche stad-, dijk- en markeregten I, 6, p. 14. Omstreeks 1462 werd te Vollenhove o.a. Amerfoortsch, Hamburger en Bremer bier getapt, p. 75.

10) Fruin, De oudste rechten van Dordrecht I, p. 64 (1401).

11) Huizinga, p. 134. Ook in de keur van 1407 is al sprake van Zeeuwen, die met hun schepen te Haarlem bier komen halen.

12) Overvoorde en Joosting II, p. 112.

uit Amsterdam en Hoorn voorkwam, behoorde blijkbaar aan kooplieden uit die plaatsen en werd dus niet door de brouwers zelf verhandeld. Behalve de tapper stond dus dikwijls ook nog een *groothandelaar* tusschen producent en consument in.

Waren de brouwers misschien in hun eigen stad tegelijk biertappers? Het is mogelijk dat dit soms voorkwam; het komt mij echter voor dat dit over 't algemeen niet het geval was. In sommige steden — zooals o.a. te Utrecht — was den brouwers het tappen zelfs uitdrukkelijk verboden. [1]) Wel mochten echter lieden uit andere steden, volgens een bepaling van 1480, te Utrecht tappen. [2])

Ten slotte moet nog de vraag beantwoord worden of het Hollandsche bier ook naar het buitenland werd uitgevoerd? Reeds werd vermeld dat het in Vlaanderen veel werd gedronken. Voorts spreekt het Dordtsche keurboek van 1401 van bier „dat men buten doet brouwen ende hier in der vriheit leit" om het dan uit te voeren naar Schotland of Noorwegen; [3]) waarschijnlijk is hiermee Hollandsch bier bedoeld.

c. Mede. Ook de *mede* wordt in sommige toltarieven en keurboeken als handelsartikel genoemd. De kooplieden uit Dordrecht die in de 13de eeuw, blijkens een oorkonde van 1285, voorbij den tol van Kuik voeren, hadden o.a. „Coelscen mede" aan boord. [4]) Ook door de kooplieden der Noord-Duitsche steden werd deze honigdrank soms in ons land geimporteerd. [5])

Bücher heeft alleen wijn als handelsartikel vermeld. Weliswaar spreekt hij alleen van wijnhandel in Noord-Duitschland maar waarschijnlijk zal hij daarbij ook ons land wel op 't oog gehad hebben. Bier noemt hij echter volstrekt niet. De uitgebreide bierhandel die, blijkens bovenstaand overzicht, in ons land bestond, past allerminst in het schema der gesloten „Stadtwirtschaft".

MEEL, BROOD en KOEK. Meel wordt in de Dordtsche toltarieven van 1363 en 1389 als handelsartikel genoemd; [6]) eveneens in sommige toltarieven der 15de eeuw. [7]) Overigens zijn mij geen berichten omtrent

---

1) Het verbod moest echter telkens herhaald worden. Overvoorde en Joosting II, p. 111, 114, 116 en 121. Volgens Muller is dit verbod te beschouwen als een maatregel tegen ontduiking van de accijns, Schetsen, p. 98. Volgens een bepaling van 1477 waren de tappers niet verplicht hun bier steeds van denzelfden brouwer te betrekken; O. en J. p. 125.

Een verbod aan de brouwers om te tappen treffen we ook aan te Zwolle in 1402; Overijsselsche stad-, dijk- en markeregten I, 12, p. 236. Eveneens te Amsterdam in 1462; Breen p. 62. Ook te Harderwijk; Berns, p. 14.

2) Ibid. p. 125. De burgers van Gouda, Haar em, Delft en Amersfoort mogen het bier dat in hun steden gebrouwen is, te Utrecht „brengen, vercopen, tappen ofte doen tappen" met betaling van dezelfde accijns als het Utrechtsche bier.

3) Fruin, De oudste rechten van Dordrecht I, p. 40. 4) H. U. B. I, 992.

5) Mede wordt o.a. genoemd als invoerartikel der Hamburgers te Stavoren, H. U. B IV, 794.

6) H. U. B. IV, 82 en 965.

7) H. U. B. VIII, 372 en 1094. Volgens de klachten van Lübeck over de Hollanders en Zeeuwen op de dagvaart te Groningen (1463) waren in 't jaar 1434 door den heer van Veere e.a. uit een schip 14 tonnen meel geroofd, die toebehoorden aan een burger van

meelhandel bekend; in meel werd in ons land blijkbaar geen interlokale handel van veel beteekenis gedreven.

Het spreekt wel vanzelf dat ook *brood* geen belangrijk handelsartikel in het interlokaal verkeer geweest is. Toch kwamen dikwijls lieden van buiten met brood in de stad. Dat zullen wel grootendeels bakkers uit de omliggende dorpen geweest zijn; het is echter niet onmogelijk dat — aangezien de steden soms zoo dicht bij elkander lagen — ook broodverkoopers uit naburige *steden* hun brood kwamen venten. De keuren vermelden echter weinig over de herkomst der vreemde broodverkoopers. Soms werden deze lieden zeer liberaal behandeld. In Aardenburg werden zij op alle dagen der week toegelaten; alleen moest het brood van buiten, volgens een keur van 1449, op de dagen op welke geen weekmarkt werd gehouden aan dezelfde voorschriften voldoen als dat der stedelijke bakkers. [1]) De verordeningen, waarin sprake is van het buiten gebakken brood, bepalen echter meestal dat dit alleen op den weekmarktdag verkocht mag worden. Dat zegt o.a. het Rotterdamsche keurboek van 1400. [2]) Te Utrecht mocht het brood van buiten, volgens een bepaling van 1484, des Vrijdags na 12 uur en des Zaterdags den heelen dag verkocht worden. [3]) Keuren van Reimerswaal [4]) en Den Briel [5]) (begin 16de eeuw) beperken den verkoop van vreemd brood tot week- en jaarmarkten. Uit een Amsterdamsche verordening van 1484 blijkt, dat in de tweede helft der 15de eeuw 's Maandags op de weekmarkt brood van buiten werd verkocht; [6]) in het laatst der 16de en begin der 17de eeuw was te Amsterdam de invoer van vreemd brood, vooral uit de Waterlandsche dorpen, Wormer, Jisp enz. zoo groot geworden dat sterk-protectionistische bepalingen ten behoeve der stedelijke bakkers door de overheid noodig werden geoordeeld, die echter, naar het schijnt, niet veel succes hadden. [7])

Koek werd in de middeleeuwsche steden — althans op jaarmarkten — vaak door vreemdelingen verkocht. Een verordening van Den Briel op de jaarmarkt (eerste helft der 15de eeuw) vermeldt o. a. verkoopers van „jaarkoek". [8]) Een ongedateerde Schiedamsche verordening op de weekmarkt spreekt van kramers van specerij, mitsgaders van „kouck". [9]) Het schijnt dat de koek van Gent een goede reputatie had. Een Amsterdamsch schip had, blijkens de Kamper tolregisters van 1439—'41, o.a. een bezending „Gentsce koken" aan boord. [10]) De „crudeniers" van Aardenburg mochten volgens een keur van 1442, alleen „cruutkoucken" verkoopen die „ghebacken zijn binnen der stede van Ghendt ende up die cuere van Ghendt". [11]) Zoowel de koek van Deventer als die van Gent was in de 15de eeuw zóó bekend dat deze soorten elders werden nagemaakt. We lezen althans in een Amsterdamsche verordening van 1503 dat de nering van koeken „hebbende de forme van Ghenssche oft Deventer coecken" vroeger zeer

---

Lübeck. Het is echter de vraag of dit meel voor een Hollandsche haven bestemd was; waarschijnlijk was het schip op weg naar Vlaanderen.

1) Vorsterman van Oyen, p. 169. 2) Nieuwe Bijdragen voor rechtsgeleerdheid, 1876, p. 78.
3) Overvoorde en Joosting II, p. 58. 4) Fruin, Recht van Reimerswaal, p. 37.
5) De Jager, p. 254. 6) Breen, p. 206. 7) Van Ravesteyn, p. 130 e.v.
8) De Jager, p. 171. 9) Heeringa, p. 140. 10) Bijdragen Gesch. Overijssel IX, p. 20.
11) Vorsterman van Oyen, p. 164.

profijtelijk geweest was zoowel voor de koekbakkers als voor de kooplieden, „poirters oft vreempden"; deze nering was echter achteruitgegaan zoodat „de coepman verjaecht" was naar Bergen, Antwerpen en andere plaatsen, waar de overheid beter toezicht hield zoodat de koeken daar hun volle gewicht hadden. [1]) Daarom werd nu ook te Amsterdam voor deze soorten een bepaald gewicht voorgeschreven. Uit deze merkwaardige keur blijkt dus dat de koekbakkerij te Amsterdam in de 15de eeuw niet zonder beteekenis was en dat deze koek niet door de bakkers maar door kooplieden naar elders werd vervoerd. Dat is dus weer een geval van indirecten ruil. Verder blijkt dat zoowel te Gent als te Deventer koek voor den export werd gebakken.

Een keur van Zwolle (1468) schrijft precies voor hoeveel honig en peper het koekdeeg mag bevatten en bepaalt tevens dat op het ééne einde van de koek het merk van den bakker en op het andere het stadswapen moet staan terwijl twee gezworen „mengers" de nakoming der verordening zullen controleeren en bovendien alle „koeckenbeckers" eens per jaar een eed moeten afleggen. [2]) Een dergelijke strenge reglementeering wekt het vermoeden dat ook de Zwolsche koek werd geëxporteerd.

Over veel gegevens ten aanzien van den handel in de in deze paragraaf genoemde artikelen beschikken we dus niet. Toch blijkt dat er althans in koek in de 15de eeuw meer interlokaal verkeer bestond dan men oppervlakkig zou denken.

HOOFDSTUK V

Besluit

OVERZICHT DER HANDELSWAREN. Bücher weet slechts vijf handelswaren te noemen nl. specerijen en zuidvruchten, gedroogde en gezouten visch, bont, fijne lakens, voor Noord-Duitschland tevens wijn en voor enkele streken ook zout.

In de beide vorige hoofdstukken is gebleken dat deze opsomming zeer onvolledig is. Graan en hout waren, reeds in de eerste eeuwen van ons tijdvak, handelsartikelen van groote beteekenis. [3]) Handel in erwten, boonen, hop, vlas, fruit, enz. konden we meermalen constateeren maar vooral de plantaardige verfstoffen, de weed en de meekrap, mogen op een lijst van middeleeuwsche handelswaren niet ontbreken. Omtrent den

1) Breen, p. 401. Kort daarna werd ook invoer van dergelijke koeken verboden, tenzij ze het goede gewicht hadden, p. 403.

2) Overijsselsche stad-, dijk- en markeregten I, 12, p. 477.

3) Voor de bewijzen van de in dit overzicht genoemde feiten verwijs ik naar de desbetreffende paragrafen der beide vorige hoofdstukken.

handel in paarden en vee zijn de gegevens zeer overvloedig terwijl ook gezouten vleesch vaker als handelsartikel bleek voortekomen dan men zou denken. In boter en kaas werd in vele streken — o.a. in ons land — een levendige handel gedreven. Behalve bont waren ook huiden en wol belangrijke handelsartikelen. Zonderling is het ook dat Bücher verzuimt de metalen en producten als was, potasch, teer en pek te noemen. Langs de groote rivieren werd veel natuursteen getransporteerd.

De zouthandel is door Bücher onderschat. Het is waar — al heeft Bücher dit feit te veel gegeneraliseerd — dat in sommige Duitsche steden tegen het einde der Middeleeuwen de zouthandel een overheidsmonopolie werd maar aangezien het zout ook in dit geval, evenals tevoren, van elders moest worden aangevoerd heeft dat met de kwestie der gesloten stad-huishouding weinig te maken. Het zout behoort tot de waren die in het interlokaal verkeer der Middeleeuwen het meest voorkwamen.

Ten aanzien der textielproducten werd in beide vorige hoofdstukken geconstateerd dat volstrekt niet alleen „feine Tücher" in den handel voorkwamen. Zelfs door Von Below, die — iets ruimer — van „bessere Tücher" spreekt, wordt de handel in textielwaren nog onderschat. Weefsels van allerlei soort en kwaliteit kwamen in het interlokaal verkeer voor.

Garen en band worden meermalen als handelsartikel genoemd en behooren tot de gewone kramerwaren. Kleedingstukken kunnen — met uitzondering echter van hozen, hoeden en mutsen — over 't algemeen niet tot de middeleeuwsche handelswaren gerekend worden.

Bij een opsomming der toenmalige handelswaren mogen de fijnere ledersoorten zeker niet vergeten worden. In vele steden werden lederwaren als handschoenen, buidels, zadels, riemen enz. geregeld van elders ingevoerd; deze artikelen behooren dan ook tot de gewone kramerwaren. Keulen was één der meest bekende productieplaatsen van lederwaren. Schoenmakers waren ongetwijfeld in elke middeleeuwsche stad aanwezig; blijkens het druk bezoek van jaar- en weekmarkten door vreemde schoenmakers was er echter toch meer behoefte aan import van schoenen dan men oppervlakkig zou vermoeden. Geconstateerd werd dat de vreemde schoenmakers volstrekt niet alleen van het platteland maar ook uit andere — waarschijnlijk meestal naburige — steden afkomstig waren.

De metaalwaren mogen op een lijst van middeleeuwsche handelsartikelen stellig niet ontbreken. In de vorige hoofdstukken konden vele gegevens omtrent den handel in wapens, harnas-stukken, goud- en zilverwerk, koperen ketels, potten en pannen, metalen schotels en bekkens, messen, sleutels, spijkers enz. bijeengebracht worden. Steden als Keulen, Solingen, Brunswijk, Neurenberg, Milaan, Dinant e. a., hadden een grooten uitvoer van metaalwaren. In den regel verkochten de kramers steeds kleinere metalen voorwerpen als messen, scharen, sleutels en spijkers, die dus blijkbaar veelal werden geïmporteerd.

Houtwaren worden minder vaak genoemd; in enkele streken bestond echter een belangrijke handel in tonnen, mouden en andere kuiperswaren. Aardewerk wordt meermalen als handelsartikel vermeld. In de latere Middeleeuwen maken de toltarieven en andere bronnen dikwijls melding van glas en glaswerk.

De handel in olie en zeep was ook niet zonder beteekenis. Omtrent den handel in perkament konden slechts enkele gegevens worden verstrekt. Het papier behoorde — althans in de 14de en 15de eeuw — tot de belangrijkste handelsartikelen.

Wijn was niet alleen in Noord-Duitschland maar nagenoeg overal in Europa een gewichtig handelsartikel. In sommige streken — v.n. in Noord-Duitschland en in de Nederlanden — werd ook een levendige handel gedreven in bier. De bloei van verscheidene steden berustte op brouwerij en bierhandel.

De lijst der middeleeuwsche handelswaren is dus niet zoo kort als Bücher meent. Evenwel moet tevens worden erkend dat in de Middeleeuwen veel minder goederen in het handelsverkeer voorkwamen dan tegenwoordig het geval is.

HET VRAAGSTUK VAN DEN DIRECTEN RUIL. Uit het voorgaande overzicht blijkt reeds dat er in de Middeleeuwen veel meer tusschenhandel bestond dan Bücher doet voorkomen. Het graan dat uit het gebied van den boven-Rijn of uit Pommeren en Pruisen naar de Nederlanden, naar Noorwegen en naar andere landen werd vervoerd kwam natuurlijk eerst door bemiddeling van tusschenhandelaren in handen der consumenten. Het spreekt vanzelf dat dit ook geldt voor handelswaren als hout en boschproducten, vee en producten der veeteelt, visch, weed en meekrap, bergsteen en metalen, huiden en bont, wol, zout [1]), wijn en bier, specerijen, lakens, olie en zeep, perkament, papier enz. Hierbij moet nog in aanmerking genomen worden dat in sommige omslagplaatsen de goederen dikwijls van eigenaar verwisselden. Ten aanzien van de producten van het Oostzee-gebied geschiedde dit veelal te Hamburg terwijl de goederen uit het beneden- en het boven-Rijngebied vaak te Keulen in het eigendom van anderen overgingen. Door de stapelrechten — waarvan de meeste echter uit de latere Middeleeuwen dateeren — werd dit nog kunstmatig bevorderd.

Vooral de textielwaren doorliepen op den weg van producent naar consument dikwijls vele handen. De Vlaamsche en Hollandsche lakens b.v. werden door de drapeniers in de stad zelf of op enkele marktplaatsen aan de vreemde kooplieden verkocht, die in hun eigen woonplaats een groot deel van hun voorraad weer overdeden aan de wantsnijders der binnensteden.

Bij den handel in de bovengenoemde waren zien we dus het optreden van *meerdere* tusschenpersonen, zoowel groot- als kleinhandelaren. Met voordacht heb ik bij deze opsomming verscheidene artikelen, hoewel die toch ook in het interlokaal verkeer voorkwamen, weggelaten nl. sommige handwerksproducten als metaal-, leder- en houtwaren, aardewerk enz. Ten aanzien van deze artikelen is de kwestie nl. minder eenvoudig. Immers we constateerden dat een deel van het interlokaal verkeer in verscheidene

1) Op p. 73/4 is aangetoond dat het zoutmonopolie, dat in sommige steden bestond, den weg van producent naar consument in den regel volstrekt niet korter maakte. Zie ook hiervoor p. 153/4.

handwerksproducten geschiedde door de handwerkers zelf. [1]) In de desbetreffende paragrafen der beide vorige hoofdstukken zijn vele voorbeelden van het bezoeken van vreemde markten door handwerkers bijeengebracht. We vernamen dat de missen van Frankfort bezocht werden door wolwevers uit vele streken van Duitschland, door de leer- en metaalbewerkers van Keulen en Neurenberg, door de smeden van Schmalkalden, Siegen en Suhl, door bontwerkers, hoedenmakers en talrijke andere handwerkers. [2]) De Keulsche handwerkers plachten behalve de mis van Frankfort nog vele andere markten te bezoeken. Op de markten van Schonen verschenen handwerkers uit vele Noord-Duitsche en Nederlandsche Hanzesteden. In een uitnemend opstel in de Hansische Geschichtsblätter van 1897 geeft Techen nog vele andere voorbeelden van het bezoeken van vreemde markten door de handwerkers der Noord-Duitsche steden. [3])

Ook enkele Nederlandsche gildekeuren nl. die der Leidsche leerbereiders, der Utrechtsche riemsnijders en der smeden van Breda, maken uitdrukkelijk melding van het bezoeken van vreemde markten. Behalve de Utrechtsche riemsnijders plachten ook de bontwerkers — en blijkbaar ook nog wel andere handwerkers uit Utrecht — de markt van Antwerpen te bezoeken. Indirect konden we ook nog ten aanzien van andere Nederlandsche handwerkers — speciaal de schoenmakers — constateeren dat ze dikwijls gewoon waren de markten van andere steden te bezoeken.

Men staat versteld als men ziet hoe ver weg de handwerkers soms ter markt gingen; de Keulsche gordelmakers en harnasmakers bezochten zoowel Antwerpen als Frankfort! Waarschijnlijk ging de handwerksmeester niet altijd zelf op reis maar zond hij soms zijn vrouw of een vertrouwden knecht; althans uit de keur der smeden van Breda blijkt dat deze soms

1) Dit geldt ook voor de textielindustrie in die streken waar de bedrijfsvorm nog het handwerk was.

2) Tegen het einde der 15de eeuw verminderde dit echter. De middenstand der wolwevers en andere handwerkers werd toen op de Frankforter mis steeds meer verdrongen door groothandelaren. „Aus der Handwerkermesse auf breitester kleingewerblicher Grundlage wurde almählich eine Groszhändlermesse auf kapitalistischer Grundlage"; Dietz, Frankfurter Handelsgeschichte p. 51.

3) Techen, Etwas von der mittelalterlichen Gewerbe-ordnung, insbesondere der wendischen Städte, Hans. Gesch.-blätter 1897, p. 61 e. v.

Dit artikel van Techen kwam mij eerst na het afdrukken van hoofdstuk III onder de oogen. In Stettin kwamen vreemde bontwerkers hun waren verkoopen. De markt van Lüneburg werd bezocht door schoenmakers van elders. De smeden van Rostock bezochten de markt van Wismar; ondanks de klachten van het smeden-gilde van Wismar behielden zij dit recht. De kannengieters der Wendische steden maakten in 1526 een afspraak, waarbij zij de verschillende markten onder elkander verdeelden. Een gilde-besluit der hoedenmakers van Wismar (1484) beperkte eenigzins het bezoeken van vreemde markten. Op p. 94 (noot 7) werd reeds vermeld dat aan de buidelmakers en riemsnijders van Lübeck het bezoeken van andere markten dan die van Schonen verboden was. In 1503 werd voor de buidelmakers dit verbod weer opgeheven. Zie omtrent de waarschijnlijke reden van de beperking van het bezoek van vreemde markten door de gilden hiervoor p. 94 noot 4. De Raad van Bazel bepaalde in 1478 dat de handwerkers, die een vreemde markt bezochten, den avond te voren reeds om de plaatsen moesten loten. De hoedenmakers, leerlooiers enz. van Bazel bezochten o.a. de markten van Straatsburg, Zurzach en Rheinfelden. Geering meent dat het bezoeken van vreemde markten sedert het laatst der 15de eeuw *toenam.* Geering, p. 342. In Engeland werd o.a. de jaarmarkt van Winchester door vreemde handwerkers bezocht. Ashley, Englisch economic history and theory, p. 100.

„heure huysfrouwe oft boden" naar de „buytenmercte," zoowel binnen als buiten het land van Breda, zonden.

Bücher wijst terloops even op het marktbezoek der handwerkers maar besteedt aan dit interessante verschijnsel toch niet de aandacht, die het verdient. Hij spreekt van „Ausnahme-fälle" en doet het eenigszins voorkomen alsof, zelfs op de jaarmarkten, alleen de producten van die bedrijven, die in de stad zelf niet werden uitgeoefend, werden toegelaten.[1]) Dit was volstrekt niet het geval. Bovendien werd niet alleen de jaarmarkt maar — zooals ons in de vorige hoofdstukken is gebleken — ook de *weekmarkt* door vreemde handwerkers, zij het dan ook vn. die uit *naburige* steden en van het platteland, druk bezocht.[2]) Vandaar dat het marktbezoek der handwerkers de stedelijke afgeslotenheid toch in sterkere mate verbrak dan Bücher wil toegeven.

Voorts merkt Bücher op dat hier toch in elk geval de directe ruil blijft bestaan. Dat is ongetwijfeld grootendeels waar. Over het algemeen had het marktbezoek der handwerkers stellig de strekking den directen ruil te handhaven.

We hebben echter ook vele voorbeelden gezien van den verkoop van handwerksproducten door *tusschenhandelaren.* In de Keulsche gilde-oorkonden is telkens sprake van afzet aan kooplieden. Vreemde kooplieden bezoeken de stad om inkoopen te doen terwijl ook Keulsche kooplui met de producten der lederbewerking en der metaalindustrie op reis gaan. Eveneens constateerden we dat de voortbrengselen der Neurenbergsche industrie door kooplieden naar verre gewesten werden gebracht. Hetzelfde geschiedde ongetwijfeld ook met de handwerksproducten van andere industrie-steden.[3]) Ook zullen de handwerkers bij hun bezoek aan groote missen als die van Frankfort hun waren niet alleen direct aan consumenten maar ook aan kooplieden en kramers, die daar van alle zijden samenstroomden, hebben verkocht. De tusschenhandelaren verkochten hun waren gedeeltelijk op jaar- en weekmarkten direct aan de consumenten maar zeer waarschijnlijk voor een deel ook aan kramers. Immers we constateerden telkens dat vele leder- en metaalwaren tot de typische kramerartikelen behoorden. De kramers bezochten blijkbaar dikwijls de groote missen en jaarmarkten en kochten daar hun voorraad zoowel van handwerkers als van tusschenhandelaren.

Deze tusschenhandel in handwerksproducten door kooplieden en kramers, die toch blijkbaar niet onbelangrijk was, is door Bücher in 't geheel niet vermeld.

Welke beteekenis had de *wetgeving* voor den tusschenhandel? Men moet hierbij onderscheiden. Ten onrechte stellen Bücher e. a. het voor alsof *alle* voorschriften, die de stedelijke overheid omtrent den handel uitvaardigde, de strekking hadden den directen ruil te bevorderen. Ik noemde reeds de stapelrechten. De voorbij reizende koopman was gedwongen om in de steden, die een dergelijk recht bezaten, zijn waren uit te laden en te koop aan te bieden; daarna moesten dikwijls zijn goederen, zelfs als ze niet verkocht waren, overgeladen worden in andere schepen,

1) Zie het citaat hierna p. 208 noot 3. 2) Verg. ook hierna p. 214.

3) Men denke o.a. aan de kuiperswaren der Noord-Duitsche steden die grootendeels door kooplieden naar Schonen, Vlaanderen en Noord-Nederland werden verzonden.

toebehoorende aan burgers uit de stapelplaats. [1]) Het spreekt vanzelf dat door deze bepalingen kunstmatig het optreden van meerdere tusschenpersonen werd bevorderd. Hetzelfde geldt voor het vaak voorkomende verbod van handel tusschen gasten onderling, dat ook ten doel had de voordeelen van den tusschenhandel aan de eigen burgers te verzekeren. [2]) Voorzoover de bepalingen, die aan gasten den détailhandel verboden, ten doel hadden de stedelijke kramers of andere kleinhandelaren te beschermen, vermeerderden ook deze voorschriften het aantal tusschenpersonen. Er bestaat dus geen enkele reden om — zooals sommige schrijvers doen [3]) — onze middeleeuwsche voorvaderen voor te stellen als fanatieke aanhangers van het directe-ruil-principe!

Er waren echter ongetwijfeld ook bepalingen, die den directen ruil wèl bevorden. Daartoe behoort de wetgeving, die de stedelijke industrie tegen vreemde mededinging tracht te beschermen. In één der volgende paragrafen zal echter worden aangetoond, dat men den invloed van deze wetgeving niet moet overschatten. Verder moet hier vooral de wetgeving tegen den *voorkoop* genoemd worden. Bezorgd voor het welzijn der consumenten bepaalde de overheid dat sommige waren — vn. levensmiddelen — vóór een bepaald uur alleen aan de consumenten, dus niet aan tusschenhandelaren, mochten worden verkocht. Evenzeer was het den opkoopers verboden om te koopen voordat de markt begon of om de boeren en kooplieden buiten de poorten der stad tegemoet te gaan. In de vorige hoofdstukken zijn hiervan tal van voorbeelden gegeven. De reden van de uitvaardiging dezer voorschriften is echter volstrekt niet te zoeken in een abstracte afkeer tegen den tusschenhandel als zoodanig. [4]) Dat blijkt trouwens zonneklaar uit hetgeen hierboven werd meegedeeld omtrent de vele bepalingen, die den directen ruil tegenwerkten. Men bestreed de opkooperij, de speculatie, die onnoodige duurte veroorzaakte. En dat alleen, voorzoover het belang der *eigen* burgers in het spel was. Evenwel is dit ongetwijfeld tevens als een stelselmatige bevordering van het direct verkeer tusschen producent en consument te beschouwen. Bepalingen tegen voorkoop ontmoet men nagenoeg in alle middeleeuwsche stedelijke keurboeken. Deze wetgeving was veel algemeener dan de bepalingen, die de handwerkers tegen vreemde concurrentie beschermen.

Er bestond dus in de Middeleeuwen heel wat tusschenhandel; vn. in de

1) Van Rijswijk, Geschiedenis van het Dordtsche stapelrecht, p. 5. De meeste stapelrechten dateeren pas uit de *latere* Middeleeuwen; verg. Von Below, Hist. Zeitschrift bd. 86, p. 65 e.v.

2) Het verbod van handel tusschen gasten onderling bestond echter volstrekt niet overal. In Brugge o.a. gold deze bepaling over 't algemeen niet; Häpke, Brügges Entwicklung zum mittelalterlichen Weltmarkt, p. 261/2.

3) Zie o.a. Flamm, p. 79. Deze schrijver spreekt voortdurend van den „verabscheuten Zwischenhandel" en meent dat het doel van de stedelijke politiek der latere Middeleeuwen was zooveel mogelijk een direct verkeer tusschen producent en consument tot stand te brengen.

4) Ook Eberstadt (Das französische Gewerberecht, p. 114/5) meent dat men in de Middeleeuwen den tusschenhandel als zoodanig volstrekt niet vijandig gezind was; alleen de *onnoodige* tusschenhandel, de opkoop van reeds voorhanden waren met de bedoeling om daardoor winst te behalen (E. noemt dit „Zwischenkauf" in onderscheiding tot „Zwischenhandel"), werd bestreden. De fout van Flamm en andere schrijvers is, dat zij niet voldoende onderscheid maken tusschen geoorloofden tusschenhandel en voorkoop.

op p. 197 genoemde waren maar toch ook wel in handwerksproducten. Daaruit volgt tevens dat de directe ruil niet in die mate overheerschte als Bücher het doet voorkomen. Slechts een deel der handelswetgeving bevorderde het direct verkeer tusschen producent en consument.

KLEIN- EN GROOTHANDEL. Bücher erkent het bestaan van kleinhandelaren maar heeft de rol die zij in het economisch leven der Middeleeuwen vervulden, onderschat. Het is waar, dat toenmaals de consumenten veel meer dan in later tijd zoowel afgewerkte producten als grondstoffen direct bij de handwerkers en bij de vreemde marktbezoekers inkochten. Vooral de jaarmarkt was een heel evenement in het leven onzer voorouders. Niet alleen omdat dan vele zeldzame voorwerpen uit verre landen, die men anders niet zag, te bewonderen waren maar ook omdat men gewoon was bij die gelegenheid een grooten inslag te doen van velerlei benoodigdheden. De kramers waren blijkbaar niet steeds in alle waren even goed gesorteerd. We constateerden immers — niet zonder verwondering — dat de inwoners onzer steden dikwijls perkament, papier, glaswaren enz. in Antwerpen, Keulen of op andere verdere markten moesten laten halen. Ook bij bouwwerken moest men vaak allerlei materialen van elders laten komen. Maar toch onderschat Bücher zeer stellig de beteekenis van den middeleeuwschen kleinhandel wanneer hij beweert dat deze alleen diende voor de armere lieden, die niet, zooals de welgestelden, op week- en jaarmarkten grootere voorraden konden inslaan. [1]) De talrijkheid der kleinhandelaren en de groote specialisatie, die onder hen bestond — we vernemen van wantsnijders, kramers, hoekers, korenkoopers, vischkoopers, wijn- en biertappers — maken deze stelling weinig waarschijnlijk. In zijn werk over Frankfort geeft Bücher een — vanzelf onvolledige — beroepsstatistiek voor het jaar 1440, die van 1498 mannen, die zelfstandig een bedrijf uitoefenen, het beroep vermeldt. Daarin worden o.a. 31 kramers en 3 „apoteker" genoemd; verder 1 ijzerhandelaar en 3 kooplui in aardewerk. [2]) De lijst noemt slechts 4 wantsnijders, waarschijnlijk moeten hierbij nog een zevental andere personen bijgeteld worden. [3]) Voorts worden 18 hoekers genoemd; ook deze groep is echter verre van volledig, aangezien dit bedrijf dikwijls door vrouwen werd uitgeoefend. [3]) In een opstel in de „Entstehung" geeft Bücher nog eenige cijfers, die in zijn bovengenoemd groot werk niet voorkomen. Hij berekent daar het totaal aantal *manlijke* zelfstandigen te Frankfort in 1440 op o.g. 1800 personen. [4]) Daarvan kunnen

1) Entstehung, p. 125: „Ausser Zweifel steht, dasz es in den Städten einen ansässigen Kleinhandel gab. Zu ihm gehörten alle, welche „Pfennwerte verkaufen für den armen Mann". Um das zu verstehen, musz man sich gegenwärtig halten, dasz wohlhabende Leute auf den Wochen- und Jahrmärkten direkt ihren Bedarf von den fremden Markleuten zu kaufen pflegten. Der Arme konnte sich nicht auf längere Zeit versorgen; er lebte, wie heute noch, „aus der Hand in den Mund." Für ihn übernahm darum der Kleinhändler das Halten von Vorräten zum allmählichen Verschleisz".

2) Bücher, Die Bevölkering von Frankfurt am Main im XIV und XV. Jahrhundert, p. 220/1. Bücher berekent de bevolking der stad voor 1440 op 9000 zielen. 3) Ibid. p. 249.

4) Die Entstehung der Volkswirtschaft, 8e druk, p. 400 e.v. Dit opstel is getiteld: „Die soziale Gliederung einer mittelalterlichen Stadt." Hoe de schrijver de cijfers der beroepsstatistiek, zooals hij die in dit opstel geeft, berekend heeft, is mij niet geheel duidelijk.

230 of 12,8 % gerekend worden tot de rubriek handel, verkeer en herbergswezen. Tot den kleinhandel in engeren zin (hij bedoelt blijkbaar kramers, wantsnijders en hoekers) behooren 70 personen en 15 tot den groothandel; de handel omvat dus slechts 5 % der totale, in het bedrijfsleven zelfstandig optredende, bevolking, terwijl dit cijfer in 1895 18 % bedroeg. Hieruit concludeert Bücher dan weer dat het „Zurücktreten des Handels" een kenmerk is van het economisch leven der middeleeuwsche stad. [1])

Het komt mij voor dat deze laatste cijfers niet zonder eenig voorbehoud mogen worden aanvaard. Immers worden o.a. de vrouwen, die juist in den kleinhandel dikwijls werkzaam waren, niet meegeteld. [2]) Voorts wordt in de statistiek van Frankfort geen enkele kleinhandelaar in visch genoemd; daarentegen wel het enorme aantal van 78 visschers. [3]) In Frankfort werd toch waarschijnlijk, evenals in elke andere middeleeuwsche stad, heel wat visch van elders geïmporteerd; werd deze door de hoekers of de kramers verkocht of zou men misschien een deel der genoemde 78 visschers eerder tot de kleinhandelaren moeten rekenen? In elk geval staat 't vast dat in vele andere steden — zooals in de vorige hoofdstukken o.a. ten aanzien van Keulen en Utrecht werd geconstateerd — de vischkoopers een belangrijke plaats in den kleinhandel innamen. Ook korenkoopers, die vaak een apart gilde vormden, komen in de Frankforter statistiek niet voor. [4]) In menige stad waren voorts de wantsnijders veel talrijker dan in Frankfort. [5]) In steden, waar zich een eenigszins aanzienlijk aantal vischkoopers, wantsnijders en korenkoopers bevond, vormden dus de kleinhandelaren stellig een veel grooter percentage der bevolking dan in Frankfort [6]).

In elk geval zijn m.i. de meegedeelde gegevens voldoende om te doen

---

1) Ibid. p. 404.

2) Omtrent de hoekers constateert Bücher zelf, zooals hierboven in den tekst is vermeld, dat in dit bedrijf dikwijls vrouwen werkzaam waren. Zie omtrent de werkzaamheid van vrouwen in den vischhandel hiervóór p. 135. Voor Ieperen vermeldt Pirenne ook een paar vrouwen als „mersenier"; Vierteljahrschrift f. Soc. und Wirtsch.-gesch. I, p. 25.

2) Die Bevölkerung von Frankfurt, p. 215.

3) Zie hiervoor p. 67 en p. 131 e.v. Op p. 135 werd geconstateerd dat te Utrecht in 1395 het aantal der vrouwen, die op de vischmarkt mochten zitten — alleen „viscoper wive" en weduwen, die na haar mans dood het gilde hadden gewonnen, hadden dit recht — meer dan 40 bedroeg. Dus ook het aantal mannen was stellig niet onaanzienlijk.

Volgens Kuske waren de Keulsche „Fischmenger" kleinhandelaren, die den visch bij den groothandelaar of bij den visscher inkochten maar gedeeltelijk ook — voorzoover het zoetwatervisch betrof — zelf op de vangst uitgingen; Westdeutsche Zeitschrift XXIV, p. 296. Daarin bestond misschien ook elders wel de werkzaamheid dezer lieden. Herzog meent dat te Straatsburg tot het visschersgilde zoowel vischkoopers als eigenlijke visschers behoorden; Die Lebensmittelpolitik der Stadt Strassburg, p. 73. Dit pleit dus tevens voor de in den tekst uitgesproken onderstelling dat ook onder de 78 Frankforter „visschers" zich vischkoopers bevonden.

4) Zie over den kleinhandel der korenkoopers hiervoor p. 118.

5) Zie hiervoor p. 82 en 156. In Keulen waren de wantsnijders buitengewoon talrijk. Een oorkonde van 1247 noemt 59 wantsnijders, die wollen laken, en 23, die linnen laken verkoopen; voorts 24 kooplieden die alleen in 't groot, dus niet bij de el, verkoopen. Een lijst van 1344 vermeldt 113 wantsnijders en 15 groothandelaren. Een lijst van 1378 noemt 75 namen van wantsnijders. Von Loesch I, no. 94, 95 en 98. Ook Keutgen meent dat in vele steden het aantal wantsnijders veel grooter was dan te Frankfort; Hans. Gesch. blätter 1901.

6) De cijfers, die Posthumus voor Leiden (1498) geeft, verschillen — wat den kleinhandel betreft — betrekkelijk weinig met de gegevens over Frankfort. Echter moet men in 't oog

inzien dat de middeleeuwsche kleinhandelaren volstrekt niet alleen de armere bevolking van levensmiddelen, kramerwaren en laken voorzagen. Hoe zouden zelfs de 31 kramers en de 18 hoekers, die Bücher voor Frankfort vond, — men houde in 't oog dat deze cijfers, speciaal dat der hoekers, volgens Bücher zelf veel te laag zijn — van een zóó beperkte klandizie hebben kunnen bestaan! Bovendien waren natuurlijk de marktprijzen lager dan die der détailverkoopers, zoodat juist de minder-welgestelden wel zooveel mogelijk hun benoodigdheden op week- en jaarmarkten zullen hebben gekocht. De bewaard gebleven handelsboeken van enkele kleinhandelaren in laken leveren het bewijs dat deze zoowel aan de rijken als aan lieden uit de volksklasse laken bij de el verkochten. [1]) Voorts blijkt wel uit de lange lijst der waren die de kramers verkochten — o.a. zijden stoffen, sluiers, vele leder- en metaalwaren enz. — dat ook deze volstrekt niet alleen ten behoeve der lagere volksklasse bestonden.

Men kan dus aan Bücher toegeven dat in de Middeleeuwen de markt *meer* en de kleinhandel *minder* beteekenis voor de consumenten had dan tegenwoordig. Van zoo gering belang, als hij 't voorstelt, was echter de kleinhandel geenszins.

Terloops wijs ik er hier nog even op dat de mobiliteit der middeleeuwsche kleinhandelaren nog grooter was dan die der handwerkers. Vooral de kramers en de wantsnijders waren steeds op reis; niet alleen reisden ze telkens naar de havensteden en de groote missen om daar bij groothandelaren of bij de producenten zelf nieuwe voorraden in te koopen maar zij bezochten ook vele jaar- en weekmarkten van andere plaatsen om hun koopwaar aan den man te brengen. [2]) Vandaar dat in vele steden, ter bescherming der inheemsche kleinhandelaren, het bezoek der vreemde kramers en wantsnijders beperkt werd tot den vrijen weekmarktdag, soms

---

houden dat de Leidsche statistiek percentsgewijze veel onvollediger is dan die van Frankfort. Immers de statistiek van Posthumus loopt over 1484 gevallen bij een bevolking van ongeveer 12.000 personen, terwijl Bücher over 1498 gevallen beschikt op een bevolking van ongeveer 9000 personen. De Leidsche statistiek noemt slechts 4 wantsnijders, 5 vischkoopers, 8 appelkoopers, 5 „vogelcopers", 1 „hoenrecoper" enz.; opvallend is echter het *groote getal van 50 kramers* (nl. 1 „cramer" en 49 „comans"; deze laatste, ook wel „marsemans" genoemd, zijn volgens Posthumus alle als kleinhandelaren te beschouwen). Posthumus p. 399 en 402.

De statistiek, die Pirenne voor Ieperen heeft samengesteld over het jaar 1431, loopt slechts over 696 gevallen en is dus voor ons doel van weinig beteekenis; genoemd worden o.a. 10 „merseniers" (waaronder 2 vrouwen), 1 vischkooper, 1 appelkoopster enz.; Pirenne Les dénombrements de la population d'Ypres au XVe siècle, Vierteljahrschrift f. Soc. und Wirtsch-gesch. I, p. 25.

1) Von Below, Jahrbücher f. National-ökonomie, p. 32. Weliswaar zijn de bedoelde handelsboeken van kooplieden, die waarschijnlijk vn. groothandel dreven maar het in den tekst vermelde feit zal ook wel voor de eigenlijke wantsnijders, die in hoofdzaak kleinhandel dreven, gelden.

2) Zie voor het bezoeken van vreemde markten door de wantsnijders hiervoor p. 82, p. 83 noot 3 en p. 155/6. Voorbeelden van het bezoeken van markten door kramers geeft Von Below, Jahrbücher für National-ökonomie, bd. 75 p. 26.

Bij de Dordtsche kramers bestond deze gewoonte ook in de 16de eeuw nog. Een ordonnantie van het kramersgilde van 1587 bepaalt nl. dat, als *meerdere* gildebroeders naar „enighe kermisse ofte jaermercte reyse", om de plaatsen op die markt moet worden geloot. Keur- ende Ordonnantieboek van het comansgilde binnen Dordrecht (1785) p. 3.

zelfs alleen tot de jaarmarkten.[1]) Aan deze protectionistische bepalingen werd in de vorige hoofdstukken slechts weinig aandacht geschonken omdat bescherming der inheemsche tegenover vreemde kooplieden m.i. voor het probleem der gesloten „Stadtwirtschaft" van weinig beteekenis is.

Bestond er in de Middeleeuwen een afzonderlijke stand van *groothandelaren?* Dat is een netelige kwestie, die met ons onderwerp slechts zijdelings verband houdt en hier dan ook niet au fond kan worden behandeld. Echter geeft het in de beide vorige hoofdstukken verzameld materiaal wel aanleiding om enkele opmerkingen over dit probleem te maken.

Von Below heeft in een scherpzinnig betoog de stelling geformuleerd dat de groothandel meestal als *nevenberoep* door kleinhandelaren werd uitgeoefend.[2]) Terecht betoogt hij — tegenover de overdrijvingen van den groothandel waaraan vroegere schrijvers zich hebben schuldig gemaakt — dat de oudste koopliedengilden òf vereenigingen van wantsnijders en kramers waren òf althans vele kleinhandelaren in hun midden hadden. Verder toont hij aan dat de kooplieden, die groothandel dreven, blijkbaar tevens prijs stelden op het recht om zoowel in de vreemde steden, die zij bezochten, als ook in hun woonplaats kleinhandel te drijven. In den vreemde stond hun de uitoefening van kleinhandel lang niet altijd vrij; de mate van beperking was echter verschillend. In zoover bestond er, zegt Von Below, een soort *gedwongen* groothandel. Maar in hun woonplaats oefenden zij steeds ook détailhandel uit en zelfs bestond, volgens Von Below, daarin hun hoofdberoep. Eerst in de 15de eeuw komen kooplieden voor, die *uitsluitend* groothandel drijven.

Het is m.i. volkomen juist dat in de Middeleeuwen groot- en kleinhandel niet scherp gescheiden waren. De groothandelaren dreven dikwijls tevens kleinhandel terwijl omgekeerd de kramers en wantsnijders hun reizen naar vreemde markten ook wel benutten om bij gelegenheid groothandel te drijven. Maar het komt mij voor dat Von Below sterk overdrijft wanneer hij beweert dat de kleinhandel steeds het hoofdberoep was.

Ten aanzien der Noord-Duitsche Hanze-steden hebben zoowel Nirrnheim als Keutgen betoogd dat daar toch wel degelijk een zekere scheiding bestond tusschen de kooplieden, die over „zee en zand" handel dreven en de wantsnijders en kramers. Vooral het artikel van Nirrnheim „Wantschneider

---

1) Zoo bepaalt o.a. een keur van het Dordtsche kramersgilde van 1367 dat niemand dit bedrijf in D. mag uitoefenen tenzij hij poorter en gildebroeder is, met uitzondering van de jaarmarkten en van den vrijen weekmarktdag. Blijkbaar werd dit verbod soms wel overtreden; althans in 1438 werden eenige kramers of „taeffelettiers" van elders, die dagelijks in de stad kwamen om hun waren te verkoopen, ernstig gewaarschuwd om dat niet meer te doen behalve op de week- en jaarmarkten. Aanteekening uit het „Clepbouck", opgenomen in het Keur- ende Ordonnantieboek, p. 3. Zie voor de protectionistische keur der kramers van Breda hiervoór p. 148, Verg. omtrent protectie der inheemsche wantsnijders hiervoor p. 155/6.

2) Von Below, Groszhändler und Kleinhändler im deutschen Mittelalter. Jahrbücher für National-ökonomie, bd. 75, p. 1 e.v.

und Kaufleute im Hamburg" is van groote beteekenis.[1]) Vroeger had deze schrijver den bekenden Hamburgschen koopman Vicko von Geldersen als een wantsnijder beschouwd;[2]) Von Below heeft dit geval dan ook aangevoerd als één van de voornaamste bewijzen voor zijn theorie dat de groothandel door kleinhandelaren werd uitgeoefend. Evenwel heeft Nirrnheim later de naamlijsten der Hamburgsche wantsnijders uit de jaren 1370—'87 gevonden; aangezien de naam van Vicko von Geldersen op die lijsten niet voorkomt mag men hem niet als wantsnijder beschouwen. Echter blijkt uit zijn „Handlungsbuch" dat hij toch dikwijls laken bij de el verkocht. Nirrnheim verklaart dit feit uit het recht der kooplieden, die „over zee en zand" handel drijven, om de ingevoerde waren en détail te verkoopen, ook al behooren zij niet tot de eigenlijke wantsnijders of kramers. We weten dat in verscheidene Noord-Duitsche steden de kooplieden dit recht bezaten.[3]) Geldersen was niet tot de eenige Hamburgsche groothandelaar, die niet tot de wantsnijders of kramers behoorde. Nirrnheim heeft de namen, der Hamburgsche wantsnijders van 1370 vergeleken met de namen die in het Pfundzollbuch van 1369 voorkomen. Van degenen die in 1369 aan den import en export deelnamen, zijn 130 personen als Hamburgers te identificeeren; van de 17 wantsnijders komen slechts 6 in het pondtolboek voor. De schrijver geeft nog meerdere gegevens, waaruit eveneens blijkt dat de groote meerderheid der Hamburgsche groothandelaren niet tot de wantsnijders of kramers behoorde. Wel echter geeft hij toe dat de afscheiding tusschen klein- en groothandel allerminst scherp was. Verscheidene kooplieden der Noord-Duitsche steden hebben den kleinhandel niet versmaad terwijl evenzeer enkele wantsnijders en kramers aan den groothandel hebben deelgenomen.

Nirnnheim beperkt de strekking van zijn betoog angstvallig tot Hamburg en de andere Noord-Duitsche zeesteden. Het komt mij voor, dat Keutgen terecht ook voor andere deelen van Duitschland het bestaan van kooplieden, die van den groothandel hun hoofdberoep maken, aanneemt.[4]) Immers ook in Zuid- en West-Duitschland en in Noord-Nederland woonden kooplieden, die groothandel dreven in graan, hout, visch, wol, zout, specerijen, laken enz. Voor dezen handel moesten zij verre reizen maken naar Frankrijk, Vlaanderen, Noord-Nederland, Engeland en Italië.[5]) Von Below geeft toe dat hun dikwijls niet was toegestaan in den vreemde détailhandel te drijven. Echter afgezien van dit verbod — dat trouwens niet algemeen

---

1) Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte, bd. XV (1910), p. 136 e.v.

2) In de inleiding tot zijn uitgave (1895) van het „Handlungsbuch" van Vicko van Geldersen, p. XXV.

3) Nirrnheim, Zeitschr. Hamb. Gesch. XV, p. 146/7; Techen, Hans. Gesch. blätter 1897, p. 59. Verg. ook H. U. B. III, 474; bij beslechting van een twist tusschen de kramers en de Vlaanderen-vaarders beslist de Raad van Rostock dat de Vlaanderen-vaarders alleen de waren die zij zelf over zee aanvoerden en détail mochten verkoopen.

4) Keutgen, Der Groszhandel im Mittelalter, Hans. Gesch.-Blätter 1901, p. 67 e.v.

5) Von Below beperkt de strekking van zijn betoog vn. tot Duitschland. Hij erkent de mogelijkheid dat in landen als Vlaanderen en Frankrijk, waar het economisch leven reeds meer ontwikkeld was, wel afzonderlijke groothandelaren bestonden. Waarschijnlijk stelt Below Noord-Nederland wel op gelijke lijn met Duitschland. Vandaar meende ik in het volgende betoog ook voorbeelden te mogen ontleenen aan de toestanden in ons land.

was — moet men toch de vraag stellen of het voor den Duitschen koopman, die met een schip geladen met wijn, graan, hout, metalen enz. in de vreemde havens verscheen, over 't algemeen mogelijk was om in betrekkelijk korten tijd zijn voorraad in kleine hoeveelheden aan de consumenten af te zetten? Hij kan m. i. den kleinhandel in den vreemde niet anders dan als een welkome bijverdienste begeerd hebben. Hoe dit ook zij, Von Below beschouwt onzen koopman v. n. *in zijn woonplaats* als kleinhandelaar. Het komt mij echter zeer onwaarschijnlijk voor dat een middeleeuwsch koopman, die zeer langdurige reizen moest maken om op verre markten zijn zaken waar te nemen tegelijk een détailhandel in zijn woonplaats als *hoofdbedrijf* zou hebben. Het is waar dat ook de kramers en wantsnijders dikwijls op reis waren maar hun reizen zullen toch wel niet zóó talrijk geweest zijn en zich wel niet zóó ver hebben uitgestrekt als die der meeste groothandelaren. Er bestond dikwijls zeer weinig innerlijk verband tusschen den kleinhandel en den groothandel in vele artikelen. De markten, die bezocht moesten worden, vielen voor den koopman en den kramer lang niet altijd samen. Sommige kooplieden maakten de verre reizen terwijl de meeste détaillisten zich zullen hebben vergenoegd met het bezoeken van enkele groote missen en markten in de buurt. Er zijn trouwens vele gegevens, waaruit blijkt dat een dergelijke arbeidsverdeeling volstrekt niet alleen in Noord-Duitschland voorkwam. Keutgen toont aan dat reeds het stadrecht van Augsburg van 1276 onderscheid maakt tusschen kramers en wantsnijders eenerzijds en importeerende kooplieden (inwoners van Augsburg), die niet en détal mogen verkoopen, anderzijds. Verder wijst hij o. a. op de kooplieden van Ulm, die (in de 14de eeuw) wol haalden in Keulen en Straatsburg, terwijl ze daar zout en ijzer importeerden; deze laatste waren betrokken ze uit Oostenrijk, waar ze geregeld kwamen om het laken hunner woonplaats Ulm te verkoopen. Al hebben deze lieden ook vastgehouden aan het recht van hun gilde, om te Ulm de wantsnijderij uit te oefenen, toch moet men ongetwijfeld den groothandel als hun hoofdberoep beschouwen.

Ook in de vorige hoofdstukken kon in verscheidene gevallen een scheiding tusschen groot- en kleinhandel geconstateerd worden. Von Below maakt veel ophef van het feit, dat de leden der Keulsche „Weinbruderschaft" vasthielden aan het privilege van hun gilde om in Keulen de wijntapperij uit te oefenen. [1]) Hij geeft wel toe, dat voor sommige leden de groothandel hoofdzaak werd, maar beschouwt dat als een uitzondering. [2]) Vandaar is het van beteekenis, dat we konden constateeren, dat de Utrechtsche Rijnvaarders der 13de eeuw blijkbaar gewoon waren den ingevoerden wijn aan anderen te verkoopen om die te Utrecht te tappen; [3]) waarschijnlijk tapten zij dus zelf niet. Het is moeilijk het bewijs te leveren, dat de kooplieden van Dordrecht, Nijmegen, Roermond enz., die langs de groote rivieren een uitgebreiden tusschenhandel dreven in wijn, hout, graan, metalen, laken, visch, zout enz., in hun woonplaats geen kleinhandel uitoefenden, maar het is toch wel zeer onwaarschijnlijk. Ze zullen het met dit bedrijf volhandig genoeg gehad hebben! Welke reden is er, om aan te nemen dat al deze lieden thuis — en dan nog wel als hoofd-

1) Jahrbücher f. National-ökonomie, bd. 75, p. 15 en 23.
2) Ibid. p. 48. 3) Zie hiervoor p. 187.

bedrijf! — wandsnijderij en kramerij uitoefenden of een wijntaveerne exploiteerden? We weten, dat de Dordtsche wijnkooplieden tot de aanzienlijkste en rijkste inwoners hunner stad behoorden; zij vormden een soort patriciaat, maar uit niets blijkt, dat zij tevens tappers waren. Ten aanzien van den Keulschen vischhandel weten we in elk geval zeker, dat een strenge scheiding bestond tusschen groot- en kleinhandel. [1])

In het vorige hoofdstuk werd reeds vermeld dat de kooplieden der IJsel- en der Zuiderzee-steden betrekkelijk weinig overzeesche goederen in hun eigen steden invoerden maar vn. tusschenhandel dreven tusschen het Oostzeegebied, Engeland, Vlaanderen en Holland. [2]) Het spreekt vanzelf dat deze lieden moeilijk tegelijk in hun eigen stad een détailzaakje konden hebben!

De Amsterdamsche actieve handel, die veel later tot bloei gekomen is dan die der bovengenoemde steden, was ook niet in handen van kramers en nog minder in die van wantsnijders. [3])

Ten aanzien van den bierhandel hebben we een strenge scheiding tusschen groothandel en tapperij geconstateerd. [4]) Hetzelfde geldt ten aanzien van den zouthandel. Zoutschepen van elders kwamen in onze steden, waar dan de koopman zijn waar meestal aan de kramers verkocht. [5]) De kooplieden, die in Zeeland zout haalden of in de havensteden het Lüneburgsche zout of het Baai-zout kochten en daarmee dan naar vele steden trokken om de kramers van dit artikel te voorzien, hadden toch allicht in hun woonplaats geen détailzaak als hoofdberoep! Ook ten aanzien van den graan- [6]) en van den vischhandel [7]) in ons land constateerden we scheiding tusschen klein- en groothandel. Zoo was 't waarschijnlijk ook met den handel in verschillende andere goederen gesteld.

Van den groothandel in laken kan men zich nog het best voorstellen dat deze in handen was van wantsnijders. Voor een deel was dat ook 't geval. Evenwel vernamen we dat bv. de Leidsche drapeniers alleen groothandel dreven. [8]) Vele wantsnijders der Noord-Duitsche steden kochten hun voorraad in bij importeurs als Vicko von Geldersen e. a. [9]) Het spreekt van zelf dat ook de wantsnijders der Zuid-Duitsche steden meestal op groote missen als die van Frankfort, waar zij het laken van verschillende streken bijeen vonden, hun inkoopen deden. De enkele wantsnijders die zelf naar Vlaanderen of elders trokken, gingen natuurlijk ook in andere goederen groothandel drijven en zullen dus waarschijnlijk langzamerhand van dien groothandel wel hun hoofdbedrijf gemaakt hebben. De naamlijsten der Keulsche wantsnijders (reeds die van 1247 en van 1344) maken onderscheid tusschen degenen, die laken bij de el verkoopen en degenen, die alleen „integros pannos" verkoopen. [10]) Ook Von Loesch beschouwt deze laatsten als groothandelaren.

Dat in Vlaanderen, [11]) in Frankrijk [12]) en Italië al vroeg afzonderlijke groot-

1) Zie hiervoor p. 67. 2) P. 138.

3) Verg. het eerstdaags verschijnend proefschrift van H. J. Smit „De opkomst van den handel van Amsterdam." Zie ook hiervoor p. 124.

4) P. 189, 190 en 193. 5) P. 148/9. 6) P. 118. 7) P. 132 en 134/5. 8) P. 153 en 155.

9) Vicko von Geldersen verkocht o.a. aan wantsnijders uit Lüneburg en Lübeck.

10) Von Loesch I, no. 94 en 96. 11) Verg. o. a. Espinas, Jehan Boine Broke, Vierteljahrschr. für Soc.- und Wirtsch-gesch. II. Boine Broke was een groothandelaar (13de eeuw) te Douai, die veel handel dreef op Engeland. Tevens was hij drapenier. 12) Verg. Doren, Untersuchungen zur Geschichte der Kaufmansgilden des Mittelalters, p. 170 e. v.

handelaren bestonden is bekend. Daarover behoeft hier niet te worden gesproken daar Von Below zijn stelling vn. tot Duitschland beperkt.

We komen dus tot de conclusie dat — hoezeer ook de grenzen tusschen klein- en groothandel dikwijls niet scherp waren — in de Middeleeuwen, ook vóór de 15de eeuw, een groep kooplieden bestond, die van den groothandel hun hoofdberoep maakten.

Anders dan Von Below heeft Bücher het bestaan van afzonderlijke groothandelaren niet geheel ontkend. [1]) Het spreekt echter vanzelf, dat — in verband met zijn onderschatting van den middeleeuwschen handel in het algemeen — in zijn schildering van het economisch leven der middeleeuwsche stad de groothandelaar niet de plaats krijgt, die hem toekomt.

DE PROTECTIONISTISCHE WETGEVING. Bücher kent blijkbaar groote beteekenis toe aan de protectionistische wetgeving. Niet ten onrechte heeft men gezegd dat zijn theorie „mehr auf den Sätzen mittelalterlicher Wirtschafts*politik* als auf den tatsächlichen Handelsbeziehungen fuszt." [2]) Handwerksproducten uit vreemde steden — zoo schrijft Bücher — werden alleen toegelaten wanneer het bedrijf in de stad zelf niet werd beoefend. Deze mochten door de vreemde producenten alleen op de jaarmarkten verkocht worden. [3]) Toch is Bücher blijkbaar volstrekt niet van meening dat deze en andere dergelijke wettelijke voorschriften de eigenlijke *oorzaak* van het systeem der gesloten „Stadtwirtschaft" waren. Even later zegt hij nl. dat de feitelijke toestanden, waaruit de grondgedachten zijn voortgekomen, blijkbaar van dringenden aard waren. [4])

Was nu echter de afsluitende, protectionistische tendenz van het middeleeuwsche gastenrecht inderdaad zoo sterk en zoo algemeen als Bücher en andere schrijvers het voorstellen? In de eerste plaats kan hier worden vastgesteld, dat we ter beoordeeling van het vraagstuk der economische geslotenheid slechts met een klein deel van het gastenrecht te maken hebben. De stapelrechten, de voorkoopswetgeving, het verbod van handel tusschen gasten onderling en andere dergelijke bepalingen zijn ongetwijfeld van groote beteekenis voor het economisch karakter der middeleeuwsche stad in het algemeen maar niet voor de speciale kwestie der gesloten

---

1) Voor Frankfort neemt hij echter slechts het bestaan (omstr. 1440) van 12 à 15 groothandelaren aan. Zie hiervoor p. 202. Bovendien beschouwt hij deze lieden meer als rijke grondbezitters, die slechts zoo nu en dan zaken doen. Dietz toont echter in zijn „Frankfurter Handelsgeschichte" aan dat er toenmaals veel meer groothandelaren in Frankfort woonden. Bothe, die vindt dat Dietz in zijn kritiek op Bücher te ver gaat, meent dat hij in dit opzicht tot op zekere hoogte gelijk heeft. Bothe, Vierteljahrschrift, f. Soc. und Wirtsch-gesch 1912.

2) Bächtold in de „Jahrbücher für National-ökonomie", III. Folge, bd. 45, p. 803 e. v.

3) Entstehung, p. 122. „Das städtische *Handwerk* hatte ein ausschlieszliches Absatzrecht auf dem Markte. Handwerksprodukte aus fremden Städten wurden nur dann zugelassen, wenn das betreffende Gewerbe in der Stadt keine Vertreter hatte. Sie pflegten von den auswärtigen Erzeugern an den Jahrmärkten zum Verkauf gebracht zu werden, und an dieser einen Stelle greifen wohl die verschiedenen städtischen Marktgebiete in einander über. Aber, was das wesentliche ist: der direkte Absatz des Produzenten an den Konsumenten ist auch hier gewahrt, und es sind Ausnahmefälle."

4) Ibid. p. 125.

„Stadtwirtschaft. [1]) Dit wordt door de meeste schrijvers niet voldoende in het oog gehouden. [2])

We hebben dus alleen te maken met de bepalingen, die den in- en uitvoer belemmeren of verbieden. Evenwel moeten we ook nog de maatregelen, waardoor de handel der vreemdelingen ten gunste der inheemsche kooplieden en kramers wordt benadeeld, uitschakelen. Immers deze bepalingen belemmeren niet den invoer van *goederen* doch hebben slechts betrekking op de *personen*, die handel drijven. Dat deel van het gastenrecht echter, dat bepaaldelijk ten doel heeft den invoer van vreemde en den uitvoer van inheemsche goederen tegen te gaan, is eerst betrekkelijk laat tot grootere ontwikkeling gekomen.

Stieda en Stolze komen beide tot de conclusie dat de bepalingen van het gastenrecht, die de vreemdelingen benadeelen, in Duitschland eerst langzamerhand in de 12de en 13de eeuw zijn ontstaan. [3]) De oudste stadsrechten van Augsburg, Freiburg i. Br. en Straatsburg bevatten nog niets van dien aard. Maar ook in de 13de zijn de gevallen van protectionistische wetgeving nog zeldzaam en van weinig beteekenis. Stolze heeft de meeste dezer gevallen in zijn dissertatie „Die Entstehung des Gästerechts in den deutschen Städten des Mittelalters" vermeld. Eén van de oudste voorbeelden is de stichtingsoorkonde van het Maagdenburger schoenmakersgilde (2de helft 12de eeuw). Volgens deze oorkonde mogen de vreemde schoenmakers voortaan de weekmarkt van Maagdenburg alleen met toestemming van het gilde bezoeken; geheel uitgesloten worden de vreemdelingen dus volstrekt niet. Het gilde-privilege van de zwaardvegers van Maagdenburg (1244) bevat een bepaling tegen verkoop van zwaarden door vreemde kooplieden. Het stadsrecht van Freiburg i. M van 1249 verbiedt in 't algemeen aan vreemdelingen elken détailhandel behalve ten aanzien van zout. Te Berlijn mochten vreemde bontwerkers alleen met verlof van het Berlijnsche bontwerkersgilde op de markt hun waar verkoopen (1280). [4]) Bepalingen van meer beteekenis vindt men in het tweede stadrecht van Augsburg (1276). Behalve de wantsnijders en hoekers en — in geringere mate — ook de bakkers en de slagers, werden te Augsburg vooral de leerbereiders en de schoenmakers tegen vreemde concurrentie beschermd. Behalve op de jaarmarkten mochten gasten geen leer, schoenen en laken te Augsburg verkoopen, terwijl de verkoop van zwart leer ook zelfs tijdens de jaarmarkten aan de vreemdelingen verboden was. Hiermee zijn echter o. g. alle gevallen van protectie der stedelijke industrie, die voor de 12de en 13de eeuw uit Duitschland bekend zijn, opgesomd. De enkele andere oorkonden, die Stolze noemt, geven bescherming aan kleinhandelaren als wantsnijders, kramers, hoekers enz. en hebben dus geen beteekenis voor het vraagstuk der gesloten

1) Sommige dezer bepalingen zijn wel van beteekenis voor de kwestie van den directen ruil. Zie hierachter p. 199 en 200. 2) O.a. door Flamm en door Von Below.

3) Stieda, Zur Entstehung des deutschen Zunftwesens, Jahrbücher für Nationalökonomie, bd. 26 (1876) p. 68. Stolze, Die Entstehung des Gäste-rechts in den deutschen Städten des Mittelalters, Inaugural-dissertation Marburg 1901.

4) Techen, Hans. Gesch.-blätter, 1897, p. 65. Stolze noemt dit geval niet. Voorts vermeldt Keutgen in zijn „Aemter und Zünfte" nog enkele voorbeelden van protectie uit de 13de en uit het begin der 14de eeuw.

„Stadtwirtschaft". Voorts geeft Stolze nog eenige voorbeelden van privilegieering van burgers boven vreemdelingen bij stedelijke tolheffingen; van eigenlijke protectie der stedelijke industrie is daarbij echter zelden sprake. [1])

Protectie kwam dus in de 13de eeuw in Duitschland ongetwijfeld reeds voor maar nog slechts in enkele gevallen en in geringe mate. In de 14de eeuw worden de gevallen van protectie steeds talrijker maar de groote stroom komt toch pas in de 15de en 16de eeuw. Het zou kunnen zijn dat het ontbreken van voorbeelden uit den vroegeren tijd te wijten was aan de schaarschte van documenten. Men heeft echter voor verscheidene steden, door vergelijking van gilde-oorkonden en toltarieven, kunnen bewijzen dat daar in den loop der 15de en 16de eeuw de protectie steeds grooter is geworden. Flamm heeft dat aangetoond voor Freiburg i. Br. [2]) terwijl Geering bewezen heeft dat ook in Bazel sedert de overwinning der handwerkersgilden de protectie sterk is toegenomen. [3]) Voor Straatsburg geldt hetzelfde. Ook in de Noord-Duitsche steden werd tegen het einde der Middeleeuwen de tendenz tot bescherming grooter. [4]) In Keulen komt de protectie pas zeer laat; Von Loesch zegt daarvan „bis tief in das 15. Jahrhundert hinein überwog durchaus die freie Konkurrenz." [5])

Des Marez constateert dat in Brussel eigenlijk eerst tegen het einde der 14de en in het begin der 15de eeuw de strijd van de handwerker-corporaties tegen den vrijhandel een aanvang nam. [6]) In Parijs bestond weliswaar reeds in de 13de eeuw ten aanzien van enkele bedrijven een verbod van klein-

---

1) Over 't algemeen overdrijft Stolze m.i. sterk de beteekenis van het gastenrecht voor de 13de eeuw. Met name acht ik zeer ongemotiveerd zijn bewering op p. 17 „dasz die Stelling der Gäste auf den Jahrmärkten sich im Laufe des XII und XIII Jahrhundert fort und fort verschlechtert." Zijn bewijzen voor die stelling bestaan slechts uit een Keulsche oorkonde, die volgens den schrijver zelf niet duidelijk is; verder uit een oorkonde van 1173, waarbij aan de Vlamingen en andere vreemde kooplieden de inkoop van laken op de jaarmarkt van Aken slechts gedurende 14 dagen wordt toegestaan, en uit het in den tekst genoemde stadsrecht van Augsburg, waarbij aan vreemdelingen de verkoop van zwart leer wordt verboden!

2) Flamm, Der wirtschaftliche Niedergang Freiburgs i. Br. De schrijver vestigt vooral de aandacht op het — sedert het laatst der 14de eeuw — steeds toenemende protectionisme bij de regeling van de in- en uitvoerrechten te Freiburg. Afgewerkte industrie-producten werden bij invoer door hooge tolrechten getroffen. Daarentegen werd de uitvoer van grondstoffen, van vee, graan, enz. tegengegaan. Zie ook Joseph Ehrler, Stadtverfassung und Zünfte Freiburgs im Breisgau, Jahrbücher für National-ökonomie III. Folge 44 bd. p. 469 e.v. Ehrler deelt een typisch voorval mee uit het jaar 1597. Een leerlooier uit Belfort had in F. verscheidene huiden gekocht om die in zijn woonplaats te bewerken. De Freiburger leerlooiers verhinderden dezen uitvoer met geweld! Het stadsbestuur vond echter dat dit toch te ver ging en beval de huiden vrij te geven.

3) In Bazel kwam het protectionisme pas in het begin der 16de eeuw tot grootere ontwikkeling. Geering, Handel und Industrie der Stadt Basel, p. XIV en 355 e.v. In 1523 werd ten behoeve van de gordelmakers en van de messensmeden aan de kramers de invoer van verscheidene waren uit Neurenberg en Hongarije verboden. Geering geeft verscheidene andere dergelijke voorbeelden.

4) Techen, Hans. Gesch.-Blätter, 1897, p. 61 en 65. Opmerkelijk dat van de vele door Techen meegedeelde protectionistische keuren slechts enkele uit de 14de eeuw en verreweg de meeste uit de 15de en 16de eeuw dateeren.

5) Von Loesch I, Einl. p. 120 e.v. Omstreeek 1500 waren de meeste Keulsche gilden nog niet beschermd tegen vreemde concurrentie.

6) Des Marez, Organisation du travail à Bruxelles au XVe siecle, p. 504. In andere Belgische steden begon de protectie blijkbaar vroeger; Pirenne, Les anc. dém., p. 204.

handel, behalve op jaar- en weekmarkten.[1]) Van veel beteekenis was echter deze beperking toenmaals blijkbaar niet; ook hier zien we in den loop der 15de en 15de eeuw eenige — evenwel niet bijzonder groote — toeneming van bescherming.[2])

Het is moeilijk om over de ontwikkeling in ons land een beslist oordeel uit te spreken. Immers voor de 13de en 14de eeuw hebben we slechts zeer weinig gegevens ter beschikking. Het is echter niet zonder beteekenis dat zoo vele protectionistische bepalingen pas uit de tweede helft der 15de en uit de 16de eeuw dateeren. De tot dusver uitgegeven middeleeuwsche keurboeken stellen ons slechts zelden in de gelegenheid oudere en latere gilde-keuren te vergelijken. Toch kon in het vorige hoofdstuk in verscheidene gevallen een toeneming van protectie tegen het einde der Middeleeuwen geconstateerd worden.[3]) Voorts heeft Van Ravesteyn — vooral door vergelijking der in de uitgave van Breen opgenomen gilde-oorkonden met die uit lateren tijd — kunnen bewijzen dat te Amsterdam de bescherming van het stedelijk handwerk in den loop der 16de en in het eerste kwartaal der 17de eeuw sterk is toegenomen. Het zou mij niets verwonderen wanneer men bij het instellen van een dergelijk onderzoek ten aanzien van andere steden tot hetzelfde resultaat kwam.[4]) Zulk een onderzoek — hoe wenschelijk dat ook zij — is voor dit werk, dat zich uitsluitend met de Middeleeuwen bezig houdt, niet noodig.

Uit het voorgaande overzicht blijkt wel, dat er ook wat de protectionistische wetgeving in de eigenlijke Middeleeuwen betreft nog veel te onderzoeken is. Maar al kunnen we het niet met volkomen zekerheid zeggen, toch is er alle reden om te vermoeden, dat in vele steden van West-Europa het protectionisme vooral gedurende de 15de en 16de eeuw sterk is toegenomen. Er bestond echter groote lokale verscheidenheid, o.a. naarmate in een stad tengevolge van ligging en andere omstandigheden de handel al of niet tot bloei was gekomen. Ook is hierbij van belang of het stadsbestuur in handen van de kooplieden of van de handwerkers berust. Door vele historici wordt echter de invloed van dezen politieken factor m.i. overdreven. Men is vaak geneigd de politieke overwinning der handwerkers op te vatten als de *primaire* en *zelfstandige* oorzaak van het protectionisme van dien tijd. Daaraan wordt dan tevens de vermindering van den handel van sommige steden toegeschreven.[5]) Bij de vermelding

1) Eberstadt, Dat französische Gewerberecht, p. 119. „Ein allgemeines Verbot des Handels ausserhalb der Markttage besteht für die Fremden nicht; jedoch ebensowenig besitzen sie eine allgemeine Erlaubnis zum Handel; Verbot wie Erlaubnis unterliegen der Festsetzung im einzelnen Fall."

2) Ibid, p. 295. Handwerkers als de smeden enz. verkrijgen meer protectie. Echter wordt tevens in 1413, op verzoek der „merciers," het recht der handwerkersgilden om toezicht uit te oefenen op de kwaliteit der importartikelen bij de kramers afgeschaft.

3) Zie hiervoor p. 167 en 173. De protectionistische bepalingen in de keuren van de kramers, wantsnijders, kleermakers, timmerlieden, metselaars enz. heb ik over 't algemeen niet vermeld, omdat die m.i. voor het vraagstuk der gesloten stadshuishouding weinig beteekenis hebben.

4) De uitgaven der „Vereeniging tot de uitgaaf der bronnen van het oude Vaderlandsche Recht" loopen meestal slechts tot het midden der 16de eeuw.

5) Verg. o.a. Geering, p. 358/9. Ook Flamm, die over 't algemeen de kwestie minder eenzijdig behandelt, overdrijft toch m.i. als hij schrijft: „Zu den Gründen der auffallenden Verschiebung des Handelswegs scheint mir nun der Uebergang des südwestlichen (und mittel- und niederrheinischen?) Deutschlands zur radikalen geschlossenen Stadtwirtschaft zu gehören", p. 167.

dezer feiten acht menig liberaal historicus zich bovendien geroepen om door termen als „enghartigheid" of „ongezonde maatregelen" enz. de politiek der democratische stadsregeeringen te veroordeelen. [1]) Bij deze redeneering wordt in de eerste plaats over 't hoofd gezien dat het niet iets *toevalligs* is dat in de ééne stad de handwerksgilden de politieke macht veroveren en in de andere niet. Dat hangt van de economische structuur eener stad af. In verreweg de meeste handelssteden zijn de handwerkers nooit tot groote macht gekomen. [2]) Wel zijn ze ook in die steden soms in opstand gekomen en hebben hun tegenstanders concessies afgedwongen maar zelden hebben ze daar *blijvend* de regeering in handen gekregen. [3]) In de tweede plaats moet men niet vergeten, dat een stadsbestuur — aristocratisch of democratisch — dikwijls genoodzaakt is om, wil het niet omvergeworpen worden, rekening te houden met de belangen van andere groepen der bevolking. Zoo kunnen we opmerken dat dikwijls democratische stadsraden rekening houden met de belangen van den handel terwijl omgekeerd ook de kooplieden-aristocratie in steden als Amsterdam, de Hanze-steden enz. genoodzaakt is ten behoeve van het handwerk prectionistische maatregelen te nemen, waarbij echter zooveel mogelijk de groothandel wordt ontzien.

Er moeten dus wel diepere, meer algemeene oorzaken voor de toeneming van protectie tegen het einde der Middeleeuwen te vinden zijn. Van Ravesteyn wijst terecht op de „hand over hand toenemende concurrentie van het platteland." [4]) Flamm noemt vn. de stichting van steeds meer steden en markten door de landsheeren; nagenoeg de helft der middeleeuwsche steden van Duitschland is, volgens dezen schrijver, eerst na 1300 ontstaan. [5]) Naar het mij voorkomt, moet aan deze oorzaken nog worden toegevoegd de langzame doch gestadige uitbreiding van het handelsverkeer. De schepen worden grooter en de verkeerstechniek wordt beter. [6])

1) Verg. o.a. Van Rees, Geschiedenis der Staathuishoudkunde in Nederland I, p. 119 e. v. Keutgen, Aemter und Zünfte, p. 252; „Ungesunde Schutz-und Absperrungs maszregeln." Enz.

2) In de Hanze-steden bleef het bestuur steeds in hoofdzaak aristocratisch; Schäfer, Die Hanse, p. 55.

3) Zoo had in Keulen „das städtische Regiment auf der Grundlage der demokratischen Verfassung von 1396 im Laufe des 15. Jahrhunderts allmählich ein ganz plutokratisches Gepräge angenommen"; Knipping, aangehaald bij Sieveking, Vierteljahrschrift für Soc. und Wirtsch.-gesch. 1904, p. 208. Ook Von Loesch (Die Kölner Zunfturk, Einl. p. 144) constateert; „Thatsächlich wurde Köln schon seit der Begründung des Zunftregiments im Jahre 1396 von den Kaufleuten, nicht von den Handwerkern regiert."

Pirenne zegt omtrent de Belgische steden na de overwinning der textielarbeiders en handwerkers (omstreeks 1300): „En somme, malgré des différences locales très nombreuses, le régime démocratique évolua dans son ensemble vers le système de la représentation des intérêts, le seul qui fût compatible avec la condition sociale des villes industrielles de Flandre," Les anc. démocraties, p. 188.

4) Van Ravesteyn, Onderzoekingen over de economische en sociale ontwikkeling van Amsterdam gedurende de 16de en het eerste kwart der 17de eeuw, p. 163. Deze schrijver wijst ook nog op het ontstaan van de manufactuur (grootbedrijf) in sommige bedrijven.

5) Flamm, Der wirtschaftliche Niedergang Freiburgs i. Br., p. 10—16.

6) Schmoller, Grundrisz der allgemeinen Volkswirtschaftslehre II, p. 6 e. v. Omstreeks 1500 werden zeeschepen van 500—1000 tonnen inhoud gebouwd, terwijl die der 14de eeuw meestal niet grooter waren dan 15—100 t. De landwegen bleven nog lang slecht. De organisatie van de post in de 16de en 17de eeuw was van groote beteekenis voor het handelsverkeer. Zie verder Schäfer, Die deutsche Hanse, p. 48/9 en Meilink, De Nederlandsche Hanze-steden, p. 97.

De handel wordt meer en meer op grootere schaal, als een kapitalistisch bedrijf, uitgeoefend.[1]) Ook de industrie legt zich, met de opkomst der bedrijfsvormen van huisindustrie en manufactuur, meer dan vroeger op export toe. Uit een vergelijking van oudere en latere tolregisters blijkt dan ook duidelijk een toeneming van het aantal handelsartikelen in de latere Middeleeuwen. Zoo komen in de tolregisters van Lübeck van 1492—'96 vele artikelen — vn. industrie-producten — voor, die men tevergeefs zoekt in de pondtolregisters dezer zelfde stad uit het jaar 1369.[2]) In de beide vorige hoofdstukken moest dan ook herhaaldelijk geconstateerd worden dat sommige artikelen pas in de latere toltarieven genoemd worden. Eveneens blijkt uit een vergelijking van de kramersreglementen van vroeger met die uit lateren tijd een toeneming van handelswaren.[3])

De protectie der latere Middeleeuwen is dus m.i. niet alleen te beschouwen als een reactie tegen de toeneming van het buurtverkeer — waarop Flamm e.a. alleen wijzen — maar evenzeer als reactie op de uitbreiding van den vèrhandel.

Welke uitwerking had de protectie nu echter? Werd daardoor inderdaad het ideaal der gesloten stadhuishouding bereikt? Geenszins. Men heeft de gesloten „Stadtwirtschaft" weleens den „toekomststaat" der handwerkers genoemd. Dat is niet geheel juist. Weliswaar wenschten de handwerkers beschermd te worden tegen vreemde concurrentie, maar voor zichzelf waren zij niet tevreden met de markt van hun eigen stad; ze wilden gaarne hun producten exporteeren, hetzij door verkoop aan tusschenhandelaren, hetzij door zelf vreemde markten te bezoeken. We zien dan ook, dat dikwijls de middeleeuwsche stadsbesturen den export krachtig bevorderen; niet ten onrechte vergelijkt Schmoller den Stadsraad bij het bestuur van een groot modern kartel.[4]) De onderlinge betrekkingen, die daardoor tusschen de steden ontstonden, maakten een wederzijdsche afsluiting dikwijls onmogelijk. In de eigenlijke handelssteden was de protectie natuurlijk steeds zwakker dan elders. Maar ook in de andere steden moest men steeds bij het streven naar protectie met gematigdheid optreden. Dat werd ook geëischt door de belangen der *consumenten.* Voor zijn eigen bedrijf wenschte de handwerker zoo groot mogelijke protectie, maar als consument had hij ten aanzien van alle andere vakken natuurlijk

---

1) Schmoller, Grundrisz II, p. 10 en 35 e. v. De commissiehandel neemt in de 15de en 16de eeuw sterk toe. De expeditie wordt een afzonderlijk bedrijf. Het kredietwezen komt tot grootere ontwikkeling.

2) Wendt, Lübecks Schiffs-und Warenverkehr in den Jahren 1368 und 1369. Bruns, Die Lüb. Pfundzollbücher von 1492—1496, Hans. Gesch.-blätter 1908. Artikelen uit deze laatste registers, die in die van 1368/9 nog niet of slechts in zeer kleine hoeveelheden genoemd worden, zijn o. a.: vlas, kabelgaren, handschoenen, hoeden, glaswaren, schrijflessenaars, papier, mede en peperkoeken. Zie over de toeneming van export-industrieën in de Hanze-steden in de 15de eeuw ook Stieda, Litteratur, heutige Zustände und Entstehung der deutschen Hausindustrie, p. 115 e. v. en Schäfer, Jahrbücher f. Nat. Oek. bd. 41, p. 95.

3) Verg. Moltke, Die Leipziger Kramer-Innung, p. 73, 177 en 179.

4) Schmoller, Grundrisz I (eerste druk), p. 296; „Nicht die Salzjunker in Lüneburg, nicht die Brauer Hamburgs, nicht die Handwerksmeister in allen Städten schaffen den nötigen Absatz, sondern stets ist es ganz oder teilweise der Rat, der, wie der Ausschusz eines groszen Stadtkartells, für die Absatz-interessen bemüht erscheint."

belang bij vrijen invoer. Vandaar hebben ook de meest democratische stadsbesturen de protectie nooit tot de uiterste konsekwenties doorgevoerd. Vooral de producenten van en de handelaren in noodzakelijke levensmiddelen genoten — zooals in de beide vorige hoofdstukken meermalen geconstateerd werd [1]) — steeds minder bescherming dan de andere gilden. Maar ook de gewone handwerkers werden slechts in beperkte mate tegen de vreemde concurrentie beschermd. In het vorige hoofdstuk is ons gebleken, dat de protectionistische keuren van ons land — die ook in de 15de en 16de eeuw toch niet zoo talrijk waren als men oppervlakkig zou denken — behalve op de jaarmarkten, in den regel ook op de weekmarkten de vreemde concurrenten toelieten. [2]) Ook in de Noord-Duitsche steden was de vrije concurrentie volstrekt niet alleen tot de jaarmarkten beperkt. [3]) Het was daar bij vele gilden een gewoonte, dat de vreemde verkoopers drie dagen per jaar — buiten de jaarmarkten — vrij mochten verkoopen. Bovendien stond in de Noord-Duitsche steden de kleinhandel — ook in de industrie-producten — vrij aan ieder burger, die zelf de goederen over „zee en zand" had aangevoerd. Ook op de weekmarkt werden in deze steden de vreemdelingen dikwijls toegelaten; evenwel noemt Techen ook eenige gilde-statuten, die dit niet toestaan. Eveneens werd in Frankfort de weekmarkt steeds door talrijke vreemde handwerkers bezocht. [4]) In Brussel was over 't algemeen de weekmarktdag steeds vrij voor vreemde concurrentie. [5]) Eveneens was dit te Parijs het geval. [6])

Ook het feit dat de kramer in het stedelijk leven der Middeleeuwen zoo'n belangrijke plaats innam, pleit tegen de stelling dat langzamerhand de geslotenheid der stad-huishouding bereikt zou zijn. Reeds werd opgemerkt dat het aantal waren, waarin de kramers handel dreven, in verloop van tijd steeds grooter is geworden.

De eischen der handwerkers tot verbod van den verkoop hunner waren door vreemdelingen en kramers werden zelfs door een democratisch stadsbestuur nooit volledig ingewilligd.

Ten onrechte heeft dus Bücher de protectionistische wetgeving voorgesteld als iets, dat van het begin af in alle steden voorhanden was. Integendeel, eerst tegen het einde der Middeleeuwen is deze wetgeving min of meer algemeen geworden. Even onjuist is de meening van dezen schrijver dat de middeleeuwsche stedelijke wetgeving beschouwd moet worden als de uitdrukking, de fixeering van bestaande toestanden. Het protectionisme was een reactie tegen de uitbreiding van het handelsverkeer.

Ook de opvatting van Sieveking, Flamm e.a., dat de protectie der latere Middeleeuwen in vele steden de gesloten stad-huishouding tot werkelijkheid heeft gemaakt, kan niet geaccepteerd worden. Zij hebben het protectionisme veel te streng voorgesteld, de talrijke uitzonderingen

1) Zie hiervoor p. 66/7, 112, 125, 133/4 en 194. Verg. Eberstadt, p 119; Stolze, p. 20/1.
2) Zie hiervoor p. 156, 165 e. v., 172 e. v.
3) Techen, Hans. Gesch.-blätter, 1897, p. 63 e. v.
4) Dietz, Frankfurter Handelsgeschichte, p. 125 en 127.
5) Des Marez, p. 485 e. v. 6) Eberstadt, p. 118.

over 't hoofd gezien. Het was geen Chineesche muur. Ook tegenwoordig beleven we een tijdperk van protectie; desondanks zien we, dat het wereldverkeer enorm toeneemt (verg. hiervoor p. 16). Zoo kon ook het protectionisme der middeleeuwsche steden de toeneming van het onderling verkeer alleen eenigszins belemmeren, doch op den duur niet tegenhouden.

CONCLUSIE. De karakterschets, die Bücher van het economisch leven der middeleeuwsche stad heeft gegeven, moet in hooge mate éénzijdig genoemd worden. Het aantal handelswaren, die in het interlokaal verkeer der Middeleeuwen voorkwamen, bleek belangrijk grooter te zijn dan hij aangaf. De beteekenis van het onderlinge marktbezoek der handwerkers heeft hij niet voldoende in het licht gesteld; de economische afgeslotenheid der stad werd door dit buurtverkeer in sterke mate verbroken.

Maar vooral den tusschenhandel heeft Bücher blijkbaar door een verkleinglas bekeken. Velerlei levensmiddelen, grondstoffen en fabrikaten werden door kooplieden van de éene stad naar de andere en ook van het éene land naar het andere gebracht. De kooplieden, die meestal zelf hun waren begeleidden, schrokken niet terug voor de vermoeienissen en gevaren der langdurige reizen; zij maakten te paard of per wagen — de arme marskramer te voet — lange tochten langs de slechte landwegen om 's avonds rust te zoeken in een primitieve herberg met slecht eten en een onbetrouwbaren waard; of wel zij vertrouwden moedig lijf en leven toe aan de kleine scheepjes, die hulpeloos waren bij de minste onstuimigheid der zee. [1]) Evenals de handelswaren heeft Bücher deze kooplieden — groothandelaren en kramers — ten behoeve zijner theorie gedecimeerd. Vandaar heeft hij ook de beteekenis, die de handel voor het ontstaan der steden heeft gehad, niet ingezien. [2]) Bücher ziet nagenoeg alleen den boer, die op den marktdag naar het stadje trekt, den burgers zijn graan, vee, boter en kaas verkoopt om 's avonds met de ingekochte handwerkswaren weer huiswaarts te keeren en daarnaast den handwerksmeester, die in zijn werkplaats de klanten afwacht of op de markt zijn waren uitstalt. Maar den koopman heeft hij genegeerd. Het directe milverkeer overheerschte niet in die mate als Bücher het voorstelt; we constateerden dat in tallooze gevallen één of meerdere tusschenpersonen het verkeer tusschen producent en consument bemiddelden.

De beteekenis van de protectionistische wetgeving is dikwijls sterk overdreven. Eerst tegen het einde der Middeleeuwen werd de protectie min

---

1) Verg. de fraaie schetsen van het leven van den middeleeuwschen koopman, die Häpke en Von der Ropp in de „Pfingstblätter" van de „Hansische Geschichtsverein" hebben gegeven. Häpke, Der deutsche Kaufmann in den Niederlanden. Von der Ropp, Kaufmannsleben zur Zeit der Hanse. Deze laatste schrijver haalt het volgende typische versje aan dat op een schilderij, een schipbreuk voorstellende, in de Mariakerk te Lübeck te lezen is:

„Och, guden gesellen, holdet nicht to licht,
Er gi to scepe gat, gat jo to der bicht.
Et was so kort ene tyt,
Dat wy unses levendes worden quid.
En pater noster vor alle Cristen selen!"

2) Verg. hoofdstuk I, p. 31 e.v.

of meer algemeen. Maar ook deze maatregelen ter beperking van den toenemenden handel konden de gesloten stad-huishouding — in den zin van Bücher — niet in het leven roepen.

Mag men dus onder geen beding de tegenstelling tusschen het economisch leven der Mideeleeuwen en dat van den lateren en tegenwoordigen tijd kenschetsen als gesloten stad-huishouding tegenover volks- en wereldhuishouding? Deze conclusie mag m.i. uit dit onderzoek niet worden getrokken. De warenlijst, die in de vorige hoofdstukken omtrent het middeleeuwsche handelsverkeer werd opgemaakt, maakt een poover figuur vergeleken bij een opsomming der tallooze artikelen, die tegenwoordig in het interlokaal en internationaal verkeer voorkomen. Hoevele, uit verre gewesten aangevoerde levensmiddelen verschijnen tegenwoordig al niet op onze tafel, aan welker verzending men vroeger zelfs niet dacht? Vooral ten aanzien der fabrikaten is het onderscheid zeer groot, ook al laat men de artikelen, die vroeger niet bekend waren, buiten rekening. Van de vele kleedingstukken en mode-artikelen b.v., die tegenwoordig in enorme hoeveelheden her- en derwaarts worden verzonden, treffen we op onze lijst slechts zeer enkele aan. Bij de houtwaren zagen we alleen een eenigszins belangrijker handel in tonnen en dan nog slechts in enkele streken. Vele andere voorbeelden zouden nog te noemen zijn. [1]) De toeneming van den interlokalen handel wordt tegenwoordig ook zeer bevorderd door de enorme arbeidssplitsing, die in het productie-proces bestaat; immers tal van fabrieken produceeren slechts een enkel *onderdeel* van een artikel (b.v. onderdeelen van rijwielen enz.), welk onderdeel zij dan over de heele wereld naar de fabrikanten van het eind-product verzenden.

Maar ook ten aanzien van de waren, die wèl in het middeleeuwsche handelsverkeer voorkwamen, bestaat er tusschen toen en nu toch een groot verschil wat den *omvang* van den handel betreft. Immers vooral ten aanzien van vele handwerksartikelen bestond de handel vn. in een zeker buurtverkeer en was de vèrhandel uitzondering. Men denke b.v. aan den handel in schoenen. Zeker, schoenmakers van elders verschenen op de marktdagen in de stad, maar verreweg het grootste deel der benoodigde schoenen werd toch geleverd door de schoenmakers der eigen stad. Daarentegen zijn er tegenwoordig vele groote steden, waar nagenoeg geen schoenen worden vervaardigd! Hetzelfde geldt in mindere of meerdere mate voor de meeste fabrikaten. Zelfs ten aanzien van de textielproducten, die toch tot de voornaamste middeleeuwsche handelsartikelen behooren, bezit de theorie der gesloten stad-huishouding — zoo werd in een vorig hoofdstuk (p. 83/4) geconstateerd — een kleine kern van waarheid. De middeleeuwsche stad was toen, wat de lakenindustrie betreft, volstrekt niet zelfgenoegzaam; evenwel waren toch in elke stad wevers gevestigd. Niet ten onrechte zegt Von Below: „Darin ligt der grosse Unterschied zwischen Mittelalter und neuester Zeit dasz heute den meisten Städten die Weber fehlen." [2]) Dat geldt voor

1) Von Below wijst er o.a. nog op dat ook de scheepsbouw toenmaals veel gelijkmatiger dan tegenwoordig over een groot aantal zee-steden verdeeld was. Hist. Zeitschrift, bd. 86, p. 54/5. Verg. over de groote interlokale arbeidsdeeling, die tegenwoordig bestaat, o. a. Schwiedland, Einführung in die Volkswirtschaftslehre, p. 59 e. v.

2) Hist. Zeitschrift, bd. 91, p. 439.

de meeste andere industrieën in nog veel grootere mate. Vooral wat de industrie betreft was in de Middeleeuwen de *interlokale arbeidsverdeeling* — hoezeer door Bücher ook onderschat — vergeleken met den lateren tijd toch betrekkelijk gering.

Tot de voornaamste *oorzaken* van dit verschijnsel behoort de lage stand der productie-techniek; massa-productie, geconcentreerd op enkele plaatsen, was daardoor onmogelijk. Voorts werd in de vorige paragraaf reeds gewezen op het gebrekkige transport- en verkeerswezen der Middeleeuwen, waarin pas langzamerhand eenige verbetering kwam. Daarbij komen nog als secundaire factoren de onveiligheid, de talrijkheid der tollen en de protectionistische stedelijke wetgeving. Deze verkeersbelemmeringen mogen niet overschat worden maar men moet toch ook niet in het andere uiterste vervallen door ze te negeeren. Wat de onveiligheid betreft zegt Schäfer terecht dat men zich niet moet voorstellen dat in elk bosch een roofridder en achter elke klip een zeeroover op de loer lag. [1]) Evenwel is het een feit dat de onveiligheid toenmaals zeer groot was. [2]) De tollen langs den Rijn werden tegen het einde der Middeleeuwen zóó talrijk dat de kooplui dikwijls aan

---

1) Schäfer, Die Hanse-städte und König Waldemar, p. 211.

2) Met hoeveel zeerooverij had b.v. de Oostzee-handel niet te kampen! Wat de oorzaken van de onveiligheid op de landwegen en rivieren betreft, zegt Häpke: „Fehden mit ihrem Gefolge von Untaten zügelloser Söldner ohne Herren und Dienst brachten jene oft geschilderte, aber häufig übertriebene Unsicherheit des mittelalterlichen Verkehrs hervor, nicht aber eigentliches Raubrittertum und unverfälschte Wegelagerei, von denen unsere populären Vorstellungen nur so ungern lassen wollen;" Der deutsche Kaufmann in den Niederlanden, p. 5. Dat kan in vele opzichten waar zijn maar toch staat het vast dat ook de groote heeren het soms niet versmaadden om kooplieden te berooven. Een aardig voorbeeld daarvan is te vinden in deel IV van het Hans. Urk.-buch (n. 842 en 843).

In den nazomer van 't jaar 1385 huurden twee Keulsche kooplieden, die te Parijs vertoefden, drie voerlieden om op 3 karren, met 8 paarden bespannen, hun waren (7 pakken en 1 vat) naar Keulen te brengen. De kooplieden maakten de reis blijkbaar zelf niet mee. De voerlieden betaalden te St. Quentin behoorlijk tol; nauwelijks 3 mijlen verder, in een dicht bosch, werden ze aangevallen door gewapende lieden van den graaf van St Paul „mit gestupden angesichden", die hen blinddoekten en hun de handen op den rug bonden. „Des so vraigde eynre der vurseiden angriffer den vurgenanten Jacob (een der karvoerders), sowanne he were; de yem antwerde, he were van Coelne, end he yem doe wederumb antwerde: „du macht wal sprechen, dat dich dan der duvel dar gedregen hette", ind voreten sy doe bynnen dem dage ind nacht up eyn sloss des greven van Sent Paul, genant Linenkurt, ind hielten sij da up 4 weechen myn 2 dage in eyme turnen, ind darna bynnen nachtz lachten sy yrer 6 up eynen wane ind voirten sij wederumb in eynen anderen walt, da sij unbekant wairen, ind doe sij van yn scheiden solden, da gaven sij mallich van yn eynen blanken zu zerungen." De graaf van St Paul liet een goudsmid uit Parijs komen, wien hij het geroofde goed verkocht; geld kreeg de edele graaf daarvoor echter niet, want hij stond bij den goudsmid in de schuld wegens levering van een diamant. Een andere lezing van het geval (no. 843) spreekt van verkoop van het geroofde goed aan vier Parijsche burgers, o.w. twee goudsmeden. Niet onwaarschijnlijk bevond zich dus veel goudsmidswerk onder de geroofde waren. Het stadsbestuur van Keulen trok zich de zaak aan en schreef een brief aan den hertog van Berry en den hertog van Bourgondië met verzoek om schadevergoeding. In dit schrijven wordt o.a. gezegd dat men meende dat in Frankrijk „alle gude kouflude" beter beschermd werden dan in andere landen.

Behalve als staaltje van middeleeuwsche onveiligheid is dit geval ook voor de kwestie van de verhouding tusschen klein- en groothandel leerzaam. Het is toch niet aan te nemen dat Keulschen kooplieden, die heelemaal naar Parijs trekken om groote inkoopen te doen, in hun eigen stad kramerij of wantsnijderij zouden uitoefenen!

de slechte landwegen nog de voorkeur gaven![1] In de vorige paragraaf is reeds betoogd dat de protectionistische wetgeving volstrekt niet als de eigenlijke oorzaak van de economische afgeslotenheid der steden mag worden beschouwd maar werd tevens toegegeven dat de protectie der latere eeuwen ongetwijfeld een belemmering is geweest voor de toeneming van het handelsverkeer.

De eigenlijke oorzaak is echter m. i. vooral te zoeken in den lagen stand der productie- en verkeerstechniek.

Er bestond dus ongetwijfeld, in vergelijking met moderne toestanden, een zekere mate van economische zelfgenoegzaamheid van de stad met het omliggende platteland. In verband daarmee waren ook de gevallen van directen ruil veel talrijker dan tegenwoordig. Te meer aangezien althans bij dat deel van het interlokaal verkeer, dat in handen der handwerkers zelf lag, de directe ruil meestal gehandhaafd bleef.

Sombart heeft getracht de beteekenis van dit verschijnsel te verkleinen door te wijzen op gevallen van „Kunden-produktion" in modern-kapitalische verhoudingen.[2] Hij wijst ook op de tegenwoordige tendenz tot uitschakeling van tusschenpersonen, o.a. door de coöperatie. Voorts is, volgens dezen schrijver, de onderscheiding naar de lengte van den weg, dien de goederen afleggen van producent naar consument, zeer uiterlijk en oppervlakkig.

Met dit oordeel is schrijver dezes het niet eens. Of de stad zelfgenoegzaam is dan wel wat productie en behoeften-voorziening betreft in alle opzichten van andere steden en landen afhankelijk is, maakt toch groot verschil voor het economisch karakter van een tijdvak. Zelfs voor het gansche kultuurleven is dat van de grootste beteekenis. Ook het directe ruilverkeer, zonder tusschenkomst van den koopman, veroorzaakt of beinvloedt weer tal van andere verschijnselen. Het vermindert o.a. sterk de mogelijkheid van het optreden van crises.

Het is waar dat de directe ruil ook bij totaal-andere verhoudingen kan voorkomen. Dat maakt echter dit kenmerk niet waardeloos doch leidt alleen tot de conclusie dat het niet het *eenige* criterium kan zijn. Sombart ziet de tegenstelling tusschen het economisch leven der Middeleeuwen en dat van den modernen tijd vooral als productie voor behoeftenbevrediging en productie voor winst. Een onderzoek naar de juistheid dezer onderscheiding zal in het tweede deel van dit werk moeten geschieden.

De zelfgenoegzaamheid en de directe ruil mogen echter als wezenlijke karaktertrekken van het economische leven der middeleeuwsche stad beschouwd worden. Bücher heeft deze kenmerken buitenmatig overdreven voorgesteld zoodat het portret bijkans caricatuur werd. Nochthans zal het zijn groote verdienste blijven deze karaktertrekken te hebben ontdekt.

---

1) Gothein, Zur Geschichte der Rheinschiffahrt, Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst, XIV, p. 253 e. v.

2) Zie hiervoor p. 22.

Lijst der geraadpleegde literatuur.

Karl Achtnich, Der Bürgerstand in Strassburg bis zur Mitte des XIII Jahrhunderts. Leipziger historische Abhandlungen, heft XIX.
Georg Adler, Die Fleisch-teuerungspolitik der deutschen Städte beim Ausgange des Mittelalters.
W. J. Ashley, An introduction to English economic history and theory.
Hermann Bächtold, Der norddeutsche Handel im 12 und beginnenden 13. Jahrhundert. Abhandlungen zur Mittleren und Neueren Geschichte, heft 21.
Hermann Bächtold, Aufgaben der handelsgeschichtlichen Forschung, Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik III. Folge bd. 45 (1913).
Konrad Bahr, Handel und Verkehr der Deutschen Hanse in Flandern während des vierzehnten Jahrhunderts. Leipzig, 1911.
Florence Baudet, De Maaltijd en de Keuken in de Middeleeuwen.
Georg von Below, Ueber Theorien der wirtschaftlichen Entwicklung der Völker, mit besonderer Rücksicht auf die Stadtwirtschaft des deutschen Mittelalters. Historische Zeitschrift, bd. 86. (1901).
Georg von Below, Das ältere deutsche Städtewesen und Bürgertum.
Georg von Below, Territorium und Stadt.
Georg von Below, Die Entstehung des Handwerks in Deutschland. Zeitschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte, bd. V.
Georg von Below, Zur Würdigung der historischen Schule in der Nationalökonomie. Zeitschrift für Socialwissenschaft, bd. VII (1904).
Georg von Below, Kulturgeschichte. Zeitschrift für Socialwissenschaft, bd. VI.
Georg von Below, Groszhändler und Kleinhändler im deutschen Mittelalter. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik III. Folg, bd. 20 (1900).
Georg von Below, Zur Geschichte des Handwerks und der Gilden. Historische Zeitschrift, bd. 106.
Georg von Below, Die Entstehung des modernen Kapitalismus. Historische Zeitschrift, bd. 91.
Georg von Below, Der Untergang der mittelalterlichen Stadtwirtschaft, Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, bd. 76.
Georg von Below, Stadtgemeinde, Landgemeinde und Gilde. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, bd. VII.
Georg von Below, artikel „Wirtschaftsstufen" in het Wörterbuch der Volkswirtschaft.
Eduard Bernstein, Der Revisionismus in der Sozialdemokratie.
Wolf Bing, Hamburgs Bierbrauerei vom 14. bis zum 18. Jahrhundert. Diss. Leipzig (1907).
P. J. Blok, Geschiedenis eener Hollandsche stad. Eene Hollandsche stad in de Middeleeuwen, 2e druk 1910.
P. J. Blok, Middeleeuwsche bouwkunst in de provincie Groningen. Gron. Volksalmanak, jg. 1891.
F. Bourquelot, Etudes sur les foires de Champagne. Mémoires présentés par divers savants à l'académie des inscriptions et belles lettres, 2e série, t. 5. Paris, 1865.
Hermann Bruder, Die Lebensmittelpolitik der Stadt Basel im Mittelalter. Diss. Freiburg i. B., 1909.
Hermann Bruder, Zur Lebensmittelpolitik im alten Basel. Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte, bd. XI (1913).
F. Bruns, Die Lübeckischen Pfundzollbücher von 1492 bis 1496. Hansische Geschichtsblätter, 1907 en 1908.
H. Brugmans en C. H. Peters, Oud-Nederlandsche steden.
H. Brugmans, Een en ander over de oudste geschiedenis van Amsterdam, Jaarboek Amstelodamum, 1910.
Karl Bücher, Die Entstehung der Volkswirtschaft, 3de druk, 1901; 8e druk, 1911.
Karl Bücher, artikel „Gewerbe" in het Handwörterbuch der Staatswissenschaften.

Karl Bücher, Die Bevölkerung von Frankfurt am Main im XIV. und XV. Jahrhundert. Socialstatistische Studien (1886).
Karl Bücher, Zur Griechischen Wirtschaftsgeschichte. In „Festgaben für Schäffle."
G. Brodnitz, Die Stadtwirtschaft in England. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik III. Folge, bd. 47 (1914).
F. Buitenrust Hettema en A. Telting, Een bezoek aan een Nederlandsche stad in de XIVe eeuw.
E. Daenell, Die Blütezeit der deutschen Hanse.
E. Daenell, Der Ostseeverkehr und die Hanse-städte von der Mitte des 14. bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts. Hansische Geschichts-blätter 1902.
E. Daenell, Holland und die Hanse im 15. Jahrhundert. Hans. Gesch.-blätter 1903.
Alexander Dietz, Frankfurter Handelsgeschichte I, (1910).
H. C. Diferee, De geschiedenis van den Nederlandschen handel.
A. Dopsch, Die Wirtschaftsentwicklung der Karolinger Zeit II.
A. Doren, Untersuchungen zur Geschichte der Kaufmannsgilden des Mittelalters. Staats- und socialwissenschaftliche Forschungen XII, 2.
Rudolph Eberstadt, Das französische Gewerberecht und die Schaffung staatlicher Gesetzgebung und Verwaltung in Frankreich vom dreizehnten Jahrhundert bis 1581.
Heinrich Eckert, Die Krämer in süddeutschen Städten bis zum Ausgang der Mittelalters. Abhandlungen zur Mittleren und Neueren Geschichte, heft 16.
Joseph Ehrler, Stadtverfassung und Zünfte Freiburgs i. B. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik III. Folge, bd. 44 (1912).
G. Espinas, Jehan Boine Broke. Vierteljahrschrift für Soc. und Wirtsch-geschichte, bd. II (1904).
Joh. Falke, Geschichte des deutschen Handels (1865).
G. Fagniez, l'Industrie et la classe industrielle à Paris au XIIIe et XIVe siècle. Bibliothèque de l'école des hautes études; Sciences philologiques et historiques, 33e fascicule.
H. O. Feith, De gildis Groninganis (1838).
Hermann Flamm, Der wirtschaftliche Niedergang Freiburgs i. Br. und die Lage des städtischen Grundeigentums im 14. und 15. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte der geschlossenen Stadtwirtschaft. Volkswirtschaftliche Abhandlungen der Badischen Hochschulen, bd. VIII, 3. Ergänzungsband (1905).
Ed. Forestié, Les livres de compte des frères Bonis, marchands Montalbanais du XIVe siècle. Archives historiques de la Gascogne, fasc. 20.
R. Fruin, Een Hollandsche stad in de Middeneeuwen. In het „Historisch Leesboek" van H. Brugmans.
Traugott Geering, Handel und Industrie der Stadt Basel (1886).
F. Gerlich, Geschichte und Theorie des Kapitalismus (1913).
O. Gierke, Das deutsche Genossenschaftsrecht I.
H. Gibbins, The history of commerce in Europe.
I. H. Gosses, Stadsbezit in Grond en Water gedurende de Middeleeuwen.
Eberhard Gothein, Zur Geschichte der Reinschifffahrt. Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst XIV.
Rudolph Häpke, Brügges Entwicklung zum mittelalterlichen Weltmarkt.
Rudolp Häpke, Der deutsche Kaufmann in den Niederlanden. Pfingstblätter des Hansischen Geschichtsvereins, blatt VII (1911).
Hartmeyer, Der Weinhandel im Gebiete der Hanse im Mittelalter.
G. van Hasselt, Bijdragen voor d' oude Geldersche maaltijden (1805).
Bernhard Harms, Volkswirtschaft und Weltwirtschaft.
Bernhard Harms, Darstellung und Kritik der Wirtschafts- und Betriebs-systematik im Sombartschen „Kapitalismus". Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft, bd. 29 (1905).
Karl Hegel, Städte und Gilden der Germanischen Völker im Mittelalter.
W. Heyd, Histoire du commerce du Levant an moyen-âge.
H. Heidinger, Die Lebensmittelpolitik der Stadt Zürich im Mittelalter. Diss. Freiburg (1910).
A. Herzog, Die Lebensmittelpolitik der Stadt Strassburg im Mittelalter. Abhandlungen zur Mittleren und Neueren Geschichte, heft 12.
H. Heuschmid, Die Lebensmittelpolitik der Reichsstadt Ueberlingen. Diss. Freiburg (1909).
J. Huizinga, De opkomst van Haarlem. Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, vierde reeks dl. IV en V.
J. Huizinga, Het oude Stavoren.
K. Hüllmann, Staedtewesen des Mittelalters (1826).

Th. von Inama—Sternegg, Deutsche Wirtschaftsgeschichte III.
F. Keutgen, Aemter und Zünfte.
F. Keutgen, Der Grosshandel im Mittelalter. Hansische Geschichtsblätter 1901.
G. A. Kiesselbach, Die wirtschaftlichen Grundlagen der deutschen Hanse und die Handelsstellung Hamburgs bis in die zweite Hälfte des 14. Jahrhunderts.
Erich Kober, Die Anfänge des deutschen Wollgewerbes.
K. F. Klöden, Ueber die Stellung des Kaufmanns während des Mittelalters (1841).
Küntzel, Zum Streit über das Wesen der Territorialwirtschaft. Zeitschrift für Socialwissenschaft, bd. VII.
Bruno Kuske, Der Kölner Fischhandel vom 14.—17. Jahrhundert. Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst, bd. XXIV.
Bruno Kuske, Handel und Handelspolitik am Niederrhein vom 13. bis 16. Jahrhundert. Hansische Geschichts-blätter, bd. XV.
Labarte, Histoire des arts industriels an Moyen-âge et à l'époque de la Renaissance, 2de druk 1871.
E. Levasseur, Histoire du commerce de la France I.
M. Mayer, Die Lebensmittelpolitik der Reichsstadt Schlettstadt bis zum Beginn der französischen Herrschaft. Freiburg 1907.
M. Mechler, Die Nahrungsmittelpolitik kleinerer Städte des oberrheinischen Gebietes in älterer Zeit. Diss. Freiburg 1909.
P. A. Meilink. De Nederlandsche Hanzesteden tot het laatste kwartaal der XIVe eeuw.
Waldemar Mitscherlich, Der wirtschaftliche Fortschrift, sein Verlauf und Wesen. Leipzig 1910.
S. Muller, Schetsen uit de Middeleeuwen.
G. Des Marez, l'Organisation du travail à Bruxelles au XVe siècle.
S. Moltke, Die Leipziger Kramer-Innung im 15. und 16. Jahrhundert. Leipzig, 1901.
W. Naudé, Deutsche städtische Getreidehandelspolitik vom 15.—17. Jahrhundert.
J. Nanninga Uitterdijk, De pondtollen te Kampen, 1439. Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel IX.
H. Nirrnheim, Wantschneider und Kaufleute im Hamburg. Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte, bd. XV, (1910).
P. Nolte, Der Kaufmann in der deutschen Sprache und Literatur des Mittelalters. Diss. Göttingen 1909.
Eugen Nübling, Ulms Handel im Mittelalter (1900). Kleine Ausgabe von „Ulms Kaufhaus im Mittelalter".
Eugen Nübling, Ulms Baumwollweberei im Mittelalter. Staats- und Socialwissenschaftliche Forschungen IX, heft 5.
Eugen Nübling, Ulms Weinhandel im Mittelalter.
A. Oncken, Geschichte der Nationalökonomie I.
Oppermann, Untersuchungen zur Geschichte von Stadt und Stift Utrecht. Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst, bd. XXVII.
Oppermann, Holland unter Graf Florens V. In Studium Lipsiense, Ehrengabe Karl Lamprecht dargebracht.
E. Otto, Das Deutsche Handwerk in seiner kulturgeschichtlichen Entwicklung.
Heinrich Pesch, Lehrbuch der Nationalökononomie I, Grundlegung.
E. von Philippovich, Grundrisz der politischen Oekonomie I.
N. G. Pierson, Verspreide Geschriften III.
H. Pirenne, Histoire de Belgique I.
H. Pirenne, Les anciennes démocraties des Pays-Bas.
H. Pirenne, La constitution de la ville de Dinant.
H. Pirenne, Les marchands-batteurs de Dinant. Vierteljahrschrift für Social und Wirtschaftsgeschichte, bd II.
H. Pirenne, Les dénombrements de la population d'Ypres au XVe siècle (1412—1506). Contribution à la statistique du moyen-âge. Vierteljahrschrift für Social-und Wirtschaftsgeschichte, bd. I.
Pigeonneau, Histoire du commerce de la France I.
H. A. Poelman. Geschiedenis van den handel van Noord-Nederland gedurende het Merovingische en Karolingische tijdperk.
E. Pohle, bespreking van „Der moderne Kapitalismus" van Sombart in Jahrbücher für Nationalökonomie III. Folge bd. 26 (1903).
N. W. Posthumus, Geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie, I De Middeleeuwen.

W. van Ravesteyn, Onderzoekingen over de economische en sociale ontwikkeling van Amsterdam gedurende de 16de en het eerste kwartaal der 17de eeuw.
O. van Rees, Geschiedenis der Staathuishoudkunde in Nederland I (1865).
S. Rietschel, Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhältnis.
B. van Rijswijk, Geschiedenis van het Dordtsche stapelrecht.
G. van der Ropp, Kaufmannsleben zur Zeit der Hanse. Pfingstblätter des Hans. Geschvereins III (1907).
E. M. Saint-Léon, Histoire des corporations de métiers, 2e druk 1909.
G. Seeliger, Staat und Grundherrschaft.
G. Seeliger, Handwerk und Hofrecht. Historisches Vierteljahrschrift XVI (1913).
A. Schaube, Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebiets bis zum Ende der Kreuzzüge.
A. Schaube, Ein Italienischer Kursbericht. Zeitschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte V.
G. Schanz, Englische Handelspolitik gegen Ende des Mittelalters.
Dietrich Schäfer, Die Hansestädte und König Waldemar (1879).
Dietrich Schäfer, Das Buch des Lübeckischen Vogts auf Schonen (Einleitung). Hansische Geschichtsquellen bd. 4.
J. B. Schepers, Groningen als Hanzestad.
Gustav Schmoller, Grundrisz der allgemeinen Volkswirtschaftslehre.
Gustav Schmoller, Strassburger Tucher und Weberzunft.
Gustav Schmoller, Umrisse und Uutersuchungen zur Verfassungs- Verwaltungs- und Wirtschaftsgeschichte.
G. Schönberg, Zur wirtschaftlichen Bedeutung des deutschen Zunftwesens im Mittelalter. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, bd. 9 (1867).
Aloys Schulte, Geschichte des Verkehrs zwischen Westdeutschland und Italien mit Ausschlusz von Venedig. Leipzig, 1900.
H. Sieveking, Die mittelalterliche Stadt. Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte, bd II (1904).
Werner Sombart, Der moderne Kapitalismus.
Werner Sombart, Die gewerbliche Arbeit und ihre Organisation. Archiv für soziale Gesetzbung und Statistik, bd. XIV (1899).
K. Spahn, Studien zur Geschichte des Andernacher Rheinzolls.
Kurt Stahr, Die Hanse und Holland.
Wilhelm Stieda, Hansisch-Venetianische Handelsbeziehungen im 15. Jahrhundert. Rostock, 1894.
Wilhelm Stieda, Zur Entstehung des deutschen Zunftwesens. Jahrbücher für Nationalökonomie bd. 26 (1876).
Wilhelm Stieda, artikel „Zunftwesen" in het Handwörterbuch der Staatswissenschaften.
Wilhelm Stieda, Revaler Zollbücher und Quittungen des 14. Jahrhunderts. Hans. Gesch.-Quellen V.
Wilhelm Stieda, Literatur, heutige Züstande und Entstehung der deutschen Hausindustrie.
G. Steinhausen, Der Kaufmann in der deutschen Vergangenheit.
J. H. de Stoppelaar, Het papier in de Nederlanden gedurende de Middeleeuwen, inzonderheid in Zeeland. Archief van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, dl. II, zevende stuk (1869).
Th. Stolze, Die Entstehung des Gästerechts in den deutschen Städten des Mittelalters. Diss. Marburg, 1901.
F. Techen, Etwas von der mittelalterlichen Gewerbeordnung, insbesondere der Wendischen Städte. Hansische Geschichtsblätter 1907.
Thun, Die Industrie am Nieder-Rhein II.
Adolf Wagner, bespreking van Bücher's „Entstehung der Volkswirtschaft" in Preussische Jahrbücher, bd. 75.
Max Weber, artikel „Agrargeschichte" in het Handwörterbuch der Staatswissenschaften.
Max Weber, Die „Objectivität" sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis Archiv für Sozialwissenschaft, bd. XIX.
O. Wendt, Lübecks Schiffs- und Warenverkehr in den Jahren 1368 und 1369. Lübeck, 1902.
H. Wilkens, Zur Geschichte des niederländischen Handels im Mittelalter. Hansische Geschichtsblätter 1908 en 1909.
IJver, Le commerce et les marchands dans l'Italie méridionale au XIIIe et au XIVe siècle.

Lijst der geraadpleegde Oorkondenboeken enz.

L. Ph. C. van den Bergh, Oorkondenboek van Holland en Zeeland, benevens supplement, uitgegeven door De Frémery.
J. C. Breen, Rechtsbronnen der stad Amsterdam. Werken der Vereeniging tot uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht, tweede reeks IV.
J. L. Berns, Rechtsbronnen der stad Harderwijk. Werken Ver. O. V. R., 1e reeks VIII.
W. Bezemer, Oude Rechtsbronnen der stad Breda. Werken Ver. O. V. R., 1e reeks XIV.
W. Bezemer, Oude Rechten van Steenbergen. Werken Ver. O. V. R., 1e reeks XX.
W. Bezemer en A. S. de Blécourt, Rechtsbronnen van Zierikzee. Werken Ver. O. V. R., 2e reeks IX.
P. J. Blok e. a., Oorkondenboek van Groningen en Drente.
P. J. Blok, Leidsche Rechtsbronnen uit de Middeleeuwen. Werken O. V. R., 1e reeks VI.
G. Brom, Regesten van Oorkonden betreffende het Sticht Utrecht.
Ch. M Dozy, De oudste stadsrekeningen van Dordrecht 1282—1424. Werken Hist. Genootschap, nieuwe serie n°. 2.
J. I. van Doorninck, De Cameraarsrekeningen van Deventer. De latere deelen uitgegeven door J. de Hullu en J. Acquoy.
F. Frensdorff, Dordtmunder Statuten und Urteile.
R. Fruin, Het oudste keurboek van Rotterdam, Nieuwe Bijdragen voor Rechtsgeleerdheid en Wetgeving, jg. 1876.
R. Fruin, De middeleeuwsche rechtsbronnen der kleine steden van het Nedersticht van Utrecht. Werken Ver. O. V. R., 1e reeks XIII.
R. Fruin, Het recht der stad Reimerswaal. Werken Ver. O. V. R., 2e reeks VII.
J. A. Fruin, De oudste rechten der stad Dordrecht en van het baljuwschap van Zuid-Holland. Werken Ver. O. V. R., 1e reeks IV.
H. G. Hamaker. De middeneeuwsche Keurboeken van de stad Leiden. Leiden, 1873.
H. G. Hamaker, De rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche Huis. Werken Hist. Genootschap, nieuwe serie n. 21, 24 en 26.
H. G. Hamaker, De rekeningen van de grafelijkheid van Zeeland onder het Henegouwsche Huis. Werken Hist. Genootschap, nieuwe serie n. 29 en 30.
Hansisches Urkundenbuch, Dl. I tot en met VIII.
K. Heeringa, Rechtsbronnen der stad Schiedam. Werken Ver. O. V. R., 2de reeks VI.
J. Huizinga, Rechtsbronnen der stad Haarlem. Werken der Ver. O. V. R., 2de reeks XIII.
H. de Jager, De middeleeuwsche keuren der stad Brielle. Werken Ver. O. V. R.. 2de reeks II.
G. C. A. Juten, Keuren en Handvesten der stad Hulst. Werken Ver. O. V. R., 2de reeks X.
K. Koppmann, Joh. Tölners Handlungsbuch.
K. Kunze, Hanse-akten aus England. Hansische Geschichts-Quellen VI.
Keur ende Ordonnantie-boek van het comansgilde binnen Dordrecht (1785).
C. N. N. Krom en *M. S. Pols*, Stadrechten van Nijmegen. Werken Ver. O. V. R., 1e reeks XI.
H. von Loesch. Die Kölner Zunfturkunden nebst anderen Kölner Gewerbe-urkunden bis zum Jahre 1500. Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde XXII (1907).
A. Meerkamp van Embden, Stadsrekeningen van Leiden I. Werken Hist. Genootschap, 3de serie no. 32.
Meinardus, Urkundenbuch des Stiftes und der Stadt Hameln.
Van Mieris, Charterboek van Holland en Zeeland.
C. Mollwo, Das Handlungsbuch von Hermann und Johann Wittenborg. Leipzig, 1901.
S. Muller, De middeleeuwsche rechtsbronnen der stad Utrecht. Werken Ver. O. V. R., 1e reeks III.
S. Muller, Regesten uit het Archief der stad Utrecht.
H. Nirrnheim, Das Handlungsbuch Vickos von Geldersen.
H. Nirrnheim, Das Hamburgische Pfundzollbuch von 1369.
C. A. Rethaan Macaré, Oudste burgemeestersrekening der stad Middelburg. Codex Diplomaticus Neerlandicus; 2de serie, 2de deel.
Noordkerk, Handvesten der stad Amstelredam. Amsterdam 1748.
J. C. Overvoorde en *J. G. C. Joosting*, De gilden van Utrecht tot 1528. Werken Ver. O. V. R., 1e reeks XIX.
J. C. Overvoorde, Rekeningen uit de bouwperiode der St. Pieterskerk te Leiden. Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem XXX.

Overijsselsche Almanak voor oudheid en letteren, jg. 1838.
Overijsselsche stad-, dijk- en markeregten. Stadrecht van *Kampen;* I, eerste stuk. Stadrecht van *Goor;* I, derde stuk. Stadrecht van *Vollenhove;* I, vijfde en zesde stuk. Stadrecht van *Ootmarssum;* I, zevende stuk. Stadrecht van *Zwolle;* I, twaalde stuk. De Stadrechten van Ommen, Rijssen en Hasselt zijn voor ons onderwerp niet van belang; dat van Steenwijk dateert pas uit de 16de en 17de eeuw.
M. S. Pols, West-Friesche stadrechten. Werken Ver. O. V. R. 1e reeks VII.
C. Pijnacker Hordijk, Rechtsbronnen der stad Zutphen. Werken Ver. O. V. R., 1e reeks II.
C. Pijnacker Hordijk, Quedam narracio de Groninghe, de Thrente, de Covordia. Werken Hist. Genootschap, nieuwe serie n. 49.
Th. H. F. van Riemsdijk, Bijdragen tot de geschiedenis van de kerspelkerk van St Jacob te Utrecht.
C. Sattler, Handelsrechnungen des Deutschen Ordens. Leipzig, 1887.
H. D. J. van Schevickhaven, Rekeningen van Nijmegen.
L. A. J. W. Sloet, Oorkondenboek der Graafschappen Gelre en Zutphen tot op den slag van Woeringen.
J. S. van Veen, Rechtsbronnen der stad Tiel. Werken Ver. O. V. R.. 2de reeks III.
A. Telting, Stadboek van Groningen. Werken Ver. O. V. R., 1e reeks IX.
A. Telting, De Friesche stadrechten. Werken Ver. O. V. R., 1e reeks V.
G. A. Vorsterman van Oyen, Rechtsbronnen der stad Aardenburg. Werken Ver. O. V. R., 1e reeks XV.
J. P. Vermeulen, Bischoppelijke rekening van 1377/8. Codex diplomaticus; 2e serie, 2e deel.
Van de Wall, Handvesten van Dordrecht.
Wehrmann, Die älteste Lübecker Zunftrollen (1864).

C